

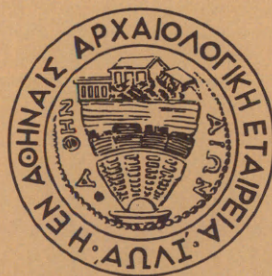
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

140

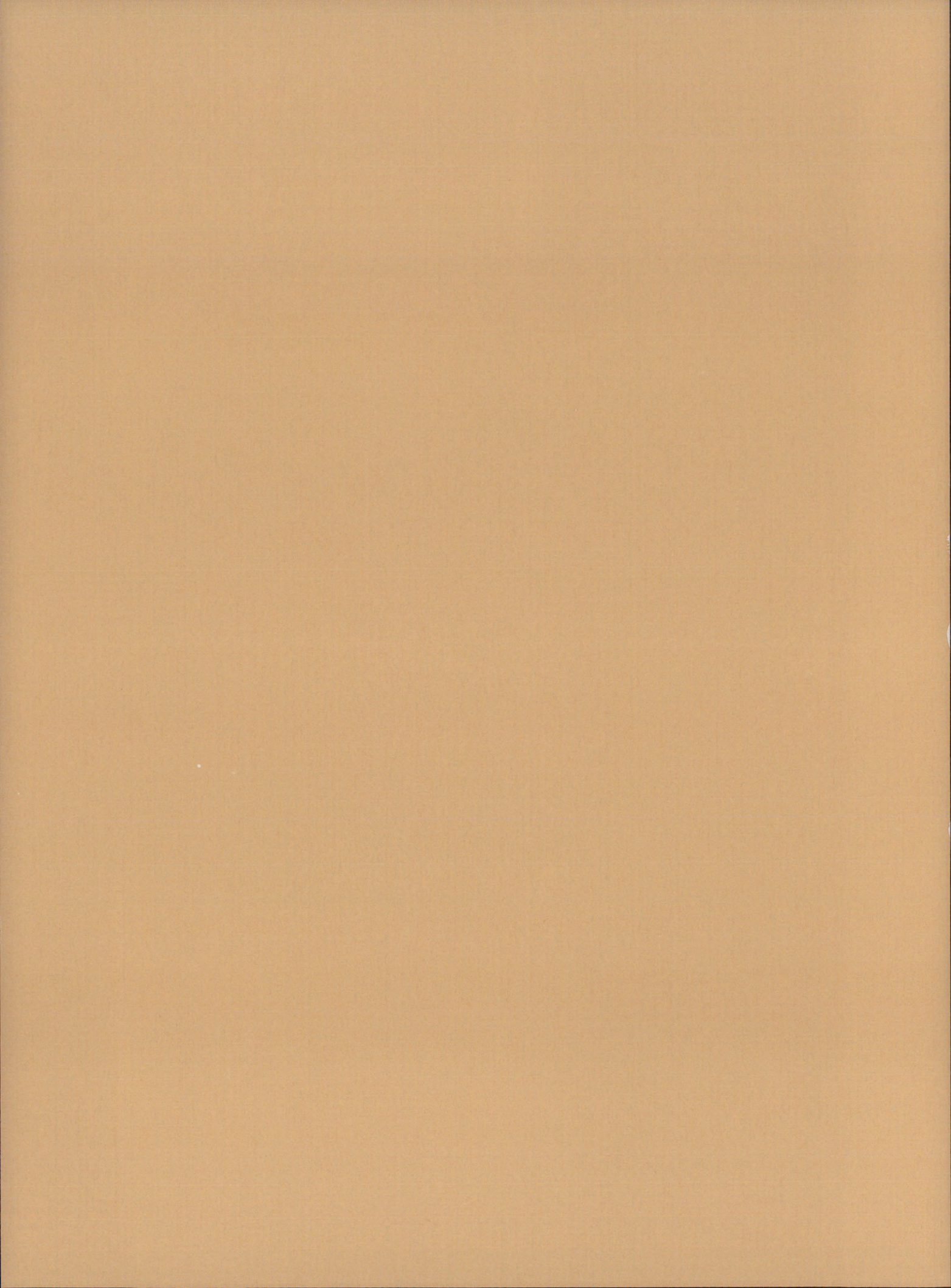
2001

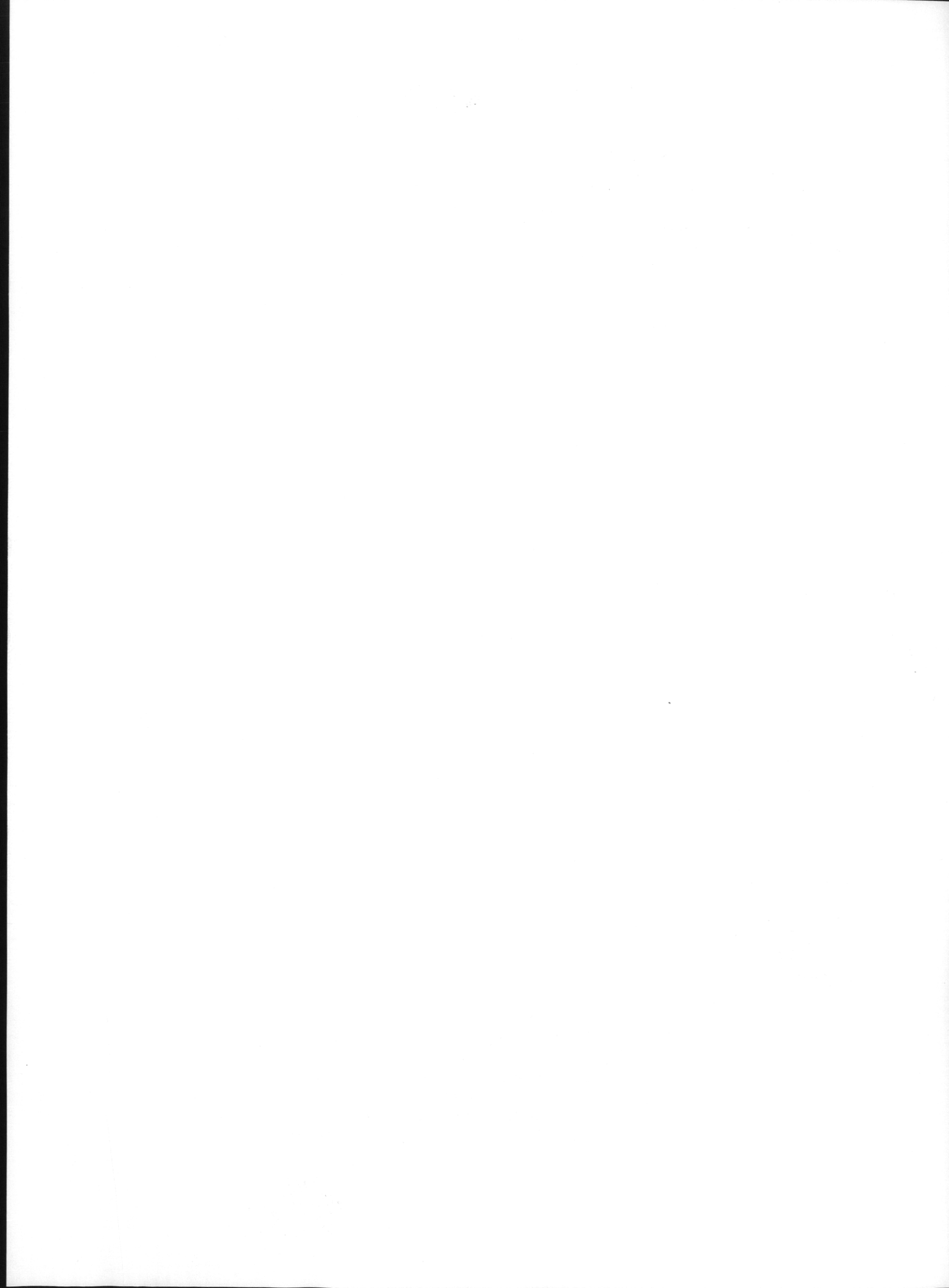
ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

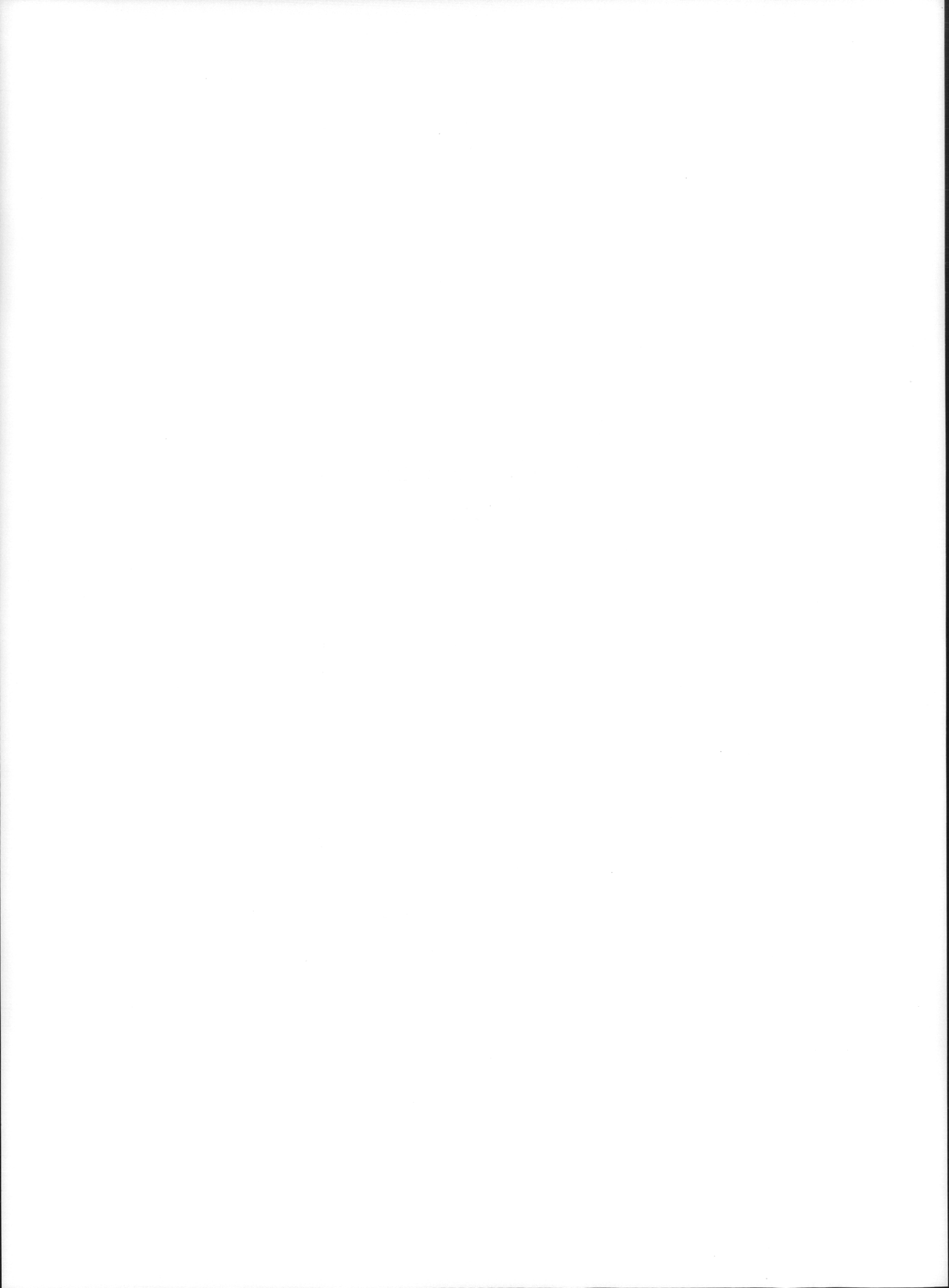

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

2003

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2001

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

140
2001

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2003

Τόμος 140 (2001)
ISSN 1105-0950

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72

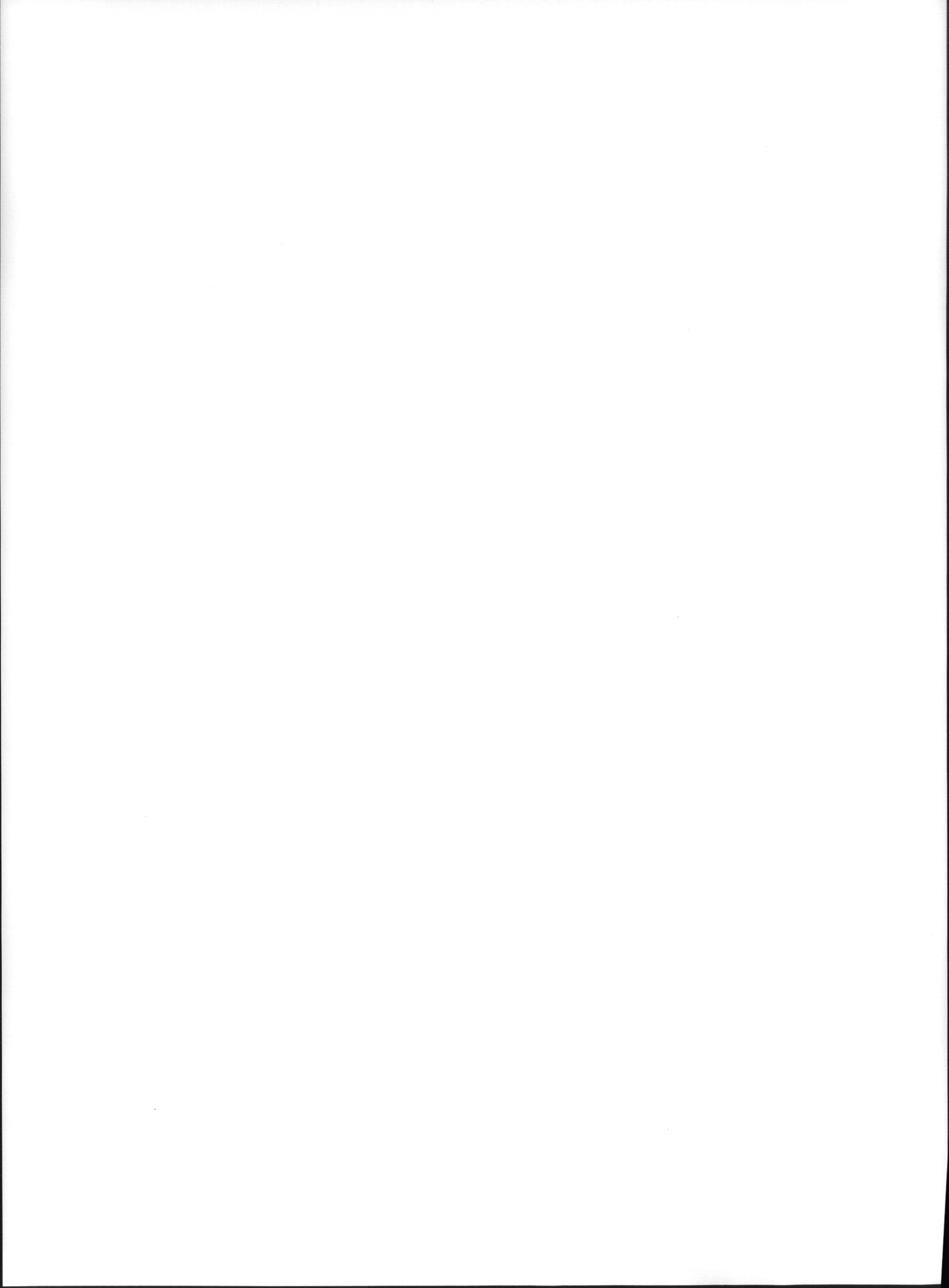
Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως Ἡλέκτρας Ἀνδρεάδη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Γ. Α. Παπαποστόλου:	Χάλκινο ειδώλιο κελητίζοντος ίππέα στον Θέρμο και παραστάσεις ίππέων του τέλους τής γεωμετρικής έποχής	1-40
Εύγενίας Βικέλα:	Ή φρυγική Μητέρα θεά από την Άνατολή στην Ελλάδα. Προσλήψεις και μεταλλάξεις	41-71
Luigi Beschi - † Ιωάννου Τραυλού:	La casa di L. S. Fauvel, primo museo ateniese	72-120
† Ιωάννου Τραυλού - Luigi Beschi:	Σημείωμα δια την θέσιν και την αρχιτεκτονικήν τής οικίας του Fauvel εις τας Άθήνας	121-128
Ίφιγένειας Δεκουλάκου:	Κυκλοτερές ταφικό μνημείο στις Κολώνες Σαλαμίνας	129-158
Μ. Σαλλιώρα - Οικονομάκου:	Έπιγραφές από την Λαυρεωτική	159-166
† Άλκμήνης Ντάτσουλη - Σταυρίδη:	Τò άρχέτυπο τής εικονογραφίας του Ήρώδου Άττικού	167-172
Hélène Nicolet - Pierre:	Retour sur le trésor de Tel el-Athrib 1903 (IGCH 1663) conservé à Athènes	173-187
Κωνσταντίνου Καλογερόπουλου:	Άνακτορικός πιθαμοφορέας από την Κάντια τής Άργολίδας	189-204
Νικολάου Κατσιούδη:	Ένεπίγραφο ανάγλυφο από την Πασσαρῶνα	205-216
Μαρίας Π. Μπελογιάννη:	Καλάθια από τὸ συγκρότημα Δ του ΥΚ οικισμού στο Άκρωτήρι Θήρας	217-231

ΧΡΟΝΙΚΑ

Άμαλίας Άν. Καραπασχαλίδου:	Ένσφράγιστη λαβή άμφορέα από τή Χαλκίδα	235-236
Σοφίας Γερμανίδου:	Δύο μεταβυζαντινές εικόνες τής Μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα	237-244

ΧΑΛΚΙΝΟ ΕΙΔΩΛΙΟ ΚΕΛΗΤΙΖΟΝΤΟΣ ΙΠΠΕΑ ΣΤΟΝ ΘΕΡΜΟ ΚΑΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΙΠΠΕΩΝ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Άφιερώνεται στη μνήμη της Κλαίρης Εύστρατίου

Χάλκινα μικροτεχνήματα της γεωμετρικής και της αρχαϊκής εποχής έφερε στο φως ή παλαιά ανασκαφή του Θέρμου πολυάριθμα¹. Ειδώλια ανθρώπων και ζώων, και όρισμένα όπλα έχουν ήδη συμπεριληφθεί σε δημοσιεύσεις². Τα εύρηματα της νεότερης στρωματογραφικής έρευνας κάτω από τον ναό του Άπόλλωνος³, λιγότερα από εκείνα της παλαιάς ανασκαφής, είναι αίχμες δοράτων, μαχαιρίδια, στύρακες, σφηκωτήρες, κρίκοι κ.ά. και θα δημοσιευθούν ως σύνολο. Το χάλκινο ειδώλιο του ίππεά που βρέθηκε το 2000, μοναδικό καθώς είναι, αποσπάται και δημοσιεύεται εδώ ιδιαίτερω (εικ. 5-13, έγχρ. πίν.).

Τά ανασκαφικά

Το ειδώλιο βρέθηκε κατά τη στρωματογραφική έρευνα κάτω από τον ναό του Άπόλλωνος, μέσα σε στρώμα φερτών χωμάτων τα όποια είχαν στρωθεί μετά από την καταστροφή του μεγάρου Β επάνω από το επίπεδο χρήσεως του κτιρίου. Μέρος του στρώματος αυτού είχε διατηρηθεί άθικτο από τις παλαιότερες ανασκαφές κάτω από τον ανατολικό τοίχο του σηκού του ναού του Άπόλλωνος και μπορέσαμε να το έρευνήσουμε⁴ (εικ. 1α-β). Η επίστρωση έγινε για τη δημιουργία νέου επιπέδου χρήσεως επάνω στο όποιο, νοτιότερα, εγκαταστάθηκε η έστια των όλόκαυστων θυσιών. Η στάχτη των θυσιών αυτών έμενε κατά χώραν και άπλωνόταν βαθμιαίως, δέν έφθασε όμως έως τη θέση όπου βρέθηκε το ειδώλιο, κατά το βορειότερο μέρος του κυρίου δωματίου του μεγάρου Β.

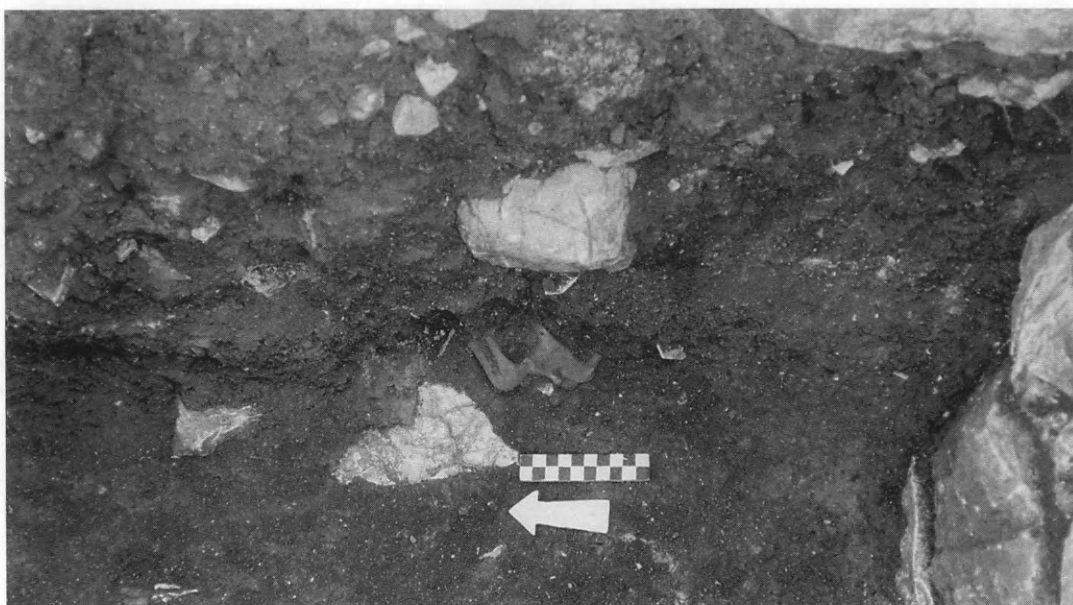
1. Σωτηριάδης, *AE* 1900, 178, Ρωμαίος, *ΑΔ* 1, 1915, 271-273.

2. K. Wardle, Cultural Groups of the Late Bronze and Early Iron Age in North-West Greece, *Godišnjak* XV, 1977, 190 κέ. Imma Kilian Dirlmeier, *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit*, *PBF* XI, 2 (1979) άρ. 105, 106, 108, 109, 113, 120, 232, 350, 455, 458, 489, 575, 589, 844, 949, 1054, 1061, 1152 (ειδώλιο δίδυμων αλόγων), 1366, 1367, 1699, 1712, 1717, 1718, 1738, 1741, 1744. Helga

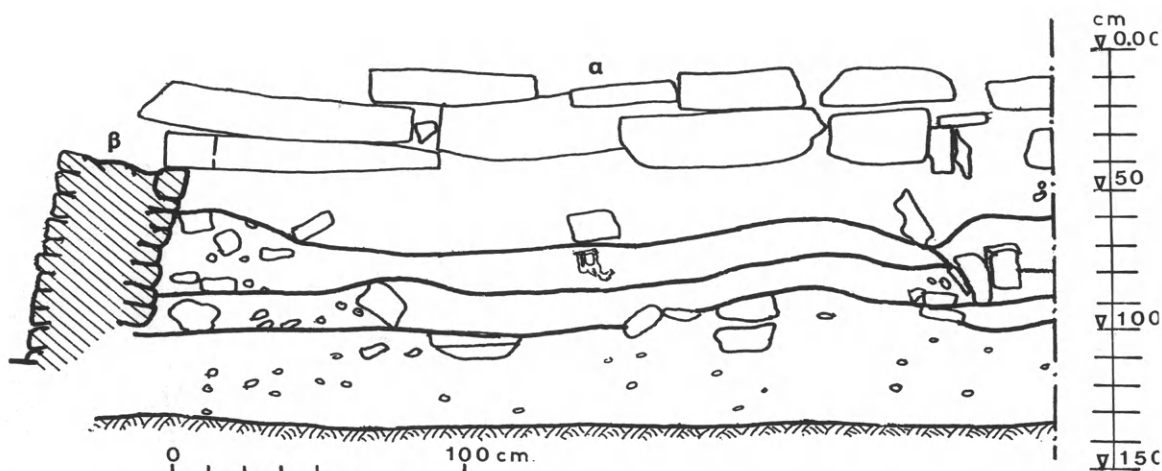
Seeden, *The Standing Armed Figure in the Levant*, *PBF* I, 1 (1980) 128-129, άρ. 1821, πίν. 115. R. A. J. Avila, *Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit*, *PBF* V, 1 (1983) άρ. 122-124, 947, 1056, 1065, 1067-1073, 1086, 1097. Rolley, *BCH* 108, 1984, 669.

3. Βλ. 'Ι. Ά. Παπαποστόλου, εκθέσεις εις *ΠΑΕ* 1992 κέ., ό ίδιος, Οί νεώτερες έρευνες στο μέγαρο Β του Θέρμου, *Δωδώνη ΚΣΤ*, 1, 1997, 327 κέ.

4. Έργον 2001, 54. *ΠΑΕ* 2000, υπό εκτύπωσιν.

Εἰκ. 1α. Τὸ εἰδώλιο τοῦ ἱππέα κατὰ τὴν ἀνεύρεσή του.

Εἰκ. 1β. Ἡ στρωματογραφία τῆς τομῆς μετὰ τὸ εἰδώλιο στὴ θέση πού βρέθηκε (α: ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, β: βόρειος τοῖχος τοῦ κυρίου δωματίου τοῦ μεγάρου Β).

Τὰ ὄστρακα ἀπὸ τὸν στρωματογραφικὸ ὀρίζοντα τοῦ εἰδωλίου, ἐκτὸς ἀπὸ λίγα ἀρχαιότερα, ἀμαυρόχρωμα ἢ ΥΕ ΠΙΓ (π.χ. μέρος μόνωτου κυπέλλου μετὰ ὑπόλοιπο πορτοκαλόχρωμης βαφῆς) παρουσιάζουν ὁμοιογένεια καὶ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὴν πρώτη ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου ἕως καὶ τὸν 8ο αἰ. π.Χ. Ὑπάρχουν ὄστρακα μικρῶν χειροποίητων στυλβωτῶν ἀγγείων καὶ μαγειρικῶν σκευῶν πού σχετίζονται μετὰ τὴν παράδοση τῆς “barbarian ware” καὶ ὁδηγοῦν στὴν Ἀργολίδα, ἐνῶ ὀρισμένα ὄστρακα κανθάρων ἔχουν ἀναχθεῖ στὴν παράδοση τῆς χειροποίητης αἰτωλικῆς ὑπομυκηναϊκῆς βερνικωτῆς κεραμικῆς (Zwischenware) (εἰκ. 2α-δ). Στὸ ἴδιο βάθος μετὰ τὸ εἰδώλιο καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὸ

Εικ. 2α-δ. Κεραμική πὸν σχετίζεται με τὸ στρωμα τοῦ ειδωλίου ἐπιλογή ἀπὸ τις ὀμάδες 164 (α), 161 (β), 163 (γ), 162 (δ).

Εικ. 3. Σαυρωτήρες σιδερένιοι σὲ συνάφεια με τὸ ειδώλιο, Μουσεῖο Θέρμου 588.

Εικ. 4. Αἰχμή δόρατος σιδερένια σὲ συνάφεια με τὸ ειδώλιο, Μουσεῖο Θέρμου 587.

βρέθηκαν μιὰ σιδερένια αἰχμή δόρατος (587) (εἰκ. 4) καὶ δύο θραύσματα ἀπὸ τὸ ὄξυ ἄκρο σιδερένιων σαυρωτήρων (588, μήκ. 0.046 περ.) (εἰκ. 3). Ἡ αἰχμή (μήκ. 0.212 – λεπίδα 0.119, αὐλὸς 0.093), με φλογόσχημη λεπίδα καὶ ἰσομήκη σχιστὸν αὐλό, μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸ ἀ' μισὸ τοῦ 8ου αἰ. Συγγενεὺει με τὴν παραλλαγή D2 τοῦ τύπου D τῆς κατάταξης τοῦ

Έγχρ. πίν. Τὸ εἰδώλιο τοῦ ἱππέα. Μουσεῖο Θερόμον 586.

Snodgrass, την οποία διέκρινε ή Βοκοτοπούλου ανάμεσα στις αϊχμές της Βίτσας Ζαγορίου. Τὰ ίδια σχήματα αϊχμών άνευρίσκονται και στην Όλυμπία⁵.

Άν τὰ συνευρήματα δέν βοηθοῦν ιδιαίτέρως, ό άκριβέστερος χρονολογικός προσδιορισμός του ειδώλιου είναι έφικτός χάρη στην άνάλυση της τεχνοτροπίας που έχει εφαρμοστεί στις μακρές σειρές γεωμετρικών ίππαρίων. Έτσι ή χρονολόγηση του άλόγου, που φαίνεται ότι μπορεί νά προσδιοριστεί στην ύστατη γεωμετρική έποχή, συμβάλλει μέχρι σημείου και στη χρονολόγηση της στρωματογραφίας του μεγάρου Β.

Περιγραφή - τεχνική

Το ειδώλιο του ίππέα (Μ. Θέρμου 586) σώζεται άκέραιο και άλώβητο. Διαστ.: ύψ. με τή βάση 0.077, χωρίς τή βάση 0.071, μήκ. 0.081. Η βάση έχει πίσω προεξοχή, είναι συμπαγής και άδιακόσμητη κάτω (είκ. 13). Διαστ.: 0.058×0.027 (έμπρός) - 0.026 (πίσω)×0.004-0.005 μ. Οί άνισότητες του πάχους και του πλάτους της όφείλονται στην έλλιπή έπεξεργασία για νά άπομακρυνθοῦν μάζες χαλκού μετά από τή χύτευση, κυρίως όπου πατοῦν τὰ πόδια. Η κάτω έπιφάνεια είναι καθαρή από υπόλοιπα χύτευσης, έχει μείνει όμως χωρίς ιδιαίτερη έπεξεργασία. Οί γωνίες της βάσης είναι στρογγυλεμένες, όπως συχνά παρατηρείται προς τó τέλος του αϊώνα. Μόνο ή μία μακριά όψη της κοσμεϊται με χάραγμα: άντιθετικές ομάδες γραμμών φέρονται λοξά από τó μέσο κάτω προς τὰ άκρα (είκ. 5-7). Προφανώς αυτή ή πλευρά, που άντιστοιχεί στη δεξιά του ίππέα, άποτελοῦσε τήν κύρια όψη, γιατί σε αυτή, όπως θά δοῦμε, γινόταν και τó θέμα της παράστασης σαφέστερο.

Στó μέσο της πλάκας της βάσης άνοιχθηκε μετά από τή χύτευση όπή, για νά περάσει χάλκινο στέλεχος όρθογώνιας διατομής πάχ. 0.003 μ. Παρ' όλο ότι οί ένδείξεις δέν είναι ισχυρές, φαίνεται ότι ή διάτρηση, όπως ήταν φυσικό, έγινε από κάτω. Τó επάνω άκρο του στελέχους είναι κεκαμμένο για νά στερεωθεί στην πλάκα. Όμοια κάμπτεται και τó κάτω άκρο που ήταν στερεωμένο σε ξύλινο προφανώς φορέα (βλ. πκ.). Τó μήκος 0.018 μεταξύ της βάσης και του κάτω όριζόντιου σκέλους του στελέχους μάς δίνει τó πάχος του ξύλινου μέλους.

Φανερή είναι ή παράλειψη της έν ψυχρωῶ έπεξεργασίας μετά από τή χύτευση και όχι μόνο στη βάση. Μάζες χαλκού έχουν άφεθεί μεταξύ του ίππέα και της ράχης του άλόγου, άλλες μεταξύ του δεξιού βραχίονα και του σώματος του ίππέα (είκ. 5-9). Η συμπαγής μάζα που παρεμβάλλεται μεταξύ ίππέα και άλόγου και ένώνει τις δύο μορφές διακόπτοντας τó έλεύθερο περίγραμμά τους, δείχνει ότι ή χύτευση έγινε διά μιας στο έναίο κέρινο πρόπλασμα του συμπλέγματος. Προφανώς είχαν συνδεθεί με μάζα κεριού οί δύο

5. Πά την κεραμική πρβ. Ο. Frödin, A. W. Persson, *Asine I* (1938) 430, Β. Wells, *Asine II*, 4 (1976) 158 κέ., 122, 288 είκ. 227, *Tiryns I* (1912) πίν. XV, 11, Ρ. Courbin, *La céramique géométrique de l'Argolide* (1966) 244. Πά την αϊχμή βλ. Snodgrass 11 κέ., Ίου-

λία Βοκοτοπούλου, *Βίτσα, Τά νεκροταφεία μιας μολοσσικής κόμης* (1986) 300 κέ., σχέδ. 93δ, 94δ, ε, Η. Baitinger, *Die Angriffswaffen aus Olympia, Ol-Forsch. XXIX* (2001) 48 (άρ. 747) πίν. 28, σ. 50 κέ. (άρ. 795) πίν. 34.

5

6

7

Εικ. 5-7. Τὸ εἰδώλιο τοῦ ἱπέα, Μουσεῖο Θέρον 586.
Δεξιὰ ὄψη.

8

9

Είχ. 8-9. Άριστερή όψη.

10

Είχ. 10. Μετωπική όψη.

11

Είχ. 11. Όπίσθια όψη.

Εἰκ. 12. Ὅψη ἐκ τῶν ἄνω.

Εἰκ. 13. Κάτω ὄψη τῆς βάσης.

μορφές, ὥστε νὰ ἐπικοινωνοῦν εὐρέως καὶ νὰ περάσει ὁ χαλκὸς παντοῦ. Ἡ ἀπομάκρυνση τῶν στοιχείων αὐτῶν δὲν ἦταν φαίνεται εὐκολὴ μὲ τὰ διατιθέμενα ἐργαλεῖα. Σύνηθες ἦταν ἐπίσης νὰ μένουν ἄθικτες μάζες χαλκοῦ στὰ μὴ ὄρατὰ μέρη τῶν εἰδωλίων. Ἐδῶ ὑπάρχουν στὸ ἐσωτερικὸ μέρος τῆς οὐρᾶς, τῶν σκελῶν καὶ στὴν κοιλιά τοῦ ἀλόγου.

Παρ' ὅλο ὅτι δὲν ἔγινε κανονικὴ λείανση, πιθανῶς ὑπάρχουν ἴχνη λίμας στοὺς ὤμους, στὸ στέρνο καὶ ἐν μέρει στὰ σκέλη (εἰκ. 7). Ἴχνη ἐργαλείου γιὰ τὴν ἀφαίρεση μάζας χαλκοῦ διακρίνονται καὶ κάτω ἀπὸ τὸ κέντρον ποὺ κρατεῖ ὁ ἵππεας (εἰκ. 6).

Τὸ κέρινο πρόπλασμα φαίνεται ὅτι ἀποτελέσθηκε ἀπὸ δύο συμπαγῆ τμήματα τὰ ὁποῖα ἐνώθηκαν γιὰ ἄμεση χύτευση⁶: εἶναι ἡ βάση μαζὶ μὲ τὸ συμφυρὸς κατώτερο μέρος τῶν σκελῶν τοῦ ἀλόγου, καὶ τὸ ἀνώτερο καὶ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ εἰδωλίου. Ἡ ἔνωση εἶναι ὄρατὴ στὸ κάτω μέρος τῶν σκελῶν ἐκτὸς τοῦ πίσω δεξιοῦ, ὅπου φαίνεται καλύφθηκε μὲ πρόσθετο κερί (εἰκ. 5, 8-11). Ἄλλες «ραφές» δὲν διακρίνονται.

Πιθανὴ εἶναι ἡ προσθήκη μάζας κεριοῦ μετὰ ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ πλάσιμο, προφανῶς γιὰ συμπλήρωση ἢ τὴν ἐπίτευξη αὐξημένου σωματικοῦ ὄγκου: ὑπάρχουν περισσότερες ἐνδείξεις, ἐμφανεστερα δὲ στοὺς ὤμους, ἴσως στὸν πίσω ἀριστερὸ μηρὸ, στὸ ἐπάνω μέρος τῆς οὐρᾶς καὶ στὴ χαίτη (εἰκ. 5, 8, 11, 6 ἀντιστοίχως). Τὸ πλάσιμο μὲ τὸ χέρι, ἰδίως στὰ σκέλη, ἀπέτυχε νὰ δώσει τελειωμένη μορφή. Ἡ ἀμέλεια τοῦ πλασίματος στὰ σκέλη ἐλέγχθη ὅτι δὲν εἶναι σπάνια σὲ εἰδῶλια δευτερευόντων καὶ μακρινῶν ἀπὸ τὰ κέντρα ἐργαστηρίων, ὅπως εἶναι προφανῶς καὶ τοῦ δικοῦ μας⁷. Ἴσως τὸ κερί ἦταν σκληρὸ, ἀλλὰ ὁ μανδύας

6. Τοὺς δύο βασικοὺς κατασκευαστικοὺς τρόπους ὀρίζει ὁ Zimmermann 10 κέ., (α) ὡς procédé soustratif (χύτευση σὲ ἐνιαῖο συμπαγὲς πρόπλασμα), κυρίως «ἀργειακός», ὁ.π. 51, καὶ (β) ὡς procédé additif (πρόπλασμα, συναρμοσμένο ἀπὸ ἐπιμέρους ραβδοειδῆ καὶ πλακοειδῆ στοιχεῖα), «κορινθιακός», ὁ.π. 197. Τοὺς τρόπους αὐτοὺς συστηματικὰ ἀναζητεῖ

στὶς ὁμάδες τῶν τοπικῶν ἐργαστηρίων, τίς ὁποῖες ἀπαρτίζει κυρίως μὲ βάση αὐτοὺς, τίς παραλλαγές καὶ τοὺς συνδυασμοὺς τους. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα ἐπικρατεῖ φαίνεται παντοῦ ἡ τεχνικὴ τῆς ἄμεσης χύτευσης σὲ ἐνιαῖο συμπαγὲς πρόπλασμα.

7. Πρβ. Zimmermann 102, σημ. 65.

πὸ τὸ περιέβαλε δὲν φαίνεται ὅτι ἦταν ἰδιαίτερα τραχύς. Οἱ ἀτέλειες τοῦ πλασίματος καὶ ἡ ἀτελής ἐπεξεργασία ὀφείλονται στὴν ἔλλειψη κατάλληλων ἐργαλείων καὶ στὴ δυσκολία τοῦ θέματος γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ τεχνίτης δὲν ἦταν ἐπιδέξιος (βλ. πκ.).

Τὸ κεφάλι τοῦ ἀλόγου, σωληνοειδές, μὲ μικρὲς ἀσυμμετρίες στὸ περίγραμμα καὶ τοὺς ὄγκους, ἐμφανίζεται μὲ ἐλαφρότατη στροφή πρὸς τὴν ἀριστερὴ του πλευρὰ (εἰκ. 8, 10). Λεπτομέρειες διακρίνονται: ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὀριζόντια ἐγκοπὴ γιὰ τὸ στόμα ὑπάρχουν μικρὲς ἐγκοπὲς γιὰ τοὺς μυκτῆρες καὶ ἄλλες γιὰ τὰ μάτια. Ἡ χαιτὴ εἶναι ἐπίπεδη χωρὶς ἔντονα καμπύλο περίγραμμα καὶ ἀξεχώριστη ἀπὸ τὸν τράχηλο. Ἡ κορυφὴ τῆς παριστάνεται ὡς λοφίο καμπύλο ἀνάμεσα στὰ μακριὰ αὐτιά πὸ ἀποδίδονται ἀνάγλυφα, γερμένα ἐπάνω στὸ κεφάλι (εἰκ. 10). Ἡ γραμμὴ αὐχένος-στέρνου εἶναι ἐνιαία σιγμοειδῆς μὲ ἔντονη τὴν καμπύλη προεξοχὴ τοῦ στέρνου, αἰσθητὴ περισσότερο λόγω ἀσυμμετρίας στὴ δεξιὰ κατατομὴ (εἰκ. 5), ἡ ὁποία ἦταν ἡ κύρια ὄψη τοῦ ειδωλίου. Στὴν ὄψη αὐτὴ ὑπάρχει κυματοειδὲς ἀνάγλυφο στοιχεῖο (ταινία) πὸ ἀρχίζει ἀπὸ τὴ χαιτὴ καὶ φθάνει ἕως τὸ κάτω μέρος τοῦ στέρνου καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ σκέλους. Κατὰ μῆκος τῆς ταινίας διακρίνεται χάραγμα, ἴσως κατάλοιπο τῆς ἐπεξεργασίας γιὰ τὴν ἀφαίρεση μάζας χαλκοῦ. Τὸ δρεπανόσχημο χάραγμα πρὸς τὸ στέρνο πλάι στὴν ταινία (εἰκ. 7) πρέπει νὰ ὀφείλεται στὸν ἴδιο λόγο.

Ἀντίθετα μὲ τὸ στέρνο, περιορισμένη εἶναι ἡ καμπυλότης τοῦ ἰσχίου. Ἐπάνω στὸ ἰσχίον ἦταν ἡ ὀπὴ τῆς χύτευσης, ὅπως δείχνουν τὰ ἴχνη πὸ ἐμείναν μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποκοπὴ τοῦ ἀγωγοῦ (εἰκ. 12). Ἐξαιτίας αὐτοῦ, ὄχι μόνον μειώθηκε ἡ κυρτότητα τοῦ ἰσχίου, χαρακτηριστικὴ προπαντὸς σὲ ἄλογα τοῦ ἀργειακοῦ ἐργαστηρίου, ἀλλὰ προκλήθηκαν καὶ ἀσυμμετρίες στὸ πίσω μέρος τοῦ ἀλόγου: τὸ ἰσχίον δεξιὰ εἶναι περισσότερο ὄγκηρό καὶ κυρτό (εἰκ. 11). Τὸ καμπύλο περίγραμμα συνεχίζεται στὴν παχιά οὐρὰ, μόνον λίγο λεπτότερη ἀπὸ τὰ σκέλη, πὸ ἀπολήγει κατακόρυφη καὶ ἄκαμπτη στὴν προεξοχὴ τῆς βάσης καὶ βαίνει παράλληλα μὲ τὰ ἐπίσης βαριὰ καὶ παχιά σκέλη τοῦ ἀλόγου. Μειωμένη εἶναι ἡ διεύρυνση τῶν σκελῶν πρὸς τοὺς ὠμούς καὶ τοὺς μηρούς, δείχνοντας μαζὶ μὲ τὶς προσθήκες κεριοῦ, τὴν προσπάθεια τοῦ τεχνίτη τῆς ὕστερης ἐποχῆς γιὰ φυσικότερη ἀπόδοση τοῦ σώματος. Διογκωμένες εἶναι μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ οἱ ἀρθρώσεις, ἐμπρὸς τὰ γόνατα, πίσω οἱ ἀστράγαλοι (εἰκ. 5, 7, 8), οἱ ὁποῖοι ἐξέχουν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ ὅπως, ὅσο γνωρίζω, πουθενὰ ἄλλοῦ.

Παραλείφθηκε καὶ ἐδῶ ἡ ἀπόδοση τῶν ὀπλῶν, ὅπως συμβαίνει κανονικὰ σὲ ὅλα τὰ καθαρῶς γεωμετρικὰ ειδώλια μὲ βάση⁸. Τὸ ἐσωτερικὸ περίγραμμα τῶν σκελῶν καὶ τῆς κοιλιάς σχηματίζει κανονικὴ ἔλλειψοειδῆ καμπύλη, τὴν ὁποία μόλις ἐνοχλοῦν οἱ τυχαῖες καὶ πάλι, ἀσθενεῖς ἀποκλίσεις τῶν κατακόρυφων σκελῶν. Τίποτε δὲν μειώνει τὴν τυπικὴ, στατικὴ παράσταση τοῦ ἀλόγου, πὸ μένει ἀκίνητο καὶ βρῖσκεται σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὴν ἔντονα κινημένη μορφὴ τοῦ ἰππεία.

8. Τὸ γνῶρισμα αὐτὸ καθορίζει καὶ τὸν χαρακτήρα τῆς βάσης τῶν χάλκινων γεωμετρικῶν ειδωλίων. Τὰ σκέλη τοῦ ἀλόγου τελειώνουν συγγεόμενα μὲ τὴν βάση ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἐνιαῖο ὀργανικὸ σύνολο μὲ τὴν μορφὴ τοῦ ζώου καὶ ὄχι φέρον στοιχεῖο ὅπως στίς

ἀρχαῖες πλαστικὲς μορφές. Βλ. B. Schmaltz, *Volumen und Schwerkraft in der Kunst geometrischer Zeit*, *MarbWpr* 1980, 24 κέ., 27 κέ., 32, 37. Zimmermann 314-315 μὲ βιβλιογραφία.

Ἡ μορφή ἱππεύει στή μέση περίπου τῆς ράχης τοῦ ἀλόγου, κλίνει τὸ σῶμα ἔμπρός, ὥστε τὸ ἀριστερὸ χέρι τεντωμένο νὰ ἐγγίζει τὸν αὐχένα τοῦ ζώου, ἡ κίνηση προφανῶς δηλώνει ὅτι ἔχει τὸ ἦνιο, ἐνῶ τὸ δεξιὸ φέρεται πρὸς τὰ κάτω, εἶναι ἔλαφρῶς στραμμένο πίσω, κρατεῖ δὲ κέντρον. Σημαντικὸ εἶναι ὅτι ὁ δεξιὸς βραχίονας ἐδῶ ἐξέχει ἀρκετὰ ἀπὸ τὸ σῶμα (εἰκ. 6), ἀλλὰ τὸ μεταξύ τους διάστημα εἶναι, ὅπως σημειώσαμε, γεμάτο ἀπὸ τὸν χαλκὸ τῆς χύτευσης πού δὲν ἀποτόλμησε νὰ ἀφαιρέσει ὁ τεχνίτης. Ἡ κυματοειδὴς ταινία πού κατεβαίνει λοξὰ ἀπὸ τὴ χαιτὴ ἐγγίζει τὸ ἄκρο τοῦ κέντρου καὶ συνεχίζεται χαμηλότερα. Τὰ πόδια εἶναι δυσανάλογα κοντά⁹. Τὸ ἀριστερὸ ἔχει μείνει ἄπλαστη μάζα, τὸ δεξιὸ φέρεται πίσω ὡς δρεπανόσχημο στοιχείο.

Στὸ κεφάλι τοῦ ἱπέα διακρίνονται τὰ μάτια πού δηλώνονται μὲ μικρὲς ἐγκοπές (εἰκ. 5, 7). Ἐγκοπὴ ἴσως δηλώνει καὶ τὸ στόμα. Ἡ ἀδρομερὴς διάπλαση δὲν ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσουμε ἂν τὰ περιμετρικῶς ἐξέχοντα στοιχεῖα ἀνήκουν σὲ κάλυμμα τοῦ κεφαλιοῦ ἢ εἶναι ὑπόλοιπα μάζας χαλκοῦ.

Ἡ μορφή τοῦ ἀναθήματος

Τὸ εἰδώλιο θὰ εἶχε στηθεῖ ὥστε νὰ φαίνεται ἀπὸ τὴ δεξιά του πλευρά, ὅπου ὑπάρχει τὸ κέντρον, ἡ ταινία καὶ ἡ διακόσμηση τῆς βάσης (εἰκ. 5). Παρατηρήσαμε ὅτι τὸ χάλκινο στέλεχος διαπέρασε τὴ βάση μόνο μετὰ ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ εἰδωλίου. Ὁ σκοπὸς ἦταν νὰ στερεωθεῖ ὁ ἱπέας πιθανότερα σὲ ξύλινο φορέα, ὅπως δείχνει τὸ εἶδος τοῦ στελέχους καὶ ὁ τρόπος συγκράτησης μὲ τὴν κάμψη τοῦ ἄκρου. Δὲν γνωρίζουμε ἂν αὐτὸ ἔγινε σὲ τυχὸν δευτέρη χρῆση, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του ἀνάθεση στὸ ἱερὸ ἢ ἐὰν ἐξαρχῆς συνδέθηκε μὲ ξύλινο φορέα. Τὴ σύνδεση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐπέβαλαν διάφοροι λόγοι: ἂν ἐπρόκειτο γιὰ ξύλινη βάση, θὰ ἦταν ἡ ἀνάγκη γιὰ μεγαλύτερη σταθερότητα καὶ ἀσφάλεια, ἢ θέληση νὰ προβληθεῖ τὸ εἰδώλιο μὲ ἰδιαίτερη καὶ μάλιστα ἄλλου ὑλικοῦ βάση πρὸς τὴν ὁποία θὰ δημιουργοῦσε ἀντίθεση χρώματος καὶ ὕψους. Μπορεῖ ὅμως τὸ εἰδώλιο νὰ ἐπέστεφε ξύλινη κίστη ἢ ἄλλο σκεῦος γιὰ νὰ τὸ διακοσμήσει ἢ νὰ ἐνισχύσει ἰδιαίτερο νόημα, σχετικὸ ἴσως μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ σκεύους. Χάλκινα εἰδῶλια ἀλόγων ἦταν κάποτε προορισμένα νὰ ἐπιστέφουν καλύμματα μεταλλικῶν σκευῶν, ἐνῶ τὰ πήλινα εἰδῶλια ἀλόγων τῶν ἀττικῶν πυξίδων προσφέρουν ἄμεσα καὶ καλὰ παραδείγματα αὐτῆς τῆς λειτουργίας¹⁰. Στὸ κάλυμμα λίθινης κίστης μὲ ὑπόλοιπα θυσιῶν στὸν ναὸ τῆς Δρήρου ὑπετέθη ὅτι ἔσταν τὰ χάλκινα ἀγαλμάτια τῆς ἀπολλωνίας τριάδας¹¹.

9. Πρβ. D. G. Mitten - S. F. Doeringer, *Master Bronzes from the Classical World* (1968) 35, ἀρ. 14.

10. Βλ. Zimmermann 313, B. Bohlen, *Die geometrischen Pyxiden*, *Kerameikos XIII* (1988), Ingeborg Vogt, *Studien zu Pferd und Reiter in der frühgriechischen Kunst* (δ.δ. Bonn 1991) 45 κέ.

11. H. Drexler, *Griechische Baukunst in geometrischer Zeit* (1969) G 6. Λίθινες κτιστές θῆκες μὲ λεί-

ψανα θυσιῶν καὶ προσφορὲς χάλκινων ὄπλων, κατασκευασμένες ἐν μέρει μέσα στὴ γῆ βρέθηκαν καὶ στὸν Θέρμο πρὸς Ν. τοῦ μεγάρου Β (*ΠΑΕ* 1993, 92-94, 98· 1994, 110-111). Ὅρισμένες ἀνήκουν στὴν περίοδο λειτουργίας τοῦ μεγάρου Β, ἦταν ὅμως ἐν χρήσει πιθανῶς καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου.

Προσήλωση σέ αντικείμενο συμπεραίνεται και για όρισμένα άλλα γεωμετρικά χάλκινα ειδώλια ζώων, τὰ όποια σχολιάζει ό Zimmermann¹². Είναί τὸ έλάφι τῆς Όλυμπίας B9499, λακωνικό έργο τοῦ όποίου ἡ πλάκα έχει όπές στις τέσσερις γωνίες για στερέωση σέ ξύλινη(;) βάση¹³, και τὸ ίππάριο τοῦ έμπορίου¹⁴ με πλάκα πὸν έχει τέσσερις όπές σέ σταυροειδή διάταξη.

Έκτός από τὴν άποκατάσταση σέ κάλυμμα ξύλινου σκεύους ἡ και σέ ανεξάρτητη ξύλινη βάση πρέπει νά εξετάσουμε και μιὰ άλλη εκδοχή λιγότερο πιθανή, αὐτή πὸν προσφέρουν κυρίως συμπλέγματα ανθρώπου πὸν οδηγεί ζωο (βοοειδές ἡ κριό), τὰ όποια έπέστεφαν, κατά τὴν επικρατέστερη άποψη, σκήπτρα. Πρόκειται για τὰ έξῆς: (α) Τρία συμπλέγματα στους Δελφούς με βοοειδές από τὰ όποια ένα¹⁵ έχει όπῆ στή βάση και σὸ σῶμα τοῦ ζώου, άλλο¹⁶ σώζει μόνο τὸ ζωο και πόδι ανθρώπου και έχει υπόλοιπο μεταλλικής βέργας πὸν διαπερνούσε τὴ βάση και τρίτο¹⁷ διατηρήθηκε προσηλωμένο στήν κορυφή χάλκινης άπόληξης σκήπτρου. (β) Τὸ σύμπλεγμα σὸν Fogg Art Museum τοῦ Harvard¹⁸, με κριό, πὸν σώζει μεταλλικό γόμφο περασμένο στή βάση και κάτω από τὸ ζωο. (γ) Τὸ σύμπλεγμα έπίσης με κριό τοῦ Μουσείου τοῦ Παλέρμου από τὸν Σελινούντα¹⁹ πὸν έχει στή μέση τῆς βάσης όπῆ από τὴν όποία θά περνούσε ό σύνδεσμος. Έπένδυση ξύλινης ράβδου σκήπτρου ἡ λαβάρου στή συλλογή Leo Mildenberg, πιθανῶς από τὴ Μεγάλη Έλλάδα²⁰, είναι και ένα χάλκινο στέλεχος κιονόσχημο τὸ όποιο έπιστέφεται από κριό προσαρμοσμένο σέ βαθμιδωτή βάση μειομένη πρὸς τὰ κάτω. Ἡ έπίστεψη αὐτή μᾶς δίνει μνημειώδη αρχαϊκή μορφή τοῦ είδους, ανάλογη με εκείνη πὸν θά είχε τὸ σκήπτρο από τὸ όποιο σώζεται μόνο ἡ έπίστεψη, μέρος άσημένου ξαπλωμένου λιονταριού, από τὴ Σύμη τῆς Κρήτης τοῦ β' τέταρτου τοῦ 7ου αἰ. και άλλα γνωστά σκήπτρα²¹. Χωρίς νά μπορούμε νά αποκλείσουμε τὸ ένδεχόμενο αὐτὸ για τὸ ειδώλιο τοῦ Θέρμου, ἡ μορφή τοῦ στελέχους φαίνεται ότι συνηγορεῖ υπέρ τῆς προηγούμενης άποκατάστασης. Έξάλλου, για κανένα ειδώλιο άλόγου, από τὰ σωθέντα κατά χιλιάδες στὰ έλληνικά ιερά τῆς γεωμετρικής έποχῆς, δέν έχει γίνει έως τώρα, όσο γνωρίζω, συσχετισμός με σκήπτρο.

Τεχνοτροπία και χρονολόγηση

Ἡ διάπλαση τῆς ανθρώπινης μορφῆς τοῦ ειδωλίου είναι ανάλογη με εκείνη μορφῶν τῆς γεωμετρικής πλαστικής τῆς ίδιας ποιότητας και δέν βοηθεῖ στή χρονολόγηση. Ανάμεσα σέ άλλες θυμίζει περισσότερο τὸ κεφάλι τῆς ύστερογεωμετρικής μορφῆς μιᾶς από

12. Ό.π. 315.

13. Heilmeyer 238, άρ. 507a, πίν. 68. Βλ. τὸν προβληματισμό τοῦ Schmaltz ό.π. (σημ. 8) 25-26: ένδέχεται νά μη ἦταν στερεωμένο σέ ξύλο. Από τις όπές μπορεί νά περνούσε δερμάτινη ταινία, ένδεχομένως για κάποιον άλλον σκοπό.

14. Zimmermann 97, ARC 114b, πίν. 24, 74.

15. Rolley άρ. 42, πίν. 12, Mitten, *JWaltersArtG* 36, 1977, 33, εἰκ. 3.

16. Rolley άρ. 43, πίν. 12, Mitten ό.π. εἰκ. 4.

17. Rolley άρ. 44, πίν. 12, Mitten ό.π. εἰκ. 5-6.

18. Mitten ό.π. 31 κέ., εἰκ. 1.

19. Αὐτόθι εἰκ. 2.

20. Mitten εἰς Α. Ρ. Kozloff, *Animals in Ancient Art from the Leo Mildenberg Collection* (1981) 128, άρ. 108.

21. Α. Λεμπέση, εἰς *Άγαλμα. Μελέτες για τὴν αρχαία πλαστική πρὸς τιμὴν τοῦ Γ. Δεσπίνη* (2001) 1 κέ.

τις πιό πάνω συνθέσεις με ζώο σε βάση προσαρμοσμένη σε σκήπτρο από τους Δελφούς²². 'Ως προς τη δομή, που παρά την προχειρότητα διαφαίνεται, μπορούμε να προσεγγίσουμε το κεφάλι του ίππηλάτη σε μορφές της πρώιμης γεωμετρικής χαλκοπλαστικής, π.χ. του χάλκινου πολεμιστή του 'Εθνικού Μουσείου 16551 από το 'Ηραίο του 'Αργους²³ ή πήλινων ειδωλίων της 'Ολυμπίας²⁴. Δεν λείπει το ίδιο σχήμα και από μεταγενέστερες μορφές, όπως του οδηγού αλόγου από λαβή τριποδικού λέβητα στην 'Ολυμπία²⁵.

Στην πηλοπλαστική σπάνια συναντάμε τόσο άδρομερής και άτελεις μορφές κατά την ύστερογεωμετρική εποχή. Οί γνωστές της 'Ολυμπίας²⁶, που θα μπορούσαν να συγκριθούν για το παρόμοιο σχήμα, έχουν μέχρι σημείου εύκρινεια των στοιχείων του κεφαλιού, που δεν πέτυχε ή χύτευση του ειδωλίου του Θέρμου.

'Αντίθετα με τον αναβάτη, το αλόγο του προσφέρει περισσότερες δυνατότητες για τεχνοτροπική αξιολόγηση και χρονολογικό προσδιορισμό. Τα χάλκινα ειδώλια αλόγων τα όποια γνωρίζουμε ότι βρέθηκαν στην Αίτωλία²⁷ είναι λίγα. 'Εκτός από το ειδώλιο του Καλλίου (εικ. 14) και το χαμένο πιθανώς από τον Θέρμο²⁸, τα υπόλοιπα τρία ανήκουν στην τεχνοτροπική και τεχνική παράδοση που έχει προσγραφεί στην Κόρινθο²⁹. Αυτή διακρίνεται για τη χαρακτηριστική αφαιρετική σχηματοποίηση την όποια πετυχαίνει να δημιουργήσει ο ιδιαίτερος κατασκευαστικός τρόπος που χρησιμοποιεί αυτό το εργαστήριο³⁰. Το «κορινθιακό» σχήμα είχε την μεγαλύτερη διάδοση στον έλλαδικό χώρο και μάλιστα στην κεντρική και βόρεια 'Ελλάδα. Με βάση την τεχνοτροπική αυτή παραλλαγή, καθώς και την τοπική τεχνική ιδιαιτερότητα³¹, αποδόθηκαν από τον Zimmermann στην Αίτωλία ειδώλια αλόγων που έχουν βρεθεί σε άλλους τόπους, στα ιερά 'Ολυμπίας, Δελφών, Φερών, ή είναι άγνωστης προέλευσης³².

22. Βλ. σημ. 17.

23. Herrmann 44 εικ. 28-29. J. Floren, *Griechische Plastik, HdArch I*, πίν. 4,1.

24. W. D. Heilmeyer, Frühe olympische Tonfiguren, *Olforsch.* VII (1972) άρ. 133, 134, πίν. 23.

25. E. Kunze, *Bericht VII* 150 κέ., πίν. 59. M. Maas, Die geometrischen Dreifüsse von Olympia, *Olforsch.* X (1978) 154, πίν. 40, Beil. 16, Schweitzer πίν. 192.

26. Π.χ. Heilmeyer ό.π. (σημ. 24) άρ. 152-155, πίν. 25, άρ. 159, 164, πίν. 26.

27. Συγκεντρώνει ο Zimmermann 203 κέ. (ΕΤΟ 3, 5, 6, 11, 17, 32), 60 (ΙΤΗ 9).

28. Zimmermann 214, πίν. 48 (32), σ. 60, πίν. 39 (9). Δεν μπόρεσα να εύρω φωτογραφία του ειδωλίου του Θέρμου στο ΔΑΙ 'Αθηνών την όποια θα είχε δει ο Zimmermann (ό.π. 60).

29. Herrmann 28 κέ.

30. Τεχνικές ιδιαιτερότητες μπορούν να οδηγήσουν σε ιδιαίτερη μορφολογία και αυτό σημαδεύει την τοπική τεχνοτροπία. 'Εκτός των χαρακτηριστικών της κορινθιακής τεχνοτροπίας, στον λόγο αυτό

οφείλεται π.χ. και η γωνιώδης μορφή του στέρνου στα λακωνικά ειδώλια: στη θέση αυτή έκαναν την όπη της χύτευσης. Και η διάδοση της τεχνοτροπίας σημαίνει υιοθέτηση της αντίστοιχης τεχνικής. Πιστεύω όμως ότι η αποκλειστική έξάρτηση της τεχνοτροπίας από την τεχνική δεν εξηγεί πάντοτε τη διαμόρφωση μιας τεχνοτροπίας. Είναι τελικώς δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς στην προσωπική δημιουργία, στην πρώτη «εύρεση», την κατασκευαστική πρακτική από τη σύλληψη της μορφής και την επιδίωξη συγκεκριμένης έκφρασης, ή όποια μπορεί να οδηγήσει στην εύρεση ή την επιλογή της κατάλληλης τεχνικής. Αυτό βέβαια ισχύει όταν δεν υπάρχουν έξωτεροι αναγκαστικοί λόγοι, όπως είναι η πενιχρότητα των μέσων ή άλλες ύλικές ιδιαιτερότητες, που δεσμεύουν στη χρησιμοποίηση όρισμένων κατασκευαστικών τρόπων και οδηγούν σε αναπόφευκτες τεχνοτροπικές ιδιαιτερότητες.

31. Zimmermann 214.

32. "Ο.π. 203 κέ.

Εικ. 14. Χάλκινο ειδώλιο αλόγου από το Κάλλιο.

Ἀκόμη και ἂν ἡ «αἰτωλική τεχνοτροπία» μπορούσε νὰ διακριθεῖ μὲ βεβαιότητα ἀπὸ ἐκείνη ἄλλων κέντρων τῆς κεντρικῆς καὶ βόρειας Ἑλλάδας πὺν χρησιμοποιοῦν τὸν κορινθιακὸ τρόπο, ἀσφαλῶς οἱ χώρες αὐτὲς χωρὶς πόλεις-ἀστικά κέντρα, δὲν εἶχαν τὶς προϋποθέσεις τὴν ἐποχὴ ἐκείνη νὰ δημιουργήσουν εὐδιάκριτη ἰδιόμορφη τεχνοτροπία, ὅπως οἱ συγκεκριμένες πελοποννησιακές. Ἐξάλλου δὲν μπορούμε νὰ συμπεράνουμε γιὰ τὶς τάσεις πὺν θὰ ὑπῆρχαν στὴν Αἰτωλία κρίνοντας ἀπὸ τὰ λίγα, διαφέροντα τόσο ἀπὸ τὰ κορινθιάζοντα ὅσο και μεταξὺ τους, ειδώλια πὺν βρέθηκαν στὴ χώρα αὐτή: πρόκειται γιὰ τὸ ειδώλιο τοῦ Καλλίου (εἰκ. 14), τὸ χαμένο πιθανῶς ἀπὸ τὸν Θέρμο και τὸ νέο εὔρημα τοῦ κελητίζοντος ιππέα.

Ἡ ἔρευνα πὺν ἀκολούθησε τὸ θεμελιῶδες ἄρθρο τοῦ Heilmann τοῦ 1964 φέρνει ὀλοένα περισσότερο στὴν ἐπιφάνεια προβληματισμοὺς σχετικὰ μὲ ἐργαστηριακὰ κέντρα τῆς Πελοποννήσου³³. Τῆς Κορίνθου ἡ ἀριστουργηματικὴ σχηματοποίηση και τῆς Λακωνίας ἡ αὐστηρὴ τεκτονικὴ δομὴ διατηροῦν, ἀκόμη και σὲ ὀρισμένα ὕστερα ἔργα, σταθερὴ και ἀπαραγνώριστὴ τὴν ἰδιαιτερότητά τους³⁴. Συναντᾶται ὡστόσο κάποτε σὲ ἔργα τῶν δύο πὺν πάνω τεχνοτροπιῶν ἐπίδραση ἄλλων ἐργαστηρίων. Περιορισμένες εἶναι και τοῦ ἀττικοῦ ἐργαστηρίου οἱ σχέσεις μὲ ἄλλα κέντρα. Ὅμως τῶν ἄλλων μεγάλων πελοποννησιακῶν ἐργαστηρίων, τοῦ Ἄργους και τῶν ἀρκαδικῶν πόλεων³⁵, ἡ παραγωγὴ ἀναπτύσσεται μὲ μεγαλύτερη ποικιλία, μὲ συνεχεῖς ἀμφίδρομες ἐπιδράσεις και ἀναμίξεις, ὡστε συχνὰ οἱ ἀποδόσεις μένουν ἀμφίβολες. Ἐπιδράσεις τὰ ἐργαστήρια αὐτὰ δέχονται και ἀπὸ τὴν Κόρινθο και τὴ Λακωνία.

Και στὸ ειδώλιο τοῦ Θέρμου οἱ ἀναμίξεις στοιχείων δυσκολεύουν τὴν ἀπόδοση σὲ συγκεκριμένο κέντρο. Ἀπὸ ὀλα τὰ βασικά τεχνοτροπικά ρεύματα, φανερὰ πλησίον βρι-

33. Βλ. ἐπισκόπηση τῆς πορείας τῆς ἔρευνας και βιβλιογραφία Heilmeyer 10 κέ., Zimmermann 5 κέ.

34. Παράδειγμα εἶναι τὰ δύο ειδώλια πὺν παραθέτει ὀ Heilmann 32, εἰκ. 15, 16. Ἀξιοσημείωτες εἶναι οἱ παρατηρήσεις τοῦ Rolley 73 κέ. γιὰ τὴν ἰδιάζουσα κορινθιακὴ τεχνοτροπία. Ἀκόμη και ἂν δὲν πρόκειται γιὰ σφυρηλασία, ἡ συγκεκριμένη κορινθιακὴ σχηματοποίηση εἶναι πράγματι και χρονικῶς περιορισμένη και μπορεί νὰ μὴν ἐξαντλεῖ τεχνοτροπικῶς ὀλη τὴν κορινθιακὴ παραγωγή. Βλ. ἐπίσης τὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὴν ἀστάθεια τῆς διάκρισης ἀνάμεσα σὲ πρῶμα κορινθιακὰ και ἀργειακὰ (αὐτόθι 75). Πρβ. και σημ. 36.

35. Πὰ τὸ «ἀρκαδικὸ ἐργαστήριο» βλ. Martha

Weber, Eine arkadisch-geometrische Bronzegruppe, *Städeltb* NF 1, 1967, 7 κέ., Heilmeyer 99 κέ. (τονίζει τὴν πολλαπλότητα και τὴν ἔλλειψη ἐνότητας τῆς ἀρκαδικῆς παραγωγῆς). Βλ. και Ström 53 κέ., 58 κέ., Zimmermann 91 κέ., Mary E. Voyatzis, *The Early Sanctuary of Athena Alea at Tegea and other sanctuaries in Arcadia* (δ.δ. Göteborg 1990) 132, 138-139: στὰ προερχόμενα ἀπὸ τὴν Ἄρκαδια ἐπισημαίνει, λόγω τῆς γεωγραφικῆς θέσης τῶν ἀρκαδικῶν πόλεων, ἐπιδράσεις τόσο ἀπὸ τὸ Ἄργος ὅσο και ἀπὸ τὴ Λακωνία, ὅπως στὰ ειδώλια τῆς Τεγέας, ἐνῶ τῶν Λουσῶν ἔχουν σφραγισθεῖ ἀπὸ τὶς τάσεις πὺν παρουσιάζονται στὴν Ὀλυμπία.

σκειται στοῦ Ἄργους τὴν παράδοση³⁶. Ἀργειακὰ στοιχεῖα ποὺ πρέπει νὰ σημειωθοῦν εἶναι: ἡ καμπυλότης τῆς γραμμῆς λαμοῦ-ράχης, τὸ ἔντονο καὶ εὐρὺ τόξο τῆς ἔλλειψης στὸ ἐσωτερικὸ περιγράμμα τῶν σκελῶν-κοιλιάς, ἡ ἐπιπεδικότητα τοῦ λαμοῦ καὶ τῆς χαίτης μὲ καμπύλη κορυφή, ἡ μορφή καὶ ἡ θέση τῶν αὐτιῶν ὡς ἀνάγλυφων παράλληλων μεταξύ τους στοιχείων, συχνότερη σὲ εἰδώλια θεωρούμενα ἀργειακά, καὶ ἡ αἴσθησις τῆς συμπαγοῦς πλαστικῆς μάζας, συνακόλουθη τῆς τεχνικῆς τοῦ ἐνιαίου κέρινου προπλάσματος, ἡ ὁποία ἄλλωστε τὴν ὕστερη ἐποχὴ εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένη.

Ἡ ἄτρητη συμπαγῆς βάση ἐμφανίζεται ὄχι μόνον σὲ ἀργειακά (σπάνια ἄλλωστε στὰ ἀργειακά τῆς Ὀλυμπίας) ἀλλὰ καὶ σὲ ἀρκαδικὰ εἰδώλια. Ἐδῶ ἔχει ἀδιακόσμητη τὴν κάτω ἐπιφάνεια ὅπως συχνὰ βάσεις ὕστερων εἰδωλίων³⁷. Πάντως ἡ προεξοχή της, ὅπου καταλήγει ἡ οὐρά, ἐμφανίζεται κανονικὰ σὲ λακωνικά εἰδώλια. Ἴσως ἀργειακὸ στοιχεῖο εἶναι ὅτι τὸ πρόπλασμα ἦταν ἀπὸ δύο μέρη ἐνωμένα. Ἀργειακὸ κατασκευαστικὸ γνῶρισμα θεωρήθηκε ἐπίσης ἡ ὀπὴ χύτευσης ἐπάνω στὸ ἰσχίον. Ἡ ἀποκοπὴ τοῦ ἀγωγοῦ κατὰ τὴν ἐπεξεργασία ἐστέρησε τὸ εἶδωλο ἐνὸς ἄλλου χαρακτηριστικοῦ, τῆς καμπύλης ὑπερύψωσης τοῦ πίσω μέρους, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ συχνότερα στὰ ἀργειακά καὶ σὲ εἰδώλια ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἀρκαδίαν³⁸, ἀλλὰ λείπει ἀπὸ εἰδώλια μὲ ἀμιγῆ λακωνικὸ ἢ κορινθιακὸ χαρακτήρα. Μὲ τὴν ἀποκοπὴ τοῦ ἀγωγοῦ καὶ τὴ συνακόλουθη μείωσις τῆς κυρτότητας, ὄχι μόνον προκλήθηκε ἀσυμμετρία στὸ πίσω μέρος τοῦ ἀλόγου (εἰκ. 11), ἀλλὰ προέκυψε καὶ μιὰ ἐξισορρόπηση τῶν καμπυλοτήτων ποὺ ἰδιάζει στὴν ὕστερη αὐτὴ ἐποχὴ τοῦ ἔργου. Μὲ παραστάσεις ἀλόγων τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς ἀργειακῆς ἀγγειογραφίας, πρὸς τὴν ὁποία ἔχουν ἤδη παραβληθεῖ τὰ εἰδώλια τοῦ ὁμώνυμου ἐργαστηρίου³⁹, ὑπάρχουν πράγματι μερικὰ βασικά μορφολογικὰ στοιχεῖα συγγενή, ὅπως εἶναι ἡ ἔντονη καμπύλη τοῦ στέρου, ἡ γραμμὴ χαίτης-ράχης⁴⁰.

Ὡστόσο ὀλοφάνερη εἶναι στὸ εἶδωλό μας ἡ ἀπουσία τοῦ ἀργειακοῦ δυναμισμοῦ καὶ τῆς «κίνησης» ποὺ διατυπώνεται κυρίως μὲ ἑλαφρὰ κάμψη ἢ λοξὴ φορὰ τῶν σκελῶν, μὲ τὴν ἐλαστικότητα τῆς στάσης. Ἴσως ἀπομένουν ἐδῶ οἱ ἀσυμμετρίας ποὺ ὑποβάλλουν τὴν ἐντύπωση τῆς ἑλαφρᾶς κλίσης ἢ στροφῆς. Αὐτὸ δὲν ὀφείλεται βέβαια σὲ συνειδητὴ προσπάθεια, ἀλλὰ Ἴσως δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀποτέλεσμα μόνον «κακοτεχνίας» καὶ ἐπομένως ἀδιάφορο καὶ τυχαῖο στοιχεῖο. Τέτοιες ἀποκλίσεις θὰ μποροῦσαν νὰ γίνουν καὶ

36. Ἀκόμη καὶ ἂν μποροῦν νὰ ἐκφραστοῦν ἀμφιβολίες γιὰ τὴ γεωγραφικὴ ταυτότητα ἐργαστηρίων, π.χ. τῆς Κορίνθου καὶ τοῦ Ἄργους, δὲν μποροῦν νὰ ἀμφισβητηθοῦν οἱ συγκεκριμένους χαρακτηριστικὲς τεχνολογικὲς παραδόσεις οὔτε τὸ ὅτι αὐτὲς θὰ εἶχαν δημιουργηθεῖ σὲ μεγάλες πόλεις-κέντρα τῆς ἐποχῆς. Βλ. Rolley 75, ὁ ἴδιος, Argos, Corinthe, Athènes. Identité culturelle et modes de développement (IXe-VIIIe), εἰς *Polydipsion Argos*, BCH Suppl. XXII (1992), 46, ὁ ἴδιος RA 1983, 332. Ἡ Strøm (60, σσημ. 184) ἰδιαίτερα ὑπογραμμίζει τὴν ποικιλία τῶν τεχνολογικῶν γνωρισμάτων στὰ εἰδώλια ποὺ ὁ Zimmer-

mann τάσσει στὸ Ἄργος. Πὰ τοὺς χαρακτήρες τοῦ «ἀργειακοῦ» ἐργαστηρίου βλ. Herrmann 24, Heilmeyer 62 κέ., J. Floren *Griechische Plastik*, HdArch I (1987) 45, Zimmermann 52, Strøm 56, Vogt ὁ.π. (σημ. 10) 50 κέ.

37. Heilmeyer ἀρ. 486, 722, 739 κέ., 741 κέ., 746.

38. Voyatzis ὁ.π. (σημ. 35) πίν. 66, 67.

39. Herrmann 25, Maas ὁ.π. (σημ. 25) 106, Vogt ὁ.π. (σημ. 10) 61, 38, σσημ. 74 γιὰ τὴν ἀμφισβήτηση τῆς δυνατότητας σύγκρισης.

40. Πρβ. Courbin ὁ.π. (σημ. 5) πίν. 44-45 καὶ σποραδικά.

Εικ. 15. Χάλκινο ειδώλιο, Μουσείο Όλυμπίας Β 1319.

Εικ. 16. Χάλκινο ειδώλιο Όλυμπίας Β 4613.

αυτόματως, γιατί δέν ήταν άταιρίαστες στην τεχνοτροπική τάση τής έποχής. Τής έποχής είναι ή αύξηση του σωματικού όγκου εις βάρος τής έπιπεδικής ανάπτυξης των έπιφανειών. Όμως τò χονδροειδές και άδέξιο πλάσιμο των σκελών κυρίως, έμποδίζει νά εκδηλωθει πληρέστερα ή έπιδίωξη αυτή για ένιαία και οργανικότερη διάπλαση του σώματος.

Χρήσιμη είναι στο σημείο αυτό ή παραβολή του ειδωλίου του Θέρμου με μιá ύστερη έπίσης ομάδα ειδωλίων τής Όλυμπίας, ή όποία έχει άποδοθει στο Άργος, άφου συγκρίνεται με μορφές άλόγων από άργειακούς τριποδικούς λέβητες τής ίδιας έποχής⁴¹ (εικ. 15). Τά ειδώλια αυτά χαρακτηρίζει ή αύξηση του σωματικού όγκου. Τά σώματα είναι βαριά, τά σκέλη στιβαρά, λειτουργούν ως κατακόρυφα φέροντα μέλη του κορμού. Η αύξηση του όγκου είναι μέν στοιχείο τής έποχής, αλλά έδω μπορεί νά αναχθει στην παλαιά άργειακή εργαστηριακή παράδοση του τέλους 9ου-άρχων 8ου αι., όπως έμφανίζεται έπίσης στην Όλυμπία, τόσο σε άργειακά όσο και σε τοπικά έργα επηρεασμένα από τò άργειακό εργαστήριο⁴². Η τάση των ειδωλίων τής σημ. 41 άποτελεί φαίνεται έπιμέρους ιδιομορφία του τέλους τής παραγωγής και προφανώς δέν έξαντλει τεχνοτροπικά τήν ύστερη δημιουργία του άργειακού εργαστηρίου. Οί «κλασικοί», άντιπροσωπευτικοί του χαρακτήρες, όπως έμφανίζονται σε ώριμα γεωμετρικά ειδώλια τής Όλυμπίας, συνεχίζονται έν μέρος και στην ύστερογεωμετρική έποχή⁴³ (εικ. 16). Συγγενή σχήματα, όμοιες σχέσεις αναλογιών και παρά τή διαφορετική σωματική ύπόσταση, έστω και λανθάνων ό δυναμισμός και ή «κίνηση» τής εργαστηριακής αυτής παράδοσης, υπάρχουν και στις δύο τάσεις, και σε ειδώλια τής ομάδας με τά βαριά σώματα και στα ειδώλια με τά ραδινα και περισσότερο έλαστικά σώματα. Μέσα στην ίδια εργαστηριακή συνέχεια έχουμε τεχνοτροπικές παραλ-

41. Heilmeyer 69, άρ. 167-185, πίν. 24-26 (έδω εικ. 15).

42. Π.χ. Heilmeyer πίν. 13, 29. Βλ. τις αντίθετες άπόψεις του Fr. Croissant, *Les débuts de la plastique argienne*, εις *Polydipsion Argos*, ό.π. (σημ. 36) 74: Οί προϋποθέσεις για τή γέννηση τής άργειακής τεχνοτροπίας ύφίστανται μόνο από τò β' τέταρτο του 8ου αι. Πρβ. και τις άνάλογες παρατηρήσεις του Rolley εις *Polydipsion Argos*, ό.π. 46, για τήν έλλειψη τής

«identité culturelle» στα πρώιμα άργειακά. Έτσι και άλλως, πιστεύω ότι πρέπει νά έρευνηται αν υπάρχουν ήδη χαρακτήρες που άφορούν τον τρόπο τής αίσθησης των πλαστικών άξιων και τής σύνθεσης των στοιχείων σε πρώιμες εργαστηριακές φάσεις, προετοιμάζοντας τήν έξέλιξη και τήν τελική διατύπωση συγκεκριμένης τεχνοτροπίας.

43. Heilmeyer άρ. 141-164 πίν. 20-24 (έδω εικ. 16).

Εἰκ. 17. Χάλκινο εἰδώλιο, Μουσεῖο Ὀλυμπίας.

Εἰκ. 18. Χάλκινο εἰδώλιο, Μουσεῖο Ὀλυμπίας Β 1534.

λαγές ὡς πρὸς τὴ ραδινότερη ἢ ὀγκηρότερη, βαρύτερη ἢ ἐλαστικότερη διάπλαση καὶ ὡς πρὸς τὸν βαθμὸ τῆς «κίνησης»⁴⁴.

Ἀνάμεσα στὰ ὄριμα γεωμετρικὰ εἰδώλια τῆς Ὀλυμπίας τὰ ὁποῖα προσγράφονται στὴ γνωστὴ «κλασικὴ» ἀργειακὴ τεχνοτροπία, ὑπάρχουν δύο εἰδώλια⁴⁵ (εἰκ. 17, 18) στὰ ὁποῖα μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀνιχνεύσει στοιχεῖα καὶ τῶν δύο πρὸ πάντων τάσεων (καὶ προφανῶς χαρακτηριστὴρες καὶ ἄλλων ἐργαστηρίων). Ὡς πρὸς τὶς ἀναλογίες τους ταιριάζουν μὲ τὰ ἄλλα ὄριμα «ἀργειακὰ» τῆς ομάδας τους, δὲν τοὺς λείπει ὁ δυναμισμὸς, ἀλλὰ τὰ διακρίνει βαρύτης, τὰ σκέλη ἔχουν διογκωθεῖ καὶ εἶναι ἄκαμπτα. Αὐτὸ τὰ προσεγγίζει μέχρι σημείου στὴν ομάδα τῶν ὀγκωδῶν ὑστερων εἰδωλίων. Μὲ τὰ δύο πρὸ πάντων εἰδώλια, τὰ ὁποῖα εἶναι παλιότερα ἀπὸ τὸ δικό μας, θὰ μπορούσαν νὰ σημειωθοῦν συγγένειες ὡς πρὸς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συνδυάζονται διαφορότροποι ἐπιμέρους χαρακτηριστὴρες, π.χ. οἱ ρέουσες καμπύλες μὲ τὰ χονδροειδῆ καὶ βαριὰ σκέλη, ὁ ὀρθογωνικὸς σχεδιασμὸς τοῦ κάτω μέρους τοῦ ζώου μὲ τὸν κυματισμὸ τῶν περιγραμμάτων ἐπάνω.

Τὸ εἰδώλιο τοῦ Θέρμου δὲν θὰ μπορούσε νὰ συμπεριληφθεῖ σὲ μιὰ ἀντιπροσωπευτικὴ εἰκονογράφηση ὑστερων προϊόντων τοῦ ἀργειακοῦ κύκλου. Εἶναι ἐνδιαφέρον καὶ ἐνδεικτικὸ ὅτι διαπιστώνουμε σὲ αὐτὸ στοιχεῖα περισσότερων πελοποννησιακῶν τάσεων. Ἐκτὸς τῶν πρὸ πάντων μπορούμε νὰ ἀναφερθοῦμε καὶ στὰ εἰδώλια τῆς ἐπίμαχης, ἀλλὰ ἐξαιρετικῆς ομάδας πού καταγράφεται ὡς ποικιλία Λουσσῶν-Ὀλυμπίας⁴⁶: θεωρήθηκε ἄλλοτε ἀργειακὴ καὶ ἄλλοτε ἀρκαδική, ἢ ἀποτέλεσμα ἀνάμιξης στοιχείων αὐτῶν τῶν δύο κέντρων. Ἡ ἐλαφρότατη κίνηση τοῦ κεφαλιοῦ, ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν αὐτιῶν, ἡ ἐξοχὴ τοῦ στέρνου ὑπάρχουν στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀπὸ τὴν ὁποῖα λείπει ὅμως ἡ γνωστὴ ἀργειακὴ ἐλαστι-

44. Αὐτὸ γίνεται αἰσθητὸ ἂν προσεγγίσουμε μεταξὺ τους εἰδώλια τῆς Ὀλυμπίας πού ἀνήκουν στὶς δύο διαφορετικὲς αὐτὲς τάσεις, π.χ. Heilmeyer τὰ ἀρ. 70 καὶ 75, πίν. 13 μὲ τὰ ἀρ. 117-119, πίν. 17, τὰ ἀρ. 147, 148, πίν. 21 καὶ ἀρ. 162, 164 (ἐδῶ εἰκ. 16), πίν. 23, 24 μὲ τὰ ἀρ. 167, 169 πίν. 24, καὶ ἀρ. 172, 180 πίν. 25. Ἡ ἴδια ἀντιπαράθεση μπορεῖ νὰ γίνῃ καὶ μεταξὺ εἰδωλίων λαβῶν, π.χ. Heilmeyer πίν. 11 τοῦ κάτω ἀριστερὰ μὲ τὸ Βr 8063 στὸν ἴδιο πίνακα.

45. (α) (ἐδῶ εἰκ. 17) Heilmeyer ἀρ. 155, πίν. 23 (κατὰ Zimmermann 45 (ARG 107) ἀργειακὸ μὲ κορινθιακὴ ἐπίδραση), (β) (ἐδῶ εἰκ. 18) Heilmeyer ἀρ. 163 πίν. 24 (κατὰ Zimmermann 140 (LAC 47) λακωνικὸ μὲ κάποια ἀργειακὴ ἐπίδραση).

46. Weber ὀ.π. (σημ. 35) 7 κέ., Heilmeyer 103 κέ., πίν. 58. Zimmermann 36 μὲ βιβλιογραφία, πίν. 3-6. Ström 53, σημ. 139, Voyatzis ὀ.π. (σημ. 35) 133-139. Βλ. καὶ σημ. 35.

κότης. Αυτή είναι γενικώς ανύπαρκτη στα ειδώλια που βρέθηκαν στην Άρκαδία, τα όποια έχουν βαρύτητα στο στήσιμο παρ' όλο ότι αποφεύγουν τον τονισμό των οριζόντιων και κάθετων άξόνων⁴⁷. Το ειδώλιό μας θα μπορούσε να θυμίσει ως προς ορισμένα στοιχεία μορφές αυτής της ομάδας που είναι κατά μία γενεά παλαιότερες⁴⁸. Τοῦ λείπει ὅμως ἕνα ιδιαίτερα χαρακτηριστικό γνώρισμα της ομάδας αυτής, ὁ χωρισμός τοῦ ἐπιπεδικοῦ λαίμου ἀπὸ τὸ σῶμα μὲ μιὰ εὐδιάκριτη βάρυνση⁴⁹.

Οἱ ἀμφιταλαντεύσεις ἀνάμεσα στὶς ομάδες τῶν κέντρων Ἄργους καὶ Ἄρκαδίας, δείχνουν τὶς ἀλληλεξαρτήσεις μεταξὺ τῶν ἔργων τῶν κεντρικῶν ἐργαστηρίων τῶν πόλεων καὶ τῶν περιφερειακῶν παραλλαγῶν κατὰ τὴν ὥριμη καὶ τὴν ὕστερη γεωμετρικὴ ἐποχὴ. Πεδίο ὅπου ἐλάμβαναν χώρα οἱ ἐπαφές καὶ οἱ ἀναμίξεις ἦταν τὰ μεγάλα ἱερά, καὶ κυρίως τῆς Ὀλυμπίας μὲ τὴ γνωστὴ παραγωγικὴ δραστηριότητα πρόσκαιρων καὶ μόνιμων ἐργαστηριακῶν ἐγκαταστάσεων.

Σὲ ποικιλία «Ἰθάκης-Δελφῶν» τάσσει ὁ Zimmermann τὸ ειδώλιο τοῦ ἐμπορίου, πὺ προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὸν Θέρμο⁵⁰, γιὰ τὴν ὁμοιότητά του μὲ ειδώλια ἵππων ἀπὸ τὴν Ἰθάκη. Μένει χωρὶς τεχνοτροπικὴ ὁμοιότητα μὲ τὸ δικό μας, ἀν καὶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὁ ἴδιος τύπος βάσης μὲ προεξοχή, ἐνῶ οὔτε καὶ μὲ τὰ ἄλλα «αἰτωλικά» μοιάζει. Τὸ ὕστερότερο καὶ σύγχρονο μὲ τὸν ἵππέα ἵππάρχο τοῦ Καλλίου⁵¹ (εἰκ. 14), ἔχει ἐπίσης ἰδιαίτεροτητα, ἀλλὰ γιὰ τὰ βαριὰ καὶ χονδροειδῆ ἄκρα του μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τοῦ ἵππέα μας τὸ ἄλογο. Δὲν πρέπει νὰ μείνει ἀπαρατήρητο ὅτι ἡ τάση γιὰ βαριὰ καὶ στιβαρὰ σκέλη πὺ ὑπάρχει στὰ ειδώλια τοῦ Καλλίου καὶ τοῦ ἱππλάτη τοῦ Θέρμου, κάνει συχνὰ τὴν ἐμφάνισή της σὲ κορινθιάζοντα ειδώλια πὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴ Θεσσαλία, ἀπὸ τὰ ὅποια ορισμένα ἀπέδωσε ὁ Zimmermann στὴν Αἰτωλία⁵². Τὸ στοιχεῖο πάντως δὲν ἔχει σημασία γιὰ τυχὸν ἰδιαίτερη φυσιογνωμία αἰτωλικοῦ ἐργαστηρίου, ὀφείλεται στὴν ἐποχὴ.

Τὰ δύο πὺ πάνω ειδώλια, τὸ νέο τοῦ Θέρμου καὶ τὸ γνωστὸ τοῦ Καλλίου, συγκεντρώνουν στοιχεῖα περισσότερων ἐργαστηριακῶν παραδόσεων, κατὰ τὴν ὕστερη αὐτὴ ἐποχὴ στὴν ὁποία φάνηκε ἤδη ὅτι ἀνήκουν. Ἡ ἐξέλιξη πρὸς τὴν ὀργανικότερη διάπλαση καὶ τὴν αὔξηση τοῦ σωματικοῦ ὄγκου γιὰ μιὰ νέα τρισδιάστατη παράσταση τοῦ ἀλόγου, χωρὶς νὰ διαλύεται ἀκόμη τὸ γεωμετρικὸ σχῆμα, παρατηρεῖται σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς παραγωγῆς τῶν χάλκινων ειδωλίων πρὸς τὸ τέλος τοῦ 8ου αἰ. Ἀκόμη καὶ ἐργαστηριακὲς παραδόσεις μὲ καθαρὴ καὶ ἀπαραγνώριστη φυσιογνωμία, ὅπως ἡ κορινθιακὴ καὶ ἡ λακωνικὴ, ἔχουν νὰ δείξουν στὸ τέλος τῆς ἐποχῆς μορφές πὺ τείνουν νὰ χάσουν ἕνα μέρος τῆς ἰδιαίτερότητάς τους γιὰ χάρη τῆς ὀργανικῆς προσέγγισης, ἐνῶ ὑπάρχουν καὶ παραδείγματα ἀκραίας ἀφαίρεσης καὶ σχηματοποίησης⁵³.

Τὴ χρονολόγηση στὸ τέλος τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς καὶ στὸ κατώφλι τῆς ὑπογεωμετρικῆς βοηθεῖ ἡ σύγκριση μὲ τὸ λακωνικὸ ειδώλιο τοῦ Μουσείου τοῦ Τάραντα (εἰκ. 19), πὺ βρέθηκε στὸ Scoglio del Tonno σὲ τάφο μὲ πρωτοκορινθιακὸ ἀρύβαλλο τοῦ τέλους

47. Strøm σημ. 163.

48. Πρβ. Zimmermann, ARG 76, 80, 82, πίν. 4, 5, Voyatzis ὅ.π. (σημ. 35) ἀρ. L9, L8.

49. Βλ. U. Sinn, *Jb der Staatl. Kunstsammlungen in Baden Württemberg* 1980, 30.

50. Ὁ.π. 59 κέ., πίν. 39 (9). Βλ. καὶ σημ. 28.

51. Zimmermann 214, ETO 32, πίν. 48 (σημειώνει ἀργειακὲς καὶ κορινθιακὲς ἀναμνήσεις).

52. Αὐτόθι THE 2, 12, 14, 17b, 37, ETO 18, 25, 29.

53. Βλ. σημ. 34.

Εἰκ. 19. Χάλκινο
εἰδώλιο, Μουσεῖο
Τάραντα 20465.

Εἰκ. 20. Χάλκινο εἰ-
δώλιο Τεγέας, Μον-
σεῖο Σπάρτης 1568.

τοῦ 8ου αἰ.⁵⁴ Εἰδώλιο τῆς Σπάρτης⁵⁵ πού δείχνει ἀργειακά στοιχεῖα, εἶναι ἐπίσης παρά-
δειγμα τῆς ὕστερης φάσης στήν ὁποία μειώνεται ἡ καθαρότητα τῆς διατύπωσης τῶν χα-
ρακτηρῶν τοῦ ἐργαστηρίου. Χρονολογική συγγένεια βρίσκω καί μέ εἰδώλιο τῆς Τεγέας⁵⁶
(εἰκ. 20) τὸ ὁποῖο ἔχει ἀργειακά χαρακτηριστικά τεχνικῆς καί ἀνάμικτα τεχνοτροπικά
γνωρίσματα πού φέρνουν καί στή Λακωνία. Τὸ συνδέει χρονολογικά μέ τὸ δικό μας ἡ
διαφοροποίηση πού ἔχει συντελεσθεῖ στή διαμόρφωση τῶν ὤμων καί τῶν μηρῶν. Στήν
ἴδια βαθμίδα μποροῦμε νομίζω νά τάξουμε καί εἰδώλια ἀπὸ τὸν κεντρικὸ ἑλλαδικὸ χῶρο,
τὸ εἰδώλιο ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς⁵⁷ μέ ἀνάλογη καμπυλότητα στὸ στέρνο καί διαμόρφωση
ὤμων καί μηρῶν, καί τὸ εἰδώλιο στὸ Cambridge ἀπὸ τίς Φερές τῆς Θεσσαλίας⁵⁸. Οἱ ὄμοι
καί οἱ μηροί, ἂν καί διαφοροποιημένοι, διατηροῦν τὴν ἀνάμνηση τῆς κορινθιακῆς παρά-
δοσης, ἡ διόγκωση τοῦ στήθους, οἱ στρογγυλότητες, εἶναι γνωρίσματα προσέγγισης στὸ
φυσικὸ πρότυπο. Οἱ μορφές αὐτὲς ἀναγγέλλουν τὴν ἐπερχόμενη διάλυση τοῦ γεωμε-
τρικοῦ σχήματος. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἡ ὕστερη Ἀττικὴ πού τὴ χαρακτηρίζει ἡ συνέπεια
σὴν ἐξέλιξη τῆς τεχνοτροπίας τῆς, ὄχι χωρὶς φανερὲς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸ Ἄργος καί τὴν
Κόρινθο, φθάνει σὴν ἀρχὴ τῆς διάλυσης τοῦ γεωμετρικοῦ σχήματος μέ ὀρισμένα εἰδώλια
ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη⁵⁹. Εἰδώλια τῆς Ὀλυμπίας καί τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἄργους δείχνουν
ἐπίσης πού ὀδηγεῖ ἡ ἐξέλιξη αὐτῆ τῆς ὕστερογεωμετρικῆς ἐποχῆς⁶⁰.

Ὁ τύπος τῆς παράστασης

Μορφὴ ἵππεία σὲ κίνηση συνδυάζεται μέ τὸν κοινὸ τύπο τοῦ στατικοῦ ἀλόγου. Ἔχουμε
σύνθεση δύο στερεότυπων μορφῶν διαφοροτικοῦ περιεχομένου, σὴν ὁποία ὡστόσο τὸ

54. Silvia Benton, *BSA* 35, 1934-35, σημ. 6, ἡ ἴδια, *JHS* 70, 1950, 21, ἀρ. 60, πίν. IVd. Zimmermann 135, 166 («ὑπογεωμετρικὸ») (LAC 170), πίν. 38.

55. Αὐτόθι 135, 166 (LAC 174), πίν. 38.

56. Αὐτόθι 97, 108 (ARC 112), πίν. 24.

57. Rolley ἀρ. 72, πίν. 16. Zimmermann 232 (PHO 2).

58. Zimmermann 245, 255 (THE 44), πίν. 60.

59. Αὐτόθι 273 (ATT 42, 43), πίν. 66.

60. Πρῶτα τὸ ὑπογεωμετρικὸ ἄλογο, Heilmeyer 153, ἀρ. 736, πίν. 89, πού τάσσεται στὰ ὕστερα τοῦ ὀλυμπιακοῦ ἐργαστηρίου. Εἶναι καλύτερης ποιότη-
τας ἀπὸ τὸ δικό μας καί ἔχει κάνει ἓνα βῆμα πέρα
ἀπὸ αὐτό. Ἔπειτα τὰ μεγαλύτερα, ἤδη «πρωτοαρ-
χαϊκά» τοῦ 7ου αἰ., αὐτόθι 164, ἀρ. 819, 820, πίν. 105,
C. Waldstein, *The Argive Heraeum II* (1905) 200, ἀρ.
18, πίν. 74. Strøm 50, σημ. 169.

θέμα πὸν προκύπτει γίνεται εὐθύς κατανοητό⁶¹. Μπορεῖ ὁ τεχνίτης νὰ ἦταν ἀδιάφορος γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν στοιχείων τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς, ἦταν ὅμως φαίνεται προσηλωμένος κατ' ἐξοχὴν στὸ θέμα καὶ ἀπέβλεπε στὴ δημιουργία ρεαλιστικῆς ἐντύπωσης τῆς κίνησης τοῦ κελητίζοντος ίππέα. Π' αὐτὸ ὁ ίππέας τοῦ Θέρμου, ἂν καὶ πρὸ-χειρὸς ὡς πρὸς τὴ διάπλαση, εἶναι πειστικὸς κατὰ τὴν κίνηση.

Τὴ μοναδικότητα τοῦ τύπου του στὴ γεωμετρικὴ χαλκοπλαστικὴ δείχνει ἡ παραβολὴ μὲ τὶς ἄλλες μορφές χάλκινων ίππέων πὸν σώζονται μόνοι ἢ μὲ τὸ ἄλογό τους καὶ παριστάνονται ίππεύοντες χωρὶς κίνηση⁶². Καὶ τῶν πῆλινων ειδωλίων οἱ ίππεῖς τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς (π.χ. Ἀσίνης, Σάμου) τὴν ἴδια ἡρεμὴ στάση ἔχουν, ἂν καὶ σὲ ἓνα ειδώλιο ἀπὸ τὴν Σάμο ὁ ἀναβάτης κλίνει τὸ σῶμα ἐμπρός⁶³.

Τὸ πρότυπο τῆς κίνησης τοῦ ίππέα τοῦ Θέρμου μπορούμε νὰ ἀναζητήσουμε στὴν ἀγγειογραφία: ἡ διαφοροποίησις τῶν σκελῶν του εἶναι ἐκεῖ στερεότυπη γιὰ τὴ δήλωσις γρήγορης ίππηλασίας (βλ. πκ.), ἐνῶ σὲ χάλκινα ειδώλια ίππέων δὲν ἀπαντᾷ, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὸν ἰδιόμορφο ίππέα τοῦ Μουσείου Μπενάκη ἀρ. 7853, πὸν σύγκριται ἀπὸ κυλινδρικὰ στοιχεῖα⁶⁴ (ἂν δὲν πρόκειται γιὰ τυχαία στρέβλωσις).

Ἡ προβολὴ τῶν χειρῶν ὀρισιμένων χάλκινων ίππέων⁶⁵ δηλώνει ὅτι ἔτειναν μὲ τὰ δύο χεῖρα τὰ ἦνια. Τὸ σχῆμα αὐτὸ ὑπάρχει ἐπίσης στὴν ἀγγειογραφία ἤδη ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ (βλ. πκ. τὰ ἀγγεῖα ἀρ. κατ. 2, 11, 12, 15). Στὶς γραπτές μορφές λόγω τῆς στροφῆς τοῦ σώματος κατὰ μέτωπον, τὸ ἓνα χεῖρὶ προβάλλεται περισσότερο ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ φθάνει σχεδὸν ἕως τὴ χαιτῆ. Ἡ κίνηση τῶν χειρῶν τοῦ δικοῦ μας ίππηλάτη εἶναι διαφορε-

Εἰκ. 21. Χάλκινο εἰδῶλιο ίππέα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 14987.

61. Πρβ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ N. Himmelmann, *Erzählung und Figur in der archaischen Kunst* (1967) 16.

62. Βλ. κατάλογο εἰς Langdon 128 κέ. Ὀλυμπίας: 1) Br 10310 Ἐθν. Μουσεῖο 6130, A. Furtwängler, *Olympia IV* (1890) ἀρ. 255, πίν. 15. 2) Br 7390, Βερολίνο 17390, αὐτόθι ἀρ. 258, πίν. 16. 3) Br 726, Μ. Ὀλυμπίας, E. Kunze, *Bericht IV*, 1944, 108. 4) Br 5633, Μ. Ὀλυμπίας, E. Kunze, *Bericht VIII*, 1967, 218, πίν. 107, 4. 5) Br 5378, Μ. Ὀλυμπίας, αὐτόθι 217-218, πίν. 106, 1a. 6) Br 8131, Ἐθν. Μουσεῖο 6150, Furtwängler ὁ.π. ἀρ. 256, πίν. 15. 7) Br 11180, αὐτόθι, χωρὶς ἀπεικόνισις. Δελφῶν: 8) Μ. Δελφῶν 7230, Rolley ἀρ. 25, πίν. 8. Θεσσαλίας: 9) Ny Carlsberg Glyptotek 3311, F. Johansen, *Meddelels GlyptKøb* 38, 1982, 75, εἰκ. 4, Zimmermann 262, MAC 6, πίν. 61. «Ἀλυζίας»: 10) Ἐθν. Μουσεῖο 14987 (χωρὶς ἄλλο, ἐδῶ εἰκ. 21, ὕψ.

0.09, ἀδημοσίευτο). Ἄγνωστης προέλευσης: 11) Συλλογὴ Eric de Kolb, Mitten-Doeringer ὁ.π. (σημ. 9) 35, ἀρ. 14. 12. Gallery André Emmerich, H. Cahn, *Early Art in Greece* (N. York 1965) ἀρ. 87. 13) Ἀθήνα, Μ. Μπενάκη 7853, Zimmermann 262, MAC 7, πίν. 61. Τὸ εἰδῶλιο Mitten-Doeringer ὁ.π. (σημ. 9) ἀρ. 20, πὸν συμπαρατάσσει ἡ Langdon 131, ἀρ. C188, δὲν φαίνεται ὅτι ἀνήκει σὲ ίππέα.

63. D. Ohly, *AM* 65, 1940, 99 πίν. 59, ἀρ. 730. Βλ. βιβλιογραφία εἰς Greenhalgh 51, Vogt 308 κέ.

64. Βλ. σημ. 62, ὕπ' ἀρ. 13.

65. Furtwängler ὁ.π. ἀρ. 258, 256, Rolley ἀρ. 25. Ἄλλοι ίππεῖς ἐκτείνουν τὰ χεῖρα πλαγίως (π.χ. ἐδῶ εἰκ. 21), κίνηση ἡ ὁποία θυμίζει ἐπιφανόμενες κρητομυκηναϊκές μορφές. Ἐδῶ ὅμως μπορεῖ νὰ σημαίνει ἐπίκλησις (πρβ. εἰδῶλιο Ὀλυμπίας Schweitzer 134, πίν. 122-123) καὶ πάντως δὲν σχετίζεται μὲ ἦνια.

τική. Τὸ ἀριστερὸ φέρεται πρὸς τὴ χαίτη (ὑποδηλώνεται ὅτι ἔχει τὰ ἡνία), τὸ δεξιὸ κρατεῖ κέντρο πρὸς τὰ κάτω μὲ ἐλαφρὰ στροφή πίσω. Σὲ ἀγγειογραφίες, ὅταν τὸ χέρι ποῦ κρατεῖ τὸ κέντρο κινεῖται πίσω, ἀνέρχεται κεκαμμένο καὶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ σῶμα, ἐνῶ τὸ κέντρο ἐγγίζει τὸ ἰσχίον τοῦ ἀλόγου καὶ τὸ σῶμα παριστάνεται πάλι κατ' ἐνώπιον⁶⁶. Τὸ σχῆμα αὐτὸ εἶναι τυπικὸ σὲ πολλές ὑστερογεωμετρικὲς καὶ ὑπογεωμετρικὲς γραπτὲς παραστάσεις ἰππέων καὶ παύει στὸ γ' τέταρτο τοῦ 7ου αἰ.⁶⁷

Ἡ διαστολὴ τῶν ἀκαμπτων σκελῶν τῶν ἀλόγων στὰ ὅποια μοιράζεται τὸ βᾶρος τοῦ ζώου, ἦταν στερεότυπο, ἐπαρκὲς δηλωτικὸ τῆς κίνησης στὴ γεωμετρικὴ ἀγγειογραφία. Διαφοροποιήσεις τοῦ σχήματος, καὶ πρῶτα χαλάρωση καὶ ἐλαφρὰ κάμψη τῶν πρόσθιων σκελῶν, ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται δειλὰ στὸ τέλος τῆς ἐποχῆς⁶⁸. Στὸν λέβητα τῶν Θηβῶν στὸ Λονδίνο (ἀρ. κατ. 11) ὑπάρχει ἤδη διαφοροποίηση τῶν πρόσθιων σκελῶν: τὸ ἀριστερὸ κάμπτεται. Ἴσως μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θέλει ὁ ζωγράφος νὰ ὑποδηλώσει ταχύτερη καὶ ὄχι μόνον φυσικότερη κίνηση (βλ. πκ.). Ἀλλὰ τὴν ὑστερη ἐποχὴ ἔχουμε ἤδη καὶ τοὺς πρώτους ἰππεῖς σὲ καλλάζοντα ἄλογα (βλ. πκ. σ. 24, 35).

Γραπτὲς παραστάσεις

Ζωφόροι ἰππέων

Τὸ σχῆμα τῶν διεσταλμένων σκελῶν χρησιμοποιεῖται σὲ παραστάσεις μεμονωμένων ἰππέων (βλ. πκ. σ. 26), ἀλλὰ καὶ σειρᾶς ἰππέων. Ἄν καὶ ὑποστηρίχθηκε ὅτι ζωφόροι ἰππέων δὲν συναντῶνται ἀκόμη στὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ⁶⁹, δὲν μπορούμε νὰ παραλείψουμε ὀρισμέ-

66. Χρησιμοποιῶ τὸ ὄνομα κέντρον ἀντὶ τῆς μάστιγας, γιατί τὸ κέντρον (κεντῶ, κέντρορες ἵππων) ταιριάζει καλύτερα στὴν παράδοση τῆς ἱππασίας, ἐνῶ ἡ μάστις εἶναι περισσότερο ὄργανο τοῦ ἡνιόχου (Delebeque 232). Ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς κίνησης τοῦ χεριοῦ πρὸς τὸ ἰσχίον ἦταν ἐφικτὸς στὴ σκιαγραφία τῆς γραπτῆς παράστασης ἀλλὰ ὄχι στὸ ἔργο τοῦ συγκεκριμένου ἀπειροῦ χαλκοπλάστη τῆς ὑστερης γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἐξαιτίας κυρίως τῆς δυσκολίας τῆς χύτευσης ποῦ αὐτὸς δὲν μπόρεσε νὰ ἀντιμετωπίσει. Ὡστόσο ὑπῆρχαν τεχνίτες οἱ ὅποιοι εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ πλάσουν μορφὲς καὶ συνθέσεις ποῦ μὲ τὴν κίνηση τῶν ἀκρων τοὺς διασποῦν τὸν χῶρο καὶ κάνουν φανερὴ τὴ ρεαλιστικὴ τάση στὴ γεωμετρικὴ τέχνη. Βλ. Schweitzer 146 κέ., πίν. 178-203 καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ N. Himmelmann, *Realistische Themen in der griechischen Kunst der archaischen und klassischen Zeit* (1993) 2 κέ. γὰρ τοὺς δύο πόλους στὴν παράσταση τῆς γεωμετρικῆς τέχνης, δηλ. τοὺς σταθεροὺς, συμβατικὸς τύπους καὶ τὰ «ρεαλιστικὰ» στοιχεῖα.

67. E. Kunze, *Archaische Schildbänder*, *OIForsch.*

II (1950) 191, σημ. 4 (μὲ παραδείγματα ἀττικά καὶ κορινθιακά), πίν. 68, Beil. 15, 2, G. Büchner, *RM* 60-61, 1953-54, 53, P. C. Bol, *Argivische Schilde*, *OIForsch.* XVII (1989) 81-82. Ὁ H. Payne, *Perachora I* 147 εἶχε θεωρήσει ὅτι τὸ σχῆμα αὐτὸ ἀνήκει στὸν 7ο αἰ. Ὁ Büchner ὁ.π. ἐδιόρθωσε ἤδη τὴν ἀποψη αὐτὴ τοῦ Payne. Κατὰ τὸν Payne τὸ σχῆμα παύει νὰ ἐμφανίζεται πρὶν ἀπὸ τὴν πρώιμη κορινθιακὴ περίοδο, γὰρ νὰ δώσει τὴ θέση του στὸ νεότερο, τῶν τεταμένων ἐμπρὸς χερῶν ποῦ κρατοῦν τὰ ἡνία. Εἶδαμε πῶς πάνω ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ σχῆμα ὑπάρχει σὲ γεωμετρικὸς ἰππεῖς τόσο στὴν μικροπλαστικὴ ὅσο καὶ στὴν ἀγγειογραφία. Βλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις τῆς Vogt ὁ.π. (σημ. 10) 110 κέ. γὰρ τὴν τυπολογία τῶν ἰππέων στὰ ἀττικά ὑστερογεωμετρικὰ ἀγγεῖα.

68. Kunze ὁ.π. 191, σημ. 2. Πὰ τὴν ἀπόδοση τῆς κίνησης τῶν ποδιῶν τῶν ἀλόγων στὴν ἀγγειογραφία κατὰ τὰ τοπικὰ ἐργαστήρια βλ. Vogt ὁ.π. (σημ. 10) 303 κέ.

69. G. M. A. Hanfmann, *Horsemen from Sardis*, *AJA* 49, 1945, 575, σημ. 15, Wiesner 121.

Εἰκ. 22α-β. Κάνθαρος ὑστερογεωμετρικός, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 738 (ἀρ. κατ. 1).

Εἰκ. 23. Ἀμφορέας ὑστερογεωμετρικός, Museum of Fine Arts, Βοστώνη 03.782 (ἀρ. κατ. 2).

Εἰκ. 24. Ἀμφορέας ὑστερογεωμετρικός ἰδιωτικῆς συλλογῆς (ἀρ. κατ. 3).

νες παραστάσεις σειρᾶς ἰππέων σὲ ὑστερα γεωμετρικά καὶ πρῶμα ἢ καὶ ὑστερότερα πρωτοαπτικά ἀγγεῖα, οἱ ὁποῖες ἀνήκουν στὸ γεωμετρικὸ θεματολόγιο, γιὰτὶ εἶναι συναφεῖς μὲ τὶς παραστάσεις πορείας ἀρμάτων πού ἀπαντοῦν καὶ παλιότερα. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ εἶναι⁷⁰:

1. Κάνθαρος ὑστερογεωμετρικός (ὑψ. 0.09) ἀπὸ τὰ κτερίσματα παιδικοῦ τάφου τοῦ Κεραμεικοῦ στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο 738 (εἰκ. 22) (A. Brückner, *AM* 18, 1893, 99, 117, πίν. VIII, 2. Greenhalgh 49-50, εἰκ. 33, Wiesner εἰκ. 20e). Παριστάνονται τέσσερις ἰππεῖς, δύο σὲ κάθε ὄψη ἀνάμεσα στὶς λαβές. Κρατοῦν στὰ τεταμένα ἔμπρὸς χέρια τὰ ἡνία καὶ κέντρο (ἢ ξίφος; κατὰ Greenhalgh ὀ.π.).
2. Ἀμφορέας ὑπογεωμετρικός στὴ Βοστώνη, Museum of Fine Arts 03.782 (εἰκ. 23) (A. Fairbanks, *Catalogue of Greek and Etruscan Vases I* (1928) 77, ἀρ. 262, πίν. 21, Hanfmann, *AJA* 49, 1945, 572, εἰκ. 11, Davison 50, εἰκ. 58). Οἱ ἰππεῖς κρατοῦν τὸ κέντρο ἔμπρὸς ὅπως οἱ προηγούμενοι. Τὰ διεσταλμένα σκέλη τῶν ἀλόγων ἔχουν χάσει τὴν ἀκαμψία τους.
3. Ἀμφορέας τοῦ τέλους τοῦ 8ου αἰ. σὲ ἰδιωτικὴ συλλογὴ (εἰκ. 24) (R. Lullies, *Eine Sammlung griechischer Kleinkunst* (1955) 17, ἀρ. 29, Davison 53-54, εἰκ. 70a-b). Οἱ ἰππεῖς ἔχουν τὸ χέρι μὲ τὸ κέντρο πρὸς τὸ ἰσχίον. Τὰ πόδια τῶν ἀλόγων μένουν χωρὶς διαφοροποίηση.
4. Κρατήρας ὑστερογεωμετρικός «ἀπὸ τὸ Vulci» στὸ Los Angeles, Tampa Museum of Art 91.26 (G. Colonna, *MEFRA* 92, 1980, 603, πίν. 4, J. M. Padgett, εἰς *From Pasture to Polis* 173, ἀρ. 64

70. Στοὺς καταλόγους πού ἀκολουθοῦν δὲν τηρεῖται ἀκριβὴς χρονολογικὴ σειρὰ οὔτε ἐξαντλεῖται ἡ βιβλιογραφία.

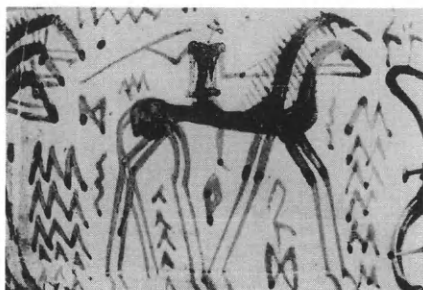
- με βιβλιογραφία). Σειρά τριών ίππέων με ήνιο και κέντρο προς το ισχίο στη μιὰ ὄψη τοῦ ἀγγείου. Τεχνοτροπία εὐβοϊκή.
5. Ἀμφορέας ὑστερογεωμετρικός στήν Πράγα Univ. Charles 60.16 (*CVA Prague I*, πίν. 11, Theodora Rombos, *The Iconography of Attic Late Geometric II Pottery* (δ.δ. 1988) ἀρ. 146, πίν. 33 με βιβλιογραφία). Δύο γυμνοὶ ἰππεῖς στὸν λαμὸ με ήνία και κέντρο ἔμπρός, και ζωφόρος ἰππέων στὸ ἴδιο σχήμα, πὸν ἑναλλάσσονται με πεζοὺς ὀπλίτες στήν κοιλιά.
 6. Θραύσματα ὑστερογεωμετρικοῦ κρατήρα ἀπὸ τὴ Ζαγορά τῆς Ἄνδρου (N. Coldstream, *BICS* 18, 1971, 6 εἰκ. 2, Rombos ὁ.π. πίν. 34a). Ζωφόρος ἰππέων με στρογγυλές ἀσπίδες.
 7. Θραύσματα ὑστερογεωμετρικοῦ κρατήρα ἀπὸ τὸ Βρόκαστρο (E. H. Hall, *Excavations in Eastern Crete, Irokastro* (1914) 98, εἰκ. 33f, N. Coldstream, *BICS* 18, 1971, 6, πίν. IIb). Προφανῶς ἀνήκουν σὲ παράσταση σειρᾶς ἰππέων. Ἐνα (Hall ὁ.π.) σώζει τὸ πίσω μέρος παράστασης ἰπέα πὸν κρατοῦσε ἀσπίδα.
 8. Ὑποκρατήριο ἰταλικὸ ὑστερογεωμετρικό, στὸ ἐμπόριο (Cerveteri) (*AR* 1967-68, 36, 38, εἰκ. 10). Ἴππεῖς στὰ πλαισιωμένα πεδία τοῦ ποδιοῦ με ήνιο και κέντρο.
 9. «Ὑποκρατήριο τοῦ Μενελάου» πρωτοαττικὸ, στὸ Βερολίνο (*CVA Berlin, Antiquarium 1, A42*, πίν. 31-33). Στὴν ἐπάνω ζωφόρο πὸν συνοδεύει τὴν κύρια παράσταση τῶν Μυκηναίων ἡρώων, οἱ ἰππεῖς ἀπεικονίζονται με τρόπο πὸν ἔχει ὑπερβεί τὴ γεωμετρικὴ μελανὴ σκιαγραφία και χρησιμοποιεῖ τὸ περίγραμμα γιὰ τὴν ἀπόδοση ἐξηρημένων στὸ βάθος μορφῶν πὸν ἀντιτίθενται «χρωματικά» πρὸς τὰ μελανὰ ἄλογα. Αὐτὰ ἔχουν ἄκαμπτα, ἀλλὰ ἔντονα διεσταλμένα σκέλη. Τὸ σχήμα αὐτὸ, καθὼς και ἐκεῖνο τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ με τὸ κέντρο πρὸς τὸ ισχίο, δηλώνουν και ἐδῶ κίνηση τῶν ἄλόγων. Λείπουν τὰ σκέλη τῶν ἰππέων, τῶν ὁποίων παριστάνεται μόνον τὸ ἐπάνω σῶμα, πράγμα πὸν θυμίζει ὑστερομυκηναϊκὴς μορφὴς ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὸν τύπο τῆς παράστασης τοῦ ἀρματηλάτη⁷¹.
 10. Κοτύλη ἀπὸ τὴν Αἶγινα πρωτοκορινθιακὴ (W. Kraiker, *Aegina* (1951) 16, 42, ἀρ. 191, πίν. 12-13). Οἱ ἰππεῖς, με τὴ διαφοροποίηση τῆς τάσης τοῦ σώματός τους, και τὰ στιβαρὰ ἄλογα, με τὸν δυναμισμό τῆς κίνησης, ὑποβάλλουν τὴν εἰκόνα γρήγορης ἰππηλασίας. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ποικιλία τοῦ τρόπου παράστασης τοῦ χεριοῦ με τὸ κέντρο.

Ἴππεῖς παρεμβάλλονται και σὲ παραστάσεις ζωφόρων ἀρμάτων. Ἄς σημειωθοῦν:

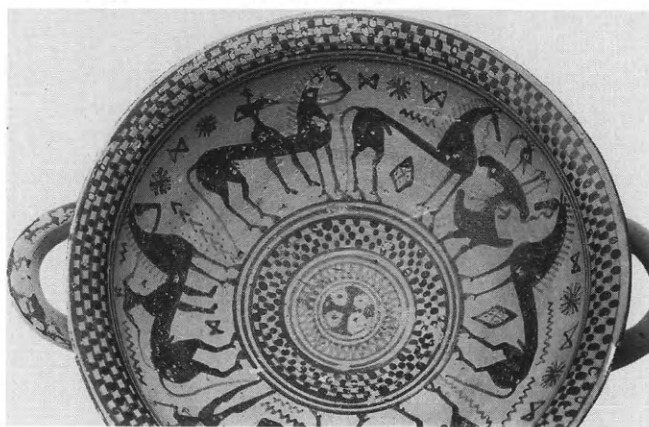
11. Λέβης ὑστερογεωμετρικός ἀπὸ τὴ Θήβα στὸ Λονδίνο B.M. 1899.2-19.1 (Elsbeth Hinrichs, *Annales Univers. Saraviensis* 4, 1995, 137, πίν. 16, Wiesner 119, Greenhalgh 48, M. Andronikos, *Totenkult, Archaeologia Homerica W* (1968) πίν. Xb, Schweitzer πίν. 73, Davison εἰκ. 98). Ὑπάρχει και ἐδῶ δεύτερο ἄλογο. Ὁ ἰπέας κρατεῖ ήνία και τὸ κέντρο ἔμπρός και εἶναι ἄοπλος. Ἡ περίπλοκη κίνηση τῶν ποδιῶν τοῦ ὀδήγησε τὴν Hinrichs στήν ἀποψη ὅτι πρόκειται γιὰ δύο ἰππεῖς: καθένας διαφέρει ἀπὸ τὸν ἄλλο ὡς πρὸς τὴν κίνηση τῶν ποδιῶν ἀπὸ τὰ ὁποῖα παριστάνεται κάθε φορὰ μόνον τὸ ἔνα. Ἡ ἴδια βλέπει και δεύτερο κέντρο τὸ ὁποῖο ἀπορρίπτει ὁ Wiesner. Σημαντικὸ στοιχεῖο εἶναι και ἐδῶ, ὅπως σημειώσαμε πὸ πάνω, ἡ κάμψη τοῦ ἑνὸς πρόσθιου ποδιοῦ τοῦ ἄλόγου, πὸν ἴσως θέλει νὰ ὑποδηλώσει πάλι ταχύτερη κίνηση.
12. Ὑδρία ὑπογεωμετρικὴ στὴ Villa Giulia, 1212 (R. Bronson, *AJA* 68, 1964, 174 κέ., 176, πίν. 57 (εἰκ. 4), 58 (εἰκ. 6), Greenhalgh 47, 23 εἰκ. 12, Wiesner εἰκ. 20f). Ἐδῶ ὁ ἰπέας χωρὶς κέντρο, κρατεῖ δύο ζεύγη ήνιων, ἄρα ὑπάρχει και δεύτερο ἄλογο.

71. Πρβ. τὸν ἀμφορέα στὸ Ἄμστερνταμ, Allard Pierson Stichting Museum, V. Karageorghis, *BABesch* 33, 1958, 38 κέ., εἰκ. 1-3, Wiesner 114 κέ., εἰκ. 20a,

Crouwel 45, πίν. 79 (V149) και τὸν κρατήρα τῶν Μουλιανῶν π.κ. σημ. 78.

Εἰκ. 25. Ἀμφορέας ὑστερογεωμετρικός, *Museum of Science, Buffalo C12847* (ἀρ. κατ. 13).

Εἰκ. 26α-β. Κύλιξ ὑστερογεωμετρική Θήρας, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 13038 (ἀρ. κατ. 15).

13. Ἀμφορέας ὑστερογεωμετρικός στὸ *Museum of Science* στὸ Buffalo C 12847 (εἰκ. 25) (Alföldi πίν. 7,1, Wiesner 119, πίν. IVa, Crouwel 48, πίν. 112, S. Langdon, εἰς *From Pasture to Polis* 60, ἀρ. 9 με βιβλιογραφία). Στὴν παράσταση αὐτὴ τῆς πορείας ἀρμάτων συμμετέχει ἵππέας ὄπλισμένος πού κραδαίνει μετὸ δεξιὸ δόρυ, ἔχει στὸ ἀριστερὸ δύο ζεύγη ἡνίων καὶ φαίνεται ὅτι φορεῖ θώρακα. Τὸ δεύτερο ἄλογο θεωρήθηκε ὅτι μπορεῖ νὰ ἀνήκε στὸν ἵπλόκομο ἢ ἑταῖρο πού ἔχει παραλειφθεῖ, ὡς μία πρόωμη ἐμφάνιση τοῦ θέματος καὶ ὡς ἀκριβῆς ἀνταπόκριση σὲ ἀντικειμενικὴ πρακτικὴ. Ἡ εἶναι ὁ ἴδιος ἑταῖρος; Ἀλλὰ ὁ τρόπος μετὸν ὁποῖο ὁ ἵππέας ἐπισείει τὸ δόρυ του δὲν ὑποδηλώνει πολεμικὴ ἐπίθεση: ὁ ζωγράφος παριστάνει πολεμιστὴ σὲ χαρακτηριστικὴ κίνηση, δηλωτικὴ τῆς ιδιότητάς του.
14. Ἀμφορέας ὑστερογεωμετρικός στὸ Toronto C951 (Davison 79, εἰκ. 119, Greenhalgh 22, εἰκ. 9). Παράσταση ἵππέα μετὸ ἓνα ἄλογο σὲ πομπὴ ἀρμάτων. Τὸ χέρι μετὸ κέντρο φέρεται πρὸς τὸ ἰσχίον.
15. Κύλιξ ὑστερογεωμετρικὴ ἀπὸ τὴ Θήρα στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο 13038 (εἰκ. 26α-β) (E. Pfuhl, *AM* 28, 1903, 180, πίν. 3, Schweitzer 50, εἰκ. 16, Wiesner εἰκ. 20h. B. Borel, *Attisch geometrische Schalen* (1978) 16 (ἀρ. 53), 63, εἰκ. 10, πίν. 1). Ἡ παράσταση ἔχει στοιχεῖα πού ἐρημνεύονται δύσκολα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πάνοπλο πολεμιστὴ-«ἥρωα» μετὸ ἀσπίδα Διπύλου πού στέκει κρατώντας δύο ἀντωπὰ ἄλογα (βλ. καὶ πκ.) καὶ τὸν πεζὸ μετὸ ξίφος, παριστάνονται καὶ δύο ἄοπλοι (γυμνοί;) ἵππεις ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ ἓνας κρατεῖ μετὰ τὰ δύο χέρια τὰ ἡνία καὶ ὁ ἄλλος ἔχει κέντρο στὴν τυπικὴ κίνηση πρὸς τὸ ἰσχίον τοῦ ἀλόγου. Εἶναι ἄραγε ἵππεις σὲ πομπή, ἵππηλάτες κελητίζοντες, ἀκόλουθοι-σύντροφοι τοῦ πάνοπλου πολεμιστῆ καὶ τοῦ ἐλαφρῶς ὄπλισμένου, ἢ ἵπποδαμαστές;

Περισσότερα πρωτοαττικά αγγεία έχουν το θέμα της συμπαράταξης ίππεία με άρματα. Άς σημειωθούν:

16. Άμφορέας στο Λουβρο CA 3468 (F. Villard, *MonPiot* 49, 1957, 21, εικ. 6, Rombos δ.π. (άρ. κατ. 5) 454, άρ. 183 με βιβλιογραφία). Στόν λαϊμό ύπάρχει ίππείας, άρμα και πεζός όπλίτης.
17. Άμφορέας πρώιμος πρωτοαττικός στη Ν. Ύόρκη 10.210.8 (J. M. Cook, *Protoattic Pottery*, BSA 35, 1934-35, 179, πίν. 47, Davison εικ. 69a-b, Greenhalgh 24, εικ. 13, Schweitzer πίν. 50).
18. Κρατήρας πρώιμος πρωτοαττικός στο Μόναχο 6077 (CVA Deutschland 9, München 3, πίν. 130, 131, 133,1,2, Cook δ.π. 173, πίν. 41, Wiesner εικ. 20i).
Και στις δύο τελευταίες παραστάσεις οι ίππείς έχουν το ήνιο και φέρουν το κέντρο προς το ίσχίο του άλλου.
19. Κοτύλη από τόν Κεραμεικό, 1152 (K. Kübler, *Die Nekropole des späten 8. bis frühen 6. Jahrh., Kerameikos* VI, 2, 419, άρ. 5, πίν. 6, ό ίδιος, *Altattische Malerei* (1950) 50, εικ. 34). 'Ο ίππείας άκολουθεί άρμα και έχει ίσχυρη κλίση του σώματος πίσω (πρβ. άρ. 22, σημ. 75).

Ύπάρχουν έρωτήματα ως προς τη σχέση άοπλων (και γυμνών;), σπανιότερα δέ όπλισμένων ίππέων που συμπορεύονται με τους άρματηλάτες: συμμετέχουν με τόν ίδιο τρόπο στη δράση, μήπως ή παρουσία τους όφείλεται μόνο στόν «ήρωικό» της παράστασης χαρακτήρα; 'Όταν ό ίππείας όδηγεϊ και δεύτερο άλογο εϊναι άκόλουθος-εταϊρος, ή τó άλογο άνήκει τυχόν σε άκόλουθο που δέν άπεικονίζεται;

'Ο όρισμός «πορεία» ή «πομπή» εϊναι συμβατικός και μπορεϊ να συμπεριλάβει διάφορες τελετές και έκφορές⁷². 'Επειδή οι στερεότυπες μορφές της κίνησης άρμάτων και ίππέων δέν έμποδίζουν να γίνει άντιληπτή μία παράσταση σαν αυτές ως άγωνιστική, εϊναι πιθανό ότι σειρές άρμάτων με ή χωρίς ίππείς μπορεϊ να άντικατοπτρίζουν και άγωνίσματα. Πολύ πιθανότερο εϊναι βέβαια αυτό όταν σημειώνονται τύποι κίνησης όρμητικής με ρεαλιστική διάθεση, όπως λύγισμα σκελών τών άλλων, κλίση του σώματος τών ήνίοχων⁷³.

'Εδώ πρέπει να κατατάξουμε και τρεις παραστάσεις ίππέων σε καλπάζοντα άλογα (βλ. και πκ. σ. 35).

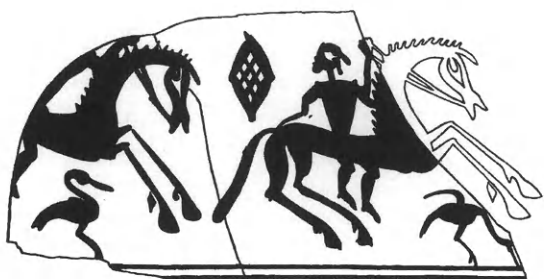
20. Θραύσμα ύστερογεωμετρικής οϊνοχής από την Κύμη Κ. Ύταλίας, Μουσείο Νεαπόλεως (εικ. 27) (E. Gabrici *Mon Ant* 22, 1913-14, 328, 763, G. Büchner, *RM* 60-61, 1953-54, 51 κέ. εικ. 3).
21. Θραύσμα ύπογεωμετρικής-πρώιμης πρωτοαττικής οϊνοχής από την Άγορά (εικ. 28) (D. Burr, *Hesperia* 2, 1933, 593, εικ. 58, Wiesner 120, εικ. 20g, E. T. Brann, *The Athenian Agora* VIII (1962) 78, πίν. 24, άρ. 414).
22. Πρώιμος πρωτοαττικός κρατήρας στο Βερολίνο (εικ. 29) (CVA Berlin, Antiquarium 1, πίν. 7,2 8,1).

Σε όλες αυτές τις σκηνές που διακοσμοϋν ταφικά αγγεία, ή άπεικόνιση πραγματικών περιστατικών της ζωής της έποχής εϊναι εύλογοφανής, όσο και ή άναφορά στο θρυλικό

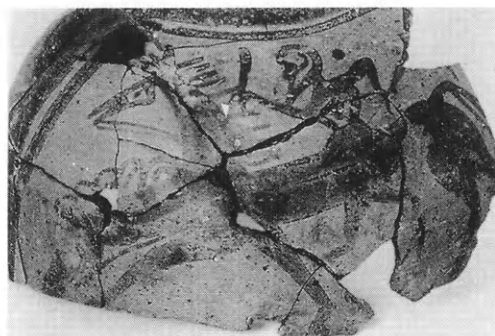
72. Άνακαλείται ή όμηρική εικόνα της έκφορας του Πατρόκλου (Ιλ. Ψ 132-133: άν δ' έβαν έν δίφροισι παραιβάται ήνίοχοι τε πρόσθε μέν ίππητες μετά δέ νέφος εϊπετο πεζών μύριοι), όπου κατά τις όμηρικές μεταφράσεις, ίππείς: άρματα. Άλλά δέν μποροϋμε να άποκλείσουμε την συμπόρευση και ίππέων.

Πά τά άρματα άλλωστε θα ύπήρχε πάντοτε άνάγκη έφεδρικών άλλων. Σχετικά με τó θέμα της έκφορας δες G. Ahlberg, *Prothesis and Ekphora in Greek Geometric Art* (1971) 238.

73. Βλέπε την κίνηση του ήνίοχου στόν άμφορέα της Άγοράς P 4990, Davison εικ. 36.

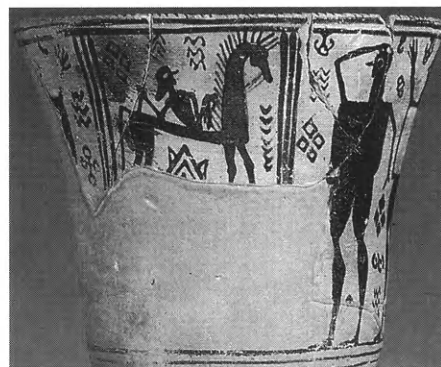
Εἰκ. 27. Θραύσματα ὑστερογεωμετρικῆς οἰνο-
χόης Κύμης, Μουσεῖο Νεαπόλεως (ἀρ. κατ. 20).

Εἰκ. 28. Θραῦσμα ὑπογεωμετρικῆς οἰνο-
χόης ἀπὸ τὴν Ἀγορά (ἀρ. κατ. 21).

Εἰκ. 29. Πρωτοαττικὸς κρατήρας στὸ
Βερολίνο (ἀρ. κατ. 22).

Εἰκ. 30. Κύπελλο ὑπογεωμετρικὸ
Κεραμεικοῦ 1153 (ἀρ. κατ. 25).

ἥρωικὸ παρελθὸν μὲ τὸ ὅποιο ἐπιδιωκόταν τότε ἡ σύνδεση τῆς ὀμηρικῆς κοινωνίας. Βέβαιη εἶναι ἐπίσης στὶς παραστάσεις αὐτὲς ἡ θέληση προβολῆς καὶ καταξίωσης τοῦ ἰδεώδους τοῦ ἥρωα τῆς ἐποχῆς, καὶ ἀσφαλῶς δηλώνεται ὅτι ὁ νεκρὸς στὸν ὅποιο δωρήθηκε τὸ ἀγγεῖο ἐκπροσωποῦσε τὸ ἰδεῶδες αὐτὸ⁷⁴ ἢ πάντως ἐξομοιωνόταν ἀπὸ τοὺς ἐπιζῶντες μὲ «ἥρωα».

74. Ἐδῶ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε καὶ τὶς παραστάσεις ὀπλισμένου ἢ ἄοπλου ποῦ ὀδηγεῖ ἄλογο ἢ πλευρίζεται συμμετρικὰ ἀπὸ δύο ἀντιθετικὰ ἄλογα τῶν ὀποίων τὰ ἦνια κρατεῖ. Βοηθοῦν μέχρι σημείου οἱ παραστάσεις αὐτὲς νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν κοινωνικὴ ἀντίληψη στὴ σχέση μὲ τὸ ἄλογο, ἂν δὲν ὑπάρχει ὁ θρησκευτικὸς χαρακτήρας. Βλ. K. Kübler, *Die Nekro-*

pole des 10. bis 8. Jahrh., *Kerameikos V*, 1 (1954) πίν. 141, Schweitzer 49, 50, εἰκ. 16, σ. 55, 65, εἰκ. 20, σ. 69, 163, πίν. 56, σ. 59, 77, 191, 192, R. Tölle, *Frühgriechische Reigentänze* (1965) 94-95, Ahlberg ὁ.π. (σημ. 72) 210. Susan Langdon, *The Return of the Horse-leader*, *AJA* 93, 1989, 185, Zimmermann 326-327 μὲ βιβλιογραφία.

Μεμονωμένοι ίππεις

Έναργέστερα αποκρυσταλλώνει και ξεαίρει τόν κοινωνικό και ήρωικό τύπο του ίππέα ή παράσταση μεμονωμένης ίππεύουσας μορφής. Ανάμεσα στις παραστάσεις μεμονωμένων ίππέων, άοπλους δείχνουν τὰ έξης άγγεία:

23. Άμφορέας άργειακός (700 π.Χ.) με παράσταση ίππέα (Courbin ό.π. (σημ. 5) 154, 405, πίν. 8 (GR2c), Waldstein ό.π. (σημ. 60) 117, εικ. 42). Ό μικρός ίππέας που παριστάνεται έξηρημένος στο χρώμα του βάθους του πεδίου μένει ευθυτενής με τὸ στήθος στραμμένο κατά μέτωπο. Κρατεί ήνιο και κέντρο προς τὸ ισχίο του άλόγου. Τὸ άλογο έχει άλύγιστα διεσταλμένα σκέλη.
24. Θραύσμα από τήν Ίθακή που αποκαταστάθηκε σὲ πήλινο ύστερογεωμετρικό όμοίωμα κτιρίου (Immo Beyer, *Die Tempel von Dreros und Prinias A und die Chronologie der kretischen Kunst des 8. und 7. Jahrhunderts v. Chr.* (1976) 26, 39-40, πίν. 25, Robertson and Heurtley, *BSA* 43, 1948, 101 κέ., πίν. 45). Άλλά ό R. Nicholis (*Gnomon* 44, 1972, 703) άποδίδει τὸ θραύσμα αυτό μαζί με τὰ άλλα από τὰ τοιχώματα του «οίκισκου» σὲ πυξίδα.
25. Κύπελλο ύπογεωμετρικό με ύψηλὸ πόδι από τὸν Κεραμεικὸ 1153 (εικ. 30) (K. Kübler, *Kerameikos* VI, 2 (1970) 422, άρ. 9, πίν. 7,2, 3, *The Human Figure in Early Greek Art, Exhibition, National Gallery of Art Washington D.C.* (1987) 91, άρ. 19 με έξχρωμη άπεικόνιση). Η προς τὰ πίσω κλίση του σώματος του ίππέα που φέρει τὸ κέντρο στο ισχίο και ή έλαφρότατη κάμψη του γόνατος του άλόγου θέλουν νὰ ύποδηλώσουν κίνηση⁷⁵. Παραλείπεται πάλι ή άπόδοση του κάτω σώματος του ίππέα (βλ. σημ. 71). Χαρακτηριστική είναι ή ένταξη τῆς μορφῆς σὲ ιδιαίτερο, πλαισιωμένο πεδίο για νὰ έξαρθεί, και έκφραστική τῆς αντίληψης για τὸν νεκρὸ ίππέα ή παράσταση του θρήνου τῶν όρθιων μορφῶν.

Άπό τὰ άγγεία που αναφέραμε ὡς τώρα, μόνο ό άμφορέας του Buffalo (άρ. 13), τὰ θραύσματα τῆς Άνδρου (άρ. 6) και του Βρόκαστρου (άρ. 7) έχουν ίππέα που έφερε όπλισμό, ένῶ στις άλλες σκηνές ή πολεμική συνάφεια είναι άνύπαρκτη ή άδιόρατη, έκτός ίσως από τὰ παριστανόμενα στην κύλικα τῆς Θήρας (άρ. 15).

Τὰ άγγεία που άκολουθοῦν έχουν παραστάσεις μεμονωμένων και συνήθως μόνο έν μέρει όπλισμένων ίππέων:

26. Άμφορέας ύστερογεωμετρικός στον Κεραμεικὸ άρ. 850 (K. Kübler, *Kerameikos* V, 1, 264 (τ. 85), πίν. 37, 141, Wiesner εικ. 20d, Schweitzer 47, πίν. 42). Ό ίππέας, γυμνός, φορεϊ κράνος.
27. Κρατήρας πρωτοαττικὸς στην Καρλσρούη B2678 (*CVA Karlsruhe* I, πίν. 5). Ίππέας σὲ ιδιαίτερο πεδίο με άσπίδα και κέντρο προς τὸ ισχίο του άλόγου.
28. Όστρακο ύστερογεωμετρικό με ίππέα που φορεϊ κράνος και κρατεί δύο δόρατα στο Έθνικὸ Μουσείο 15995 (K. Κουρουνώτης, *AE* 1911, 251, εικ. 18 δεξιά, Greenhalgh 50, εικ. 34).
29. Δύο θραύσματα ύστερογεωμετρικοῦ κρατήρα από τήν Τίρυνθα στο Μ. Ναυπλίου, άρ. 4268, 4274 με κρανοφόρο ίππέα (N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery* (1968) 143, σημ. 16).

75. Πά τήν κίνηση του σώματος του ίππέα μπορεί νὰ συγκριθεϊ με τήν παράσταση σὲ θραύσμα πρωτοαττικὸῦ άγγείου όπου ύπάρχει μεγαλύτερη ένταση που εκδηλώνεται και στα πόδια, τόσο του ίππέα όσο και του άλόγου (K. Kübler, *Altattische Malerei* (1950) 50, εικ. 34). Στην παράσταση που σώζεται σὲ θραῦ-

σμα του λαμιου άνάγλυφου πίθου από τή Λύκτο, ό ίππέας κλίνει επίσης πίσω, κρατεί με τὸ άριστερό τὸ ήνιο, τὸ δεξιὸ φέρεται πίσω (J. Schäfer, *Studien zu den griechischen Reliefpithoi des 8-6. Jh. v. Chr. aus Kreta, Rhodos, Tenos und Boiotien* (1957) πίν. II).

30. Άμφορέας πρώιμος πρωτοαττικός στο Βερολίνο, Pergamonmuseum, 31006 (CVA Deutschland 2, Berlin 1, πίν. 41, 42,4, J. M. Cook, BSA 35, 1934-35, 179, Greenhalgh 50, εικ. 35). Έχει μορφή ίππεία με κράνος, άσπίδα και δόρυ⁷⁶.

Δέν πρέπει να μείνει χωρίς μνεία ή «ρεαλιστική» ύστερογεωμετρική παράσταση προσαρμοσμένη στο ζωγραφικό πεδίο: κρανοφόρος είναι ο ίππείας του άνορθωμένου στα πίσω πόδια άλόγου που παριστάνεται στο πόδι του κρατήρα από «τάφο στην όδο Πειραιώς» στο Έθνικό Μουσείο⁷⁷.

Το ήθος που άντανακλούν οι μεμονωμένες αυτές μορφές δέν είναι νέο. Ο έπίμαχος ως προς τη χρονολόγηση κρατήρας των Μουλιανών στο Μουσείο Ηρακλείου 3742⁷⁸ σημαδεύει την άρχη σχεδόν κάθε πραγματείας περι γεωμετρικών ίππέων. Όπλισμένος με κράνος, δόρυ και άσπίδα παριστάνεται στη μία όψη του άγγείου ο ίππείας κατά τον τρόπο του άρματηλάτη, δηλαδή χωρίς άπόδοση του κάτω σώματος. Η χρονολόγηση του άγγείου έκυμάνθη από τη γεωμετρική έποχή, όπου τό έταξε ο πρώτος δημοσιεύσας Ξανθουδίδης, έως την ύστερομινωική⁷⁹. Νομίζω ότι πρέπει να δεχθοΰμε τη δεύτερη χρονολόγηση. Το σχήμα του άγγείου, ή διακόσμηση και τά συνευρήματα τό τοποθετοΰν φανερά στην ύστερομινωική ΙΙΙΓ περίοδο. Η παράσταση αυτή δέν μπορεί να προσγραφεί στην άρχη τής τυπολογικής εξέλιξης τής γεωμετρικής μορφής του ίππεία και να θεωρηθεί από την άποψη αυτή πρόδρομος των όπλισμένων γεωμετρικών ίππέων. Άντικατοπτρίζει μόνο, με την άπουσία των ποδιών του, τη διαδικασία τής μετάβασης από την παράσταση του άρματηλάτη πολεμιστή στον ίππεία, που άρχίζει ήδη, φαίνεται, τότε (βλ. πλ. άρ. 9, 25, σημ. 71). Άπό άποψη περιεχομένου ο ίππείας των Μουλιανών δέν είναι μόνος. Μαζί με τους παλιότερους Μυκηναίους και τους νεότερους γεωμετρικούς μπορεί να ταχθεί σε κόσμο συναφών άντιλήψεων. Ένώ στις έποχές αυτές επικρατοΰσαν διαφορετικές κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, ή τάση τής ύστερης γεωμετρικής έποχής προς τά ήρωικά πρότυπα οδηγεί σε παραστάσεις με παρόμοιο ύφος⁸⁰.

76. Προσθέτω έδω δύο άγγεία των όποιων δέν βρήκα άπεικονίσεις (α) άμφορέα στη Στοκχόλμη 1741 (Tölle ό.π. (σημ. 74), 94 άρ. 268, Rombos ό.π. (άρ. κατ. 5) άρ. 378) με ίππεία στον λαμό, (β) άμφορέα στο έμπόριο τής Άθήνας (Coldstream ό.π. (άρ. κατ. 26), 66, άρ. 11, Rombos ό.π. άρ. 245) με όμοια παράσταση. Άς προστεθοΰν και τά θραύσματα που σώζουν υπόλοιπα μορφών ίππέων, για τις όποιες άκριβέστερος προσδιορισμός δέν είναι έφικτός, από την Έρέτρια, τις Πιθηκοΰσες, τη Χίο, την Έλευσίνα, την Άκρόπολη (Rombos 174-175, 182 με παραπομπές).

77. Άρ. 810. E. Pernice, AM 17, 1892, 205 κέ., πίν. 10, Schweitzer πίν. 64, Greenhalgh 48, εικ. 32, G. Ahlberg-Cornell, ActaArch 58, 1987, 78.

78. Στ. Ξανθουδίδης, AE 1904, 32, πίν. 3, Greenhalgh 46, σημ. 21, εικ. 31, Wiesner 116, εικ. 20b, Crowel 50, πίν. 70 (V57), W. Güntner, Figürlich be-

malte mykenische Keramik aus Tiryns, Tiryns XII (2000) 192, 205.

79. Βλ. σχετικές άναφορές Elsbeth Maul-Mandelartz, Griechische Reiterdarstellungen in agonistischem Zusammenhang (δ.δ. Frankfurt am Main 1990) 32, σημ. 63, Ά. Βλαχόπουλος, εις Φώς Κυκλαδικόν 1999, 88, σημ. 91. Τελευταία ο Güntner ό.π. έκλαμβάνει τό άγγείο ως πρωτογεωμετρικό χωρίς νεότερη τεκμηρίωση.

80. Όλοι οι μελετητές που άσχολήθηκαν με τον ίππεία δέν παρέλειψαν να άναγάγουν τό θέμα στην προϊστορική έποχή, τόσο τής Αίγύπτου και τής Άνατολής όσο, κυρίως, του μυκηναϊκού κόσμου. Τά άρχαιολογικά δεδομένα και τό όμηρικό έπος είναι τά πλούσια έδάφη για την άνίχνευση του θέματος. Οι Μυκηναίοι άκόμη και άν δέν πολεμοΰσαν έφιπποι, όπως οΰτε και έπωχούμενοι στα άρματα, ήταν έξοικειωμένοι με την ίππασία και χρησιμοποιούσαν τό

Σχετικά με τις γεωμετρικές παραστάσεις μεμονωμένων ἰππέων σημειώνουμε ὅτι τις περισσότερες φορές, καὶ μάλιστα κυρίως στὶς νεώτερες παραστάσεις, ὁ ἰππέας εἶναι ἔστω καὶ συμβολικὰ ὄπλισμένος, δηλαδή τονίζεται ἡ πολεμικὴ ιδιότητα τοῦ ἐξέχοντος πολίτη μετὴν ὁποία εἶναι συνυφασμένο κατ' ἐξοχὴν τὸ κύδος τοῦ ἥρωος τῆς ὀμηρικῆς ἐποχῆς. Ζωντανὴ μαρτυρία τήμησης στὸν τάφο ἐξηρωισμένων νεκρῶν εἶναι ὀρισμένα σύνολα ταφικῶν κτερισμάτων στὴν Ἀθήνα. Καὶ πρῶτα ἡ μοναδικὴ γιὰ τὴν παλαιότητά της ἀξιοσημείωτη ταφή τῆς Ἀγορᾶς τοῦ πρώμου 9ου αἰ.⁸¹ Ἡ καύση, ἐκτὸς ἀπὸ ὄπλα, περιείχε καὶ ἀντικείμενα ἐξάρτυσης ἀλόγων⁸². Ἀνάμεσά τους κί ἕνα ἐξάρτημα χαλινοῦ, προορισμένο γιὰ ἕνα μόνο ἄλογο. Ἦταν ὁ νεκρὸς ὅταν ζοῦσε κάτοχος ἀλόγου, ἰππεὺς πολεμιστῆς ἢ τὰ κτερίσματα κατατίθενται γιὰ νὰ δημιουργήσουν τὴν αἴγλη τοῦ ἥρωικοῦ ιδεώδους τῆς ἐποχῆς; Εὐλόγες εἶναι καὶ οἱ δύο ὑποθέσεις. Ὅμοια προφανῶς τιμήθηκαν καὶ οἱ νεκροὶ νεώτερων τάφων τοῦ Κεραμεικοῦ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἀγγεῖα πού ἀναφέραμε πρὸ πάνω (ἀρ. 1, 19, 25, 26). (Γιὰ τὴν πιθανὴ συμμετοχὴ ἐφιππων πολεμιστῶν στὶς μάχες βλ. π.κ. σ. 30.)

Λιγότεροι εἶναι οἱ χάλκινοι ὄπλισμένοι ἰππεῖς τῆς γεωμετρικῆς μικροπλαστικῆς. Δύο εἰδῶλια εἶναι γνωστά: Στὸ εἰδῶλιο, ἴσως ἀπὸ τὴ θεσσαλικὴ Φίλια στὴν Κοπευχάγη⁸³, ὁ

ἄλογο γιὰ διάφορους σκοπούς. Τὸ πιστοποιοῦν οἱ ἀπεικονίσεις στὴν τέχνη (S. Hood, *BSA* 48, 1953, 89 κέ., εἰκ. 47-48, Wiesner 116 κέ., Crouwel 45 κέ., 161 κέ., 163 κέ., Vogt ὁ.π. (σημ. 10) 307-308, E. Konsolaki-Yannopoulou, *A Group of New Mycenaean Horsemen from Methana*, εἰς *Meletemata, Studies in Aegean Archaeology presented to M. H. Wiener* II (1999) 427 κέ., Maul ὁ.π. (σημ. 79) 29 κέ., Βλαχόπουλος ὁ.π. 74 κέ., W. Güntner ὁ.π. 205, ὁ ἴδιος, *Nikephoros* 8, 1995, 72 κέ., Schäfer 43 κέ.) καὶ οἱ ἀναφορὲς στὸ ἔπος (π.χ. *Ἰλ.* Ε 25-26, 165, βλ. καὶ πκ.), ὅπου ὅμως ὅλα τὰ ἄλογα πιστεύεται ὅτι βρίσκονται σὲ συνάφεια μετὰ ἄρματα. Ἀλλὰ μία φορά, στὴ διήγηση τοῦ Νέστορος γιὰ τὸν Ἄδραστο πού ἔλαβε μέρος στὸν πόλεμο τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας μετὰ τὸ θεϊκὸ τοῦ ἄλογο Ἀρείονα (*Ἰλ.* Ψ 346-347, Wiesner 112-113, 130) ὑπάρχει ἀμεση σχέση τοῦ ἥρωα μετὰ ἄλογο πού δὲν ἀνήκει σὲ ἄρμα, τὸ μόνο, καθὼς κοινῶς πιστεύεται, στὸ ὀμηρικὸ ἔπος. Ἐπειδὴ τὸ θέμα ἀντλεῖται ἀπὸ τὴ *Θηβαΐδα*, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἔχουμε ἤδη παράδοση προτρωικὴ γιὰ τὸν ἥρωα ἰππέα, μήπως καὶ πολεμιστὴ ἰππέα στὴ Θήβα; (Σχετικὰ μετὰ τὴν προομηρικὴ παράδοση τῶν ἐκφράσεων γιὰ τὸ ἄλογο καὶ τὴ χρῆση του ὅπως ἐμφανίζονται στὴν *Ἰλιάδα*, βλ. Delebeque 231 κέ. Γιὰ τὴν ἀποψη ὅτι τὸ ἰππεύειν στὸν πόλεμο προηγεῖται τῆς χρήσης τοῦ ἄρματος βλ. τελευταῖα Worley 7 μετὰ βιβλιογραφία.)

Οἱ μυκηνολόγοι ἰδιαίτερα τονίζουν τώρα ὁ ἕνας

μετὰ ἀπὸ τὸν ἄλλον ὅτι ὁ ὄπλισμός τῶν ἥρωων-ἰππέων τῶν μυκηναϊκῶν παραστάσεων δὲν σχετιζοῦνται μετὰ δράση ἐφιππων στὴ μάχη. Στὰ ὄπλα βλέπουν μόνο σύμβολα τῆς ἠγετικῆς τους θέσης μετὰ τὰ ὁποῖα παριστάνονταν σὲ πομπὲς καὶ τελετὲς καὶ καταξιώνονταν στὴ ζωὴ καὶ στὸν θάνατο οἱ ἐξέχοντες τῆς ἐποχῆς. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη καλύπτει τὴν παράσταση ἐν γένει τῆς ἐφιππῆς μορφῆς καὶ χωρὶς ὄπλισμό ὅταν εἶναι. Ἀντίθετα ὁ Worley 11, ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἰππεύοντες πολεμιστὲς στὶς μυκηναϊκὲς παραστάσεις ἦταν μετὰ τέτοιο τρόπο ὄπλισμένοι, ὥστε νὰ πολεμοῦν ἀπὸ τὸ ἄλογο. Ὑπάρχει καὶ ἡ ἀποψη τοῦ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρα πού δὲν εἶναι πάντοτε ἀμελητέα (βλ. G. M. A. Hanfmann, *A Near Eastern Horseman, Syria* 38, 1961, 243 κέ.). Γιὰ τις γυναικεῖες ἰππεύουσες μορφὲς γίνεται δεκτὸ ὅτι πρόκειται γιὰ θεές (Crouwel 50) καὶ τὸ ἴδιο ἀκολουθεῖται γιὰ τις ἰππεύουσες τῶν γεωμετρικῶν εἰδῶλιων, κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀρκαδίαν καὶ τὴν Ὀλυμπία (Zimmermann 323, ὅπου καὶ βιβλιογραφία).

81. C. Blegen, *Hesperia* 21, 1952, 279 κέ., 281, εἰκ. 3, πίν. 75c, Snodgrass 163, Wiesner 124 καὶ πρόσφατα ἀπὸ κοινωνιολογικὴ ἀποψη Schäfer 45, σημ. 247.

82. Ἀντικείμενα πού ἀνήκουν στὴν ἐξάρτυση ἀλόγων (Snodgrass 163 κέ.), χωρὶς συνάφεια μετὰ ἄλλα εὐρήματα δὲν βοηθοῦν στὴ γνώση τῆς χρήσης τοῦ ἀλόγου.

83. Βλ. σημ. 62, ἀρ. 9.

ίππέας κρατούσε στο δεξιό δόρυ, φέρει το άριστερό στον λαμό του άλόγου και φορεϊ κράνος. Το ειδώλιο που ύπηρχε στην Gallery Emmerich⁸⁴ σώζεται χωρίς το άλογο, έχει ύψωμένο το δεξιό χέρι, το άριστερό στο στήθος και πιθανώς κρατούσε δόρυ και άσπίδα που λείπουν. Τα χάλκινα ειδώλια των ίππέων και όχι μόνο των πιο πάνω δύο όπλισμένων, καθώς και τα πήλινα που προέρχονται από ιερά (βλ. σημ. 63), με τη στατική τους εμφάνιση είναι μορφολογικώς πάρισα των γραπτών παραστάσεων μεμονωμένων ίππέων στα άγγεϊα.

Ή διαφορετική σημασία ειδωλίων και γραπτών παραστάσεων ίππέων

Είναι ή πρώτη φορά που άποκαλύπτεται σε ιερό της γεωμετρικής έποχής άνάθημα κελητίζοντος ίππέα. Το νόημά του δέν διαφέρει από εκείνο των άλλων χάλκινων ή πήλινων, όπλισμένων ή άοπλων ίππέων, άναθημάτων στα ιερά. Πα να φανεί το ιδιαίτερο αυτό νόημα, άνάγκη είναι να άντιπαραθέσουμε τα ειδώλια αυτά με τις γραπτές μορφές μεμονωμένων ίππέων σε ταφικά άγγεϊα που πιθανότατα είχαν ζωγραφηθεί για ταφική χρήση και πάντως επιλέγονταν άκριβώς για το περιεχόμενο των παραστάσεων τους, στο όποιο προέχει, όπως σημειώσαμε, ό χαρακτήρας του ήρωικού ιδεώδους του ίππέα. Άσφαλώς είναι και τα ειδώλια εϊκόνας του ιδεώδους ήρωικού τύπου της όμηρικης κοινωνίας, στον όποιο θέλει να συμμετέχει ό άναθέτης, και ύπηρετούν και αυτά μέχρι σημείου την προβολή και την καταξίωσή του. Συμπίπτει έπομένως το νόημα των ειδωλίων έν μέρει με το νόημα των παραστάσεων των άγγείων. Πέρα όμως από αυτή τη συγγένεια προβάλλουν οί διαφορές που πρέπει να τονισθούν. Άν και δέν μπορούν να ταυτισθούν στη γεωμετρική έποχή παραστάσεις με συγκεκριμένα πρόσωπα, ό ίππέας του ταφικού άγγείου μπορεί να θεωρηθεί άμεσότερα «εϊκόνα» του ιεροϋ νεκροϋ. Αυτός άπαθανατίζεται επάνω στο άντικείμενο που προσφέρεται στον τάφο του, καταξιώνεται κοινωνικώς, αλλά και εξαιρείται ως «ήρωσ πολεμιστής», άκόμη και άν, όντας μικρής ηλικίας, δέν θα μπορούσε να είχε πολεμικές έμπειρίες (βλ. π.χ. το μικρό άγγείο αρ. κατ. 1, εϊκ. 22α-β). Ύπάρχει έπομένως στενότερη σύνδεση του παριστανόμενου, ή και του όλου θέματος που μπορεί να άποκτā και μυθικές διαστάσεις, προς το πρόσωπο του εξέχοντος νεκροϋ. Στα ειδώλια ή παράσταση έχει γενικότερο χαρακτήρα, άλλωστε και οί τύποι διακρίνονται σαφέστερα σε γενικές κατηγορίες. Και το προσωπικό στοιχείο που λανθάνει είναι κυρίως ή λατρευτική σχέση του άναθέτη με τη θεότητα. Ή άνάθεση ένός ειδωλίου ίππέα ως μέγιστου δώρου στον θεό, άφοϋ μπορεί να θεωρηθεί ότι το άνάθημα ύποκαθιστā τη συνεχή παρουσία του άναθέτη, έχει διαφορετικό σκοπό από την παράσταση του ίππέα στο δώρο των έπιζώντων για τον τάφο. Άφιερώματα καθώς ήταν στα ιερά τα ειδώλια, άνήκουν στη λατρευτική σφαίρα της καθημερινής ζωής, και γι' αυτό το προσωπικό ήρωικό θέμα, αλλά και ή κοινωνική προβολή, είναι σε αυτά δευτερεύοντα στοιχεία.

Οί χάλκινοι ίππεις, όπως άλλωστε οί τριποδικοί λέβητες και τα ειδώλια ζώνων στη γεωμετρική έποχή, έστεκαν σε κατάλληλες θέσεις στα ιερά, σε βωμούς κοντά ή επάνω σε

84. Βλ. σημ. 62, άρ. 12.

άλλες κατασκευές. Ἡ ἀνάθεσή τους ἦταν βεβαίως πρῶτα ἐπακόλουθο τῆς αὐτοσυνειδησίας τῶν ἀφνειῶν καὶ ἀγαθῶν τοῦ 8ου αἰ. πού ἐστήριζαν τὴ λατρεία καὶ εὕρισκαν πεδίο προβολῆς καὶ ἀνταγωνισμοῦ στὰ ἱερά. Κυρίως ὁμως ἔπρεπε μὲ τὴν ἀνάθεση καὶ τὴν ἔκθεση τῶν εἰδωλίων νὰ ἐξασφαλίζεται ἡ ἀγαλλίαση τῆς θεότητος στὴν ὁποία ἀνήκε πλέον τὸ ἀφιέρωμα-δῶρο καὶ ἡ ἀποδοχὴ τῆς εὐχαριστίας ἢ τῆς εὐχῆς τοῦ ἀναθέτη γιὰ μία νίκη ἢ καλὴ τύχη. Π' αὐτὸ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὰ εἰδώλια δὲν ἦταν μόνο ἀναθήματα ὅσων κατεῖχαν, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένων πού εὐχόνταν νὰ ἀποκτήσουν, π.χ. ἄλογο, καὶ μᾶς διδάσκουν τὶς ἀξίες τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ ιδεώδους τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς ἐποχῆς, ὅταν πράγματι τὰ εἰδώλια ἀλόγων καὶ οἱ παραστάσεις ἵππῶν στὰ ἀγγεῖα πληθαίνουν. Τὰ χάλκινα εἰδώλια πού τὰ χρόνια αὐτὰ παράγονταν μαζικῶς ἦταν εὐρύτερα προσιτὰ καὶ ὄχι μόνο σὲ λίγους ἐξέχοντες τῶν πόλεων. Ἄλλωστε κανεὶς ἀναθέτης τοῦ 8ου αἰ. δὲν ἐμφανίσθηκε νὰ δηλώνει ἐνεπιγράφως τὸ πρόσωπό του γιὰ νὰ προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν προσκυνητῶν. Καὶ ἀσφαλῶς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δὲν θὰ ἀνέμενε ἢ ἔρευνα τέτοια ἀντίληψη. Ἡ ἀτομικὴ προσωπικότητα δὲν εἶχε ἀναπτυχθεῖ τόσο ὥστε νὰ ταυτίζονται εἰδώλια μὲ συγκεκριμένα πρόσωπα, ὄχι μόνο ὡς παραστάσεις αὐτῶν, ἀλλὰ οὔτε καὶ ὡς ἀναθήματα, πού θὰ ἀναφέρονταν διαρκέστερα στὸν ἀναθέτη καὶ θὰ ἀνακαλοῦσαν τὴ μνήμη του.

Ἡ σχέση τῶν ἀριστοκρατῶν μὲ τὰ ἱερά δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ πάρει τὸ προβάδισμα ἢ ἀποψη τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς συνάφειας τῆς ἀνάθεσης. Καὶ δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα πού νὰ δείχνουν ὅτι ὁ θρησκευτικὸς παράγων ἦταν ἰσχνός. Ἡ συμμετοχὴ τῶν πολιτῶν, τῶν ἀγροτῶν καὶ τῶν πολεμιστῶν στὶς ἐορτὲς ἦταν ἰσχυρὴ ἔνδειξη εὐσέβειας. Ὀλοένα καὶ περισσότεροι πολῖτες θὰ ἐλάμβαναν μέρος σὲ αὐτὲς καὶ θὰ πρόσφεραν ὁμοιώματα ζώων⁸⁵, λέβητες, ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπινες μορφὲς πολεμιστῶν, ἀγροτῶν, κυνηγῶν, ἄρματηλατῶν καὶ ἵππῶν. Τὰ ἔργα αὐτά, γιὰ τὰ ὁποῖα τὸ ὁμηρικὸ ἔπος σιγᾶ, γέμιζαν ὥστόσο τὰ ὕστερα γεωμετρικὰ ἱερά καὶ ἤρθαν στὸ φῶς μέσα ἀπὸ τὴ γῆ τους πολυάριθμα.

Ἐφιπποι πολεμιστὲς

Πρὶν ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ θέμα τοῦ κελητίζοντος ἵππεα καὶ τὴ σχέση του μὲ ἵππικούς ἀγῶνες, θὰ ἐπιστρέψω στοὺς ὀπλισμένους ἵππεῖς, γιὰ νὰ παρεμβάλω ὀρισμένες παρατηρήσεις στὸ ἰδιαίτερο καὶ ἀναπάντητο ἐρώτημα ἀν μποροῦν νὰ ἐκληφθοῦν οἱ παραστάσεις τῶν ὀπλισμένων ἵππῶν ὄχι μόνο ὡς εἰκόνες «ἠρωικῆς» ταυτότητας, ἀλλὰ καὶ ὡς μαρτυρίες συμμετοχῆς ἔφιππων πολεμιστῶν στὶς μάχες κατὰ τὴν ὕστερη γεωμετρικὴ ἐποχὴ.

85. Ἡ ἔρευνα δέχεται σήμερα γενικῶς ὅτι ἡ ἀνάθεση ἵππαρίων δὲν συνδέεται μὲ συγκεκριμένους θεοὺς πού ἡ παράδοση σχετίζει μὲ τὸν ἵππο, οὔτε μὲ πλησιόχωρα τῶν πόλεων τῶν ἀναθετῶν ἱερά ὅπου βρέθηκαν χάλκινα εἰδώλια. Τὸ ἄλογο εἶχε σημασία σὲ περισσότερες σφαῖρες τῆς ζωῆς. Πρβ. Elinor Be-

van, *Representations of Animals in Sanctuaries of Artemis and other Olympian Deities* (1986) 194, 424-428 καὶ Zimmermann 322-324, ὅπου πραγματεύεται τὸ θέμα τῶν κοινωνικῶν, οἰκονομικῶν καὶ θρησκευτικῶν παραγόντων πού συνόδευσαν τὴν ἀνάθεση γεωμετρικῶν ἵππαρίων. Στὶς πιὸ πρόσφατες ἔρευνες τονίζεται ἰδιαί-

Ἡ εἰσαγωγή τοῦ ἱππικοῦ στήν πολεμική τακτική εἶναι θέμα πού ἔχει ἀπασχολήσει πολύ τήν ἔρευνα⁸⁶. Σημειώνω τή σημαντική μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλους στά *Πολιτικά* (IV 10, 1297b, 16-23), ὅτι κατά τή μετάβαση ἀπό τή βασιλεία στήν ὀλιγαρχία τήν ὑπεροχή καί τήν ἰσχὺ στὸν πόλεμο εἶχαν οἱ ἱππεῖς. Παρόλον ὅτι τὸ χωρίο δὲν ἀναφέρεται σὲ συγκεκριμένη πολεμική τακτική καί ἐπομένως δὲν μαρτυρεῖ ἀπερίφραστα περὶ τοῦ τρόπου συμμετοχῆς τῶν ἱπέων στὸν πόλεμο, ἀνάγκη εἶναι νὰ ἀναμετριέται ἡ πληροφορία κάθε φορὰ μὲ τὰ εὐρήματα καί τὶς τοπικὲς συνθήκες.

Δὲν εἶναι λίγες οἱ ἐνδείξεις γιὰ τήν ὀλοένα εὐρύτερη χρήση τοῦ ἀλόγου στὸν πόλεμο ἤδη πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. Καί πρῶτα ἡ μαρτυρία τοῦ ἔπους, πού δὲν φωτίζει μόνο τὰ σχετικά μυκηναϊκὰ εὐρήματα, ἀλλὰ καί τὶς γνώσεις μας γιὰ τή χρήση τοῦ ἀλόγου κατά τὸν 8ο αἰ. πλουτίζει καί γι' αὐτὸ εἶναι ἐξίσου, ἂν ὄχι περισσότερο σημαντική γιὰ τὸ θέμα μας ἀπ' ὅσο οἱ μυκηναϊκὲς παραστάσεις ἱπέων. Ὁ Snodgrass ἤδη ἐπεσήμανε ὀρισμένους στίχους πού, ὅπως πιστεύει, δείχνουν ὅτι ὁ Ὅμηρος ἐννοοῦσε τήν ἐνεργὸ συμμετοχὴ ἱπέων στή μάχη καί ὄχι μόνο τή χρήση τοῦ ἀλόγου γιὰ τή μεταφορὰ καί τήν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ πεδίο: οἱ στίχοι Ἰλ. Α 150-151 – πεζοὶ μὲν πεζοὺς ὄλεκον φεύγοντας ἀνάγκη ἱππεῖς δ' ἱππῆας... – εἶναι πιθανὸν νὰ ἀναφέρονται σὲ ἱππεῖς καί ὄχι σὲ ἄρματηλάτες⁸⁷. Ἄν οἱ στίχοι αὐτοὶ ἀνήκουν, ὅπως φαίνεται πιθανότερο, στοὺς ὀμηρικὺς χρόνους, μᾶς ὀδηγοῦν σήμερα νὰ ἐπανεκτιμήσουμε τὰ δεδομένα γιὰ τὸν πολεμικὸ προορισμὸ τοῦ ἀλόγου κατά τὸν 8ο αἰ.

Οἱ ἐκφράσεις γιὰ τήν ἄρματηλασία στὸν Ὅμηρο σχετίζονται πράγματι μὲ τήν ἱππασία⁸⁸. Ὑποστηρίχθηκε μάλιστα ὅτι ὁ ποιητὴς μεταφέρει στὰ ἄρματα, μὲ τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται χάριν ἄρχαϊσμοῦ καί ἀφηρωισμοῦ τὰ πρόσωπα τοῦ ἔπους, τὶς ιδιότητες καί τὶς δυνατότητες τῆς ἱππασίας κατά τήν ἐμπειρία τῆς ἐποχῆς του, ὅπως συμβαίνει καί σὲ ἄλλα θέματα καί ἀντικείμενα τοῦ ἔπους⁸⁹. Μὲ τὸν χρόνο, μέσα στὸν 8ο αἰ. ἡ θέση τοῦ κατόχου τοῦ ἵππου ἐξομοιώνεται μὲ ἐκείνη τοῦ ἄρματηλάτη καί τέλος τὸ βᾶρος μετατίθεται φανερὰ ἀπὸ τὸ ἄρμα στὸν ἵππο. Χωρὶς νὰ χάνονται οἱ ἄρματηλάτες παρουσιάζονται ὀλοένα συχνότερα ἱππεῖς⁹⁰.

τερα ὅτι ὁ κοινωνικὸς καί οἰκονομικὸς χαρακτήρας τῆς ἀνάθεσης εἶναι προφανέστερος τῆς θρησκευτικότητας.

86. Βλ. ἐπιλεκτικὰ W. Helbig, *Les ἱππεῖς Athéniens, Mém. de l'Inst. Nat. de France* 37/1, 1904, 157 κέ. Alföldi 27, σημ. 127, μὲ χωρία τῆς φιλολογικῆς παράδοσης, A. M. Snodgrass, *The Hoplite Reform and History, JHS* 85, 1965, 111, 113, 121, βλ. καί σημ. 87. Ἀντιρρήσεις: J. K. Anderson, *Greek Chariot-Borne and Mounted Infantry, AJA* 79, 1975, 173 κέ. καί κυρίως 184 κέ., Crouwel 49. Ὁ Worley 19 κέ., 23 κέ. δέχεται ὅτι ὑπῆρχε ὀργανωμένο ἱππικὸ τὸν 8ο αἰ. στήν Ἑλλάδα. Βλ. τελευταῖα γιὰ τήν ἐν πολλοῖς ἀνεξακρίβωτη πρόωμη ἱστορία τοῦ ἱππικοῦ στήν Ἑλλάδα, Schäfer 28 κέ., 35 κέ. μὲ βιβλιογραφία.

87. Ὁ Snodgrass 175 προσθέτει καί τοὺς στίχους

τῆς Ὀδύσσειας ι 49 καί ξ 267 πού μπορεῖ νὰ δηλώνουν ἐπίσης ἱππεῖς συγκρουόμενους. Τήν ἀποψή του ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς γιὰ τή χρήση ἱππικοῦ στὶς μάχες πρὶν ἀπὸ τὸ πεζικὸ, διατύπωσε καί σὲ ἄλλες μελέτες του.

88. Βλ. Delebeque 189 κέ., 234. Στὴ διήγηση ὀμως τῆς ἀπαγωγῆς τῶν ἀλόγων τοῦ Ρήσου ἀπὸ τὸν Ὀδυσσεά καί τὸν Διομήδη (Ἰλ. Κ 498 κέ.) συμβαίνει τὸ ἀντίστροφο (Greenhalgh 56-57). Σωστὰ ὁ Wiesner 113 ἐπισημαίνει ὅτι οἱ ἀναφορὲς τοῦ ἔπους σὲ ἱππεῖς δὲν ἔχουν ἐνότητα.

89. Greenhalgh 53 κέ. Βλ. ἀντιρρήσεις Anderson, ὀ.π. (σημ. 86) 184.

90. Wiesner 119-120, 131, W. D. Heilmeyer, *Bericht X*, 1981, 60, σημ. 5, Schäfer 44, σημ. 43.

Στήν Κόρινθο εμφανίζεται ολοκληρωμένη παραστατικά ή μετάβαση από το ζευγος του άρματηλάτη πολεμιστή και του ήνιόχου στο ζευγος του ίππέα πολεμιστή και του ακόλουθου, ή όποια ήδη ίσως διαγράφεται στις ύστερες και ύπογεωμετρικές άπτικές παραστάσεις του ίππέα με τó δεύτερο άλογο. Ένας πρώιμος πρωτοκορινθιακός άρύβαλλος του 700 περ. στο Βρετανικό Μουσείο⁹¹ έχει παράσταση πεζού πάνοπλου πολεμιστή και άοπλου ίππέα με κέντρο. Τήν παράσταση αυτή φωτίζει μία πολύ νεότερη, αλλά εικονογραφικά όμοια και ενεπίγραφη τή φορά αυτή παράσταση, σε κορινθιακό επίσης άρύβαλλο στην Άθήνα του τελευταίου τέταρτου του 7ου αι.⁹² Ο πολεμιστής επιγράφεται ίπποβάτας και ό έφιππος ίπποστρόφος, προφανώς άντι ίπποτρόφος.

Τό τέλος τών γεωμετρικών χρόνων είναι ή έποχή στην όποια άναδεικνύονται ήδη σε πολλούς τόπους κοινωνικώς και στρατιωτικώς οί ίπποτροφεϊν δυνάμενοι, οί ίπποβόται, ή έποχή στην όποια μπορούμε νά προσγράψουμε τις προϋποθέσεις τής ταξικής όντότητας του μεταγενέστερου ίππέως⁹³.

Τόν προβληματισμό σχετικά με τήν άμεση συμμετοχή του ίππέα στη μάχη άνακινούν πάλι σήμερα τά νέα εύρήματα τής Πάρου: Πρόσφατα ήρθαν εκεί στο φως δύο ύστερογεωμετρικοί άμφορείς⁹⁴ με παραστάσεις που άπεικονίζουν μοναδικές από περισσότερες άπόψεις σκηνές μάχης. Οί παραστάσεις αυτές δημιουργούν νέα προοπτική στη γνώση μας για τή χρήση του ίππου. Οί ίππείς συμμετέχουν μαζί με πεζούς και άρματα στη διεξαγωγή μάχης, προφανώς όχι ως έταϊροι που επικουρούν και άναμένουν τους πεζούς πολεμιστές κατά τή γνωστή παλαιά πρακτική. Στόν πρώτο άμφορέα⁹⁵ έχουμε άνά δύο ζεύγη ίππέων με άντιθετική κατεύθυνση που κλείνουν τήν παράσταση από τις δύο πλευρές. Στο κέντρο βρίσκεται ό «ήρωας» με όκτώσχημη άσπίδα μπροστά από άρμα τó όποιο ακολουθούν δύο ίππείς (οί καλύτερα διατηρούμενοι). Ένας άπεικονίζεται κατά τó στερεότυπο τής μετωπικής παράστασης με τó άριστερό χέρι κρατώντας τά ήνια, με τó δεξιό κεντρίζοντας τó ισχίο του άλόγου. Ο άλλος κρατεί άσπίδα και έπισείει τó δόρυ. Τά στερεότυπα δηλωτικά τής κίνησης έχουν όλα χρησιμοποιηθεί και στους ίππηλάτες και στα άλογα. Στο άλλο, νεότερο άγγείο⁹⁶ τή σύνθεση κλείνουν πεζοί όπλισμένοι, ένώ στο μέσο διεξάγεται μάχη μεταξύ τοξοτών και σφενδονητών⁹⁷. Τους πρώτους ακολουθούν περισσότεροι (τέσσερις ή πέντε) πάνοπλοι ίππείς, έτοιμοι νά έξακοντίσουν τά δόρατά τους.

91. Άρ. 1969. 12-15. *BMQ* 36, 1971-72, 42 κέ. Greenhalgh 58, εικ. 37.

92. Έθνικό Μουσείο 341. H. Payne, *Necrocorinthia* 287, άρ. 480. Alföldi 14, εικ. 1, Greenhalgh 58, εικ. 36, Wiesner 120, εικ. 22.

93. Η ταξική-κοινωνική χοριά του όρου ίππεύς στην Άθήνα τής έποχής αυτής άπασχολεί τόν Schaffer 47, σημ. 259, 260.

94. Φωτεινή Ζαφειροπούλου, *ΑΕ* 2000, 283 κέ., 287 κέ., εικ. 6α-δ, 7α-β, 8α-β, 9, 10, ή ίδια *AION* N.S. 6, 1999, 13 κέ., πίν. 16-19, εικ. 24-25, ή ίδια εις M. Stamatopoulou και M. Yeroulanou, *Excavating Clas-*

sical Culture (2002) 284, πίν. 76a, b, d.

95. Ζαφειροπούλου, *ΑΕ* 2000, εικ. 6α-δ και *AION* ό.π. πίν. 16-19.

96. *ΑΕ* 2000, εικ. 7α-β, 8α-β, 10, *AION* ό.π. εικ. 24, 25.

97. Τοξότες και σφενδονήτες είναι γνωστό ότι μπορούσαν νά βλάψουν τά άλογα. Για τήν άντιμετώπιση του ίππικού τών Συρακουσίων ό Νικίας έπρότεινε στους Άθηναίους νά στείλουν ισχυρή δύναμη τοξοτών και σφενδονητών στην έκστρατεία του 415 (Θουκ. 6, 22).

Πρέπει γὰρ τὴν ὥρα καὶ μέχρις ὅτου ἐρμηνευθοῦν συστηματικὰ οἱ νέες πολυσήμαντες παραστάσεις τῆς Πάρου, τουλάχιστον νὰ μὴ ἀποκλείεται καὶ νὰ ἐρευνᾶται ἡ συμμετοχὴ ἰπέων στὸν πόλεμο ἤδη κατὰ τὴν ὑστερογεωμετρικὴ ἐποχὴ. Μαχόμενοι γεωμετρικοὶ ἰππεῖς ἄγνωστοι ἕως πρὶν ἀπὸ λίγο στὴν ἀγγειογραφία, ἦταν γνωστοὶ σὲ παραστάσεις χρυσοῦν ἐλασμάτων καὶ σὲ βοιωτικὲς πόρπες⁹⁸. Οἱ παραστάσεις αὐτὲς στὰ ἐλάσματα σχετίζονται μὲ τὸν κόσμον τοῦ μύθου ἢ μένουν ἀμφιταλαντευόμενες ἀνάμεσα σὲ αὐτὸν καὶ σὲ θέματα καθημερινὰ μὲ μυθικοὺς ὑπαινιγμούς. Στὶς πόρπες ὅμως εἶναι εὐκολότερος ὁ συσχετισμὸς μὲ τὸ κύδος νεκρῶν «ἠρώων» ἢ μὲ πράξεις τῆς ζωῆς τους.

Ἄγῶνας ἵππου κέλῃτος

Ὁ δαμασμὸς καὶ ἡ ἄσκησις τῶν ἀλόγων γὰρ τὶς ἀνάγκες τῆς ἀρματηλασίας, τὴν τέλεση πομπῶν καὶ ἐκφορῶν, τὴ μεταφορὰ καὶ ἐνδεχομένως, ἀπὸ τὴν ὑστερογεωμετρικὴ ἐποχὴ, τὴ συμμετοχὴ στὴ μάχη, ὅλη ἡ μακροαῖωνη ἵπποσύνη θὰ ἐξέθρεψε ἐπιδέξιους ἵπποβάτες καὶ θὰ δημιούργησε τὸ ὑπόβαθρο τῆς ἐνασχόλησις τῶν ἐξεχόντων πολιτῶν μὲ τὴν ἵππηλασία καὶ κατ' ἐπέκτασιν μὲ τὴν ἐπίδειξις ἱκανοτήτων καὶ τέλος τοὺς ἀθλητικοὺς ἀνταγωνισμούς. Ὁ κόσμος τῶν ἰπέων, τὸ ἦθος καὶ ἡ αὐτοσυνειδησία τους, πού ἀντανακλᾶται στὰ ὀμηρικὰ ὀνόματα ἵππηλάτης, ἵππόδαμος, ἵππότης (βλ. σημ. 123), εἶναι προϋπόθεσις τῆς ἵππικῆς ἄθλησις. Προηγοῦνται τῆς ιδέας καὶ τῆς πράξις τοῦ ἀγωνίσματος τοῦ ἵππου κέλῃτος.

Ἡ παράδοσις τῆς ἵππικῆς δεξιότητις ἦταν ἀρχαία. Ὡστόσο στὰ *ἄθλα ἐπὶ Πατρόκλω*⁹⁹ δὲν συμμετέχουν ἰππεῖς, οὔτε ἄλλη σχετικὴ μαρτυρία ὑπάρχει στὸν Ὅμηρον, ἐνῶ γνωρίζουμε ἄλλα ἀγωνίσματα πού γίνονται σὲ ταφικὲς τελετὲς καὶ σὲ εὐκαιριακὲς ἀθλήσεις γὰρ παιχίδι καὶ διασκέδασις¹⁰⁰. Ὁ Laser ὅμως ἐπεσήμανε ὅτι ἡ μαρτυρία τοῦ Ψευδοδησιόδου γὰρ παράστασις στὴν ἀσπίδα τοῦ Ἡρακλέους ἰπέων οἱ ὁποῖοι νῶθ' ἵππων ἐπιβάντες ἐθύνεον¹⁰¹ μπορεῖ νὰ ὑπονοεῖ ἀγωνίσμα δρόμου ἵππων¹⁰².

Ὅταν ὁ ἵππόδαμος Τυδεύς, Αἰτωλὸς ἦρω, πατέρας τοῦ ὀμηρικοῦ Διομήδους, φθάνει στὶς Θῆβες σταλμένος ἀπὸ τοὺς Ἀχαιοὺς, βρίσκει τοὺς Καδμείους νὰ γιορτάζουν σὸ

98. D. Ohly, *Griechische Goldbleche des 8. Jahrhunderts v. Chr.* (1953) 36 κέ. A18, A19, A20, A22, πίν. 9-12. (Στὸ διάδημα E4, σ. 51, εἰκ. 26, πίν. 14,3,4, ὁ ἰπέας κρατεῖ ἠνίο καὶ κέντρο, ἡ σκηνὴ ὅμως, πού περιλαμβάνει ζῶα καὶ μορφή ὄρθια καὶ δὲν διατηρεῖται καλά, εἶναι ἀνερμήνευτη.) R. Hampe, *Frühe griechische Sagenbilder in Bötien* (1936) 11 κέ., ἀρ. 60, εἰκ. 1, σ. 52, ἀρ. 29, πίν. 15. Wiesner 121, εἰκ. 23a,b, Langdon 133, Schweitzer 224, εἰκ. 122, πίν. 222. Ἐπιπέες μορφὲς καὶ σὲ μυθολογικὲς πρωτοκορινθιακὲς παραστάσεις ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. βλ. K. Scheffold, *Frühgriechische Sagenbilder* (1964) 38, εἰκ. 8, σ. 39, εἰκ. 9.

99. Ἰλ. Ψ 259 κέ.

100. Βλ. στὴν πλούσια βιβλιογραφία γὰρ τοὺς ἀθλητικοὺς ἀγῶνες στὴν ἀρχαιότητα καὶ ἐπιλεκτικὰ W. Decker, *Die mykenische Herkunft des griechischen Totenagons, Stadion* 8-9, 1982-83, 1 κέ., ὁ ἴδιος, *Sport in der griechischen Antike* (1995) 31 κέ., M. Golden, *Sport and Society in Ancient Greece* (1998) 93 κέ.

101. Ἡσ. Ἄσπις Ἡρακλέους 285 κέ. Kl. Fittschen, *Der Schild des Achilleus, Archaeologia Homerica* N (1973) N23.

102. S. Laser, *Sport und Spiel, Archaeologia Homerica* T (1985) T16 κέ., T32.

παλάτι του Έτεοκλέους. Ἄν και ξένος, ὁ ἱππηλάτης Τυδεὺς δὲν δειλιάζει, ἀλλ' ὁ γε ἀεθλεύειν προκαλίζετο πάντα δ' ἐνίκα ῥηϊδίως¹⁰³. Μήπως ἐνίκησε και μὲ τὸ ἄλογο του;

Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πῆλινα ὑστερομυκηναϊκὰ εἰδώλια ἱππέων ἀπὸ τὰ Μέθανα, ὁ ἱππέας παριστάνεται μὲ τόσο ἰσχυρὴ κλίση τοῦ σώματος ἔμπρός, ὥστε νὰ ἐγγίξει τὸν λαϊμὸ τοῦ ἀλόγου. Ἦδη ἡ ἀνασκαφεὺς ἐσημείωσε ὅτι ἡ ἀθλητικὴ αὐτὴ στάση ὑποδηλώνει δρόμο ταχύ¹⁰⁴. Ὅπως και ἂν ἔχει, ἡ ἱππικὴ δεξιολογία δὲν χάθηκε ὅπως ἄλλα ἀγαθὰ μυκηναϊκὰ. Σημαντικὴ ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία τῆς δεξιολογίας περὶ τὰ ἱππικὰ εἶναι νομίζω ἡ παράσταση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὑστερογεωμετρικῆς κύλικας στὸ Los Angeles (County Museum of Art) ποὺ ζωγραφήθηκε ἀπὸ τὸν ζωγράφο στὸν ὁποῖο ἀποδίδεται και ἡ κύλικα τῆς Θήρας (ἀρ. 15) (εἰκ. 26α-β). Ἀνάμεσα σὲ τρεῖς ὄρθιες μορφές μὲ ἀσπίδα Διπύλου παριστάνεται ἀνὰ ἓνας ἀναβάτης ὄρθιος στὸ ἰσχίον ἀλόγου, κρατώντας ἡνία και κέντρο. Πιθανότερη εἶναι ἡ ἀναφορὰ σὲ ἀκροβατικὴ ἀσκηση-ἐπίδειξη ἢ και ἱπποδαμασμοῦ, μέσα σὲ κλίμα ἡρωικὸ τὸ ὁποῖο ὑποβάλλει ὄχι μόνον ἡ μορφή τοῦ «ἡρώος» μὲ τὴν ἀσπίδα Διπύλου, ἀλλὰ και ἡ παραστατικὴ συμμετρία¹⁰⁵.

Ἐὰν θελήσουμε νὰ ἀναζητήσουμε γραπτὴ μαρτυρία γιὰ τὶς ἱππευτικὲς ἱκανότητες τὸν 8ο αἰ., πὺν νὰ ἀνταποκρίνεται σὲ παραστάσεις, πάλι στὸ ἔπος θὰ τὴν συναντήσουμε και συγκεκριμένως στὴ διήγησι τῆς ἀπαγωγῆς τῶν ἀλόγων τοῦ βασιλιᾶ τῆς Θράκης Ρήσου ἀπὸ τὸν Ὀδυσσεᾶ και τὸν Διομήδη¹⁰⁶, καθὼς και στὶς περιφημεις παρομοιώσεις. Αὐτὲς πρέπει νὰ ἀναχθοῦν στὴν ἐμπειρία και τὴν καθημερινὴ ζωὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ποιητῆ, σὲ νεότερο δηλαδὴ στρώμα τοῦ ἔπους¹⁰⁷. Ὁ ποιητὴς χρησιμοποιεῖ φιλολογικὲς εἰκόνες οἰκειῖς στοὺς ἀκροατές, γιὰ νὰ φέρει πλησιέστερα στὰ μάτια τοὺς ἀσυνήθιστη δράσι τῶν παλαιῶν ἡρώων. Ὁ Αἴας πὺν πηδᾶ ἀπὸ καρᾶβι σὲ καρᾶβι εἶναι σὰν ἄνδρας ἱπποισι κελητίζειν εὖ εἰδώς, πὺν θαυμάζεται καθὼς περνᾶ ἀπὸ τὴ λαοφόρο ὁδὸ τοῦ ἄστεως ἱππεύοντας τὸν ἓνα μετὰ τὸν ἄλλο τέσσερις ἱππους: οἱ δὲ πέτονται προσθέτει ὁ ποιητὴς¹⁰⁸. Και ὁ ναυαγὸς Ὀδυσσεὺς σώζεται σὲ μὰ σανίδα, κέληθ' ὡς ἱππον ἐλαύνων¹⁰⁹.

103. Ἰλ. Δ 385 κέ.

104. Konsolaki-Yannopoulou ὁ.π. (σημ. 80) 430, ἀρ. 5491, πίν. 95c-e.

105. R. G. Hood, *GettyMusJ* 1, 1974, 95-100 (θέλει «παράτολμες θεότητες» σχετικὲς μὲ τὸν Κάτω Κόσμο). Βλ. και S. Langdon, εἰς *From Pasture to Polis* 64, ἀρ. 10). Παραβάλλεται ἡ ἀνάγλυφη μορφή στὸ πόδι τριποδικοῦ λέβητα τῆς Ὀλυμπίας (Br 12823 F. Willemssen, *Dreifusskessel von Olympia*, *Ol.Forsch* III (1957) πίν. 46, Schweitzer πίν. 215) ποὺ ἔχει ἐρμηνευθεῖ ὡς ἱππέας πὺν ἐπισεῖει δόρυ, ἀλλὰ ὁ M. Maas ὁ.π. (σημ. 25) 38, πίν. 33 (117a) τὴν ἐρμηνεύσε ὡς ἐπιφαινόμενη θεότητα πὺν στέκει ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἄλογο μὲ ὑψωμένα χέρια κατὰ πρότυπο ἀνατολικό. Θεότητα (γυναικεία;) μὲ ρόδι στὸ ὑψωμένο χέρι εἶναι πιθανότατα ἡ μορφή στὸν χάλκινο δίσκο ἀπὸ τὴν Τε-

γέα (Ch. Dugas, *BCH* 45, 1921, 384, ἀρ. 154, εἰκ. 45), ἐνῶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο παριστάνεται ὁ πολεμιστὴς ὄρθιος μὲ διεσταλμένα σκέλη ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἄλογο στὴν πόρπη ἀπὸ τὴ Θίσβη (Schweitzer 212, εἰκ. 124) μπορεῖ νὰ εἶναι μόνον συμβατικὸς γιὰ νὰ δηλωθεῖ ὅτι αὐτὸς ἱππεύει.

106. Ἰλ. Κ 498 κέ.

107. H E. S. Sherratt, «Reading the Texts»: Archaeology and the Homeric Question, *Antiquity* 64, 1990, 813, κατατάσσει τὶς παρομοιώσεις στὰ ἀσταθῆ και μεταβαλλόμενα στοιχεῖα τοῦ ἔπους.

108. Ἰλ. Ο 697 κέ.

109. Ὀδ. ε 37. Μὲ τὶς εἰκόνες αὐτὲς τοῦ ἔπους ἔχουν ἤδη συναφθεῖ παραστάσεις στὴν τέχνη, βλ. Maul ὁ.π. (σημ. 79) 29.

Εικόνα ταιριαστή τών στίχων αὐτῶν προβάλλει τώρα ὁ νέος ίππέας τοῦ Θέρμου. Αὐτὸς δὲν ἀνήκει στὶς κατηγορίες πού ἀναφέραμε. Δὲν εἶναι πολεμιστής, οὔτε πομπεύς, δὲν εἶναι ίπποδαμαστής. Ἀπομακρύνεται δὲ ἀπὸ τὴν τυπικὴ ἕως τότε ιδεώδη εἰκόνα ἐξέχοντος πολίτη-ίππεία. Εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα κελητίζων ίππηλάτης. Ἐάν τὸ θέμα ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ χαλκοπλαστική, εἶναι γνωστὸ ἤδη στὴν ἀγγειογραφία σὲ παραστάσεις πού συνδυάζουν καλπασμὸ τῶν ἀλόγων καὶ διαφέρουν ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν πομπῶν. Ἡ ἀρχαιότερη παράσταση εἶναι στὸ θραῦσμα ὑστερογεωμετρικῆς οἰνοχόης στὸ Μουσεῖο Νεαπόλεως ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῆς ἰταλιωτικῆς Κύμης¹¹⁰ (ἀρ. κατ. 20, εἰκ. 27). Σώζονται ἐν μέρει δύο καλπάζοντες ίππείες. Τὰ πρόσθια σκέλη τῶν ἀλόγων εἶναι ἰσχυρῶς κεκαμμένα καὶ ἀνορθωμένα. Ὁ ίππέας δεξιὰ εἶναι στραμμένος κατὰ μέτωπον καὶ εὐθυτηνῆς. Κρατοῦσε στὸ ἀριστερὸ τὰ ἦνια, ἐνῶ τὸ κέντρο, στὸ δεξιὸ χέρι, ἐπιμαίεται τὰ νῶτα τοῦ ἀλόγου¹¹¹. Ὁ ίππέας ἀριστερὰ κλείνει ἰσχυρὰ ἐμπρὸς καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ ἐπίσης τὰ ἦνια. Λεῖπει τὸ δεξιὸ μέρος τοῦ σώματος καὶ τὸ πίσω τοῦ ἀλόγου, μπορεῖ ὅμως νὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ δεξιὸ του χέρι ὅπως εἶναι τοῦ ἄλλου ίππεία.

Στὸ θραῦσμα τῆς ὑπογεωμετρικῆς-πρώιμης πρωτοαττικῆς οἰνοχόης τῆς Ἀγορᾶς¹¹² (ἀρ. κατ. 21, εἰκ. 28) παριστάνεται ἔντονα κινημένος ίππέας μὲ δεύτερο ἄλογο, ἢ, πιθανότερα, πρόκειται γιὰ δύο ίππείες. Τοῦ εὐρισκόμενου στὸ βάθος, τοῦ ὁποῖου τὸ ἄλογο σκύβει, εἶναι ὄρατὸ μόνο τὸ κέντρο. Στὸν ἐπίσης πρώιμο πρωτοαττικὸ κρατήρα στὸ Βερολίνο¹¹³ (ἀρ. κατ. 22, εἰκ. 29) οἱ δύο ίππείες ἔχουν ἔκδηλη τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ὀρμὴ τοῦ ίππηλάτη καὶ τὴ συμβατικὴ, στερεότυπη κίνηση τοῦ ἀλόγου, ἐνῶ στὶς δύο προηγούμενες παραστάσεις ἡ γρήγορη κίνηση τοῦ ἀλόγου ἀποδίδεται μὲ «ρεαλιστικὴ» διάθεση.

Τὸ σχῆμα τῆς κίνησης τῶν χεριῶν καὶ τῶν ποδιῶν, πού ὅπως εἶδαμε εἶναι συχνὸ στὶς ἀγγειογραφικὲς παραστάσεις ίππέων σὲ πορεία, μπορεῖ νὰ ἀνακαλεῖ γρήγορη ίππασία, ἀλλὰ δὲν ὀδηγεῖ τὴ σκέψη τοῦ θεατῆ σὲ ἀγῶνα. Εἶναι περισσότερο ἢ ὀρμητικὴ κίνηση τοῦ ίππηλάτη, ἢ ὁποῖα διατυπώνεται μὲ τὴν ἔντονη κλίση τοῦ σώματός του καὶ τὸν καλπασμὸ τοῦ ἀλόγου, τὸ στοιχεῖο ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ἔκανε περισσότερους ἐρευνητὲς νὰ δεχθοῦν ὅτι οἱ παραστάσεις αὐτὲς μπορεῖ νὰ ἀποδίδουν ίππικὸ ἀγῶνα¹¹⁴. Ἐπιφυλάξεις θὰ μποροῦσαν νὰ διατυπωθοῦν: εἶναι οἱ παραστάσεις αὐτὲς ἀποσπασματικὲς, δὲν γνωρίζουμε δὲ ἂν μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ σειρὰ περισσότερων τῶν δύο καλπάζοντων ίππων

110. G. Büchner, *RM* 60-61, 1953-54, 51 κέ., εἰκ. 3, E. Gabrici, *MonAnt* 22, 1913-14, 328, 763.

111. Ἰλ. Ε 748. Ὁ Büchner ὁ.π. 53, σσμ. 48, δὲν δέχεται ὅτι κρατεῖ κέντρο.

112. D. Burg, *Hesperia* 2, 1933, 593 εἰκ. 58, Wiesner 120, εἰκ. 20g, E. T. H. Brann, *The Athenian Agora VIII* (1962) 78, πίν. 24, ἀρ. 414.

113. *CVI Deutschland* 2, Berlin Antiquarium, 1, πίν. 7,2, 8,1, Maul ὁ.π. (σσμ. 79) 35, πίν. 32.

114. Wiesner 120, *Laser* ὁ.π. (σσμ. 102) 32, σσμ. 174, Maul ὁ.π. (σσμ. 79) 35-36, Schäfer 38 κέ. Ἀντίθετα ὁ Ph. Stefanek, *Nikephoros* 2, 1989, 111 ἀποκλείει τὴν παράσταση ἀγῶνος, γιατί δὲν ὑπάρχουν

τὰ κριτήρια γιὰ τέτοια ἐρμηνεῖα (σειρὰ ίππέων, ἔπαθλα, κριτὲς) καὶ πιστεύει ὅτι πρόκειται γιὰ παραστάσεις ἐπίδειξης ίππευτικῆς ἰκανότητος. Θεωρεῖ ὡς τὴν ἀρχαιότερη βέβαιη παράσταση ίππικοῦ ἀγῶνα αὐτὴ πού ἀπεικονίζεται στὸν πρωτοκορινθιακὸ ἀρῦβαλλο τοῦ Μουσείου τοῦ Τάραντα 4713 (ὁ.π. 112, εἰκ. 13-15, *CVI Taranto II*, πίν. 1,1, 3 καὶ 3, Büchner ὁ.π. 53, K. Friis Johansen, *Les vases sicyoniens* (1923) 99, πίν. 35, 2). Ὁ ἴδιος ἀργότερα (*Nikephoros* 5, 1992, 279) ἀντιμετώπισε ἠπιότερα τὸ θέμα, σημειώνοντας ὅτι θὰ ἦταν δυνατόν οἱ παραστάσεις αὐτὲς νὰ ἐκληφθοῦν ὡς ίππικοὶ ἀγῶνες.

πού μπορεί να θεωρηθεί ισχυρότερη ένδειξη αγωνιστικής παράστασης, εάν οι δύο σωζόμενοι δεν άρκοῦν. Ἡ κίνηση θὰ προσιδίαιζε καὶ σὲ ἐπίδειξη ἱππευτικῆς ἱκανότητας. Μάλιστα λείπουν ἀπὸ τὶς παραστάσεις αὐτὲς στοιχεῖα συναφῆ πρὸς τὴν τέλεση τοῦ ἀγῶνα (κριτές, ἔπαθλα), ἂν δεχθοῦμε ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἔπρεπε ἤδη νὰ ἀναμένουμε τὴν παρουσία τέτοιων στοιχείων σὲ παράσταση ἀνταγωνισμοῦ ἱπέων. Ὡστόσο ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ νέου χαρακτηριστικοῦ χάλκινου κελητίζοντος τοῦ Θέρμου πού εἶναι ἀνάθημα σὲ ἱερὸ καὶ προσφέρει ἐνδειξη ὅτι τὸ ἄλογό του ἦταν ἀθλοφόρο (βλ. πκ.), μποροῦμε νομίζω νὰ δοῦμε χωρὶς μεγάλη ἐπιφύλαξη καὶ τὶς παραστάσεις τῶν ἀγγείων, ὄχι πιὰ ἀπλῶς ὡς παραστάσεις ἱπικῆς δεξιότητος, ἀλλὰ ὡς ἀπόηχους ἱπικῶν εὐκαιριακῶν ἢ τακτικῶν ἀγῶνων σὲ χρόνους προγενέστερους τῆς κατὰ τὴν παράδοση ἀρχῆς τῶν ἱπποδρομιῶν στὰ μεγάλα ἱερά.

Ἡ παράδοση μᾶς γνωρίζει ὅτι ἡ ἐπίσημη εἰσαγωγή τοῦ ἵππου κέλητος στὴν Ὀλυμπία ἔγινε τὴν 33ῃ Ὀλυμπιάδα, τὸ 648¹¹⁵ καὶ ἀργότερα στοὺς ἄλλους πανελλήνιους ἀγῶνες. Δὲν ἀποκλείεται ὁμως ὅτι καὶ παλιότερα τελοῦνταν ἱπποδρομίαι. Οἱ ρίζες τῶν ἀγῶνων τῆς Ὀλυμπίας εἶναι πολὺπλοκαί. Ἡ θρυλικὴ ἀρχὴ ἔχει ἀναχθεῖ σὲ περισσότερα ἐπίπεδα πού χάνονται στὸ προϊστορικὸ βᾶθος¹¹⁶. Ὅπου καὶ ἂν αὐτὴ βρῖσκεται, κοινὴ ἄποψη εἶναι ὅτι ἡ ἐπίσημη ἱστορικὴ καθιέρωση ἢ ἀνανέωση ὀρισμένων ἀγωνισμάτων, ὅπως ἐμφανίζονται στὸ χρονικὸ τοῦ Ἰππίου πού τοῦ ἀνέθεσαν νὰ συγγράφει οἱ Ἡλεῖοι¹¹⁷, δὲν εἶναι παρὰ κατάληξη παλιᾶς πρακτικῆς¹¹⁸ τῆς ὁποίας ἡ ἀρχὴ χρονολογήθηκε ἀπὸ ὀρισμένους ἀκόμη καὶ ἔως τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ, χωρὶς πάντως ἀρχαιολογικὲς ἀποδείξεις¹¹⁹.

Ἡ αἰτωλικὴ συνάφεια

Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 8ου αἰ. ἡ ἱππασία ἀναπτύσσει ὅλη τὴν πολὺπλευρὴ σημασία της, στὶς λατρευτικὲς πομπὲς καὶ τὶς ἐπιτάφιας τελετῆς, πιθανῶς δὲ εἰσάγεται στὸν πόλεμο καὶ στοὺς ἀγῶνες. Ὀπλισμένοι ἢ ἄοπλοι ἱππεῖς, ἐξέχοντα ἄτομα, ἐμφανίζονται στὰ ἱερά,

115. Πausanias V 8, 8. D. Bell, *The Horse* (κέλης) in *Ancient Greece*, *Stadion* 15, 1989, 167-190

116. Ἡ λατρεία τῆς Φύσης, τελετῆς μύησης ἢ ἱεροῦ γάμου, ἀγῶνες γιὰ τὴν ἐνθρόνιση βασιλέων, μυθικὲς μονομαχίαι, ἐπιτάφια ἄθλα καὶ ἥρωικὴ λατρεία, ἀλλὰ καὶ εὐκαιριακὲς ἀθλητικὲς παιδιᾶς καὶ ἐπιδείξεις κατὰ τὶς ἐορτῆς καὶ τὶς συγκεντρώσεις, παρελαύνουν μέσα ἀπὸ τὶς θεωρίαι τῶν ἐρευνητῶν πού πραγματεύθηκαν τὸ ζήτημα. Βλ. συγκέντρωση καὶ ἀνάλυση τῶν θεωριῶν Chr. Ulf καὶ Ingeborg Weiler, *Der Ursprung der antiken olympischen Spiele. Versuch eines kritischen Kommentars*, *Stadion* 5, 1980, 1-38. Βλ. καὶ P. Siewert, *Nikephoros* 5, 1992, 7-8.

117. *RE* VIII, 2, 1706 (Wellmann), U. Sinn,

Olympia, Kult, Sport und Fest in der Antike (1996) 43-44.

118. Πρβ. Schäfer 40 γιὰ τὴν πιθανὴν τέλεση ἱπικῶν ἀγῶνων στὴν Ἀθήνα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκαθίδρυση τῶν μεγάλων Παναθηναίων μὲ παραπομπὴ στὸν «προτοπαναθηναϊκὸ» ἀμφορέα τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 570-560 τοῦ ὁποίου ἡ παράσταση στὴ μία ὄψη ὑποδηλώνει ἱπποδρομία: Semni Karouzou, *AJA* 42, 1938, 495 κέ., 503, εἰκ. 10.

119. H. V. Herrmann, *Olympia. Heiligtum und Wettkampfstätte* (1972) ὁ ἴδιος, Pelops in Olympia, εἰς *Στήλη εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος* (1980) 67 κέ. Lénêque, *La parola del passato* 28, 1973, 23-50. Ὁ A. E. Raubitschek εἰς *Fest. Vittinghoff* (1980) 3 κέ. στρέφεται στὴ μυθικὴ Κρήτη σὲ ἀναζήτηση τῆς ἀρχῆς

ἀπαθανατίζονται ὡς ἥρωες στοὺς τάφους. Ἀνάμεσά τους εἶναι οἱ Εὐβοεῖς ἵπποβόται¹²⁰ τῆς ἀποικίας τῆς Κύμης, οἱ ἀττικοὶ πλήξιπποι¹²¹, σὰν τῆς οἰνοχόης τῆς Ἀγορᾶς καὶ τοῦ κρατήρα τοῦ Βερολίνου, εἶναι ὁ Αἰτωλὸς κελητίζων τοῦ Θέρμου¹²². Τὸ γεγονός ἀνάθεσης τοῦ εἰδώλιου αὐτοῦ στὸν Θέρμο, σημαίνει ὅτι θὰ εἶχε τότε διαμορφωθεῖ τὸ ἰδεῶδες τοῦ κελητίζοντος ὡς τύπος ἥρωικὸς, ὅπως ἤδη τοῦ ὀπλισμένου ἢ ἄοπλου ἰππέα.

Ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν αἰτωλικὴ συνάφεια εἶναι ὅτι μὲ τὰ δηλωτικὰ εὐγένειας, ἱππηλάτης, ἱππόδαμος καὶ ἱππότης προσονομάζεται, ὅπως καὶ ἄλλοι παλαιοὶ ἥρωες στὸν Ὅμηρο, ὁ προομηρικὸς Αἰτωλὸς ἥρωας, ὁ γενναῖος Τυδεύς¹²³, αὐτὸς πού ἀργότερα θὰ ἀποκληθεῖ ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη μειξοβάρβαρος¹²⁴. Καὶ ὁ γιὸς του Διομήδης, ἀνὴρ Αἰτωλὸς γενεήν, εἶναι στενὰ συνδεδεμένος μὲ τὰ ἄλογα στὸν Ὅμηρο, καὶ τὴν ἀρχαία παράδοση. Στὴν Ἰταλία θυσίαζαν γι' αὐτὸν ἄλογο καὶ ἐκεῖ ἴδρυσε ὁ ἴδιος τὸ Ἄργος Ἴππιον, ἐνῶ στὴν Τροιζήνα ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Ἐπιβατηρίου. Στὴν Ἰλιάδα συχνὰ ἰππεύει ἢ ἀπάγει ἄλογα, ὅπως ἐκεῖνα τοῦ Αἰνείου μὲ τὰ ὅποια ἐνίκησε στὰ ἄθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ – ἀνάμεσά τους ἦταν καὶ ὁ μοναδικὸς φοῖνιξ ἵππος¹²⁵. Καὶ ἡ Αἰτωλία λογιζόταν στὴν παράδοση μὰ ἀπὸ τὶς χῶρες τῆς Ἑλλάδας μὲ ἄριστα ἄλογα¹²⁶. Ὁ Νέστωρ μιλώντας στὸν Ἀχιλλέα γιὰ τὶς νεανικὲς του νίκες στοὺς ἐπιτάφιους ἀγῶνες πρὸς τιμὴν τοῦ βασιλιᾶ τῶν Ἐπειῶν Ἀμαρυγκέα στὸ Βουπράσιο, θυμᾶται ὅτι κανεῖς δὲν ἦταν ὁμοίος του, οὔτε Ἐπειός, οὔτε Πύλειος, οὔτε μεγάλθυμος Αἰτωλός¹²⁷. Ἐπομένως σὲ πλησιόχωρα ἐπιτάφια ἄθλα πού εἶναι ἱστορικὴ πραγματικότης ἀπὸ τὴν μυκηναϊκὴ ἐποχὴ¹²⁸, ἐλάμβαναν μέρος Αἰτωλοί. Καὶ ἡ μορφή τοῦ ἰππέα τοῦ Θέρμου στὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. μποροῦσε καὶ ἀσφαλῶς ἀπέβλεπε τέτοιους «ἥρωϊκοὺς» συνειρμούς νὰ προκαλέσει, ἀναγκαίους τὰ χρόνια ἐκεῖνα τῆς ἀναζήτησης τοῦ ἥρωικοῦ παρελθόντος.

Τὸ εἰδώλιο τοῦ Θέρμου ἦταν ἀνάθημα στὸ ἱερό. Ὁ ἀναθέτης θὰ ἔλαβε μέρος καὶ θὰ ἐνίκησε σὲ συγκεκριμένο ἵππικὸ ἀγῶνα πού μπορεῖ νὰ εἶχε τελεσθεῖ στὸν Θέρμο. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ τελοῦνται ἐκεῖ κατὰ τὰ Θερμικὰ, τὴ φθινοπωρινὴ σύνοδο καὶ πανηγύρι, ἀθλητικοὶ ἀγῶνες¹²⁹. Καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι ὑπῆρχε μακροαίωνα παράδοση. Ἡ ἀρχὴ θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε συνδεθεῖ μὲ τὴν ἀνάμνηση τοῦ μυθικοῦ γεγονότος

ἀγωνισμάτων. Βλ. καὶ C. Renfrew εἰς Wendy Raschke (ἐπ.), *The Archaeology of the Olympics* (1988) 13 κέ.

120. Μαρτυρίες τοῦ Στράβωνος 10, 1, 8 καὶ τοῦ Ἡροδότου 5, 77, συγκεντρωμένες εἰς Alföldi 27, σημ. 127. Βλ. καὶ Worley 19 κέ.

121. Πλήξιππος καλεῖται στὴν Ἰλιάδα (Δ 327) ὁ ἀρχηγὸς τῶν Ἀθηναίων Μενεσθεύς.

122. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ κελητίζων ἀναβάτης εἶναι ὁ ἴδιος ὁ κάτοχος τοῦ ἀλόγου. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὶς ἐπισημάνσεις τοῦ N. Himmelmann (*Über bildende Kunst in der homerischen Gesellschaft*, 1969, 42, 49) ὅτι μέλη τῆς ἥρωικῆς κοινωνίας ἦταν ταυτοχρόνως κάποτε καὶ τεχνίτες ἢ γεωργοὶ κλπ.

123. Ἰλ. Δ 370, 385, Ε 126, Ψ 472. Βλ. καὶ Delebeque 37 κέ., 164-165. Πρβ. σημ. 80.

124. Βλ. Claudia Antonetti, *Les Étoliens, Image et Religion* (1990) 93.

125. Βλ. RE 5, λ. *Diomedes*, 820, 823 (Bethe), Ἰλ. Ε 25-26, 165, 265, Κ 513-514, 528-530, Ψ 290, 454, 471-472, 500. Πὰ τὰ χρώματα τῶν ἀλόγων βλ. S. D. Markman, *The Horse in Greek Art* (1943) 10, 12.

126. RE 38, λ. *Pferd* 1440 (Steier).

127. Ἰλ. Ψ 629-632.

128. Decker, *Stadion* 8-9, 1982-83, 1 κέ.

129. M. Mitsos, *AM* 65, 1940, 47, 53-54, ὁ ἴδιος *Hesperia* 16, 1947, 256 κέ. M. Moretti, *Iscrizioni agonistiche greche* (1953) 117-121.

του ἀκούσιου φόνου του Θερμίου ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του Ὁξυλο σὲ ἀγώνα δισκοβολίας, μετὰ ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁ Ὁξυλος ἀναγκάσθηκε νὰ αὐτοεξορισθεῖ στὴν Ἡλεία¹³⁰. Καὶ ἄλλος Αἰτωλός, ὁ Τυδεύς, θεωρεῖται ὅτι σκότωσε κατὰ λάθος συγγενή του¹³¹. Ἀκούσιοι φόνου συνδέονται μὲ τὴ θέσπιση ἥρωικῆς λατρείας πού συνοδεύεται ἀπὸ ἀγῶνες παρὰ τὸν τάφο μυθικοῦ ἥρωος γιὰ νὰ φανερωθεῖ ἡ κρίση τοῦ θεοῦ καὶ νὰ εὐμενισθεῖ ὁ νεκρός¹³². Ἀλλὰ δὲν ἔχουμε σχετικὴ ἔνδειξη γιὰ τὸν Θέρμο. Στὶς παραδόσεις αὐτὲς ἔρχεται νὰ προστεθεῖ σημαντικὴ μαρτυρία, ὁ στίχος τοῦ Πινδάρου¹³³ γιὰ τὶς τιμὲς πού ἀπολάμβαναν Αἰτωλοὶ ἥρωες, οἱ γιοὶ τοῦ Οἰνέως, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους περίφημοι ἦταν ὁ Τυδεύς καὶ ὁ Μελέαγρος: ἐν μὲν Αἰτωλῶν θυσίαισι φαιναῖς Οἰνεΐδαι κρατεροί...

Τὴν ἀποψη ὅτι τὸ ἄλογο ἦταν νικηφόρο θὰ ἐνισχύσει ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἀνάγλυφου κυματοειδοῦς στοιχείου πού κατεβαίνει ἀπὸ τὴ χαιτή, ὡς ἐπινίκιας ταινίας. Τὴν ἐρμηνεία αὐτή, ὅτι δηλαδή ἔχουμε ταινίωσιν τοῦ ἀλόγου, κάνει σχεδὸν βέβαιη, νομίζω, ἡ σύγκριση μὲ παράλληλες μορφές, ἂν καὶ πολὺ νεότερες, τῆς ἀρχαϊκῆς ἀγγειογραφίας. Στὸν μελανόμορφο ἐλικωτὸ κρατήρα τοῦ 520 π.Χ. περ. στὸ Μόναχο ἀρ. 1740¹³⁴ τὰ νικηφόρα ἄλογα ὀδηγούμενα ἀπὸ ἵπποκόμους, εἶναι στεφανωμένα μὲ κλαδιά, ἐνῶ κόκκινες μακριὲς ταινίες κρέμονται ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ἄορατο μέρος τῶν κεφαλιῶν χαμηλὰ καὶ θυμίζουν τὴν ταινία τοῦ ἀλόγου τοῦ εἰδωλίου. Στὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ ζωγράφου τοῦ Μαστοῦ (530-520 π.Χ.) στὸ Ναύπλιο¹³⁵, παριστάνεται ἡ ὑποδοχὴ νικηφόρου ἀλόγου. Ἐνῶ ὁ κύριός του στέκει ἀπέναντι καὶ θωπεύει τὸ ἐξαιρετὸ ζῶο στὸ μέτωπο, ὁ ἵπποκόμος κρατεῖ τὸ ἡνίο ἀπὸ τὸ ὁποῖο κρέμεται κόκκινη ταινία (ἡ παριστάνεται νὰ τὴ δένει;). Ὅμοια πιστεύω καὶ στὸ ἄλογο τοῦ Θέρμου θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ κυματιστὴ ταινία πού κρέμεται σὲ θέση πού θὰ ἦταν ὀρατὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ τὸ κέντρο φαινόταν ἀλλὰ καὶ ἡ διακόσμηση τῆς βάσης. Σημαντικὸ εἶναι ὅτι ἡ ταινία χυτεύθηκε μαζὶ μὲ τὸ ἄλογο, δηλαδή ὁ ἀναθέτης παρήγγειλε γιὰ τὴ συγκεκριμένη περίπτωση τὴ μικρὴ χάλκινη εἰκόνα ἢ ὁποία ἦταν ἀνάθημα ἀναμνηστικὸ καὶ εὐχαριστήριο τῆς νίκης του καὶ συνάμα καθοριστικὸ τῆς κοινωνικῆς του θέσης. Εἶχε ἐπομένως αὐτὸς τὴ θέληση καὶ τὴ δυνατότητα νὰ εὐχαριστήσῃ τὴ θεότητα καὶ νὰ ἐξάρει τὸ πρόσωπό του στὸ τοπικὸ ἱερὸ μὲ τὸ ὁποῖο στενὰ θὰ συνδεόταν στὰ χρόνια πού τελεῖται ἤδη λατρεία ὀλόκαυστων θυσιῶν, μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ κτιρίου τὸ ὁποῖο ἐκπροσωπεῖ στὸν Θέρμο τὴν πρῶμη ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου, τοῦ γνωστοῦ μεγάρου Β. Ἦδη ἡ λατρεία στὸν Θέρμο λόγω τῆς γεωγραφικῆς του θέσης καὶ τῆς μακρᾶς παράδοσης ὡς κέντρου συνάντησης καὶ συναλλαγῆς πρέπει νὰ εἶχε γίνει

130. Πausanias V 3, 7-8. Γιὰ τὶς σχέσεις Ἡλείων καὶ Αἰτωλῶν βλ. πηγὲς συγκεντρωμένες εἰς Antonetti ὁ.π. (σημ. 124) 60-61, 130.

131. Αὐτόθι 49, σημ. 33.

132. Βλ. K. Meuli, Der Ursprung der olympischen Spiele, *Die Antike* 17, 1941, 189-208, Ulf καὶ Weiler, *Stadion* 5, 1980, 12.

133. Ἰσθμιόνικος E 30.

134. Ἐλ. Μανακίδου, Παραστάσεις μὲ ἄρματα 8ος-5ος αἰ. π.Χ.) (1994) 59-60, σημ. 126, πίν. 12. Η. Ε.

Schleifenbaum, *Der griechische Volutenkrater* (1971) 286, ἀρ. V106.

135. J. D. Beazley, *The Development of Attic Black Figure* (1951) πίν. 37, S. Karousou, *AJA* 42, 1938, 505, εἰκ. 11, Εὐρ. Κεφαλίδου, *Νικητής. Εἰκονογραφικὴ μελέτη τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ ἀθλητισμοῦ* (1996) 94, 225, ἀρ. Π1, πίν. 8. Σὲ πολλὲς παραστάσεις ταινίες ἢ γιρλάντες κοσμοῦν τὰ νικηφόρα ἄλογα, δεμένες περὶ τεχνὰ γύρω ἀπὸ τὸν κορμὸ ἢ τὸν λαμὸ τους.

τότε κοινή τοῦ αἰτωλικοῦ ἔθνους. Ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχε στὴν Αἰτωλία τὸν 8ο αἰ. ὀργάνωση πόλεων – ἀστικῶν ἢ καὶ κρατικῶν κέντρων – θὰ ἦταν δυνατὴ μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ἔθνους, τῆς κοινῆς λατρείας καὶ πιθανῶς ἤδη ἑνὸς περιστάσιακοῦ Κοινοῦ, ἢ ἐνασχόληση τῶν ἀριστοκρατῶν μὲ παιδιὰ καὶ ἀθλητικούς ἀνταγωνισμούς. Καὶ ὁ κελητίζων ἀναθέτης μας, κάτοχος ἀλόγου, ἦταν ἐξέχων πρόσωπο τῆς κοινότητας γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ στραφεῖ, μετὰ ἀπὸ τὶς ὑπηρεσίες πρὸς αὐτή, σὲ ἰππικούς ἀνταγωνισμούς στὸ κοινὸ ἱερό.

I. A. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Ἐπίσης πρὸς ἀπόδειξη περιέχει ἀλφαβητικῶς τὶς βραχυγραφίες μελετῶν πρὸς ἀπόδειξη ἡμετέρας ἐπανάληψιν στὴν παρούσα μελέτη, ἐκτὸς ἀπὸ καθιερωμένους (DAI).

- Alföldi Andreas Alföldi, Die Herrschaft der Reiterei in Griechenland und Rom nach dem Sturz der Könige, εἰς *Gestalt und Geschichte, Fest. K. Schefold, AntK*, Beih. 4 (1965) 13-47.
- Crouwel J. H. Crouwel, *Chariots and Other Means of Land Transport in Bronze Age Greece* (Amsterdam 1982).
- Davison Jean M. Davison, *Attic Geometric Workshops, Yale Classical Studies* 16 (New Haven 1961).
- Delebeque E. Delebeque, *La cheval dans l'Iliade, suivi d'un lexique du cheval chez Homère et d'un essai sur le cheval préhomérique* (Paris 1951).
- From Pasture to Polis* S. E. Langdon (ἐπιμ.), *From Pasture to Polis. Art in the Age of Homer* (Columbia Missouri 1993).
- Greenhalgh D. A. L. Greenhalgh, *Early Greek Warfare Horsemen and Chariots in the Homeric and Archaic Ages* (Cambridge 1973).
- Heilmeyer Wolf-Dieter Heilmeyer, *Frühe olympische Bronzefiguren, OlForch.* XII (Berlin 1979).
- Herrmann H. V. Herrmann, Werkstätten geometrischer Bronzeplastik, *JdI* 79, 1964, 17-71.
- Langdon Susan Helen Langdon, *Art, Religion and Society in the Greek Geometric Period: Bronze Anthropomorphic Votive Figurines* (δ.δ. Indiana University 1984).
- Rolley Claude Rolley, *Les statuettes de bronze, Fouilles de Delphes V* (Paris 1969).
- Schäfer Martin Schäfer, *Zwischen Adelethos und Demokratie. Archäologische Quellen zu den Hippeis im archaischen und klassischen Athen* (München 2002).
- Schweitzer Bernard Schweitzer, *Die geometrische Kunst Griechenlands* (Köln 1969).
- Snodgrass Antony M. Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons from the End of the Bronze Age to 600 B.C.* (Edinburgh 1964).
- Strøm Ingrid Strøm, The Early Sanctuary of the Argive Heraion and its External Relations (8th-Early 6th cent. B.C.), *Proceedings of the Danish Institute at Athens I*, 1995, 37-128.
- Wiesner J. Wiesner, *Fahren und Reiten, Archaeologia Homerica F* (Göttingen 1967).
- Worley L. J. Worley, *Hippeis. The Cavalry of Ancient Athens* (Boulder 1994).
- Zimmermann J. L. Zimmermann, *Les chevaux de bronze dans l'art géométrique grec* (Genève 1989).

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ: **15-18:** H. D. Heilmeyer, *OIForsch.* XII (1979) πίν. 23, 24. **14, 19, 20:** J. L. Zimmermann, *Les chevaux de bronze dans l'art géométrique grec* (1989) πίν. 48, 38, 24. **21, 22α-β, 26α-β:** Ἀρχεῖο Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. **23:** J. M. Davison, *Attic Geometric Workshops* (1961) εἰκ. 58. **24:** R. Lullies, *Eine Sammlung griechischer Kleinkunst* (1955) ἀρ. 29. **25:** J. Wiesner, *Fahren und Reiten* (1967) πίν. IVa. **27:** RM 60-61, 1953-54, 51, εἰκ. 3. **28:** *The Athenian Agora VIII* (1962) πίν. 24, ἀρ. 414. **29:** *CVA Berlin Antiquarium 1*, πίν. 7,2. **30:** *The Human Figure in Early Greek Art. Exhibition. National Gallery of Art Washington DC* (1987) ἀρ. 19.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ: Τὴ μελέτη μου διευκόλυναν περισσότεροι συνάδελφοι: στὴν Πάτρα ὁ προϊστάμενος τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Μιχάλης Πετρόπουλος, στὴν Ἀθήνα ὁ διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Νίκος Καλτσᾶς καὶ ἰδιαίτερα ἡ προϊσταμένη τῆς Συλλογῆς Χαλκῶν Ρόζα Προσκυνητοπούλου, καθὼς καὶ ἡ προϊσταμένη τῆς Συλλογῆς Ἀγγείων Μπέτη Στασινοπούλου καὶ ἡ προϊσταμένη τοῦ Φωτογραφικοῦ Ἀρχείου Ἑλένη Μωράτη. Θέματα τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὰ συνευρήματα τοῦ εἰδωλίου συζήτησα μὲ τὶς συναδέλφους Καίτη Δημακοπούλου, Νότα Κούρου καὶ Κική Λεμπέση. Τὴ συντήρηση τῶν μεταλλικῶν εὐρημάτων τοῦ Θέρμου ἀνέλαβε ὁ συντηρητὴς τοῦ Μουσείου Πατρῶν Λεωνίδας Παυλάτος καὶ στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἐβοήθησαν ἡ Γεωργία Καραμαρίου καὶ ὁ Γεράσιμος Μακρῆς. Τὶς φωτογραφίες τοῦ εἰδωλίου ἐφιλοτέχνησε ὁ Ἡλίας Ἡλιάδης, τῆς αἰχμῆς καὶ τῶν σαυρωτήρων ὁ Σ. Στουρνάρας καὶ τῶν ὀστράκων ὁ Δημήτρης Παλούρης. Ἐκφράζω ἀπὸ ἐδῶ πρὸς ὅλους θεομὲς εὐχαριστίες. Ἰδιαίτερος εὐχαριστῶ γιὰ τὴν ἐπιμέλεια τῆς ἔκδοσης τὴν διευθύντρια Δημοσιευμάτων Ἡλέκτρα Ἀνδρεάδη.

Η ΦΡΥΓΙΚΗ ΜΗΤΕΡΑ ΘΕΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΛΑΣΕΙΣ

Στήν Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου, στή μητέρα Ἀθηνᾶ

Ἡ Μητέρα θεά, γνωστότερη μὲ τὸ ὄνομα Κυβέλη, συνιστᾶ μία ιδιαίζουσα περίπτωση εἰσαγωγῆς θεότητος ἀνατολικῆς καταγωγῆς στὸ ἑλληνικὸ πάνθεο. Ἡ ἰδιαιτερότητα ἐντοπίζεται στὴν ἀπήχηση πού ταχύτατα γνωρίζει ἡ λατρεία της, ἀλλὰ καὶ στὸν ἀριθμὸ καὶ στὸ εἶδος τῶν ἀφιερωμάτων πού προσφέρονται στὴ θεά. Πρόκειται γιὰ τὴν Matar ἢ Matar Kubeleya ἢ Kubileya, τὴ σημαντικότερη καὶ τὴ μόνη θεότητα τῶν Φρυγῶν¹, γιὰ τὴν ὁποία ὑπάρχουν καὶ ἐπιγραφικὰ δεδομένα καὶ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα. Γιὰ κάποιες συνοδευτικὲς μορφές πού περιπτωσιακὰ ἐμφανίζονται στὴν εἰκονογραφία της δὲν ὑπάρχουν ὅμως ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες. Ἡ ἀποδοχὴ τῶν καθοριστικῶν στοιχείων τῆς θεᾶς καὶ ἡ περαιτέρω διάρθρωση, διαφοροποίηση καὶ αὐτονόμησή τους σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ θρησκευτικὴ σκέψη καὶ εἰκαστικὴ ἔκφραση ἀποτελεῖ μία μοναδικὴ περίπτωση διαλόγου, υἰοθεσίας καὶ συγκρητισμοῦ σὲ λατρευτικὸ καὶ εἰκονογραφικὸ ἐπίπεδο.

Ἡ χρονολογικὴ ἀφετηρία αὐτοῦ τοῦ διαλόγου ἀνιχνεύεται ἤδη στὰ ἀρχαῖα χρόνια, γεγονός πού ἀφ' ἑαυτοῦ ἀποτελεῖ ἰδιαίτερο φαινόμενο². Ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. καὶ κατόπιν παρατηροῦμε μάλιστα παράλληλα μία ἀμφίδρομη σχέση, δηλαδὴ ἑλληνικὰ στοιχεῖα εἰκονογραφίας ἀρχικὰ καὶ λατρείας ἀργότερα εἰσέρχονται στὸν φρυγικὸ χῶρο. Ἡ σταδιακὴ συρρίκνωση τῆς δύνναμης τῶν Φρυγῶν ἀφ' ἑνός, καὶ ἡ μεγάλη ἐξάπλωση τῆς λατρείας τῆς θεᾶς στὴν Ἰωνία ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλον τὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀφ' ἑτέρου, ἐρμηνεύουν τὴν κίνηση αὐτὴ, περιορισμένη ἀρχικὰ, ἀκάθεκτη μετὰ στὴν ἐξελληνισμένη Μ. Ἀσία τῶν ἐπιγόνων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου³. Συγχρόνως ὅμως διατηροῦνται πολλὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν δύο λαῶν καὶ τῶν παραδόσεών τους πού παραμένουν γεωγραφικὰ περιορισμένα. Ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ στοιχεῖα τῆς εἰκονογραφίας καὶ τῆς λατρείας τῆς φρύγιας θεᾶς στὸν ἑλληνικὸ κόσμο, κατεξοχὴν στὴν ἀρχαῖκή περίοδο. Οἱ παρατηρούμενες προσλήψεις καὶ μεταπλάσεις ὄχι μόνον εἶναι ἐνδεικτικὲς τῆς ἀμεσότητος τῆς

1. Συνοπτικὰ γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Φρυγῶν: *Kleine Pauly* IV (1979) 822-825 λ. *Phryger* (Neumann); I. B. Romano, *The Terracotta Figurines and Related Vessels* (1995) 1-3. Πρβ. Roller 42-61. Ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἀρχαιότερη φρυγικὴ περίοδο: O. W. Muscarella, *BASOR* 299/300,

1995, 91-101· G. Kenneth Sams, *Source* 7, 1988, 9-15.

2. R. Muth, *Einführung in die griechische und römische Religion* (1988) 192 κέ.· Vikela 87 κέ. καὶ σημ. 45-46.

3. Σχετικὰ: L. E. Roller, *JHS* 111, 1991, 128-143.

ἐπαφῆς Ἀνατολῆς καὶ Ἑλλάδας, ἀλλὰ παράλληλα καὶ τῆς ἐλληνικῆς ιδιότητος νὰ μετασχηματίζει τὰ εἰσαγόμενα στοιχεῖα. Μὲ τὸν χρόνον βέβαια προστίθενται γνωρίσματα πού αὐτονομοῦν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἀπεικόνισιν καὶ τὴ λατρεία τῆς θεᾶς καὶ εἴτε ἐν μέρει μόνον εἶναι κατάλοιπα τῆς ἀνατολικῆς τῆς καταγωγῆς εἴτε εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτήν.

Λαὸς θρακικῆς καταγωγῆς, οἱ Φρύγες εἰσέδυσαν κατὰ κύματα ἴσως ἤδη ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. π.Χ. στὴ Μ. Ἀσία καὶ κατέλαβαν τὸ κεντρικὸ ὑψίπεδο, πού ἀποτελοῦσε καὶ τὴν καρδιὰ τοῦ προγενέστερου κράτους τῶν Χετταίων⁴. Μὲ πρωτεύουσα τὸ Γόρδιον ἐξαπλώθηκαν πρὸς Β., Ν. καὶ Ἀ., ἦρθαν σὲ ἐπαφή καὶ μὲ ἄλλους πολιτισμούς, κυρίως τὰ νεοχετταϊκὰ βασιλεία τῆς νότιας Μ. Ἀσίας καὶ βόρειας Συρίας καὶ τὸ κράτος τῆς Urartu στὴ ΒΑ. Μ. Ἀσία⁵. Παρὰ τὸν σταδιακὸ περιορισμὸ τῆς δυνάμεώς τους καὶ τὸν διαμελισμὸ τους ἐξαιτίας ἐπιδρομῶν, ὅπως αὐτῆς τῶν Κιμμερίων στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ., καθὼς καὶ τῆς μετέπειτα ὑπαγωγῆς τους στὴ σφαιρα ἐπιρροῆς τῶν Λυδῶν καὶ στὸν ἔλεγχον τῶν Ἀχαιμενιδῶν, ἐπέζησαν καὶ τῆς ἔλευσης τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ τῆς ἐγκατάστασης τῶν Γαλατῶν στὴ Μ. Ἀσία στὸν 3ο αἰ. π.Χ. Τὸ 133 π.Χ. ἡ ἐπικράτεια τῶν Φρυγῶν ἀποτέλεσε μέρος τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας τῆς Ἀσίας. Ἡ Μητέρα θεὰ τους ὅμως συνέχισε τὴ μεταναστευτικὴ τῆς πορείας καὶ τὴ θριαμβευτικὴ τῆς ἐπιρροῆς σὲ ὅλον τὸν ρωμαϊκὸ κόσμον ἕως καὶ τοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες⁶.

Σημαντικὴ στιγμή πολιτικῆς ἀκμῆς καὶ μεγάλης γεωγραφικῆς ἐπέκτασης ὑπῆρξε ἡ βασιλεία τοῦ Μίδα κατὰ τὸ τέλος τοῦ 8ου αἰ. - ἀρχὲς τοῦ 7ου, στὸν ὅποιο ἀναφέρεται καὶ ὁ Ἡρόδοτος⁷. Ἀπὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἀριστοτέλη, πού συμφωνεῖ μὲ μεταγενέστερη πληροφορία τοῦ Πολυδεύκη, μαθαίνουμε ὅτι νυμφεύθηκε μία Ἑλληνίδα πριγκίπισσα ἀπὸ τὴν αἰολικὴ Κύμη⁸. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μαρτυροῦνται φρυγικὰ εὐρήματα, ὅπως πόρπες καὶ ὀμφαλωτὲς φιάλες σὲ πολλὰ ἐλληνικὰ ἱερά, στὴ Σάμο, στὴν Ὀλυμπία, στὸ Ἡραῖο τοῦ Ἄργους, στὴν Περαιχώρα, ἐνῶ ἀντίστοιχα στὸ Γόρδιον βρέθηκαν ἐλληνικὰ ἀγγεῖα καὶ πόρπες⁹. Ἐξ ἄλλου ὡς ἐνδεικτικὴ κίνηση προσέγγισης πρέπει νὰ θεωρηθεῖ καὶ τὸ γεγονός ὅτι

4. Καταγωγή Φρυγῶν: Ἡρόδ. VII 73· Στραβ. XII 8, 1 κέ. XIII 1,8· Ν. Παπαχατζῆς, ΑΕ 1993, 78 κέ.· Muscarella ὅ.π. Πὰ τὴν ἱστορικὴ τους διαδρομὴ αὐτότη σσημ. 1.

5. Πὰ τὴ σχέση μὲ τὴ Β. Συρία: Roller 44. Ἐπίσης: O. W. Muscarella, King Midas of Phrygia and the Greeks, στὸ K. Emre κ.ἄ. (ἐκδ.), *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç* (1989) 336. Πὰ τὴ σχέση μὲ τὴν Urartu: F. Işık, *AnatSt* 37, 1987, 163-178· ὁ ἴδιος, *Die offenen Felsheiligtümer Urartus und ihre Beziehungen zu denen der Hethiter und Phryger* (1995) ἰδιαίτ. 51 κέ.· Roller 53 κέ. Πὰ τὴ σχέση μὲ τὰ νεοχετταϊκὰ βασιλεία: J. D. Hawkins, *The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia*, στὸ: *CAH²* (1982) III 1, 372-441· πρβ. Roller 44 κέ.

6. Roller 263-320.

7. Ἡρόδ. I 14. Πὰ τὸν Μίδα: L. E. Roller, *CLAnt* 2,

1983, 299-313· Muscarella ὅ.π. (σημ. 1) 97· Roller 69 κέ.· J. Börker-Klähn, *RdA* 24, 2000, 54 σσημ. 131. Πὰ τὴ σχέση τοῦ Μίδα μὲ τὸ Γόρδιον: K. de Vries, *Greeks and Phrygians in the Early Iron Age*, στὸ K. de Vries (ἐκδ.), *From Athens to Gordion. The Papers of a Memorial Symposium for R. S. Young held at the University Museum the Third of May, 1975* (1980) 34 καὶ σσημ. 7.

8. Ἀριστ. ἀπόσπ. VIII 611, 37 (Rose)· Πολ. Ὄνομ., 9, 83. Βλ. ἐπίσης Muscarella ὅ.π. (σημ. 5) 335 κέ.

9. E.-M. Bossert, *MDOG* 94, 1963, 33-52· K. Bittel, *Hattusha. The Capital of the Hittites* (1970) 144 κέ.· Haspels 106 καὶ σσημ. 168-169· Muscarella ὅ.π. (σημ. 5) 333-44. Πρβ. de Vries ὅ.π. (σημ. 7) 33-49, ἰδιαίτ. 33 καὶ σσημ. 3-4· ὁ ἴδιος, *Source* 7, 1988, 51 κέ. Πὰ τὶς ὁμοιότητες στὰ λατρευτικὰ ἀντικείμενα καὶ στὰ ἔθιμα Φρυγῶν καὶ Ἑλλήνων βλ. de Vries ὅ.π. 40 κέ.

οἱ Φρύγες υἰοθέτησαν ἀντὶ ἄλλης ἀνατολικῆς γραφῆς τὰ στοιχεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου· τοῦτο, κάπως μετασχηματισμένο, ἴσχυσε γιὰ τὴν καταγραφή τῆς γλώσσας τους, τῆς ὁποίας ὅμως ἡ κατανόηση, τουλάχιστον τῆς παλαιοφρυγικῆς, εἶναι ἀτελής¹⁰.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἐντάσσεται καὶ ἡ εἰσαγωγή τῆς λατρείας τῆς θεᾶς Μητέρας στὸν ἑλληνικὸ κόσμο. Ἡ ἐμφάνισή της στὶς ἑλληνικὲς πόλεις στὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας κατὰ τὸ α' τέταρτο τοῦ βου αἰ. εἶναι κατανοητή, μιὰ καὶ τὰ μνημεῖα της εἶχαν μέσα στὸν 7ο αἰ. ἐξαπλωθεῖ στὸν χῶρο τῆς δυτικῆς Φρυγίας, δηλαδὴ στὴ γειτονικὴ μὲ τὰ παράλια τῆς Ἰωνίας περιοχῆ. Ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ ἔκταση τῆς λατρείας της καὶ ἡ ταχύτητα τῆς διάδοσής της στὰ ἀρχαῖα χρόνια στὶς ἀποικίες τῆς Προποντίδας καὶ τῆς Μαύρης Θάλασσας, στὰ νησιά Χίο, Σάμο, Ἀμοργὸ καὶ στὴ Μεσόγειο μέχρι τὴ μακρινὴ Μασσαλία, ἀποικία τῆς Ἰωνικῆς Φώκαιας¹¹. Στὴ μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα ἀναφέρονται ἱερά της στὴν Πελοπόννησο, ἐνῶ ἐντύπωση τέλος προκαλεῖ ἡ ἐπίσημη ἐγκατάστασή της, πιθανότατα περὶ τὸ 500 π.Χ., στὴν Ἀθήνα καὶ μάλιστα στὴν Ἀγορά¹².

Ἡ ἔρευνα γιὰ τὴν πρωταρχικὴ ἀνατολικὴ φυσιογνωμία τῆς θεᾶς, τὴν εἰσαγωγή της στὴν Ἑλλάδα καθὼς καὶ τὴν μετέπειτα μεταμόρφωσή της, ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ἴδιο της τὸ ὄνομα. Ἄλλωστε αὐτὸ σηματοδοτεῖ τὸ ἀπαραίτητο περίγραμμα γιὰ τὴν ἀναγνώριση καὶ τὴν ὀριοθέτηση μιᾶς θεϊκῆς μορφῆς. Ἐπιτρέπει ὡς ἓνα μεγάλο βαθμὸ τὴ συνειδητοποίηση τοῦ τρόπου ἀποκάλυψής της, δηλαδὴ τῆς λατρευτικῆς καὶ τῆς εἰκονογραφικῆς της ταυτότητας καὶ ἀκόμη τὴν κατανόηση συγκρητιστικῶν φαινομένων, δηλαδὴ προσεγγίσεων ἢ καὶ συγχωνεύσεων τῆς θεᾶς μὲ ἄλλες συγγενικὲς θεότητες.

Τὸ κύριο ὄνομα Κυβέλη εἶναι ἡ ἑλληνικὴ ἀπόδοση τοῦ ἐπιθέτου Kubeleya/Kubileya, μᾶλλον προερχόμενο ἀπὸ ὀνομασία ὄρους τῆς Φρυγίας, πού δὲν προσδιορίζεται ὅμως γεωγραφικά. Παραδίδεται δύο φορές μόνο στὶς φρυγικὲς ἐπιγραφὰς ὡς συνοδευτικὸ

10. G. Neumann στὸ *Kleine Pauly* λ. *Phryger* 824· ὁ ἴδιος, ἀναλυτικὰ γιὰ τὴ γλώσσα, *Phrygisch und griechisch*, *SBWien* 499, 1988. Πρβ. Muscarella ὁ.π. (σημ. 5) 337· Roller 65.

11. Naumann 117-18. Πὰ τοὺς ναῖσκους τῆς Μασσαλίας πρόσφατα: Hermay II.

12. Πὰ τὴν Πελοπόννησο βλ. παρακάτω σελ. 57 καὶ σημ. 55. Πὰ τὴν Ἀθήνα ἡ νεότερη ἔρευνα δὲν δέχεται ὅτι ὑπῆρχε ὁ μικρὸς ὄψιμος ἀρχαῖκός ναὸς ἐν παραστάσι: S. G. Miller, *Old Metroon and Old Bouleuterion in the Classical Agora of Athens*, στὸ: M. Herman Hansen - K. Raaflaub (ἐκδ.), *Studies in the Ancient Greek Polis, Historia Einzelschriften* 95 (1995) 133-56· T. Leslie Shear, αὐτόθι 157-90 (177: ὄχι ναὸς, πιθανότατα θησαυρός)· E. D. Francis - M. Vickers, *BSA* 83, 1988, 160: δημόσιο ἀρχεῖο. Ὁ Miller θεωρεῖ ὅτι τὸ λεγόμενο Παλαιὸ Βουλευτήριον ἐξαρχῆς ἀποτέλεσε τὸ πρῶτο ὄψιμο ἀρχαῖκὸ Μητροῶν· προτείνει μάλιστα τριμερῆ διαίρεση τοῦ χώρου μὲ ὀκτάστυλη

ἐν παραστάσι πρόσοψη στὰ δυτικά. Ἀντίθετα ὁ Leslie Shear ὑποστηρίζει τὸν νότιο προσανατολισμὸ τοῦ τετραγώνου χώρου τοῦ Παλαιοῦ Βουλευτηρίου, τὸ ὁποῖο μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ Νέου Βουλευτηρίου στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. μετατράπηκε σὲ χῶρο ἀρχείου τοῦ κράτους καὶ ἱερὸ τῆς Κυβέλης. Πιστεύει ὅτι δὲν ὑπῆρχε προγενέστερη δημόσια λατρεία τῆς θεᾶς στὴν Ἀγορά (αὐτόθι 77 κέ.). Θὰ ἦταν ὅμως ἀξιοπεριεργὸ τὸ Παλαιὸ Βουλευτήριον νὰ στεγάζει τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀγορακρίτου καὶ νὰ μετατρέπεται σὲ ἱερὸ τῆς Κυβέλης χωρὶς προηγούμενη ἀφιέρωση τοῦ χώρου ἢ μέρους του στὴ θεά, βλ. παρακάτω σ. 57 καὶ σημ. 54α. Πὰ τὴ χρονολόγησή τοῦ Παλαιοῦ Βουλευτηρίου περὶ τὸ 500 π.Χ. βλ. τοῦ ἴδ., *Hesperia* 62, 1993, 418-24. Ἀντίθετα, γιὰ οἰκοδόμηση μετὰ τὰ Περσικά: H. A. Thompson, *Building for a more Democratic Society. The Athenian Agora after Ephialtes*, στὸ *Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνοῦς Συνεδρίου Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας, Ἀθήνα, 4-10. 9. 1993* τ. IV (1988) 200· Francis - Vickers ὁ.π.

ἐπίθετο στην κύρια ὀνομασία τῆς θεᾶς Μητέρας, τῆς Matar¹³. Ἐπομένως ἡ Κυβέλη ὡς κύριο ὄνομα ἀπηχεῖ ἀποκλειστικά τὴν ἑλληνικὴ ἐκδοχὴ τῆς εἰσαγμένης θεᾶς καὶ ἐπομένως συνυπονοεῖ τὴν ὅποια μετεπεξεργασία δέχθηκε ἡ ὑπόσταση τῆς ξένης θεᾶς στὸν ἑλληνικὸ πολιτιστικὸ χῶρο. Στὸν Πίνδαρο ἀπαντᾶται ἡ πρώτη φιλολογικὴ παράδοση τοῦ ὀνόματος Κυβέλη, ἐνῶ ἡ παλαιότερη μνεία τῆς χρήσης τοῦ φρυγικοῦ ἐπιθέτου ὡς κυρίου ὀνόματος εἶναι σὲ ἓνα χάραγμα σὲ ὄστρακο τοῦ τέλους τοῦ 7ου - ἀρχῶν βου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τοὺς Ἐπιζεφύριους Λοκροὺς στὴν Κάτω Ἰταλία, καθὼς καὶ σὲ ἀρχαῖο μολύβδινο ἔλασμα ἀπὸ τὴν ἴδια πόλη, πρόσφατα δημοσιευμένο¹⁴.

Παράλληλα χρησιμοποιεῖται καὶ τὸ ὄνομα Μήτηρ σὲ ἀπόλυτη ἀντιστοιχία μὲ τὸ Matar. Στὰ μέσα τοῦ βου αἰ. ἡ λίγο ἀργότερα ἀναφέρεται στὸν 14ο ὀμηρικὸ ὕμνο ὡς Μητέρα¹⁵. Ἡ λέξις Μήτηρ δηλαδὴ ἦδη ἀπὸ τὸν ὀμηρικὸ ὕμνο ἀποτελεῖ αὐτοτελὴ ὀνομασία, ὅπως καὶ στὴ Φρυγία. Συνεπῶς λειτουργεῖ ἰσότημα καὶ ἐναλλακτικὰ μὲ τὸ ὄνομα Κυβέλη. Κάποτε δέχεται καὶ συνοδευτικούς προσδιορισμούς, ὅπως Μήτηρ θεῶν, ἢ Μήτηρ Οὐρανία¹⁶. Ἐδῶ βέβαια πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐπονομασία Μήτηρ χρησιμοποιεῖται ἐνίοτε καὶ γιὰ ἄλλες συγγενικὲς θεότητες, ὅπως γιὰ τὴ Γαῖα, τὴ Μητέρα Γῆ, ἢ τὴ Ρέα, τὴ σύζυγο τοῦ Κρόνου καὶ μητέρα τοῦ Δία, ἢ τὴ Δήμητρα, τὴ μητέρα τῆς Περσεφόνης¹⁷. Ὁ προσδιορισμὸς τότε διευκολύνεται κατὰ κανόνα ἢ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ διήγησις ἢ ἀπὸ τὸν κατοχυρωμένο γιὰ τὴν Κυβέλη εἰκονογραφικὸ τύπο, ἂν πρόκειται γιὰ παράσταση, ἢ ἀπὸ τὸν τόπο εὕρεσης τοῦ ἀντικειμένου¹⁸.

158 κέ.: U. Kenzler, *Studien zur Entwicklung und Struktur der griechischen Agora in archaischer und klassischer Zeit* (1999) 277-83.

13. C. Brixhe, *Die Sprache* 25, 1979, 40-45, ἰδ. 43 κέ. Πρβ. Roller 2 σημ. 1· 66 κέ.

14. Πίνδ. ἀπ. 80 (Snell³): σχετικὰ βλ. A. Henrichs, *HarvStClPhil* 80, 1976, 253-86, ἰδιαίτ. 266 κέ.: J. B. Lidon, *GrRomByzSt* 37, 1996, 129-44. Χάραγμα σὲ ὄστρακο: M. Guarducci, *Klio* 52, 1970, 133-38. Χάραγμα σὲ ἔλασμα: D. Jordan, *ZPE* 130, 2000, 95 κέ. εἰκ. 1.

15. Ὕμνος XIV: T. W. Allen - W. R. Halliday - E. E. Sikes, *The Homeric Hymns* (1936) 80. Σχετικὰ μὲ τὸν ὕμνο βλ. L.-M. L'Homme-Wéry, *Kernos* 8, 1995, 139-50, ἰδ. 146 κέ.

16. Πρβ. *CCCA* II 250 (Index).

17. Ἀναλυτικά: Henrichs ὁ.π. (λίστα τῶν φιλολογικῶν πηγῶν μὲ διάκριση στίς σαφεῖς ἀναφορὲς στὴ Μητέρα Κυβέλη καὶ στίς ἀμφισβητούμενες λόγω συγκρητισμοῦ μὲ ἄλλες θεότητες: αὐτόθι 253 κέ. σημ. 3): W. Burkert, *Greek Religion*² (1985) 178· Roller 169-176· Ph. Borgeaud, *Ἡ Μητέρα τῶν θεῶν. Ἀπὸ τὴν Κυβέλη στὴν Παρθένο Μαρία* (1996· μτφρ. Καρδαμίτσα 2001) 46 κέ. Εἰδικὰ γιὰ τὴ σχέση Ρέας - Κυβέλης: Παπαχατζῆς ὁ.π. (σημ. 4) 49-82.

18. Πὰ τὸν καθιερωμένο τύπο τῆς καθιστῆς ἢ

ὄρθιας Κυβέλης σὲ ναῖσκο μὲ ἢ χωρὶς λιοντάρι βλ. κ.π. σ. 61 κέ., 64. Παραδείγματα εἰδωλίων καθιστῆς θεᾶς μὲ λιοντάρι ἀπὸ διάφορα ἱερὰ ἀναφέρει ὁ Hermary I 199 κέ., ἀμφισβητώντας τὴν ταύτιση τοῦ μοτίβου μὲ τὴν Κυβέλη κατὰ τὰ ἀρχαῖα χρόνια. Ὅπως δὴποτε πρέπει κάθε εὕρημα νὰ ἐξετάζεται κατὰ περίπτωση, καθ' ὅσο δάνεια μοτίβων ἀπὸ διάφορες θεότητες μὲ συγγενικὰ γνωρίσματα εἶναι γνωστά: βλ. σχετικὰ Vikela 63 κέ., 73 κέ., 106 καὶ σποράδην. Τὰ εἰδώλια τῆς καθιστῆς θεᾶς μὲ λιοντάρι ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμις στὴν Κέρκυρα καὶ στὴ Βραυρώνα (Hermary I 199) ἀποδεικνύουν ἀσφαλῶς τὴ σχέση τοῦ τύπου τῆς Ἄρτεμις μὲ τὸ προσδιοριστικὸ αὐτό, δὲν ἀφαιροῦν ὅμως καὶ τὴν πατρότητα τοῦ μοτίβου ἀπὸ τὴν Κυβέλη. Ἡ σύγκριση τοῦ εἰδωλίου τῆς Ἄρτεμις μὲ τὸ λιοντάρι ἀπὸ τὴ Βραυρώνα (*LIMC* II, 1984, 671 λ. *Artemis* ἀρ. 663b καὶ εἰκ.) μὲ τὸ ἀγαλματίδιο ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη (Ἀθήνα, Μουσ. Ἀκρόπολης 655· Naumann 145 K 111 πίν. 19,3) ποὺ πραγματοποιεῖ ὁ Hermary (αὐτόθι) δὲν ὀδηγεῖ σὲ μὴ ταύτιση τοῦ τελευταίου μὲ τὴν Κυβέλη, ὅπως ἰσχυρίζεται. Ἀντίθετα πρόκειται γιὰ ἔργο μὲ σαφὴ ἀνατολικοῖωνικὰ γνωρίσματα στὸ ἔνδυμα, ὅπως φανερώνει καὶ ἡ κάθητι καὶ πεπλατυσμένη μεσαία πτύχωση τοῦ χιτῶνα, χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς καθιστῆς Κυβέλης στὸς ἰω-

Στὴ θεὰ τῆς Φρυγίας ἀντιστοιχοῦν ἀρκετὰ ἐπίθετα. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ, ὅπως Ἰδαία, Δινδυμήνη, Σιπυλήνη σχετίζονται μὲ ὀνομασίες βουνῶν τῆς Μ. Ἀσίας. Μεταγενέστερες πηγές συνδέουν μάλιστα καὶ τὸ ὄνομα Κυβέλη μὲ ὄρος τῆς Φρυγίας¹⁹. Ἡ σχέση πάντως τῆς φρυγίας θεᾶς μὲ τὰ ὄρη, ὅπως πιστοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὴ φύση τῶν μνημείων τῆς στῆς Μ. Ἀσίας, κατοχυρώνεται στὴν ἑλληνικὴ σκέψη. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀναφορὰ τῆς ὡς ὀρεῖα Μήτηρ στὸν Εὐριπίδην²⁰.

Ὁ 14ος ὁμηρικὸς ὕμνος ἀποκαλεῖ τὴ θεὰ μητέρα πάντων τε θεῶν πάντων τ' ἀνθρώπων. Αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς παγγενήτορος θεᾶς μαρτυρεῖται καὶ στὶς φιλολογικὲς πηγές πού ἀκολουθοῦν, ὅπως στὸν Πίνδαρο καὶ τὸν Ἀριστοφάνην²¹. Ἡ L. Roller, στὴν πρόσφατη μονογραφία τῆς, θεωρεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ νέα, ἑλληνικὴ ἀντίληψη, ἀφοῦ βέβαια δὲν ἀνευρίσκεται ὁ προσδιορισμὸς αὐτὸς στὰ φρυγικὰ κείμενα²². Ὅμως ἡ ἔλλειψη μνείας ὅποιασδήποτε ἄλλης θεότητας καὶ ἡ μὴ ἀπεικόνιση ἄλλης θεϊκῆς μορφῆς στὰ φρυγικὰ μνημεῖα, μὲ ἐξαίρεση κάποιες ὑποδεέστερες συνοδευτικὲς παρουσίες τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα ἀγνοοῦμε, καθιστᾷ τὴν ἑλληνικὴ ἀντίληψη τῆς Μητέρας ὅλων τῶν θεῶν καὶ ἀνθρώπων ὄντων πιθανότατα ἀπόηχο μιᾶς αὐτονόητης γιὰ τοὺς Φρύγες ἔννοιας. Βέβαια παραμένει ἡ οὐσιαστικὴ διαφορὰ μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ θρησκεία, ὅτι δηλαδὴ ἡ Matar εἶναι ἀναμφίβολα ἡ μία καὶ πρωταρχικὴ θεὰ τῶν Φρυγῶν καὶ ἡ μόνη πού δέχεται λατρευτικὰ μνημεῖα, πράγμα πού δὲν συμβαίνει φυσικὰ μὲ τὴν Κυβέλη στὴν Ἑλλάδα, οὔτε ἐξ ἄλλου καὶ ἀργότερα στὴ Ρώμη στὴν ἐπίσημη ἐγκαθίδρυση τῆς λατρείας τῆς Magna Mater τὸ 204 π.Χ.²³

Ἐπάρχει ὅμως καὶ μία ἄλλη ὀνομασία γιὰ τὴν Μητέρα Κυβέλη πού εἶναι σημαντικὴ. Ὁ Ἰππῶναξ ὁ Ἐφέσιος στὸν 6ο αἰ. π.Χ., καθὼς καὶ ὁ Ἡρόδοτος καὶ ὁ Χάρων ὁ Λαμψακηνὸς στὸν 5ο, τὴν ὀνομάζουν Κυβήβη, ταυτίζοντάς τὴν ἔτσι μὲ τὴν Kubaba, πού εἶναι μιὰ προγενέστερη ἀνατολικὴ θεότητα τῆς 2ης χιλιετίας²⁴. Ἰδιαιτέρη ἐξάπλωση καὶ προβολὴ γνωρίζει ἡ θεὰ ἀπὸ τὴν πτώση τῶν Χετταίων καὶ μετὰ, δηλαδὴ στὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς 1ης χιλιετίας, ὅταν ἰδρύνονται τὰ νεοχετταϊκὰ βασίλεια στὸν χῶρο τῆς νότιας Μ. Ἀσίας καὶ τῆς βόρειας Συρίας. Τότε, περὶ τὸ 900 π.Χ.,

νικοὺς ναῖσκους (πρβ. Naumann 125 Beil. 3: Chiton-rock, Brettfalte). Ὁ τύπος τῆς Πότνιας Θηρῶν δὲν εἶναι χαρακτηριστικὸς γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τῆς Κυβέλης. Τὰ παραδείγματα (ἐπιτύμβια στήλη Δορυλαίου, ἀναθηματικὴ στήλη Μιλήτου στὴν Κωνσταντινούπολη, Ἀρχ. Μουσ. 680· Naumann 106 κέ. K 31 πίν. 12,1 καὶ Μίλητος, Ἀρχ. Μουσ. χωρὶς ἀρ. εὐρ.· Naumann 114 κέ. K 37 πίν. 12,4) πού ἀναφέρει ὁ Hermary I 195 καὶ σημ. 16 καὶ 20 μαρτυροῦν ἀκριβῶς τὴ μεμονωμένη υἱοθέτηση ἑνὸς μοτίβου ξένου κατὰ τὰ ἄλλα στὴν εἰκονογραφία τῆς φρυγικῆς θεᾶς. Ἡ παράσταση στὴν κόγχη τοῦ μνημείου στὸ Aslankaya (βλ. κ.π. σημ. 33) διαφοροποιεῖται οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴ συνήθη εἰκονογραφία τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου (Naumann 50· 101 κέ. γιὰ ἐλάχιστα ἀκόμη ἀρχαϊκὰ δείγματα).

19. Brixhe ὅ.π. (σημ. 13) 44 κέ.

20. Εὐρ. Ἰπ. 144· πρβ. Διόδ. III 58, 3.

21. Πίνδ. Νεμ. 6, 1-3. Ἀριστοφ. Ὀρν. 874-76. Πρβ. Πίνδ. ἀπ. 80 (Snell³)· καὶ Φιλόδ. Περί εὐσεβ. 47a, 17 κέ., σ. 19 (T. Gomperz, *Über Induktionsschlüsse*, 1865).

22. Roller 122.

23. Πὰ τὴν εἰσαγωγή τῆς Κυβέλης στὴ Ρώμη: Naumann 283 κέ.· Roller 263 κέ.

24. Ἰππῶναξ: O. Masson, *Les fragments du poète Hipponax* (1962) 89 ἀπ. 127 (Bergk⁴ 120· Degani 125) σ. 168. Ἡρόδ. V 102. Χάρων: *GrH* III A 262,5. Ἡ ὀνομασία Κυβήβη διατηρήθηκε στὶς Σάρδεις: Ἡρόδ. V 102. Πρβ. καὶ τὸ χάραγμα σὲ ὄστρακο τοῦ πρώτου 6ου αἰ. ἀπὸ τὶς Σάρδεις: M. R. Gusmani, *Kadmos* 8, 1969, 158-61.

προσδιορίζεται για πρώτη φορά και εικονογραφικά, όπως στον ὀρθοστάτη της πομπικῆς εἰσόδου στή βασιλική πύλη τοῦ Carkemish: ἔνθρονη πάνω σέ ξαπλωτό λιοντάρι φοράει πόλο, καὶ κρατᾶει καθρέφτη καὶ ρόδι (εἰκ. 1)²⁵. Ὡς πρὸς τὸ ἐρώτημα ἂν καὶ κατὰ πόσον ἡ *Matar tōn Phrygōn* εἶναι μία ξεχωριστὴ θεότητα πὸν ἐμφανίζεται μὲ τὴν ἀφιξη τῶν Φρυγῶν στή Μ. Ἀσία ἢ ἂν εἶναι ἀπλῶς ἡ γηγενῆς Kubaba μὲ κάποιες διαφοροποιήσεις πὸν δέχθηκε ἀπὸ τοὺς ἐπήλυδες Φρύγες, οἱ ἀπόψεις διχάζονται. Κατὰ τὸ πλεῖστον ἡ πρόσφατη ἔρευνα τὶς ἀντιλαμβάνεται ὡς ἰδιαίτερες καὶ ἀνεξάρτητες θεές, μὲ συγγενικά ὅμως στοιχεῖα, ἐνῶ ἡ παλαιότερη θεωρεῖ ὅτι ἡ Μήτηρ Φρυγία, ὅπως τὴν ἀποκαλοῦν ἐπιγραφές τῆς Ἰωνίας, ἀποτελεῖ τὴ μετεξέλιξη τῆς Kubaba, δηλαδὴ τὴ φρυγικὴ ἔκδοση τῆς υἰοθετημένης παλαιότερης ἀνατολικῆς θεᾶς²⁶. Πᾶ τὴν ἔρευνα τῆς ἑλληνικῆς Κυβέλης, ἀπόσταγμα τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς φρύγιας θεᾶς, ἔχει ἐνδιαφέρον ἡ συνεξέταση τῆς Kubaba μόνον στὸν βαθμὸ πὸν ἀνιχνεύονται σ' αὐτὴν στοιχεῖα πὸν συμπίπτουν μὲ τὴν ἑλληνοποιημένη εἰκόνα τῆς θεᾶς.

Μετὰ τὴ γλωσσικὴ ἀντιπαραβολὴ ἀποκαλυπτικὴ εἶναι ἡ συγκριτικὴ ἐξέταση τῶν μνημείων. Ἐνα περιγράμμα τῆς Μητέρας στή Φρυγία, ἐφόσον αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο

Εἰκ. 1. Ἀνάγλυφος ὀρθοστάτης ἀπὸ τὸ Carkemish, Ἄγκυρα, Ἄρχ. Μουσεῖο 141 (φωτ. τοῦ Μουσειῶν).

25. Ἄγκυρα, Ἄρχ. Μουσ. 141 (*RLA* VI, 1980-83, 262 παρ. 2,2 λ. *Kubaba* [Bittel]: Naumann 28 K 2 πίν. 1,3). Πρβ. τὴν ἐνεπίγραφη στήλη ἀπὸ τὴ Malatya: Ἄγκυρα, Ἄρχ. Μουσ. 10304 (Naumann 27 K 1 πίν. 1,2). Δὲν γνωρίζουμε τὴν παράσταση τῆς Kubaba στὴν ἀνατολικὴ εἰκονογραφία τῆς 2ης χιλιετίας, παρόλο ὅτι τὴν ἀναφέρουν τὰ κείμενα τῶν πινακίδων σὲ σφηνοειδῆ γραφῆ: Naumann 20.

26. Μήτηρ Φρυγία ἢ Φρυγίη, ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες: F. Graf, *Nordionische Kulte* (1985) 317 καὶ σημ. 2-3. Πᾶ τὴν Kubaba καὶ τὴ σχέση της μὲ τὴν Κυβέλη: E. Laroche, *Koubaba, déesse anatolienne, et le problème*

des origines de Cybèle, στὸ *Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne. Colloque de Strasbourg 22-24. 5. 1958* (1960) 113-128· K. Bittel, *AntPl* II (1963) 17-20· *RLA* VI, 1980-83, 264 παρ. 5· W. Burkert, *Greek Religion*² (1985) 177 κέ.: Naumann 17 κέ., ἰδιαίτ. 40. Πρόσφατα L. Roller, *The Phrygian Character of Kybele: The Formation of an Iconography and Cult Ethos in the Iron Age*, στὸ: A. Çilingiroğlu - D. H. French (ἐκδ.), *Anatolian Iron Age 3. Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990* (1994) 189-95· Roller 44-53.

ἀναφορᾶς στὸ θέμα μας καὶ γιὰ τὴν Κυβέλη πού ἔπεται καὶ γιὰ τὴν Kubaba πού προηγείται, θὰ διαφωτίσει τὰ συγγενικά καὶ μὴ στοιχεῖα. Πρὸς τοῦτο θὰ γίνῃ ἀναφορὰ κυρίως σὲ μνημεῖα τῆς μέσης φρυγικῆς περιόδου (ἀρχές 7ου αἰ. - ἀρχές 4ου αἰ.), μιὰ καὶ ἡ πρῶμη (11ος αἰ. - τέλος 8ου αἰ.) λόγω τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Κιμμερίων, εἶναι ἔλλιπῶς γνωστή.

Ναοὶ τῆς φρύγιας Μητέρας, ἀντίθετα μὲ τὴν Kubaba, δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχαν τουλάχιστον πρὶν ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικά χρόνια²⁷. Οἱ ἱεροὶ χῶροι στὴ Φρυγία εἶναι κυρίως δύο εἰδῶν: οἱ βραχῶδεις προσόψεις καὶ τὰ βαθμιδωτὰ μνημεῖα, ἢ ἀλλιῶς γνωστὰ ὡς βαθμιδωτοὶ βωμοὶ ἢ θρόνοι. Οἱ βραχῶδεις προσόψεις ἀποτελοῦν μέτωπα σκαλισμένα σὲ βράχους, ἐντυπωσιακὲς ἀρχιτεκτονικὲς διαμορφώσεις μὲ ἔντονο διακοσμητικὸ ὕφος γεωμετρικοῦ χαρακτήρα, ὅπως π.χ. στὴν περίπτωση ἑνὸς ἀντιπροσωπευτικοῦ μνημείου, τοῦ ἀποκαλούμενου Μνημείου τοῦ Μίδα. Χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 7ου, καὶ εἶναι σκαλισμένο στὴν ἀκρόπολη τῆς λεγόμενης Πόλης τοῦ Μίδα, μεταξὺ Ἐσκι Σεχίρ καὶ Ἀφιὸν Καραχισιάρ²⁸. Οἱ προσόψεις πλαισιώνουν μιὰ κόγχη πού ἄλλοτε ἔχει τὴν ἀνάγλυφη παράσταση τῆς θεᾶς καὶ ἄλλοτε εἶναι κενή, μᾶλλον γιὰ νὰ δεχθεῖ κάποια κινητὴ εἰκόνα τῆς θεᾶς κατὰ τὴν τέλεση τελετουργιῶν²⁹. Οἱ ἐπιφάνειες γύρω ἀπὸ τὴν κόγχη διακοσμοῦνται μὲ γεωμετρικὰ κοσμήματα καὶ ὅλη ἡ μετωπικὴ διάρθρωση ἀπολήγει σὲ ἀέτωμα μὲ κεντρικὸ ἀκρωτήριο ἐν εἴδει ἀντικριστῶν, ἡμικυκλικῶν ἀποφύσεων. Τὸ ἴδιο τὸ ἀέτωμα χωρίζεται σὲ δύο τμήματα, ὅπως φαίνεται εὐκρινέστερα σὲ ἄλλα ἱερὰ μνημεῖα τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., ὅπως π.χ. τὸ Areyastis κοντὰ στὸ Ἐσκι Σεχίρ ἢ στὸ Küçük Yazılıkaya στὴν Πόλη τοῦ Μίδα (εἰκ. 2)³⁰. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διάρθρωση θεωρεῖται ὅτι ἀπηχεῖ στοιχεῖα τῆς

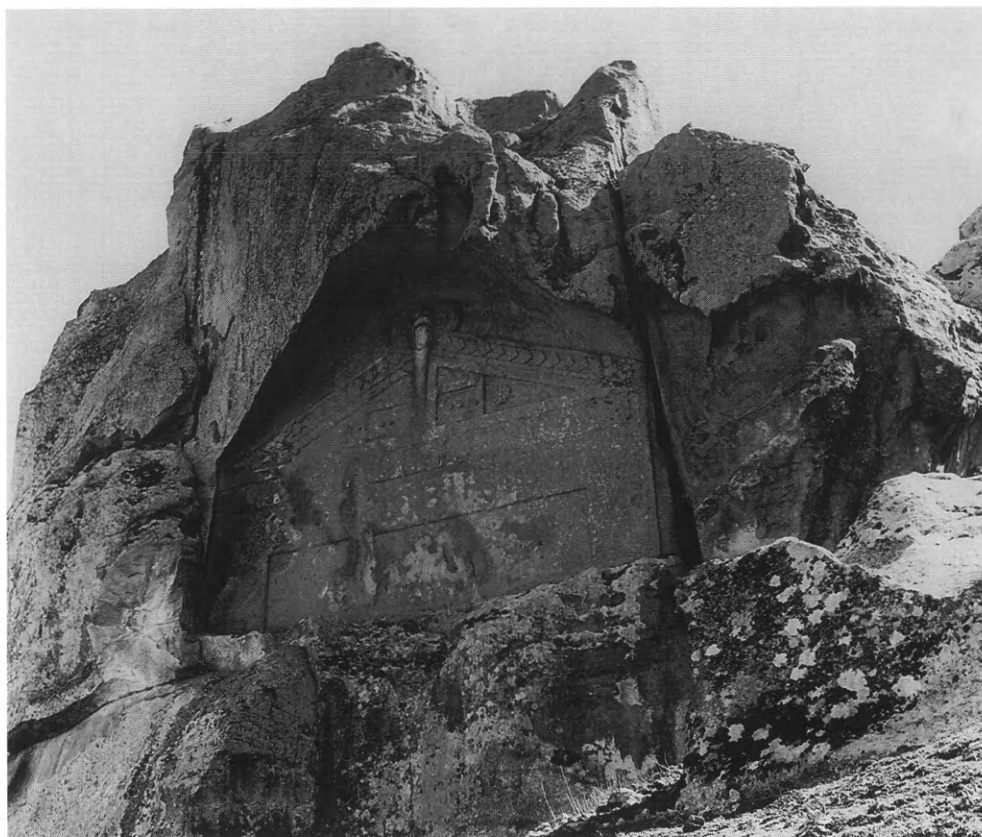
27. Πρβ. ὁμως τὴν περίπτωση φρυγικοῦ λατρευτικοῦ οἰκοδομήματος στὸ Boğazköy, τὴν ἀρχαία Χατοῦσα: Th. Beran, *MDOG* 94, 1963, 33-52· Bittel ὁ.π. (σημ. 9) 139 κέ. εἰκ. 30-31 πίν. 26b· P. Neve, Hattusa in nachhethitischer Zeit, στὸ: *Mélanges Mansel* II (1974) 873-79. Ἐπίσης γιὰ μιὰ σειρά ὀρθοστατῶν πού βρέθηκαν σὲ διάφορα σημεῖα τῆς Ἀγκυρας ἔχει πρόσφατα προταθεῖ ὁ συσχετισμὸς τους μὲ διάφορα μικρὰ ἱερὰ συνδεδεμένα μὲ νεκρικὴ λατρεία: S. Buluc, *Source* 7, 1988, 16-23· πρβ. κ.π. σημ. 92. Πὰ τὸν δωρικὸ ναὸ καὶ τὸν βωμὸ τοῦ στὸ Mamurt Kaleh, περ. 30 χλμ. ΝΑ. ἀπὸ τὸ Πέργαμο, ἴσως νὰ ὑπάρχει καὶ φάση οἰκοδομικὴ πρὶν ἀπὸ τὸν Φιλέταιρο: E. Ohlemutz, *Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon* (1940) 176 κέ., 180· πρβ. αὐτόθι 182 γιὰ τὸν ναὸ στὴν ἀκρόπολη τοῦ Περγάμου. Ναὸς στὸ Carkemish γιὰ τὴν Kubaba: L. Woolley - R. D. Barnett, *Carchemish* III (1952) 210-14· H. G. Güterbock, *JNES* 13, 1954, 110.

28 Πὰ τὴν πόλη πού συμβατικὰ ἀποκαλεῖται Πόλη τοῦ Μίδα: W. M. Ramsay, *JHS* 9, 1888, 374 κέ.· C. H. E. Haspels, *La Cité de Midas: Céramique et trouvailles*

diverses, Phrygie III (1951)· M. Mellink, στὸ *CAH*² (1984) πίνακες στὸν τ. III σ. 168 ἀρ. 228. Γενικά γιὰ τὶς βραχῶδεις προσόψεις: Akurgal 106 κέ. 110· Haspels 73 κέ.· Isik, *AnatSt* ὁ.π. (σημ. 5)· Naumann 41-62· Roller 84 κέ.· S. Berndt-Ersöz, *AnatSt* 48, 1998, 87-112. Εἰδικὰ γιὰ τὸ μνημεῖο τοῦ Μίδα: Akurgal 110 εἰκ. 67· Haspels 73 κέ. εἰκ. 8-13, 510, 495· Naumann 47, 54, 61· Roller 89 εἰκ. 24.

29. Ἀναφέρονται ὅπες σὲ ὀρισμένους κόγχες, ὅπως καὶ πλίνθοι στὴ βάση τους γιὰ στήριξη καὶ στερέωση ἀγαλμάτων: Haspels 79, 80, 94· Naumann 43 καὶ σποράδην· Roller 86. Κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ Isik, *Felsheiligtümer* ὁ.π. (σημ. 5) 52 καὶ σημ. 57 στήνονταν στήλες κατὰ τὸ πρότυπο τῶν μνημείων τῆς Urartu.

30. Μνημεῖο Areyastis (τὸ τοπωνύμιο μνημονεύεται ἐπιγραφικὰ στὸ ἀέτωμα· γιὰ τὴν ἐπιγραφή πρόσφατα: Börker-Klähn ὁ.π. (σημ. 7) 47): Akurgal 110 εἰκ. 70· Haspels 79 κέ., 292 κέ., εἰκ. 84, 514· Roller 89 εἰκ. 27. Μνημεῖο Küçük Yazılıkaya (γνωστὸ καὶ ὡς Ἡμιτελὲς Μνημεῖο): Akurgal 110 εἰκ. 69· Haspels 77 κέ. εἰκ. 14-15, 513,3· Roller 89 εἰκ. 25.

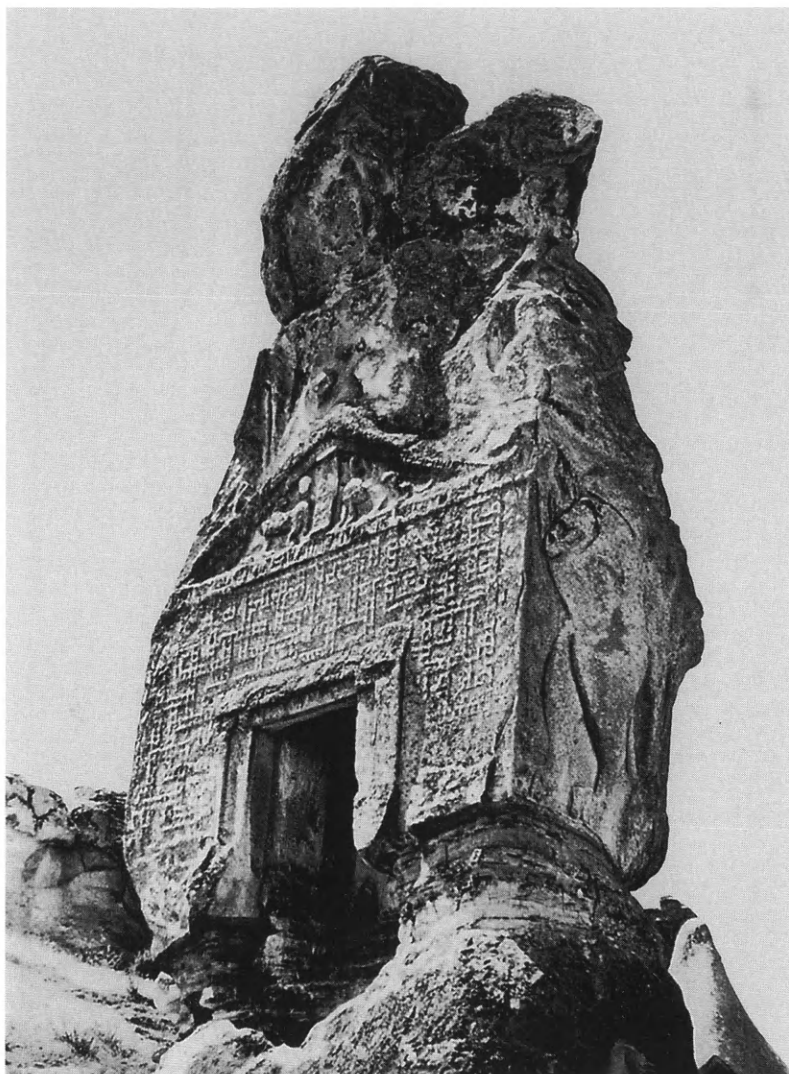
Εἰκ. 2. Μνημεῖο στὸ Küçük Yazilikaya (φωτ. DAI Κωνσταντινουπόλεως, R 4968).

ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἰδιωτικῶν οἰκιῶν ἀπὸ ξύλο, ὅπως φανερώνουν κάποια σχεδιάσματα³¹.

Τὰ λατρευτικὰ αὐτὰ μνημεῖα ἀπαντῶνται μεμονωμένα κυρίως στὴ Δ. Φρυγία καὶ κατὰ κανόνα σὲ ἀπόμερες περιοχές. Σφραγίζουν μοναδικὰ τὶς βραχώδεις ἐξάρσεις τοῦ τοπίου, τὸ ὁποῖο μεταβάλλεται σκηνογραφικὰ σὲ οἶκο τῆς θεᾶς. Ἡ θεότητα κατοικεῖ στὰ ὄρη καὶ ἐπιφαίνεται στὸν πιστό, ὁ ὁποῖος τὴν ἐπισκέπτεται στὸν φυσικὸ τῆς χώρου, μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ σπιτιοῦ τῆς. Πρόκειται γιὰ μία ἐξαιρετικὰ ὑποβλητικὴ σύλληψη τοῦ φυσικοῦ τοπίου, πὺν λειτουργεῖ ὡς τόπος κατοικίας καὶ συγχρόνως ἀποκάλυψης τῆς θείας μορφῆς. Ὅρισμένα μνημεῖα ἔχουν πίσω ἀπὸ τὴν πρόσοψη φρέατα βαθιά, πὺν ἔχουν ἐρμηνευθεῖ ποικιλότροπα. Πολὺ πρόσφατα προτάθηκε ἡ λειτουργία ἑνὸς μαντείου. Ἀπὸ τὸν

31. Akurgal 106· R. S. Young, *Archaeology* 22, 1969, 272 καὶ σχέδιο· M. J. Mellink, *Comments on a Cult Relief of Kybele from Gordion*, στὸ: R. M. Boehmer -

H. Hauptmann (ἐκδ.), *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift K. Bittel* (1982) I 356 κέ. καὶ εἰκ. 1· L. E. Roller, *AnatSt* 49, 1999, 143-52 ἰδιαίτ. 148.

Εἰκ. 3. Μνημεῖο στὸ Aslankaya, γενική ἄποψη (φωτ. ἀπὸ E. Akurgal, Die Kunst Anatoliens, 1961, εἰκ. 53).

σκοτεινὸ σπηλαιώδη χώρο πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς στὴν κόγχη θὰ γινόταν ἴσως ἡ ὑπαγόρευση τῆς θεϊκῆς συμβουλῆς ἀπὸ ἱερέα³².

Ἡ φρύγια θεά, σὲ ὅσα μνημεῖα ἔχει σωθεῖ ἢ ἀνάγλυφη παράστασή της, φανερόνεται ὄρθια, μετωπική, μόνη, χωρὶς τὴν παρουσία ἄλλων θεϊκῶν μορφῶν. Ἐξαιρεση ἀποτελοῦν οἱ δύο λέοντες ποὺ πλαισιώνουν τὴ Μητέρα στὴν κόγχη τοῦ μνημείου στὸ Aslankaya τοῦ πρώμου βου αἰ. π.Χ. κοντὰ στὸ Ἄφιὸν Καραχισιάρ (εἰκ. 3-4), καθὼς καὶ ἡ ὑπαρξη μικρῶν βάθρων, ὅπως στὸ γειτονικὸ Büyüκ Kapı Kaya τοῦ τέλους τοῦ 7ου - ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ.,

32. Berndt-Ersöz ὁ.π.

Εἰκ. 4. Μνημεῖο στὸ Aslankaya, τὸ ἀνάγλυφο τῆς κόγχης (φωτ. ἀπὸ E. Akurgal, Die Kunst Anatoliens, 1961, εἰκ. 54).

ποὺ ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ὑπῆρχαν πλάι τῆς κατώτερες, συνοδευτικὲς μορφές, διαπίστωση ποὺ στηρίζεται καὶ σὲ παραστάσεις ἄλλων μνημείων³³.

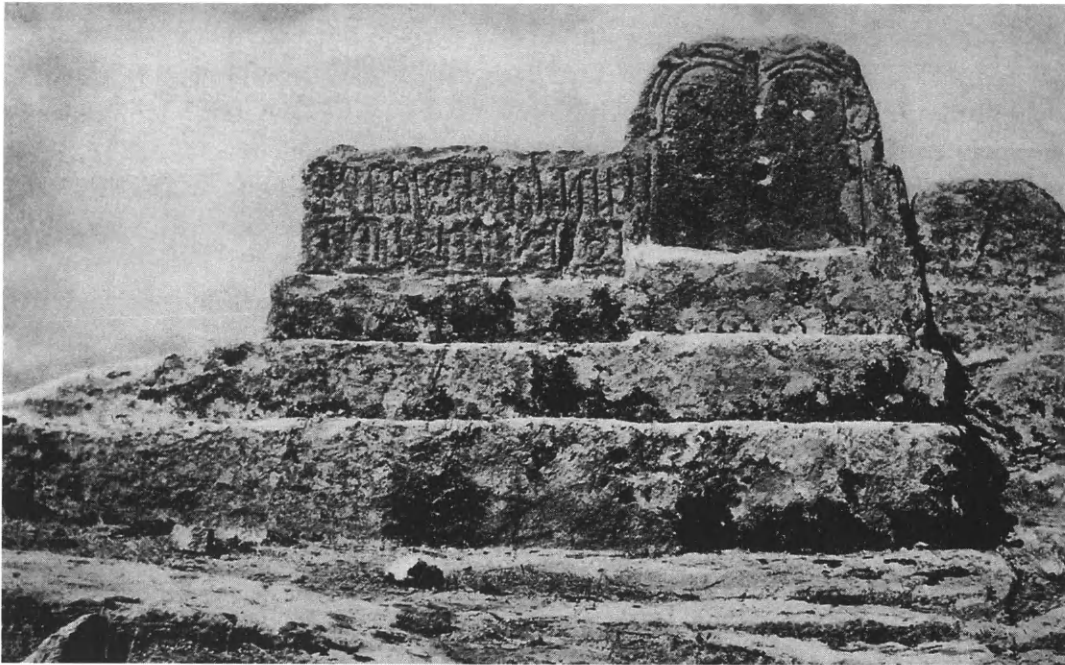
Παρόμοια πρόσθια διαμόρφωση μὲ τὶς λατρευτικὲς προσόψεις δέχονται καὶ κάποια ταφικὰ μνημεῖα τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ὅπως αὐτὸ στὸ Büyükleşli, ἐπίσης κοντὰ στὸ Ἄφιὸν Καραχισάρ, σὲ βαθμὸ ποὺ δυσκολεύεται συχνὰ ὁ προσδιορισμὸς τους³⁴. Ἡ ὅμοια τυπολογία ταφικῶν καὶ λατρευτικῶν μνημείων ἀναδεικνύει τὴ διευρυμένη σφαιρὰ ἐξουσίας τῆς θεᾶς, ποὺ ὀρίζει τὴ φύση, ἄρα τὴ ζωὴ καὶ τὸν θάνατο.

Τὰ βαθμιδωτὰ μνημεῖα, ἢ ἄλλη ὁμάδα φρυγικῶν ἱερῶν, ἀναφέρονται στὴ βιβλιογραφία καὶ ὡς βαθμιδωτοὶ ἢ ὡς βραχῶδεις θρόνοι ἢ βωμοί. Οἱ ὄροι *θρόνος* ἢ *βωμὸς* πάντως εἶναι περιοριστικοὶ γιατί στὰ λατρευτικὰ αὐτὰ μνημεῖα συχνὰ συνυπάρχει ἐκτὸς τῆς εἰκόνας τοῦ θρόνου τῆς θεᾶς καὶ ἡ σχηματικὴ παράσταση τῆς ἴδιας τῆς θεᾶς, ἐνῶ παρὰ

33. Πὰ τὴ στήλη ἀπὸ τὸ Bahçelievler (εἰκ. 6) βλ. παρακάτω σ. 53 κέ. καὶ σημ. 43. Μνημεῖο Aslankaya: Akurgal 86 εἰκ. 52-54· Haspels 87 κέ. εἰκ. 186-91. 523· Naumann 43 κέ., 58 κέ. K 11 πίν. 4,2-3· Roller 85 κέ. εἰκ. 19-21. Μνημεῖο Büyükleşli: Akurgal 110 εἰκ. 73· Haspels 87 εἰκ. 183-84, 522· Naumann 45, 49 K 12

πίν. 5,1· Roller 86, 101 κέ. εἰκ. 22.

34. Büyükleşli: Akurgal 86 εἰκ. 51· Haspels 118 κέ. εἰκ. 131-34· Naumann 50 κέ., 59 κέ.· Roller 102 εἰκ. 34. Σχετικὰ μὲ τὰ ταφικὰ μνημεῖα βλ. Haspels 112-38· Roller 102 κέ.

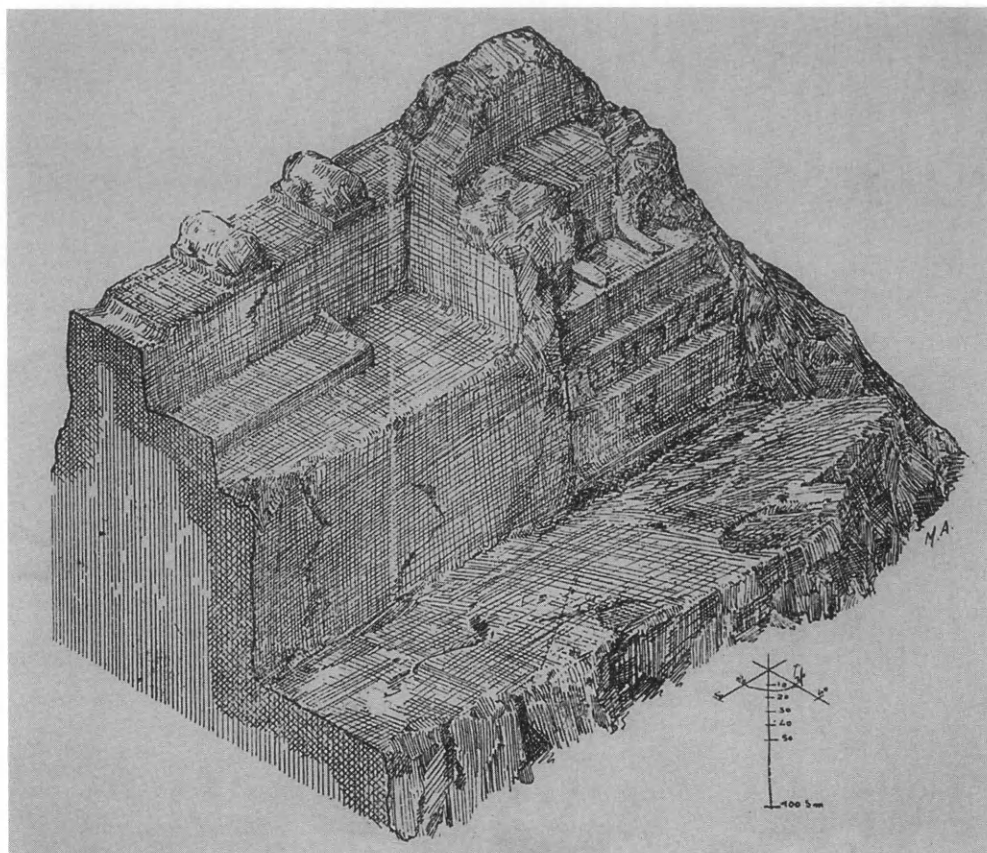
Εἰκ. 5. Βαθμιδωτὸ μνημεῖο στὴν “Πόλη τοῦ Μίδα” (φωτ. ἀπὸ E. Akurgal, *Die Kunst Anatoliens*, 1961, εἰκ. 74).

ληλα πιθανῶς νὰ ἐλάμβανε χώρα ἐκεῖ καὶ τέλεση θυσίας ἢ ἐναπόθεση προσφορῶν. Πρόκειται πάλι γιὰ διαμορφώσεις στὸν βράχο: μία πλάτη πού καταλήγει σὲ ἡμικυκλικὴ ἀπόληξη, μία πρόσβαση μὲ λίγες βαθμίδες πού ὀδηγεῖ σὲ στενὸ βάρθο μπροστὰ στὴν κάθετη ἐπιφάνεια τῆς πλάτης δίνει τὴν ἐντύπωση τοῦ θρόνου. Κάποτε ἐπαναλαμβάνεται παρατακτικὰ ὁ ἴδιος σχηματισμὸς τῆς πλάτης, ὅπως π.χ. στὸ βαθμιδωτὸ μνημεῖο πού βρίσκεται στὴ λεγόμενη Πόλη τοῦ Μίδα, ὅποτε μετατρέπεται σὲ διπλὸ θρόνο (εἰκ. 5)³⁵. Ἡ διαμόρφωση τῆς πλάτης ὁμοιάζει συχνὰ μὲ μία σειρὰ ἀπὸ ἀνεικονικὰ εἰδώλια, πού θεωροῦνται ὅτι ἀπεικονίζουν τὴ θεὰ καὶ συνδέονται μὲ τὴ λατρεία της. Πολλὰ ἔχουν βρεθεῖ σὲ οἰκίες, γεγονὸς πού ἀποδεικνύει καὶ τὴν ὑπαρξὴ οἰκιακῆς λατρείας πρὸς τὴ θεά, παρόμοια δὲ σχήματα ἔχουν σκαλιστεῖ σὲ βράχους³⁶. Ἡ ὅλη εἰκόνα προκαλεῖ τὴν ἐντύπωση ἑνὸς ὑπερυψωμένου θρόνου, πού ταυτίζεται ὅμως μὲ τὴν ἴδια τὴν παρουσίαν τῆς θεότητος λόγω τῆς διάρθρωσης τῆς πλάτης καὶ τῆς σύμπτωσός της μὲ τὸν ἀφαιρετικὸ σχηματισμὸ τῶν φρυγικῶν εἰδωλίων.

35. Πὰ τὸ βαθμιδωτὸ μνημεῖο στὴν ἀκρόπολη τῆς Πόλης τοῦ Μίδα: Akurgal 110 εἰκ. 74· Haspels 93 εἰκ. 31. 495,4. 528,1· Naumann 96 πίν. 11a· *LIMC, Kybele* ἀρ. 10· Roller 96 εἰκ. 32. Πὰ τὴν ἴδια τὴν πόλη: αὐτόθι σημ. 28. Σχετικὰ μὲ τὰ βαθμιδωτὰ μνημεῖα: Akurgal 110 κέ· Haspels 93 κέ· Naumann 92-100· Roller 96.

36. Naumann 92 κέ., πίν. 10-11· Roller 77 κέ. εἰκ. 15. Πὰ τὰ εἰδώλια βλ. καὶ Bittel ὁ.π. (σημ. 9) 152 κέ.

εἰκ. 37. Πρόσφατα ἡ Börker-Klähn (ὁ.π. σημ. 7) 38, 44 κέ. ἐρμηνεύει τὰ εἰδώλια καὶ τὶς ἀντίστοιχες διαμορφώσεις στοὺς βράχους ὡς σύμβολα ἀναγεννητικὰ σχετιζόμενα μὲ τὴν ἐξουσία τῆς θεᾶς στὴ ζωὴ καὶ τὸν θάνατο. Θεωρῶ πιθανότερη τὴν ἄποψη τῆς ἀνεικονικῆς παράστασης τῆς θείας μορφῆς μὲ τοὺς ὀποιους συσχετισμοὺς αὐτὴ ἐμπεριέχει.

Εἰκ. 6. Σχεδιαστική ἀναπαράσταση μνημείου στὸ Kalehisar (φωτ. ἀπὸ E. Akurgal, Phrygische Kunst, 1955, 97 εἰκ. 55).

Ὁ κενὸς θρόνος, προϋποθέτει τὴν παρουσία ἑνὸς φορητοῦ ἀγάλματος ἢ ἔστω τὴ δυνατότητα δραματικῆς ἀναπαράστασης μιᾶς καθιστῆς μορφῆς. Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει ὅτι ὁ Μίδας ἀφιέρωσε ἕνα θρόνο στὸς Δελφούς³⁷. Φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε στὸς Φρύγες ὁ κενὸς θρόνος ὡς ἔννοια καὶ ὡς σύμβολο. Λειτουργοῦσε δηλαδὴ ὡς ἐν δυνάμει προϋπόθεση γιὰ τὴ νοητὴ παρουσία τῆς μορφῆς εἴτε μόνιμα εἴτε περιπτωσιακὰ ὡς ἐπιφάνεια τῆς θεότητας. Γιὰ τοὺς θρόνους ὀρισμένων βαθμιδωτῶν μνημείων, ὅπως εἰπώθηκε καὶ γιὰ τὶς κόγχες τῶν προσόψεων, ἀναφέρονται ὅπες ἢ πλίνθοι ποὺ ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι ἕνα φορητὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς σὲ δεδομένη τελετουργία θὰ προσαρμοζόταν στὸν κενὸ θρόνο καὶ θὰ συνέβαλλε στὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ὁράματος τῶν πιστῶν³⁸.

Τὸ ἐρώτημα εἶναι ἂν ἡ θεότητα αὐτὴ νοεῖται ὡς ἔνθρονη ἢ ὄρθια, ὅπως παρουσιάζεται καὶ στὶς βραχῶδεις προσόψεις καὶ στὰ φρυγικὰ ἀνάγλυφα, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνῃ λόγος στὴ συνέχεια. Τὸ θέμα ἔχει ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν τύπο τῆς καθιστῆς Κυβέλης ποὺ πρωτο-

37. Ἡρόδ. I 14.

38. Haspels 94. Πρβ. καὶ παραπάνω σμ. 29.

εμφανίζεται τὸν 6ο αἰ. π.Χ. στὰ ἑλληνικὰ ἀνάγλυφα τῶν ἰωνικῶν πόλεων καὶ θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς ὅτι πρόκειται γιὰ ἑλληνικὴ κατάθεση στὴν εἰκονογραφία τῆς θεᾶς σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ὄρθιο τύπο, πὺ παραδίδεται στὰ φρυγικὰ μνημεῖα. Τὸ ἐπιχείρημα στηρίζεται στὸ γεγονός ὅτι δὲν ὑπάρχει περίοπτο ἄγαλμα καθιστὸ στὴν πρῶμῃ φρυγικὴ πλαστικὴ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀρχαϊκὴ Ἰωνία, ὅπου ὁ καθιστὸς ἀγαλματικὸς τύπος εἶναι γνωστός³⁹.

Τὸ βαθμιδωτὸ μνημεῖο στὸ Kalehisar (εἰκ. 6), ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὸ σημερινὸ Boğazköy, τὴν ἄλλοτε πρωτεύουσα τῶν Χετταίων, τῆ Χαττούσα, συνηγορεῖ γιὰ τὴν ἀντίθετη ἀποψη: ἡ διαμόρφωση τῆς πλάτης τοῦ θρόνου δὲν παρουσιάζει ἐδῶ τὴ μορφολογικὴ σχηματοποίηση τῶν εἰδωλίων, πρόκειται γιὰ

Εἰκ. 7. Ἀνάγλυφη στήλη ἀπὸ τὸ Bahçelievler, Ἄγκυρα, Ἀρχ. Μουσεῖο (φωτ. τοῦ Μουσειῶν).

μία ἀπλὴ ράχη θρόνου σκαλιστοῦ σὲ βράχο. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ὁμως σώζονται τὰ ὑπολείμματα δύο ξαπλωμένων λεόντων πὺ τὸν πλαισιώνουν, γεγονός πὺ προϋποθέτει καὶ ἀνακαλεῖ ὄραματικά τὴν ἐπιφάνεια τῆς θεᾶς στὸ σχῆμα τῆς καθιστῆς καὶ ὄχι τῆς ὄρθιας παράστασης, ὅπως δηλαδὴ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη ἑλληνικὴ εἰκονογραφία⁴⁰. Συμπληρωματικὰ ἐξάλλου ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ Kubaba παριστάνεται ὄρθια, ὅπως στὴ λατρευτικὴ ἀναγλυφικὴ στήλη ἀπὸ τὸ Carkemish τῶν μέσων τοῦ 8ου αἰ. π.Χ., ἀλλὰ καὶ καθιστὴ, ὅπως στὸν ὄρθοστάτη τῆς πομπικῆς εἰσόδου ἀπὸ τὸ Carkemish (εἰκ. 1) πὺ ἤδη μνημονεύθηκε⁴¹.

Μία ἄλλη κατηγορία λατρευτικῶν μνημείων, πὺ ἐνδιαφέρει λόγω τῶν πολλαπλῶν συσχετισμῶν πὺ μποροῦν νὰ γίνουν μὲ τὴν Ἑλλάδα, εἶναι τὰ λατρευτικὰ ἀνάγλυφα⁴². Οἱ ἀναγλυφικὲς στήλες τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸ Bahçelievler (εἰκ. 7) καὶ τὸ

39. Naumann 96· Roller 132. Ἀντίθετα ὁ Akurgal 110 πιστεύει ὅτι οἱ θρόνοι ἦταν προορισμένοι νὰ δεχθοῦν καθιστὰ ἀγάλματα.

40. Πὰ τὸ μνημεῖο τοῦ Kalehisar κοντὰ στὸ Alaça Höyük: E. Akurgal, *Phrygische Kunst* (1955) 97 εἰκ. 55· Naumann 97 κέ. πίν. 11b· Prayon 47 ἀρ. 9 πίν. 5d· Roller 79 εἰκ. 17-18.

41. Στήλη ἀπὸ τὸ Carkemish: *RLA VI* ὅ.π. (σημ. 25) 261 κέ. εἰκ. 1· πρβ. καὶ *RLA V* (1976-80) 445 παρ. 8 λ. *Karkamis* (Hawkins)· Mellink ὅ.π. (σημ. 31) 354 κέ. πίν. 71,2; Isik 67 εἰκ. 17. Ὁρθοστάτης ἀπὸ τὸ Carkemish: βλ. σ. 46 καὶ σημ. 25.

42. Γενικά γιὰ τὶς φρυγικὲς στήλες: Naumann 62 κέ.· Mellink ὅ.π. 349-55· Roller 72 κέ.

Etlik, περιοχές κοντά στην Άγκυρα, παριστάνουν τη θεά ὄρθια, μετωπική, στην είσοδο τοῦ ἱεροῦ της οἴκου, δηλαδή ἐκφράζουν τὴν ἴδια ἀντίληψη μὲ τις βραχώδεις προσόψεις⁴³. Ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἴδια διαμόρφωση μὲ κόγχη, διακοσμητικὴ γεωμετρικὴ πλαισίωση καὶ ἐπίστεψη ἀετωματικὴ μὲ ἐσωτερικὸ δοκάρι καὶ κεντρικὸ ἀκρωτήριο. Ἡ θεὰ φορᾷ ἐνδυμα μακρὺ, ζωσμένο στὴ μέση πού πέφτει μὲ κάθετες πτυχώσεις. Τὸ ἱμάτιο ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ κεφάλι, πλαισιώνει σὰν κάπα ἀριστερὰ τὴ θεά, ἐνῶ δεξιὰ τὴ σκεπάζει, στηρίζεται στὴ ζώνη καὶ πέφτει σὲ κυματοειδεῖς συμμετρικὲς πτυχώσεις κατὰ μῆκος. Ἡ θεὰ φορᾷ ψηλὸ κωνικὸ πόλο, κάλυμμα κεφαλῆς γνωστὸ ἀπὸ τὴ χετταϊκὴ καὶ νεοχετταϊκὴ παράδοση, κρατᾷ μπροστὰ στὸ στήθος της ἕνα μικρὸ ἄγγειο καὶ ἕνα πουλί⁴⁴.

Εἰκ. 8. Ἀνάγλυφη στήλη ἀπὸ τὸ Boğazköy, Ἄγκυρα, Ἀρχ. Μουσείο (φωτ. ἀπὸ E. Akurgal, Die Kunst Anatoliens, 1961, εἰκ. 55).

Στὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Etlik σώζεται καὶ τὸ ἀριστερὸ πλευρικὸ ἀκρωτήριο. Ἀριστερὰ τῆς θεᾶς, στὴ θέση τῆς ἀμφίπλευρης γεωμετρικῆς διακόσμησης πού ὑπάρχει στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Bahçelievler, εἶναι ἐδῶ ἡ παράσταση μιᾶς μορφῆς συνοδευτικῆς. Μία ἀντί-

43. Στήλη ἀπὸ τὸ Bahçelievler: Ἄγκυρα, Ἀρχ. Μουσ.: Akurgal 97 κέ. εἰκ. 60-61· Naumann 62 κέ. K 18 πίν. 5,2· Isik 47 κέ., 82 κέ., 93 κέ. εἰκ. 21· Prayon 71 κέ. ἀρ. 26 πίν. 9a· Buluc ὄ.π. (σημ. 27) 18 ἀρ. 12· Roller 72 κέ. εἰκ. 8. Στήλη ἀπὸ τὸ Etlik: Ἄγκυρα, Ἀρχ. Μουσ.: Naumann 65 K 20 πίν. 5,4· Isik 78 κέ., 82 κέ., 93 κέ. εἰκ. 23· Prayon 71 κέ. ἀρ. 27 πίν. 9b· Roller 49 κέ. εἰκ. 9. Πὰ τὴν πιθανὴν σχέση τῶν δύο αὐτῶν στηλῶν μὲ τις πλάκες τῶν ὀρθοστατῶν πού βρέθηκαν σὲ διάφορα σημεῖα τῆς Ἄγκυρας καὶ τὴν ἑνταξί τους σὲ ἱερὰ κοντὰ σὲ νεκροταφεῖα βλ. βιβλιογραφία στὴ σημ. 27.

44. Στὸ θραυσματικὰ σωζόμενο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ

Etlik τὸ ἀριστερὸ χέρι, πού ἐνδεχομένως κρατοῦσε πουλί, δὲν σώζεται. Ἄγγειο καὶ πουλί κρατᾷ ἡ θεὰ στὴ στήλη ἀπὸ τὸ Γόρδιο, Ἄγκυρα Ἀρχ. Μουσ.: Akurgal 97 εἰκ. 62· Naumann 64 κέ. K 19 πίν. 5,3· Isik 47 κέ., 93 κέ. εἰκ. 16· Prayon 52 κέ. ἀρ. 15 εἰκ. 5c· Roller 48 εἰκ. 7. Τὸ ἐνδυμα καὶ ὁ τρόπος διάρθρωσής του εἶχε θεωρηθεῖ ἀπὸ παλαιότερους ἐρευνητὲς ὅτι ἀπηχεῖ ἰωνικὴ ἐπίδραση: τὴ σχέση μὲ τὴ χετταϊκὴ παράδοση καὶ κυρίως τὴ νεοχετταϊκὴ εἰκονογραφία στηρίζει μὲ ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα ὁ Isik καὶ συνακόλουθα ἀναχρονολογεῖ τις φρυγικὲς στήλες ὑψηλότερα, δηλ. ἀπὸ τὸν 6ο στὸν 7ο αἰ. π.Χ.: Isik ἰδιαίτ. 87 κέ.

στοιχη πρέπει νὰ φαντασθοῦμε στὴ δεξιὰ πλευρὰ πὺν δὲν σώζεται. Εἰκονίζεται ἕνας δαίμων μὲ στοιχεῖα ἀνθρώπου καὶ λέοντος πὺν στηρίζει ἕναν φτερωτὸ ἥλιο, μοτίβο γνωστὸ ἤδη ἀπὸ τὴ χετταϊκὴ παράδοση πὺν βέβαια παραπέμπει στὴ Μητέρα ὡς οὐράνια θεότητα. Σημαντικὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ ὑπαρξη τῆς μορφῆς αὐτῆς, ὡς δευτερεύουσας, βοηθητικῆς παρουσίας καὶ κατὰ συνέπεια μικροτέρου μεγέθους ἀπὸ τὴ θεά.

Τὸν ἴδιο συνοδευτικὸ ρόλο ἀποδίδουμε καὶ στὶς δύο μορφές πὺν πλαισιώνουν τὴν ἀναγλυφικὴ στήλη τῆς θεᾶς Μητέρας τοῦ Boğazköy, τῶν ἀρχῶν τοῦ βου αἰ. π.Χ. (εἰκ. 8)⁴⁵. Βρέθηκε κατὰ χώραν σὲ κόγχη κοντὰ στὴν πύλη τοῦ φρυγικοῦ τμήματος τοῦ τείχους τῆς πόλης. Ἔχει ἀποκατασταθεῖ ὁ ἄνω κορμὸς. Τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατοῦσε ρόδι, στὸ δεξιὸ δὲν διακρίνουμε ἀντικείμενο. Πὰ τοὺς νεαροὺς μουσικοὺς, ὁ ἕνας μὲ διπλὸ αὐλὸ, ὁ ἄλλος μὲ κιθάρα, ἔχουν προταθεῖ τὰ ὀνόματα τῶν Κορυβάντων, πὺν συνδέονται μυθολογικὰ μὲ τὴν Κυβέλη ἀπὸ μεταγενέστερες πηγές⁴⁶. Ἡ μουσικὴ ἔπαιζε προφανῶς ἕναν ρόλο σημαντικὸ στὶς τελετουργίες, ὅπως πιστοποιεῖ τὸ λατρευτικὸ ἀνάγλυφο τοῦ Boğazköy. Βέβαια δὲν ἔχουμε στὶς φρυγικὲς ἀπεικονίσεις τῆς Μητέρας τύμπανα καὶ κρόταλα οὔτε στοιχεῖα γιὰ ξέφρενες τελετές, ὅπως πρῶτος ὁ ὀμηρικὸς ὕμνος τὶς καταγράφει⁴⁷. Τὸ τύμπανο, ἐνῶ εἶναι ἀνατολικῆς προέλευσης, χαρακτηρίζει τὴν εἰκονογραφία τῆς ἑλληνικῆς θεᾶς Μητέρας, τῆς Κυβέλης. Ἐνδιαφέρουσα πάντως εἶναι μία νεοχετταϊκὴ παράσταση τοῦ 9ου αἰ. π.Χ. σὲ ὀρθοστάτη τῆς λεγόμενης πομπικῆς εἰσόδου τοῦ Carkemish, ὅπου εἰκονίζονται μορφές μουσικῶν πὺν συνοδεύουν τὴν πομπὴ καὶ κτυποῦν τὸ τύμπανο. Σὲ γειτονικὸ ἀνάγλυφο ὀρθοστάτη εἶναι ἀπεικονισμένη ἡ παλαιότερη θεά, ἡ Kubaba (εἰκ. 1)⁴⁸.

Πὰ τὸ ἀνάγλυφο τῆς Μητέρας τοῦ Boğazköy ἀποκαθίσταται μία πλαισίωση ἱκανὴ νὰ ἐνταχθεῖ στὴν κόγχη πὺν εἶχε διαμορφωθεῖ στὸ τείχος. Ἰχνη ἀπὸ καμένα ξύλα μαρτυροῦν μία ξύλινη κατασκευὴ πὺν θὰ ἐμμεῖτο ἕναν οἰκίσκο, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ K. Bittel (εἰκ. 9)⁴⁹.

Πολλαπλὴ εἶναι ἡ σημασία τοῦ ἔργου αὐτοῦ, καθὼς πέρα ἀπὸ τὶς συνοδευτικὲς μορφές καὶ τὴ σχέση τῆς μουσικῆς μὲ τὴ λατρεία τῆς θεᾶς, ἡ θέση του στὴν εἴσοδο τῆς πύλης τῆς πόλης χαρακτηρίζει τὴ θεά ὡς προστάτιδα τῆς πόλης, ὡς πολιούχο. Ἡ διάσταση αὐτὴ προστίθεται στὶς γνωστὲς ιδιότητες τῆς Μητέρας ὡς θεᾶς τῆς φύσης, τῶν ὀρέων, τοῦ ἄνω

45. Λατρευτικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Boğazköy: Ἄγκυρα, Ἀρχ. Μουσ.: Akurgal 95 κέ. εἰκ. 55-59· K. Bittel, *AntPl* II (1963) 7-21, ἰδιαίτ. 12 κέ. 14· Naumann 71 κέ. K 23 πίν. 7,1· Isik 43 κέ., 64 κέ., 92 κέ., εἰκ. 1. 13· Prayon 41 κέ. ἀρ. 7 πίν. 3a-c.

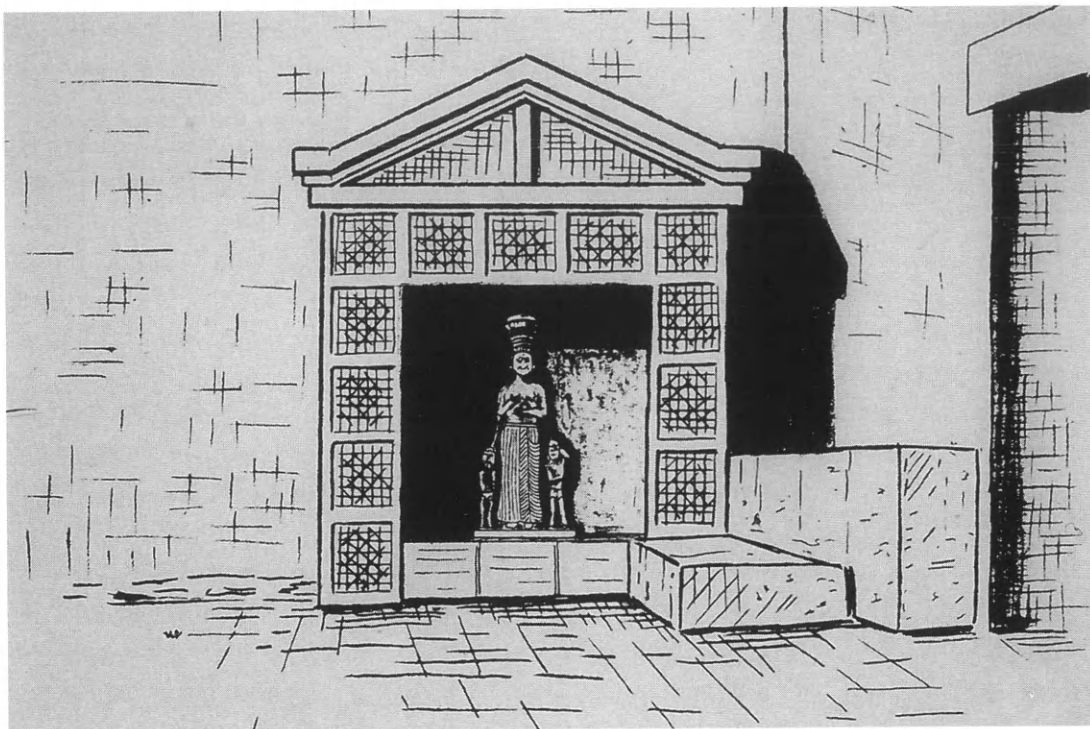
46. Στράβ. X 3, 7 κέ. (C 466 κέ.)· Εὐρ. Βάκ. 120 κέ. Σχετικὰ βλ. Naumann 73, 77 κέ. Roller 110.

47. Πὰ τὸν ὕμνο βλ. παραπάνω σημ. 15. Πρβ. ἀργότερα τὰ χωρία στὸν Εὐρ., Βάκ. 55-59 καὶ 78-79 κέ., ὅπου ἤδη ἔχει συντελεστεῖ ὁ συγκρητισμὸς τῆς Κυβέλης μὲ τὴ Ρέα. Ὅμως ὁ περιγραφόμενος ὀργαστικὸς χαρακτήρας δὲν χαρακτηρίζει τὴν ξένη θεά, ἐφόσον τουλάχιστον δὲν ὑπάρχουν μαρτυρίες ἀνά-

λογες γιὰ τὴ Φρυγία (βλ. Roller 121, 137, 185 καὶ σποράδην), ἀλλὰ τὴν ἑλληνικὴ φυσιογνωμία πὺν αὐτὴ ἀποκτᾷ.

48. Ἄγκυρα, Ἀρχ. Μουσ. 141: βλ. σ. 46 καὶ σημ. 25. Ὀρθοστάτης μὲ μουσικοὺς: Ἄγκυρα, Ἀρχ. Μουσ. (C. L. Woolley, *Carchemish* II, 1921, πίν. B, 18b· A. Moortgat, *Die bildende Kunst des Alten Orients und die Bergvölker*, 1932, 82 πίν. 79· W. Orthmann, *Untersuchungen zur späthethitischen Kunst*, 1971, 393, 507 κέ. Karkemis F / 7a πίν. 29d).

49. *AntPl* II ὁ.π. (σημ. 45) εἰκ. 8· Bittel, *Hattusha* ὁ.π. (σημ. 9) 151 κέ.

Εἰκ. 9. Σχεδιαστική πρόταση για τὸ πλαίσιο τῆς στήλης ἀπὸ τὸ Boğazköy (φωτ. ἀπὸ σχέδιο τοῦ K. Bittel, *AntPl II*, 1963, εἰκ. 8).

καὶ τοῦ κάτω κόσμου καὶ δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ἀναφορικὰ μὲ τὴν κατοπινὴ ἐγκατάσταση τῆς Κυβέλης στὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας⁵⁰. Σημαντικότερο ἐπίσης εἶναι ὅτι βεβαιώνεται ἐδῶ στὴ θέση ἑνὸς ἀγάλματος ἢ λειτουργία ἑνὸς ἀναγλύφου ὡς λατρευτικοῦ μνημείου⁵¹.

Μερικὲς ἀνάγλυφες στήλες συνδέονται πιθανότατα μὲ κάποιο νεκροταφεῖο⁵². Ἡ σύνδεση ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, καθὼς παρόμοια εἶναι καὶ ἡ τυπολογία τῶν φρυγικῶν προσώπων, λατρευτικῶν καὶ νεκρικῶν⁵³. Ὅδηγεῖ δηλαδὴ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ θεὰ εἶναι προστάτις τῶν νεκρῶν καὶ συνεπῶς ὅτι ἡ λατρεία τῆς ἐπεκτείνεται σὲ ταφικούς χώρους, ἀλλὰ καὶ στὴ διαπίστωση ὅτι τὰ ὅρια μεταξὺ λατρευτικοῦ καὶ ἐπιταφίου μνημείου συγχέονται.

Συγκεφαλαιώνοντας τὰ ἀνατολικά στοιχεῖα τῆς Μητέρας ξεχωρίζουμε τὴ χθόνια καὶ οὐράνια ὑπόστασή της, τὴν ιδιότητά της ὡς θεᾶς τῆς φύσης καὶ τῶν ὀρέων, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ

50. Πὰ τὴ λατρεία στὴν Ἀγορὰ: αὐτόθι σημ. 12 καὶ παρακάτω σ. 57, σημ. 54α.

51. Πὰ τὸ θέμα βλ. E. Vikela, *AM* 112, 1997, 234.

52. Πὰ τίς στήλες ἀπὸ τὸ Bahçelievler (εἰκ. 7) καὶ

τὸ Etlik (βλ. βιβλιογρ. αὐτόθι σημ. 43): Buluc ὅ.π. (σημ. 27) 19· Roller 74, 251.

53. Βλ. παραπάνω σ. 50 καὶ σημ. 34.

τῆς πολιούχου καὶ τῆς προστάτιδος τῶν νεκρῶν. Παρατηροῦμε τὴν ἔλλειψη ναοῦ, τὴν διάσπαρτη λατρεία τῆς στὴ φύση καὶ ἰδιαίτερα στὶς βραχώδεις περιοχές, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπίσημη θέση τῆς στὴν ἴδια τὴν πόλη, καὶ ἀκόμη τὴ λατρεία τῆς στὰ σπίτια καὶ σὲ σχέση με ταφικὰ μνημεῖα. Τὰ μνημεῖα λατρείας τῆς εἶναι ἐπιβλητικά, σκαλιστὰ στοὺς βράχους, καθὼς καὶ εἰδώλια καὶ ἀνάγλυφες στήλες. Οἱ τελευταῖες μποροῦν νὰ νοηθοῦν καὶ ὡς ἀνεξάρτητα μνημεῖα. Ὡς πρὸς τὴν εἰκονογραφία τῆς Μητέρας ξεχωρίζει ἡ ὄρθια μετωπική τῆς παράσταση στὴν εἴσοδο τοῦ οἴκου τῆς, πού ἀποδίδεται καὶ στὶς κύριες ἐπιφάνειες τῶν βράχων καὶ στὶς στήλες. Ὁ συσχετισμὸς τῆς ὁμως μὲ ἕναν ἄλλο τύπο μνημείου σὲ βράχο πού παριστάνει θρόνο προϋποθέτει καὶ τὴν ἀντίληψη τῆς ἔνθρονης μορφῆς τῆς θεᾶς. Ἀκόμη παρατηροῦμε τὴν πλαισίωσή τῆς μὲ λέοντες, τὴν παρουσία δευτερευουσῶν μορφῶν πού προφανῶς σχετίζονται μὲ τὴ λατρεία τῆς καὶ σημειώνουμε τὴν ἀπουσία ἀρσενικοῦ θεοῦ καὶ ἑνὸς πανθέου μὲ διακριτὲς ἰσότιμες μορφές. Τέλος δὲν γνωρίζουμε τίποτα γιὰ τὶς τελετὲς πού τελοῦνταν πρὸς τιμὴν τῆς, ἐνῶ βέβαιη εἶναι ἡ σχέση τῆς μὲ τὴ μουσική.

Ἡ θεὰ πρωτοεμφανίζεται στὸν ἑλληνικὸ κόσμο στὸ ἀ τέταρτο τοῦ βου αἰ. π.Χ. στὴν Ἰωνία⁵⁴, ὅταν ὀρισμένα ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῆς Φρυγίας, πού γενικὰ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 7ου ὡς τὸν 3ο αἰ. π.Χ., ἔχουν ἤδη κατασκευασθεῖ. Μία συνοπτικὴ ματιὰ στοὺς χώρους λατρείας καὶ στὰ μνημεῖα, λατρευτικά καὶ ἀναθηματικά, θὰ μᾶς δώσει στοιχεῖα παράλληλα ἀλλὰ καὶ διαφορετικά ἀπὸ τὰ ἀνατολικά.

Ἐξετάζοντας τοὺς χώρους λατρείας καταρχὴν πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ναοὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων δὲν ἔχουν βρεθεῖ, εἰκόνα πού ἀντιστοιχεῖ σὲ ἐκείνη τοῦ φρυγικοῦ κόσμου. Ἐτσι εὐνοεῖται καὶ ἡ ὑπόθεση τῆς λειτουργίας τοῦ Παλαιοῦ Βουλευτηρίου τῆς Ἀγορᾶς καὶ ὡς ἱεροῦ χώρου τῆς Μητέρας, ἥδη πρὶν ἀπὸ τὴν καθιέρωση τοῦ ἀγορακρίτειου ἀγάλματος^{54α}. Μόνο γιὰ τὴν Πελοπόννησο ὁ Πausanias ἀναφέρει ρητῶς ναοὺς⁵⁵, πού δὲν ἔχουν ὁμως ἐντοπισθεῖ ὥστε νὰ γνωρίζουμε τὴ μορφὴ καὶ τὴ χρονολόγησή τους. Τὸ Μητροῶ τῆς Ὀλυμπίας, πού ἀντιπροσωπεύει τὸν τύπο τοῦ ἑλληνικοῦ ναοῦ καὶ ἀνήκει στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀφορᾷ πάντως τὴ μητέρα τοῦ Δία, τὴ Ρέα, καὶ ὄχι τὴν Κυβέλη⁵⁶.

54. Naumann 113-117· Graf ὁ.π. (σημ. 26) 108. Πρβ. Roller 126 κέ. Πὰ τὸ ξύλινο ἀνάθημα τῆς Σάμου τοῦ 7ου αἰ. βλ. παρακάτω σημ. 71.

54α. Βλ. παραπάνω σημ. 12. Ἡ τεκμηριωμένη μελέτη τοῦ Π. Βαλαβάνη (AM 117, 2002· τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ χειρογράφου του) γιὰ τὸν ρόλο τοῦ ἑλληνιστικοῦ Μητροῶ ὡς δημόσιου ἀρχείου παράλληλα μὲ τὴ διαμόρφωση καὶ τὴ χρῆση τμήματός του (δευτερο ἀπὸ Ν. δωμάτιο) ὡς ναοῦ, συνάδει μὲ τὴ διττὴ ὑπόσταση τοῦ Παλαιοῦ Βουλευτηρίου ὡς δημοσίου κτιρίου καὶ ὡς ἱεροῦ χώρου τῆς θεᾶς ἐξ ἀρχῆς, ὅπως πιστεύω. Ἡ ταύτιση ἄλλωστε τῆς ἑλληνικῆς Μητέρας τῶν Θεῶν – εἴτε αὐτὴ νοεῖται ὡς Γῆ εἴτε ὡς Ρέα – μὲ τὴν φρυγικὴ θεὰ ὡς πρὸς τὰ λατρευτικά καὶ εἰκονο-

γραφικά στοιχεῖα εἶναι ἤδη γνωστὴ ἀπὸ τὸν 14ο ὁμηρικὸ ὕμνο (βλ. σημ. 15). Σ' αὐτὴν ἐπομένως, τὴν Δέσποινα Μητέρα Κυβέλη (Πίνδ. ἀπόσπ. 80 [Snell³]) καὶ ὄχι σὲ κάποια ἀδιευκρίνιστη, ἀνώνυμη Μητέρα, ὅπως πιστεύει ὁ Borgeaud ὁ.π. (σημ. 17) 41 ἀφιερώνεται τὸ ὑπὸ τὴν προστασία τῆς Παλαιῶ Βουλευτηρίου. Τὸ ἀγορακρίτειο ἄγαλμα ἐπικυρώνει μίαν πολυετὴ διαδικασία εἰσαγωγῆς καὶ ἐπιβολῆς τῆς ξένης θεᾶς. Πὰ τὴ σχέση τῆς ἑλληνικῆς Μητέρας, τῆς Ρέας-Γῆς μὲ τὴ δικαιοσύνη βλ. τὸ ἀπόσπ. τοῦ Σόλωνος 24, 4 (Diehl)· Borgeaud ὁ.π. 31 κέ.

55. Πaus. III 22,4· VIII 44,3.

56. K. Hitzl, *Die kaiserzeitliche Statuenausstattung des Metroon*, OF XIX (1991) 9 κέ.

*Εἰκ. 10. Ἐνθρονη μορφή και ὄμφα-
λός, Σπήλαιο Βά-
ρης (φωτ. ἀπὸ δια-
φάνεια, ΔΑΙ Ἀθή-
νας, *Attika* 308).*

Ἱεροὶ χώροι ὁμῶς ὑπῆρχαν και γνωρίζουμε τὴ μορφή πού εἶχαν στήν ἀρχαϊκὴ περίοδο, ἂν και τὰ ἱερά αὐτὰ καλύπτουν ἓνα εὐρὺ χρονικὸ τόξο πέραν τῆς ἀρχικῆς χρήσης τους. Τὴ διαμόρφωση ἑνὸς βραχῶδους τοπίου μὲ φυσικὲς κόγχες γιὰ τὴν ἀνάγλυφη ἀπόδοση τῆς θεᾶς, εἰκόνα πιστὴ στή φρυγικὴ παράσταση τῆς θεᾶς μέσα σὲ κόγχη, τὴ βλέπουμε σὲ ἱερὸ ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Φώκαιας⁵⁷. Ἱερά μεταγενεστέρων ἐποχῶν, μετακλασικῶν και ἑλληνιστικῶν χρόνων, ὅπως στήν Ἔφεσο και στή Σάμο, μὲ κόγχες γιὰ ἐναπόθεση τῶν ἀφιερωμάτων, συνεχίζουν τὸν τύπο αὐτό⁵⁸. Τὰ ἱερά αὐτὰ, εἰδικὰ τῆς Φώκαιας, ἐκτείνον-
ται σὲ μεγάλη ἐπιφάνεια. Μπορεῖ νὰ στεροῦνται τῆς μνημειώδους μορφῆς τῶν φρυγικῶν προσόψεων, ἔχουν ὁμῶς ἐντυπωσιακὴ ἔκταση.

Ἡ σπηλιά στὸν Ἰμμηττό, κοντὰ στή σημερινὴ Βάρη, εἶναι ἀφιερωμένη στὶς Νύμφες σύμ-
φωνα μὲ τὶς ἐπιγραφές. Ἀπὸ αὐτές, καθὼς και ἀπὸ τὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα πού βρέ-

57. Naumann 153 κέ. πίν. 20,1. Γιὰ τὴ λατρεία τῆς θεᾶς στή Φώκαια: Graf ὁ.π. 419 κέ.

58. J. Keil, *ÖJh* 18, 1915, 66-78, ἰδιαίτ. 67· 23, 1926, 256 κέ.· Naumann 155.

θηκαν ἐκεῖ⁵⁹, προκύπτει λατρεία ἐπίσης τοῦ Πάνα, τοῦ Ἑρμῆ, καὶ τοῦ Ἀπόλλωνα. Σ' ἓνα σημεῖο τῆς διαδρομῆς καθόδου ὑπάρχει ἓνα καθιστὸ ἄγαλμα λαξευμένο στὸν βράχο. Ἡ θεά, ποὺ εἶναι σήμερα ἀκέφαλη, δὲν συνοδεύεται ἀπὸ λέοντες. Ἀναφέρεται ὁμως κεφάλι λιονταριοῦ, ποὺ σήμερα δὲν σώζεται, λαξευμένο στὴν εἴσοδο τοῦ σπηλαίου⁶⁰. Ἕνας ὀμφαλὸς βρίσκεται δίπλα στὴ θεά (εἰκ. 10). Ἡ ὕπαρξη τοῦ ὀμφαλοῦ παραπέμπει σὲ μαντική διαδικασία. Ὁ συνδυασμὸς σπηλαίου, λαξευτοῦ ἀγάλματος καὶ λεοντοκεφαλῆς ἐνισχύει τὴν ἄποψη γιὰ ταύτιση τοῦ ἀγάλματος, ποὺ ἀνήκει στὰ παλαιότερα εὐρήματα τοῦ χώρου, ἴσως στὸ τέλος τοῦ βου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ., μὲ τὴν Κυβέλη⁶¹. Οἱ συλλατρευόμενες θεότητες συνδέονται ἄλλωστε μὲ τὴν Κυβέλη καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα, ἰδιαιτέρως σὲ ἀναθηματικά ἀνάγλυφα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁶² Τέλος ὁ ὀμφαλός, καὶ συνεπῶς τὸ ἐνδεχόμενο λειτουργίας τοῦ σπηλαίου καὶ ὡς μαντείου, θὰ ἐπέτρεπε τὴ σύνδεση μὲ τὴν ἐντελῶς πρόσφατη ἐρμηνευτική ὑπόθεση γιὰ τὰ φρέατα πίσω ἀπὸ τὶς κόγχες ὀρισμένων φρυγικῶν προσώπων ὡς χώρων ἐκφώνησης χρησμῶν⁶³. Ὅπωςδήποτε – καὶ χωρὶς τὴ σύνδεση μὲ τὴν Κυβέλη καὶ τὰ φρυγικά μνημεῖα – καὶ μόνη ἡ ἐπιγραφικὴ μαρτυρία τῆς παρουσίας τοῦ Ἀπόλλωνα εὐνοεῖ τὴν ἄποψη γιὰ τὴ χρήση τοῦ σπηλαίου ὡς μαντείου.

Ἡ λατρεία πάντως σὲ σπηλιὰ χαρακτηρίζει καὶ ἀργότερα τὴ λατρεία τῆς Κυβέλης. Στὸν Αἰζανὸς τῆς Μ. Ἀσίας, στὸ ἄντρον, ὅπως τὸ ἀποκαλεῖ ὁ Πausanias, τὸ ὀνομαζόμενο Στεῦνος, λατρευόταν ἡ Μήτηρ Στευνήνη⁶⁴. Στὸ βορειοανατολικὸ μάλιστα σημεῖο τῆς βραχώδους ἔκτασης ποὺ παρουσιάζει ἐκτὸς τοῦ ἄντρου πολλὲς σπηλαιώδεις διαμορφώσεις καὶ κόγχες γιὰ ἐναπόθεση ἀναγλύφων ὑπάρχει καὶ θρόνος: τὸ βάθρο μὲ τρεῖς βαθμίδες παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὰ βαθμιδωτὰ μνημεῖα. Ἡ πλάτη δὲν σώζεται, ὥστε νὰ ξέρουμε ἂν εἶχε διαμόρφωση παρόμοια μὲ τὰ σχηματοποιημένα φρυγικὰ εἰδῶλια. Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ δὲν εἶναι παλαιότερα τῶν ὑστεροελληνιστικῶν χρόνων⁶⁵.

Ἕνα ἰδιαιτέρως ἀρχαῖο ἱερὸ ποὺ φανερώνει τὴν ἐλεύθερη μετάπλαση τῶν ἀνατολικῶν στοιχείων ἀποτελεῖ ἡ λεγόμενη Δασκαλόπετρα τῆς Χίου⁶⁶. Πρόκειται γιὰ ἓναν μεγάλο

59. M. E. Dunham, *AJA* Ser. 2, 7, 1903, 289-300. Πρὸβ. αὐτόθι: C. H. Weller, 263-288· I. Carleton Thallon, 301-319.

60. A. Milchhöfer, *AM* 5, 1880, 217· Weller ὁ.π. 269.

61. Milchhöfer ὁ.π.· πρὸβ. F. Muthmann, *Mutter und Quelle* (1975) 112 γιὰ τὴν πιθανότητα τῆς παρουσίας τῆς Ρέας ἢ τῆς Γαίας. Πιστεύει ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης ξεπερνιέται μὲ τὴν ἀναγνώριση τῆς Μητέρας σὲ γενικότερη ἔννοια, ὅπου τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Γαίας, τῆς Ρέας καὶ τῆς Κυβέλης συμπίπτουν "...die Meter schlechthin...". Ἡ ὑπόθεση νὰ παρίσταται λόγω τοῦ ὀμφαλοῦ ἢ Γαία, πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποκλεισθεῖ, διότι ὑπάρχει θρόνος καὶ λεοντοκεφαλή (πρὸβ. Παπαχατζῆ ὁ.π. [σημ. 4] 56 καὶ εἰκ. 1). Ἐξ ἄλλου ἡ ταύτιση μὲ τὴ Ρέα θὰ δυσκόλευε τὴν αἰτιολόγηση τῆς συνύπαρξής της μὲ τὶς ἄλλες θεότητες. Ἡ ὕπαρξη τῆς δια-

φάνειας ἀπὸ τὴ Βάρη μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ ὀμφαλοῦ κοντὰ στὴ θεά – ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἡ φωτογραφία τοῦ ἄρθρου – μοῦ ὑποδείχθηκε ἀπὸ τὸν H. R. Goette· τὸν εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση.

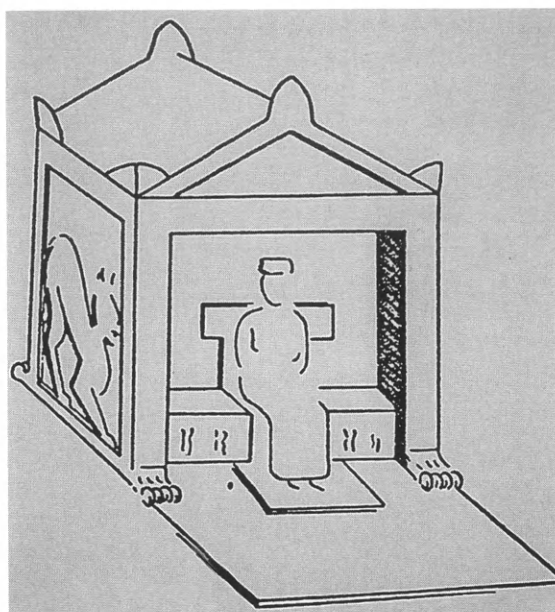
62. Βλ. ἀναλυτικὰ γιὰ τὰ ἀνάγλυφα τῆς Κυβέλης E. Vikela, *Bemerkungen zur Ikonographie und Bildtypologie der Meter-Kybeleereliefs*, *AM* 116, 2001, 67-123.

63. Berndt-Ersöz ὁ.π. (σημ. 28) 87-112.

64. Πaus. VIII 4,3· X 32,3. Th. Wiegand, *AM* 36, 1911, 302-307· R. Naumann, *IstMitt* 17, 1967, 218-47.

65. R. Naumann ὁ.π. 245.

66. O. Rubensohn - C. Watzinger, *AM* 53, 1928, 109-116· H. Kaletsch, *Daskalopetra - ein Kybeleheiligtum auf Chios*, στό: F. Krinzing *κ.ά.* (ἐκδ.), *Forschungen und Funde. Festschrift B. Neutsch* (1980) 223-235· Naumann 150 κέ. K 119· Roller 138.

Εἰκ. 11. Σχεδιαστική ἀναπαράσταση τοῦ μνημείου τῆς Δασκαλόπετρας Χίου (φωτ. ἀπὸ σχέδιο τοῦ H. Kaletsch στό: *Forschungen und Funde. Festschrift B. Neutsch, 1980, πίν. 47,14*).

βράχο ἀποσπασμένο ἀπὸ τὴν πλαγιά τοῦ βουνοῦ. Ἡ ἄνω ἐπιφάνειά του εἶναι ἐξομαλυσμένη καὶ διαμορφώνει μὲ τὸν ὄγκο τοῦ βράχου πού ἐξέχει ἀπὸ πάνω του ἓνα εἶδος ἐλλειψοειδοῦς θαλάμου. Στὸ κέντρο του βρίσκεται ἓνα τμήμα μικρότερου βράχου περίπου σὲ σχῆμα κύβου μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις: στὴν ἀνατολική πλευρὰ ἀνάμεσα σὲ ἀπολήξεις ἀπὸ λεοντοπόδαρα ἢ μορφή τῆς ἔνθρονης θεᾶς, στὰ πλάγια τοῦ θρόνου λέοντες, πίσω λέων ἢ πάνθηρας. Ἡ ὅλη ἐπέμβαση στὸ βραχώδες τοπίο μοιάζει σκηνοθετημένη καὶ ἐπιτρέπει τὴ σύγκριση μὲ τὰ φρυγικὰ μνημεῖα. Ἐδῶ ὅμως ἡ ἔνταξη τῆς ἔνθρονης θεᾶς στὸν τύπο τοῦ ἑλληνικοῦ ναῖσκου σὲ μεγέθυνση, κατὰ τὴν πειστικὴ ἀποκατάσταση τοῦ Kaletsch (εἰκ. 11)⁶⁷, συνιστᾷ τὴν ἑλληνικὴ ἀντιπρόταση ἑνὸς αὐτοτελοῦς, δομημένου μνημείου ἔναντι στὸν συμβολικό, ἀφηρημένο καὶ ὑποταγμένο στὸν φυσικὸ βράχο τρόπο διάταξης τῶν φρυγικῶν θρόνων.

Ἀγάλματα ἀναθηματικά ἢ λατρευτικά τῆς θεᾶς εἰκάζουμε ὅτι θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν στὰ ἱερά. Ἀρχικὰ βέβαια στὴν Ἰωνία θὰ χρησίμευαν προφανῶς καὶ ὡς πρότυπα γιὰ τὶς ἀπεικονίσεις τῆς θεᾶς σὲ μικρὸ μέγεθος στοὺς ναῖσκους. Τελευταῖα ἔχουν γίνεи κάποιες ἀποδόσεις ἀρχαϊκῶν ἀγαλμάτων στὴν Κυβέλη, ὅπως π.χ. ἀπὸ τὴν J. de la Genière γιὰ τὴν καθιστὴ μορφή μὲ λέοντες στὶς παρειᾶς τοῦ θρόνου τῆς στὸ Μουσεῖο τῆς Σπάρτης⁶⁸.

67. Kaletsch ὀ.π. πίν. 47,14.

68. Σπάρτη, Μουσ. 600: J. de La Genière, *Statuaire*

archaïque de la Mère des dieux en Arcadie et en Laconie, στό: O. Palagia - W. Coulson (ἐκδ.), *Sculpture from*

Ἀκριβῆ εἰκόνα πάντως ἀποκτοῦμε ἀργότερα στὸν 5ο αἰ. μὲ τὴ δημιουργία τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος γιὰ τὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας, ἔργο τοῦ Ἀγορακρίτου, ἀντίγραφο τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ τὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὸ Μοσχάτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁶⁹ Τὸ μοτίβο τῆς πλαισίωσης τῆς ἔνθρονης θεᾶς μὲ λέοντες καθιερῶνεται μὲ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀγορακρίτου· εἶχε ὅμως προηγηθεῖ στὴ διάταξη τοῦ βαθμιδωτοῦ μνημείου τοῦ Kalehisar⁷⁰ (εἰκ. 6) καὶ στὸν λατρευτικὸ ναῖσκο στὸ κέντρο τοῦ ἱεροῦ τῆς Δασκαλόπετρας.

Μία σειρὰ ἀπὸ ἀναθηματικά ἀνάγλυφα μὲ τὴ μορφή τοῦ ναῖσκου – ὁ ὅρος καταχρηστικά γιὰ τὴν ἀρχὴ τὸ πλαίσιο τῆς κόγχης δὲν ἔχει τὰ στοιχεῖα τῆς ναϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς – στήνονται στὶς πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας, μὲ πρώτη τὴ Μίλητο⁷¹. Τὰ πρῶτα παραδείγματα ὑποδηλώνουν ἐμφανῆ ἐπίδραση τῶν φρυγικῶν προτύπων, τόσο στὴν ἀναπαράσταση τῆς πρόσοψης ἑνὸς οἰκίσκου, ὅσο καὶ τῆς θεᾶς σὲ μετωπικὴ καὶ ὄρθια θέση. Συγχρόνως φανερῶνουν τὴν ἑλληνικὴ μετάπλαση τοῦ προτύπου, καθὼς ἡ θεὰ ἀπομονώνεται μὲν στὸ κεντρικὸ σημεῖο τῶν φρυγικῶν προσόψεων, τὴν κόγχη, εἰκονίζεται ὅμως στὸν

Arcadia and Laconia. Proceedings of an Intern. Conference held at the American School of Classical Studies at Athens, April 10-14, 1992 (1993) 153-158 εἰκ. 1.

69. Πὰ τὸ ἄγαλμα τοῦ Μοσχάτου: Ἰ. Χ. Παπαχριστοδοῦλου, *ΑΕ* 1973, 189-217. Πὰ τὸν τύπο τοῦ πρωτοτύπου: Γ. Ι. Δεσπίνης, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου* (1971) 111-123.

70. Αὐτόθι σ. 53 καὶ σημ. 40.

71. Βλ. βιβλ. αὐτόθι σημ. 54. Ὁ Hermary (Hermary I 200· πρβ. Hermary II 126) ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ναῖσκος δὲν ἀποτελεῖ στοιχεῖο καθοριστικὸ στὰ ἀρχαῖα χρόνια γιὰ τὴν ταύτιση τῆς παριστανόμενης θεᾶς μὲ τὴν Κυβέλη. Βέβαια ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ ναῖσκου πρέπει νὰ ἀποσυνδεθοῦν τὰ δύο παραδείγματα ποὺ ἀναφέρει (Hermary II 126) ὡς ἐπιχειρήματα, δηλ. τὸ ξύλινο ἀνάθημα τῆς Σάμου (H. Kyrieleis, *AM* 95, 1980, 105 κέ. ἀρ. 17 πίν. 27,1) καὶ τὸ πώρινο τῆς Γόρτυνας (D. Levi, *ASAtene* N.S. 17/18, 1955/56, 254 κέ. εἰκ. 60· G. Rizza - V. S. M. Scrinari, *Il santuario sull'acropoli di Gortina* [1968] 156 ἀρ. 4 πίν. 1). Ἀποτελοῦν μεμονωμένες περιπτώσεις παράστασης θεᾶς σὲ κόγχη, δὲν ἔχουν τὴ διαμόρφωση ναῖσκου μὲ ἀέτωμα, εἶναι ἔργα τοῦ β' ἡμίσ. τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., δηλ. πρὶν ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ παραγωγή τῶν ναῖσκων. Εἰδικὰ γιὰ τὸ ἀνάθημα τῆς Σάμου εἶναι πιθανότατο νὰ ἀποτελεῖ μία πρῶμην εἰσαγωγή τοῦ φρυγικοῦ μοτίβου τῆς θεᾶς σὲ κόγχη ἢ ἀφαιρετικὴ ἀπόδοση τῆς μορφῆς θυμίζει ἔντονα τὰ εἰδώλια τῆς Κυβέλης (βλ. σ. 51 καὶ σημ. 36). Ἐπίσης οἱ δύο ναῖσκοι, οἱ φερόμενοι ὡς προερχόμενοι ἀπὸ ἱερὰ τῆς Ἄρτεμης στὴ Μίλητο καὶ τῆς Ἀθηνᾶς στὴ Σύβαρι (Hermary I 200 καὶ σημ. 54, 56· Hermary II 126 καὶ σημ. 19), δὲν προσφέρουν ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα.

Καταρχὴν τὸ πρῶμο ἀρχαῖο πῆλινο ἀνάθημα στὴν Ἀθηνᾶ, πιθανότατα ἀπὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς στὴν Francavilla Maritima, κοντὰ στὸ Μεταπόντιο, δὲν συνιστᾶ ναῖσκο μὲ ἀέτωμα. Πρόκειται γιὰ τὸ εἰκονιστικὸ θέμα θεᾶς “im Gehäuse” (περικάλυμμα) ποὺ παριστάνει τὴ θεὰ καθιστὴ μέσα σ' ἕνα εἶδος θήκης ἀνοιχτῆς. Ἐδῶ διαμορφώνεται ὁ οἰκίσκος τετράγωνος μὲ διακοσμητικὸ φυτικὸ μοτίβο στὸ ὀριζόντιο ἄνω τελείωμα καὶ μᾶλλον ἀποδίδει τὸν συγκεκριμένο ναὸ τοῦ 7ου αἰ. τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Francavilla Maritima (M. Mertens-Horn, *RM* 99, 1992, 70 κέ. καὶ πίν. 26· M. Maaskant-Kleibrink, *BABesch* 68/69, 1993/94, 8 εἰκ. 6). Στὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης στὴ Μίλητο (βλ. M. Kerschner, *AA* 1995, 220) ὁ ναῖσκος Κωνσταντινούπολη, Ἀρχ. Μουσ. 2040, εὔρημα παλαιότερο, θὰ μπορούσε νὰ ἔχει μεταφερθεῖ ἀπὸ ἄλλου (τὸ αὐτὸ ἐξᾴλλον ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ἐνεπίγραφο περιωρανήριο ποὺ ἔδωσε καὶ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ἱεροῦ: βλ. αὐτόθι). Τίποτε φυσικὰ δὲν ἀποκλείει καὶ τὴν περίπτωση σὲ ἱερὰ ἄλλων θεοτήτων νὰ ἔχουν ἀνατεθεῖ ναῖσκοι τῆς Κυβέλης, εἰδικὰ μάλιστα σὲ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης, θεότηας ἰδιαίτερα συγγενικῆς. Πρβ. τὴ συνύπαρξη Ἄρτεμης καὶ Κυβέλης στὸ ἀνάγλυφο, Μάνισα, Μουσ. 3937 (G. M. A. Hanfmann - N. H. Ramage, *Sculpture from Sardis: The Finds through 1975* [1978] 58-60 ἀρ. 20 εἰκ. 78-83· Naumann 212 κέ. K 445 πίν. 31,3· *CCCA* I ἀρ. 460 πίν. 101· *LIMC*, *Kybele* ἀρ. 21 καὶ εἰκ.· Roller 196 εἰκ. 52). Ἡ πληθώρα τῶν ἀρχαῖκων ναῖσκων στὴν Ἰωνία καὶ ἡ παράλληλη ἀντιπαραβολὴ μὲ τὴν τυπολογία τῶν μνημείων τῆς Φρυγίας, ἀλλὰ καὶ ἡ μεταγενέστερη ἐπικράτηση τοῦ ναῖσκου ἀποκλειστικά γιὰ τὴν Κυβέλη καὶ ἀκόμη ἢ ἀπουσία τοῦ τύπου

τύπο της ἀρχαϊκῆς κόρης. Οἱ ἑλληνικοὶ ἀναθηματικοὶ ναῖσκοι ἀποδίδουν μὲ ἄλλο ἐκφραστικό τρόπο καὶ μέσο, σὲ σύνοψη καὶ σὲ πολὺ μικρότερο μέγεθος, τὰ φρυγικὰ λατρευτικὰ μνημεῖα.

Ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικὴ σὲ μία σειρὰ ἀπὸ νεότερα εὐρήματα πολὺ καλῆς ἐργασίας ἀπὸ τὴ Μίλητο, λίγο πρὶν καὶ λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ βου αἰ. Στὸ πολὺ σημαντικό ἀνάγλυφο τοῦ 560 π.Χ. (εἰκ. 12)⁷² σώζεται τὸ χρῶμα μὲ τὸ ὁποῖο ἀποδίδονται μεταποιημένα στοιχεῖα τῶν φρυγικῶν προσώπων, ὅπως ἡ ἰωνικὴ κολόνα στὴ θέση τοῦ δοκαριοῦ, ἢ οἱ ἐλικοειδεῖς ἀποφύσεις μὲ τὰ μικρὰ ἀνθέμια ἀπὸ κάτω στὴ θέση τῶν κερατοειδῶν ἀποφύσεων, ἐνῶ ὁ μαϊάνδρος κατὰ μῆκος τῶν πλευρῶν πλησιάζει τὸ ἀντίστοιχο μοτίβο τῆς στήλης τοῦ Bahçelievler (εἰκ. 6). Μὲ τὴν παράσταση αὐτὴ αἴρονται οἱ ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ταύτιση τῆς θεᾶς σὲ ναῖσκο στὸν τύπο τῆς κόρης⁷³.

Ἐνα δεύτερο παράδειγμα εἶναι γιὰ ἄλλους λόγους ἐνδιαφέρον: οἱ δύο πανομοιότυπες μορφές τοῦ ναῖσκου ἐπιγράφονται Νύμφες⁷⁴. Πρόκειται γιὰ τίς Νύμφες ἢ ἡ ἐπιγραφή δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν παράσταση, ὅπως συμβαίνει κάποτε σὲ προγενέστερα ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερα παραδείγματα στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴν Ἑλλάδα; Σ' ἓνα ἀνάγλυφο δηλαδὴ ποὺ ἀγοράζει ἔτοιμο ἓνας ἀναθέτης ἐπιγράφει λανθασμένα τὴ θεότητα γιὰ τὴν ὁποία τὸ προορίζει, ἄλλοτε γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει καθιερωμένος τύπος, ἄλλοτε γιὰτὶ τὸν ἀγνοεῖ ἢ ἀδιαφορεῖ γι' αὐτὸν ἢ ἴσως ἀκόμα γιὰτὶ θέλει νὰ προκαλέσει δύο συνειρμούς καὶ νὰ θέσει σὲ λειτουργία μία ἄλλη ἐπίδραση τῆς θεϊκῆς ἐνέργειας μέσω τοῦ ὀνόματος καὶ μία ἄλλη μέσω τῆς εἰκόνας⁷⁵. Ἡ ἔνταξη τῶν δύο μορφῶν σὲ οἰκίσκο μὲ ἀέτωμα, τὰ φρυγικὰ βαθμιδωτὰ μνημεῖα μὲ τίς διπλές ἡμικυκλικές ἀπολήξεις στὴν πλάτη τῶν θρόνων, ποὺ ἐπαναλαμβάνουν δηλαδὴ εἰς διπλοῦν τὸ σχῆμα τῶν εἰδωλίων τῆς θεᾶς⁷⁶, καθὼς καὶ ἡ ἐμφάνιση ἀργότερα στὸν 4ο αἰ. π.Χ. τῶν διπλῶν ναῖσκων τῆς Κυβέλης, μὲ ὁδηγοῦν στὴν ἀποψη ὅτι πρόκειται ἐδῶ ἀρχικὰ γιὰ διπλὴ παρουσία τῆς Κυβέλης. Ἡ ἐπαναλαμβανόμενη εἰκόνα τῆς θεότητας, γνωστὴ ἀπὸ πολλὰ παραδείγματα ναῖσκων, τονίζει τὴ θεϊκὴ παρουσία καὶ παραπέμπει ἐνδεχομένως σὲ δύο ὄψεις τῆς φύσης τῆς θεᾶς, ὅπου τονίζονται διαφορετικῶς, ἀλλὰ συγγενικῶς ιδιότητες· ὅπως ὅποτε ἐνισχύει τὴν ἐπίδραση τῆς θεϊκῆς δύναμης⁷⁷.

αὐτοῦ ἀπὸ τὴ σταθερὴ εἰκονογραφία ἄλλων θεοτήτων συνηγοροῦν ὑπὲρ τοῦ συσχετισμοῦ τοῦ ναῖσκου μὲ τὴ θεά. Πὰ τὸ θέμα τῆς ἀμφισβήτησης, ποὺ ἔχει ἤδη ἐκδηλωθεῖ καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Hermary, βλ. καὶ τὴν ἀνταπάντηση τοῦ Graf ὁ.π. (σημ. 26) 108 κέ. Γενικὰ γιὰ τίς θεότητες σὲ οἰκίσκο βλ. J. Bretschneider, *Architekturmodelle in Vorderasien und in der östlichen Ägäis vom Neolithikum bis in das 1. Jahrtausend* (1991), ἰδ. 100 κέ.

72. V. von Graeve, *Neue archaische Skulpturenfundes aus Milet*, στό: H. Kyrieleis (ἐκδ.), *Archaische und klassische griechische Plastik. Akten des Intern. Kolloquiums vom 22.-25. April 1985, Athen* (1986) I 21 κέ. εἰκ. 1 πίν. 6,1.

73. Τὸ ἀνάγλυφο αὐτὸ δὲν μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Hermary, ἐνῶ ἀναφέρεται (Hermary I 200 καὶ σημ. 55)

τὸ ἀνάγλυφο μὲ τίς Νύμφες (βλ. παρακάτω σημ. 74) ἀπὸ τὴν ἴδια δημοσίευση.

74. von Graeve ὁ.π. 24 κέ. πίν. 6.2· Hermary I 200 καὶ Hermary II 126.

75. Σχετικὰ μὲ τὸ φαινόμενο πρβ. τὴν περίπτωση τοῦ Ἡρακλῆ Παγκράτη, ποὺ ἐπιγράφεται Παγκράτης καὶ εἰκονίζεται ὡς Ἡρακλῆς ἢ τοῦ Παλαίμονα ποὺ εἰκονίζεται στὸν τύπο τοῦ (Δία) Παγκράτη: Vikela κεφ. IV.4 ἰδιαίτ. 154 κέ. καὶ IV.2, ἰδιαίτ. 106 κέ.

76. Πὰ τὰ βαθμιδωτὰ μνημεῖα βλ. βιβλιογρ. αὐτό-θι σημ. 35.

77. Ἀναφορικὰ μὲ τὴ διπλὴ εἰκόνα τῆς θεότητας βλ. Vikela 154 καὶ σημ. 100-101. Ἡ E. Simon, *Eirene* 31, 1995 (In honorem Jan Bouzek) 74, πιστεῦει ἀντίθετα ὅτι, ἐφόσον κρατοῦν – ἐκτὸς τῆς φιάλης – ἢ κάθε

Εἰκ. 12. Σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση τῆς ζωγραφιστῆς διακόσμησης ναῖσκου ἀπὸ τὴ Μίλητο (V. von Graeve στό: *Archaische und klassische griechische Plastik*, 1986, 22 εἰκ. 1). Εἰκ. 13. Ναῖσκος ἀπὸ τὴ Μίλητο, Κωνσταντινούπολις, Ἀρχ. Μουσεῖο 2040 (φωτ. τοῦ Μουσείου).

Ἡ ταύτιση μὲ τὶς Νύμφες πρέπει νὰ εἶναι ἐπιλογή τοῦ ἀναθέτη, ὄχι ὅμως ἄσχετη μὲ τὴ φύση καὶ τὴ λατρεία τῆς θεᾶς^{77α}.

Λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ βου αἰ. ἐμφανίζονται οἱ ναῖσκοι μὲ τὴν καθιστὴ θεά, τύπος ποὺ θὰ παραμερίσει ἐντελῶς τὸν ὄρθιο, ὁ ὁποῖος θὰ ἐπανεμφανισθεῖ στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια

μία ἄλλα προσδιοριστικά – σκῆπτρο, τύμπανο – πρόκειται γιὰ συγγενικὲς μὲν, ἀλλὰ διαφορετικὲς θεές, τὴ Ρέα καὶ τὴν Κυβέλη. Ἀμφότερα τὰ ἀντικείμενα πάντως ἀνήκουν στὴν εἰκονογραφία τῆς Κυβέλης, ὅπως παρουσιάζεται στοὺς ναῖσκους, Vikela ὁ.π. (σημ. 62) 91, 100 κέ. Πρβ. ἐπίσης τὶς περιπτώσεις ὅπου σὲ διπλὸ ναῖσκο ἢ Κυβέλη κρατᾷ τὸ ἴδιο ἀντικείμενο καὶ στὶς δύο παραστάσεις (π.χ. Ἀθήνα, Ἔθν. Μουσ. 1921:

CCCA II ἀρ. 341 πίν. 93· Naumann 334 K 336) ἢ ὅπου στὴν ἀριστερὴ κόγχη τὸ τύμπανο λείπει, χωρὶς νὰ ἀντικαθίσταται ὅμως μὲ σκῆπτρο, ἐνῶ ὑπάρχει ὡς συνοδευτικὸ τὸ λιοντάρι, ποὺ λείπει ἀπὸ τὴ δεξιὰ κόγχη (π.χ. Μουσ. Ἰσθμίας IS 71-4: CCCA II ἀρ. 454 πίν. 135· Naumann 190 K 348· LIMC, Kybele ἀρ. 43).

77α. Τὴ σημασία τοῦ νεροῦ στὴ λατρευτικὴ διαδικασία τῆς φρυγικῆς Μητέρας τονίζει ἡ Börker-

στή Μ. Ἀσία⁷⁸. Τὸ κάθισμα συνήθως εἶναι ἓνας ἀπλὸς κύβος – ὅπως στὸν ναῖσκο ἀπὸ τὴ Μίλητο (εἰκ. 13) – ἢ σπανιότερα ἓνας πάγκος ἢ ἀκόμα καὶ θρόνος⁷⁹. Ἀρχικὰ ἢ θεὰ δὲν κρατᾶ κάποιο προσδιοριστικό. Εἶναι πάντα μόνη τῆς, κυρίαρχη μορφή τῆς παράστασης. Ὁ τύπος τῆς καθιστῆς Κυβέλης θὰ ἀποκτήσει μεγάλη διάδοση, θὰ ἐξαχθεῖ σὲ πολλές περιοχὲς ἐκτὸς Ἰωνίας καὶ θὰ παραμείνει ὁ ἀντιπροσωπευτικὸς τύπος στὰ ἀνάγλυφα, στὰ ἀγαλμάτια καὶ στοὺς ἐλεύθερους ἀγαλματικούς τύπους ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν. Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ τύπου αὐτοῦ καὶ τὴ σχέση μὲ τὰ βαθμιδωτὰ μνημεῖα ἔγινε ἤδη λόγος⁸⁰.

Ὁ τύπος τῆς ἔνθρονης θεᾶς μὲ τὸ λιονταράκι στὴν ἀγκυαλιὰ φαίνεται ὅτι εἶναι δημιούργημα τῆς αἰολικῆς Κύμης⁸¹. Βέβαια τὸ λιοντάρι ὡς κύριο προσδιοριστικό τῆς Matar ὑπάρχει στὴν κόγχη τοῦ μνημείου τοῦ Aslankaya, ἢ θεὰ ὅμως ἐκεῖ εἶναι σὲ ὄρθια στάση καὶ κρατᾶ τὸ ζῶο ἀνάποδα ἀπὸ τὰ πίσω πόδια μὲ τὸ κεφάλι πρὸς τὰ κάτω⁸². Τὸ παράδειγμα ἐπομένως αὐτὸ μόνον ὡς ἔμμεση ἀναφορὰ θὰ μποροῦσε νὰ ἰσχύσει, ἀλλὰ καὶ ὡς μεμονωμένη, ἐφόσον ἄλλη παρόμοια παράσταση δὲν μᾶς ἔχει διασωθεῖ στὴ φρυγικὴ εἰκονογραφία. Στὶς μετακλασικὲς ἑλληνικὲς δημιουργίες ὁ ἔνθρονος τύπος τῆς θεᾶς μὲ τὸ λιονταράκι θὰ γνωρίσει μεγάλη διάδοση καὶ συχνὰ συνδυάζεται μὲ λέοντες στὰ πλευρὰ τοῦ θρόνου, μοτίβο γνωστό, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἀπὸ τὸ βαθμιδωτὸ μνημεῖο τοῦ Kalehisar.

Οἱ παραλλαγὲς τῶν ναῖσκων στὰ ἀρχαῖα χρόνια εἶναι πολλές. Σημαντικὸς εἶναι ἓνας ὑστεροαρχαῖκός ναῖσκος ἀπὸ τὴν Ἄμοργό, γιατί αὐτὸς πρῶτος παρουσιάζει στοιχεῖα ἰωνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ποὺ δὲν δίνουν τὴν ἐντύπωση οἰκίσκου, δηλαδὴ κόγχης μὲ ἐπίστεψη ἀετωματικὴ, κατάλοιπο τῆς φρυγικῆς εἰκονογραφίας τῆς Matar⁸³. Τώρα δικαιολογεῖται ὁ ὄρος *ναῖσκος*, ποὺ θὰ ἀφορᾶ πιά ὅλη τὴν παραγωγὴ τῶν μετακλασικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν ἀναθημάτων. Οἱ παραστάδες, τὸ ἐπιστύλιο, τὰ γείσα, τὸ ἀέτωμα καὶ συγχρόνως τὸ μοτίβο τῆς καθιστῆς θεᾶς μὲ τὸν ἑλληνικὸ χιτῶνα καὶ τὸ ἱμάτιο ἀποτελοῦν τὴν κατασταλαγμένη ἑλληνικὴ ἀντιπρόταση στὸ φρυγικὸ πρότυπο.

Klähn ὁ.π. (σημ. 7) 35-69 μελετώντας πλῆθος περιπτώσεων διαμόρφωσης τῶν βράχων στοὺς ἱερούς χώρους τῆς θεᾶς.

78. Κυρίως στὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα τοῦ λεγόμενου ἐφεσιακοῦ τύπου: Naumann 214-229 K 446-474, 476-483, 493-518 πίν. 33-38· *LIMC, Kybele* ἀρ. 19-20 καὶ εἰκ. 40a καὶ εἰκ.: Roller 200 κέ. εἰκ. 53· E. Heinzel, *Der Kybelekult und die Dreigötterreliefs aus Ephesos*, στό: P. Scherrer κ.ἄ. (ἐκδ.), *Steine und Wege. Festschrift D. Knibbe* (1999) 35-42.

79. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ καθίσματος πρβ. Naumann 125 Beil. 3. Ναῖσκος ἀπὸ τὴ Μίλητο: Κωνσταντινούπολη, Ἀρχ. Μουσ. 2040 (Naumann 124 K 48 πίν. 16,1· Hermary II 123. 129 εἰκ. 11).

80. Βλ. παραπάνω σ. 50 κέ.

81. Naumann 130 κέ. Δὲν μπορῶ νὰ δεχθῶ τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ παράλληλη ὑπαρξὴ στὴν Ἰωνία πολλῶν ναῖσκων μὲ τὴν καθιστῆ Κυβέλη χωρὶς λιοντάρι στὴν

ἀγκυαλιὰ ἀναιρεῖ τὴ συσχέτιση τοῦ μοτίβου τῆς θεᾶς μὲ τὸ ζῶο, παρὰ τὸ ὅτι οἱ ναῖσκοι μὲ λιοντάρι εἶναι λιγότεροι (Hermary I 198· Hermary II 125 κέ.). Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἄγνοια τοῦ ἀνασκαφικοῦ συνόλου ἀπὸ τὸ ὅποιο προέρχονται, αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὰ περισσότερα ἀρχαῖα ἀνάγλυφα τῆς Κυβέλης (Naumann 150).

82. Μνημεῖο τοῦ Aslankaya (εἰκ. 3-4) βλ. σ. 49 καὶ σημ. 33.

83. Δρέσδη, Staatliche Kunstsammlungen ZV 1636: CCCA II ἀρ. 652 πίν. 192· Naumann 137 K 65· Λ. Μαραγκοῦ, *Γλυπτὰ ἀρχαῖκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων στὴν Ἄμοργό*, στό *Archaische und klassische griechische Plastik* ὁ.π. (σημ. 72) I 119 σημ. 2,4· σ. 126 καὶ σημ. 63. Πρόκειται γιὰ ἔργο τοπικοῦ ἐργαστηρίου, ὅπως πιστεύει ἢ Λ. Μαραγκοῦ· γιὰ τὴν προφορικὴ διαβεβαίωση τὴν εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση. Πρβ. τὸ κάπως προωμότερο ἀνάθημα ἀπὸ τὶς Σάρδεις – γ' τέταρτο τοῦ βου αἰ. π.Χ. –, τὸν οἰκίσκο μὲ τὴν ἰωνικὴ

Εἰκ. 14. Ναῖσκος ἀπὸ τὸν Πειραιά, Παρίσι, Μουσ. Λούβρου Μα 2602 (φωτ. τοῦ Μουσείου).

Σημεῖα γιὰ σύγκριση μὲ τὴν φρυγικὴ εἰκονογραφία προσφέρουν οἱ ναῖσκοι – ἀλλὰ καὶ τὰ ἄλλα ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα πρὸς τὴν Κυβέλη μὲ τὴ συνήθη ἐπίπεδη μορφή τῶν στηλῶν – ποὺ ἐμφανίζονται στὴν Ἀττικὴ, καθυστερημένα σὲ σχέση μὲ τὴν Ἰωνία, δηλαδὴ στὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ ἀφθονοῦν στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια. Ἕνα θέμα ποὺ παραπέμπει στὸ φρυγικὸ θεματολόγιο τῆς θεᾶς ἀφορᾷ τὴν παρουσία ἄλλων θεοτήτων σὲ δευτερεύουσα θέση. Σὲ ὀρισμένους ναῖσκους ἐμφανίζεται ἡ θεὰ μὲ συνοδευτικὲς μορφές στὴν παράσταση καὶ σὲ πρότυπο ἀνάγλυφο. Πρόκειται γιὰ μίαν κόρη μὲ δάδα καὶ ἓνα νέο μὲ κοντὸ χιτῶνα καὶ οἰνοχόη. Ἡ κόρη μὲ ἀφορμὴ νυκτερινὲς τελετὲς πρὸς τιμὴν τῆς Κυβέλης ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος (IV 76, 3 κέ.) καὶ ὁ Πίνδαρος (*Πυθ.* III 78-79) ταυτίζεται μὲ τὴν Ἑκάτη, ἐνῶ ὁ νέος εἶναι ὁ Ἐρμῆς, ὅπως φανερώνουν λίγα ἀνάγλυφα ποὺ τὸν παρουσιάζουν μὲ πέτασο καὶ κηρύκειο (εἰκ. 14)⁸⁴.

ἀρχιτεκτονικὴ πλαισίωση – ἐπιστύλιο, κίονες –, ὅπου ἀπεικονίζεται ἡ θεὰ ὄρθια μὲ φίδι στὸ δεξιὸν χεῖρ: Σάφδεις, Ἀποθήκη ἀνασκαφῆς ἀρ. S. 63.41: 5461: Hanfmann - Ramage ὁ.π. (σημ. 71) 42 κέ. ἀρ. 6 εἰκ. 16-

19· Naumann 113 K 35· T. G. Schattner, *Griechische Hausmodelle*, 15. Beih. *AM* (1990) 88 ἀρ. 45 εἰκ. 43 πίν. 23,4.

84. Ναῖσκος ἀπὸ τὸν Πειραιά, Παρίσι, Μουσ.

Εἰκ. 15. Ναῖσκος ἀπὸ τὴν Ἔφεσο, Σμύρνη, Ἀρχ. Μουσ. 682 (φωτ. ἀπὸ F. Naumann, Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst, 28. Beih. IstMitt, 1983, πίν. 34,2).

Ἡ ἀνισοκεφαλία αὐτὴ παρουσιάζει ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις καὶ ὄχι στοὺς ναῖσκους ἀλλὰ σὲ ἀναθηματικὲς ἀναγλυφικὲς στήλες, ὅπως στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Βερολίνου τοῦ ἀ' τετάρ-

Λούβρου Ma 2602: A. Conze, *AZ* 39, 1881, 59 κέ. ἀρ. K². *CCCA* II ἀρ. 320 πίν. 84. Naumann 321 K 211. Πετρόχειλος 54 B 7. Güntner 28 B 24. M. Hamiaux - A. Pasquier, *Les sculptures grecques* (1992) ἀρ. 232. Πρβ. καὶ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Βερολίνου, Staatl. Mus. 690, ἀγνώστου προελεύσεως, μετὴν παράσταση τοῦ Ἑκαταίου: A. Conze, *AZ* 38, 1880, 5 ἀρ. V πίν. 4,4. *CCCA* II ἀρ. 309 πίν. 79. A. Peschlow-Bindokat, *Jdl* 87, 1972, 124 σημ. 249. M. Carroll-Spillecke, *Landscape Depictions in Greek Relief Sculpture* (1985) 59 πίν. 10,1. Πετρόχειλος 38. T. Brahm, *Archaismus. Untersuchungen zu Funktion und Bedeutung archaischen Kunst in der Klassik und im Hellenismus* (1994) 193 κέ. ἀρ. 37. Güntner 28 B 44 πίν. 16. *LIMC*, *Kybele* ἀρ. 23. Ἀνάγλυφα με-

τὸν Ἑρμῆ: Ἀθήνα, Μουσ. Ἀρχ. 2696 (Walter ἀρ. 129. *CCCA* II ἀρ. 207 πίν. 43. Naumann 319 K 194. Güntner 27 B 2). 2695 (Walter ἀρ. 130. *CCCA* II ἀρ. 206 πίν. 42. Naumann 319 K 195. Güntner 27 B 3). Ἀθήνα, Ἔθν. Ἀρχ. Μουσ. 1554 ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ (*IG* II² 4609. A. Conze, *AZ* 38, 1880, 1 κέ. ἀρ. B πίν. 2,3. *CCCA* II ἀρ. 267 πίν. 61. Naumann 190 K 189. Πετρόχειλος 42, 54 B 5. Güntner 27 κέ. B 20 πίν. 15,1. Roller 219 εἰκ. 47). Ἀνάγλυφο στὴ Ζυρίχη, Galerie Arete (*Sotheby* 9. Ἰουλίου 1974, 104 ἀρ. 150). Ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Καρδίτσα (*CCCA* II ἀρ. 425 πίν. 125. K. Reber, *AntK* 26, 1983, 80 καὶ σημ. 35 πίν. 21,3. Güntner 27 B 26). Λονδίνο, Βρετ. Μουσ. 788 ἴσως ἀπὸ τὴν Κύζικο: A. H. Smith, *A Catalogue of Sculpture in the Department of*

του τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁸⁵ Ὅμως καὶ ἐδῶ εἶναι προφανές ὅτι ἡ κύρια μορφή τῆς παράστασης εἶναι ἡ ἔνθρονη θεά, ἡ Κυβέλη. Σὲ μία σειρὰ ἀπὸ μεταγενέστερα ἀνάγλυφα, ἑλληνιστικά, τοῦ λεγόμενου ἐφεσιακοῦ τύπου, στὰ ὁποῖα ἐπανέρχεται ὁ ὄρθιος τύπος τῆς θεᾶς, εἰκονίζεται ἡ Κυβέλη συνοδευόμενη ἀπὸ δύο ἀνδρικές θεότητες (εἰκ. 15)⁸⁶. Εἶναι ὁ Ἑρμῆς καὶ μία μορφή χθονίου Διός. Μολονότι καὶ οἱ τρεῖς μορφές εἶναι ἰσομεγέθεις, ἡ στροφή τῶν δύο θεῶν πρὸς τὴ θεά, ἡ ἐλαφριά μετατόπισή τους στὸ βάθος τοῦ εἰκονιστικοῦ πεδίου, ἡ τοποθέτηση τῆς Κυβέλης στὸ μέσον τῆς παράστασης ὑπογραμμίζουν μὲ ἄλλον τρόπο τὴν κυρίαρχη θέση τῆς θεᾶς καὶ τὴ σχέση ἐξάρτησης τῶν ἄλλων θεοτήτων ἀπὸ αὐτήν.

Δευτερεύοντα ρόλο φανερώνουν καὶ ἄλλες μορφές πού συνοδεύουν τὴ Μητέρα θεά, ὅπως ὁ Πάν, ὁ Ἀχελῶς ἢ οἱ Κουρήτες, μορφές κατάλληλες γιὰ τὴ συνοδεία τῆς Μητέρας τῶν ὀρέων καὶ τῆς φύσης. Σὲ ἓνα θραυσματικὰ σωζόμενο ἐνεπίγραφο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν Πειραιά, τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., πάνω ἀπὸ τὴν κύρια παράσταση σὲ ἰδιαίτερη ζώνη παρατάσσονται οἱ Νύμφες καὶ οἱ Κουρήτες σὲ προτομές πρὸς τὰ ἀριστερά. Κάτω εἰκονίζεται ἓνας λατρευτὴς προσερχόμενος σὲ ναῖσκο. Ἀνάμεσά τους ὑπάρχει ἓνας χαμηλὸς βωμὸς στὸν τύπο τῆς ἐσχάρας (εἰκ. 16)⁸⁷.

Ἡ παράσταση αὐτὴ εἶναι σημαντικὴ καὶ παραπέμπει σὲ ἓναν ἄλλο συσχετισμὸ μὲ τὴ φρύγια θεά, πού ἀφορᾷ τὰ μνημεῖα λατρείας τῆς. Ἡ ὑπαρξη τῆς ἐσχάρας δηλώνει ὑπαίθριο ἱερὸ χῶρο, ὁ δὲ ναῖσκος στέκει ὡς μνημεῖο λατρείας, στὸ ὁποῖο προσφεύγει ὁ θνητός. Ἡ ἀπεικόνιση αὐτὴ ἐρμηνεύθηκε ὡς ἔνδειξη λατρευτικῆς χρήσης τῶν ναῖσκων στὰ πλαίσια τῆς οἰκιακῆς λατρείας⁸⁸. Ἀσφαλῶς δὲν ἀποκλείεται καὶ αὐτὴ ἡ χρήση τους, ὅπως μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ σχετικά εὐρήματα σὲ οἰκίες ἑλληνιστικῶν χρόνων, γεγονὸς πού ἄλλωστε συνάδει μὲ τὴν ἀνεύρεση εἰδωλίων τῆς Matar καὶ σὲ φρυγικὲς οἰκίες. Πιστεύω ὅμως ὅτι ἡ παράσταση αὐτὴ ὑποδηλώνει ὅτι οἱ ναῖσκοι, ἀπλὰ ἀφιερῶματα τῶν πιστῶν τῆς Κυβέλης, λειτουργοῦσαν καὶ ὡς σήματα λατρείας μακριὰ ἀπὸ ναοὺς καὶ οἰκίες, ἀνάλογα μὲ τὰ δικὰ μας ὑπαίθρια εἰκονοστάσια καὶ ἐπομένως προσιτὰ στὴ λατρεία τῶν περαστικῶν. Ὅπως δὲ ἡ λατρευτικὴ χρήση ἀποτελεῖ μία ἐξαίρεση γιὰ ἀναθηματικά

Greek and Roman Antiquities, British Museum I (1892) ἀρ. 788· *CCCA* VII ἀρ. 69 πίν. 51· Naumann 228 K 519· *LIMC* VIII (1997) 737 ἀρ. 10 καὶ εἰκ. λ. *Kouretes, Korybantēs* (Lindner). Πρβ. ἓνα ἀσημένιο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Μεσημβρία: Ἀ. Κ. Βαβρίτσας, *ΠΑΕ* 1973, 77 κέ. πίν. 92· *Θησαυροὶ τῆς Ἀρχαίας Μακεδονίας, Κατάλογος ἔκθεσης, Ἀρχ. Μουσ. Θεσσαλονίκης* (1979) 105 κέ. ἀρ. 447 πίν. 62· Naumann 211 K 442 πίν. 31,2· Reber ὁ.π. 78 καὶ σημ. 9· E. R. Reeder, *AJA* 91, 1987, 430 εἰκ. 6.

85. Βερολίνο, Staatl. Mus. SK 691 (K 106): Blümel, *KlassSculpt* ἀρ. 86 εἰκ. 118· *CCCA* II ἀρ. 310 καὶ εἰκ.· Naumann 175 κέ. K 135 πίν. 25,1· Πετρόχειλος 37 κέ. εἰκ. 1· Güntner 28 κέ. B1 πίν. 13· *LIMC, Kybele* ἀρ. 47a

καὶ εἰκ.· E. Vikela, *AM* 112, 1997, 235 σημ. 283-85· U. Kästner στό: B. Knittlmayer - W.-D. Heilmeyer (ἐκδ.), *Staatliche Museen zu Berlin, Die Antikensammlung, Altes Museum - Pergamonmuseum*² (1998) 144 ἀρ. 79 καὶ εἰκ.· Roller 222 εἰκ. 42.

86. Σμύρνη, Ἀρχ. Μουσ. 682· ἀπὸ τὴν Ἔφεσο (Naumann 218 K 458 πίν. 34,2).

87. Πειραιάς, Ἀρχ. Μουσ. 1165 (*JG* II² 4563. O. Walter, *ÖJh* 31, 1939, 53 κέ. εἰκ. 22· *CCCA* II ἀρ. 270 πίν. 63· Naumann 194 κέ. K 425· Πετρόχειλος 42 κέ. 50 A1 εἰκ. 2· Güntner 32 B 46· *LIMC* VIII λ. *Kouretes* 737 ἀρ. 5 καὶ εἰκ.· Vikela ὁ.π. 234 πίν. 31,1· Roller 222 εἰκ. 46).

88. Πετρόχειλος 45 κέ.

Εἰκ. 16. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ, Ἀρχ. Μουσ. Πειραιᾶ 1165 (φωτ. τοῦ Μουσείου).

ἔργα⁸⁹. Οἱ ναῖσκοι ὅμως ὡς ἑλληνικὴ μετάπλαση σὲ σμίκρυνση τῶν φρυγικῶν λατρευτικῶν μνημείων, δικαιολογημένα μποροῦσαν νὰ ἐνταχθοῦν στὸ ὕπαιθρο ὡς ἀνεξάρτητα λατρευτικὰ σύμβολα.

Οἱ ναῖσκοι στὴ μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα εἶναι πολυάριθμοι στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια. Στὴν εἰκονογραφία, ἀλλὰ κυρίως στὸν τρόπο λατρείας τῆς Κυβέλης, ἔχουμε νέα στοιχεῖα. Ἄνιχνεύονται καταβολές φρυγικές, ἀλλὰ δύσκολα μποροῦμε πιά νὰ μιλάμε γιὰ προσλήψεις καὶ μεταπλάσεις ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ μετὰ τὸν ἑξελληνισμό τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τοὺς ἐπιγόνους. Πρόκειται γιὰ μία νέα σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐνιαία ἔκφραση μὲ τοπικὲς παραλλαγές πού φανερώνεται κυριότατα στὰ ἱερά. Τὰ ἑλληνιστικὰ Μητρῶα παρουσιάζουν σημαντικὲς διαφορὲς καὶ ὡς πρὸς τὰ ἀρχαῖα, ἀλλὰ καὶ μετὰξὺ τους κατὰ τόπους. Βλέπουμε πλέον κτιριακὰ συγκροτήματα, ὅπως π.χ. τὸ Μητρῶο στὴν ἀρχαία Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. μὲ παράταξη τεσσάρων διαφορετικῶν χώρων, ὅπου μόνο τὸ δεύτερο ἀπὸ ἀριστερὰ διατηρεῖ στὴν κάτοψή του καθαρὰ ναϊκὸ χαρακτήρα⁹⁰. Διαφορετικὴ εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ πρόσφατα ἀνασκαμμένου καὶ ιδιαίτερα

89. Βλ. σχετικὰ Vikela ὁ.π. 229 κέ. καὶ σημ. 256. εἰκ. 150.

90. J. M. Camp, *Die Agora von Athen* (1989) 105

Εἰκ. 17. Ναῖσκόμορφο ἀνάθημα ἀπὸ τὶς Σάρδεις, Μάνισα, Ἀρχ. Μουσ. 4029 (φωτ. ἀπὸ G. Richter, Korai, 1968, εἰκ. 524).

ἐνδιαφέροντος Μητρῶου στὴ Βεργίνα⁹¹, ὅπου ἔχουμε ἓνα ἐκτεταμένο κτιριακὸ συγκρότημα μὲ ποικίλους χώρους σχετικούς μὲ τὴ συντελούμενη λατρεία, πὺν χρονολογεῖται ἤδη στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ἀναθήματα τοῦ μακεδονικοῦ ἱεροῦ, ὅπως ταῦροι καὶ φίδια⁹², ἀναφέρονται στὴ χθόνια ὑπόσταση τῆς θεᾶς καὶ σὲ κάποιες ἀρχαιότερες, σποραδικές πάντως εἰκονογραφικές μαρτυρίες ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Δείγματα τῆς συνάφειας μὲ τὸν ταῦρο μαρτυροῦνται στὸ μικρὸ ἐλλίπες ἀρχαῖκὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τύμβο στὸ Γόρδιο, ἢ σὲ ἓναν μεγάλου μεγέθους ὀρθοστάτη πολὺ καλῆς τέχνης ἀπὸ τὴν Ἀγκυρα, καὶ τὰ δύο πιθανῶς προερχόμενα ἀπὸ ἱερά⁹³. Στὸ μεγάλο ναῖσκόμορφο ἀνάθημα ἀπὸ τὶς Σάρδεις τοῦ γ' τέταρτου τοῦ 6ου αἰ. μὲ σύμμεικτα στοιχεῖα ἀνατολικά-ἰωνικά, ἡ θεὰ πλαισιώνεται μὲ φίδια (εἰκ. 17)⁹⁴. Στὴ χθόνια

91. Πρβ.: Σ. Δρούγου, *AErgoMak* 10 A, 1996, 43 σχ. 1.

92. Σ. Δρούγου, *Ἐγνατία*, 1991/92, 237 εἰκ. 4-5.

93. Ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Γόρδιο (τύμβος C), Ἀγκυρα, Ἀρχ. Μουσ.: H. G. Güterbock, *BaM* 7, 1974, 97-9 πίν. 13· Naumann 87 κέ. K 27· Prayon 170 κέ. ἀρ. 184 πίν. 9c· Buluc ὁ.π. (σημ. 27) 19, 20· E. L. Kohler, *Gordion Excavations 1950-1973: Final Reports II Part I* (1995) 34 ἀρ. TumC 26 πίν. 17D· Roller 75 καὶ σημ. 72

εἰκ. 13. Ὁρθοστάτης ἀπὸ τὴν Ἀγκυρα, Ἀγκυρα, Ἀρχ. Μουσ.: K. Bittel, *AA* 57, 1942, 83 κέ. εἰκ. 2· Buluc ὁ.π. 17 ἀρ. 6. Τὴν πιθανὴ σχέση τῆς πλάκας αὐτῆς, καθὼς καὶ ἄλλων, ὁμοίων στυλιστικά, μὲ διάφορα ἱερά κτίρια τῆς Κυβέλης κοντὰ σὲ τύμβους ὑποστηρίζει ὁ Buluc ὁ.π. 16-23, ἰδ. 20. Κατὰ τὴν παλαιότερη ἄποψη (Bittel ὁ.π.: Güterbock ὁ.π.: πρβ. Naumann 63 κέ.) οἱ ὀρθοστάτες αὐτοὶ συνανήκουν σὲ ἓνα κτίριο.

94. Μάνισα, Ἀρχ. Μουσ. 4029: G. M. A. Richter,

νια υπόσταση ἄλλωστε τῆς θεᾶς, καὶ εἰδικὰ στὴ σχέση της μὲ λατρεία τῶν νεκρῶν, ὀδηγοῦν καὶ εὐρήματα ναῖσκων σὲ τάφους⁹⁵.

Ἡ γραμμὴ συνέχειας πάντως δὲν εἶναι πιά εὐκρινὴς σὲ ὅλες τὶς ἐκφράσεις εἴτε τῆς λατρείας, εἴτε τῆς εἰκονογραφίας: κάποια στοιχεῖα μπορεῖ νὰ ἀποτελοῦν προσλήψεις ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, εἶναι ὅμως δευτερεύοντα καὶ ἀποκοτῶν ἔμφαση μεταγενέστερα· ἀκόμη μπορεῖ νὰ πρόκειται γιὰ γνωρίσματα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ πρωταρχικὰ δεδομένα ἢ καὶ μὲ συμπτωματικὴ συγγένεια μόνο. Στὸν σχεδὸν ἐνοποιημένο πλέον χῶρο τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Ἀνατολῆς τῶν ἑλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων παρατηρεῖται ἡ ἀνακατάταξη τῶν παλαιῶν, καὶ κυρίως ἡ ἐμφάνιση νέων γνωρισμάτων, στὰ ἱερὰ καὶ ἰδιαίτερα στὴ λατρεία τῆς Κυβέλης μὲ δρώμενα, ὅπως λ.χ. τὰ ταυροβόλια⁹⁶, γιὰ τὰ ὁποῖα λείπουν παλαιότερες ἐνδείξεις. Ὁ Ἄττις, ὁ ἐρωτικὸς σύντροφος τῆς θεᾶς, ἐμφανίζεται στὸ προσκήνιο μόλις στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ ἔκτοτε ἡ λατρεία του ἔχει μεγάλη ἀπήχηση⁹⁷. Πρόκειται ὅμως γιὰ δημιούργημα τῆς ἑλληνικῆς μυθοπλασίας, ρίζες του δὲν ἀναγνωρίζονται στὸν φρυγικὸ κόσμο. Τὸ ὄνομα δὲν ἀφορᾷ θεό, ἀλλὰ ἱερατικὸ τίτλο στὴ Φρυγία⁹⁸.

Πὰ ἐνδεχόμενες προσλήψεις καὶ μεταπλάσεις μετακλασικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Ἀνατολή θὰ χρειαζόταν μία ἄλλη ἔρευνα πού θὰ ἀναδεικνυε τὰ νέα ἀμιγῶς ἑλληνικὰ χαρακτηριστικά, καθὼς καὶ τοὺς ἐνδιάμεσους κρίκους.

EYGENIA BIKELA

Korai (1968) 92 κέ. ἀρ. 164 εἰκ. 524-527· Hanfmann - Ramage ὁ.π. (σημ. 71) 43 κέ. ἀρ. 7 εἰκ. 20-50· Naumann 111 κέ. Κ 34 πίν. 12,3· Schattner ὁ.π. (σημ. 83) 85 κέ. ἀρ. 44 εἰκ. 42 πίν. 23,1-3· *LIMC, Kybele* ἀρ. 14 καὶ εἰκ.· Roller 128 κέ. εἰκ. 38 (μὲ χρονολόγηση στὶς ἀρχές τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.).

95. O. Walter, *ÖJh* 31, 1939, 68. Γιὰ τὸ ἀνάγλυφο πού βρέθηκε στὴν Ἀκαδημία: Φ. Δ. Σταυρόπουλλος,

ΠΑΕ 1963, 17 πίν. 10· *CCCA* II ἀρ. 248 πίν. 57· Güntner 27 κέ. Β 11. Ἐπίσης πρβ. τὴν ἀναφορὰ τοῦ Δ. Λαζαρίδη γιὰ τὴν Ἀμφίπολη: *ΠΑΕ* 1981, 22.

96. J. B. Rutter, *Phoenix* 22, 1968, 226-49· V. Özkaya, *AnatSt* 47, 1997, 89-103.

97. L. E. Roller, *Hesperia* 63, 1994, 245-62.

98. Roller 178.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἀκόλουθες:

- Akurgal: E. Akurgal, *Die Kunst Anatoliens* (1961).
CCCA I-VII: M. J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque* I (1987)· II (1982)· III (1977)· IV (1978)· V (1986)· VI (1989)· VII (1977).
Güntner: G. Güntner, *Göttervereine und Götterversammlungen auf attischen Weihreliefs* (1994).
Haspels: C. H. E. Haspels, *The Highlands of Phrygia* I-II (1971).
Hermary I: A. Hermary, De la mère des dieux à Cybèle et Artémis: les ambiguïtés de l'iconographie grecque archaïque, στό: Ἀγαθὸς δαίμων. *Mythes et cultes. Études d'iconographie en l'honneur de Lilly Kahil*, 38. Suppl. *BCH* (2000) 193-203.
Hermary II: A. Hermary, Les naiskoi votifs de Marseille, στό: A. Hermary - H. Tréziny (ἐκδ.), *Les cultes des cités phocéennes. Actes du Colloque International Aix-en-Provence - Marseille, 4.-5.6.1999, Études Massaliètes* 6 (2000) 119-133.
- Işik: F. Işik, Die Entstehung der frühen Kybelebilder Phrygiens und ihre Einwirkung auf die ionische Plastik, *ÖJh* 57, 1986/87, Beibl. 42-107.
LIMC, Kybele: LIMC VIII (1987) 744-766 λ. *Kybele* (Simon).
Naumann: F. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst*, 28. Beih. *IstMitt* (1983).
Πετρόχειλος: Ἴ. Πετρόχειλος, Ἀναθηματικά γλυπτά τῆς Κυβέλης ἀπὸ τὸν Πειραιά, *ΑΕ* 1992, 21-65.
Prayon: F. M. Prayon, *Phrygische Plastik* (1987).
Roller: L. E. Roller, *In Search of God the Mother* (1999).
Vikela: E. Vikela, *Die Weihreliefs aus dem Athener Pankrates-Heiligtum am Ilissos, Religionsgeschichtliche Bedeutung und Typologie*, 16. Beih. *AM* (1994).
Walter: O. Walter, *Beschreibung der Reliefs im kleinen Akropolismuseum in Athen* (1923).

Θεομὲς εὐχαριστίες ἐκφράζονται στὰ Ἀρχαιολογικὰ Μουσεία τῆς Ἀγκυρας καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως γιὰ τὴν παραχώρηση φωτογραφιῶν.

Fig. 1. L. Dupré. L. S. Fauvel nella sua casa di Atene (1819).

LA CASA DI L. S. FAUVEL, PRIMO MUSEO ATENIESE

A. Introduzione

La figura di L.S. Fauvel è così nota alla letteratura archeologica e storica di Atene¹ perchè sia il caso di ridefinirne qui il carattere e l'attività. La sua immagine nel contesto della sua casa e sullo sfondo dell'Acropoli, in una felice composizione di Louis Dupré (fig. 1), è nota anche al vasto pubblico.

1. Ph. E. Legrand, Biographie de L. F. S. Fauvel 1753-1838, in *RA* 30, 1897, 1: I, 41-66; II, 185-201; III, 285-404; *RA* 31, 1897, 2: IV, 94-103; V, 185-223; D. Gr. Kampouroglous, Λουδοβίκος Φωβέλ, Ὁ καλλιτέχνης ἀρχαιοδίφης, *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* (Ἀθῆναι 1923) 385-400; Id. Ὁ πρόξενος Φωβέλ, *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* (Ἀθῆναι 1924) 239-258; C. G. Love, Fauvel's First Trip through Greece, in *Hesperia* 5, 1936, 206-224; J. H. Kroll, Dikasts Pinakia from the Fauvel Collection, in *BCH* 91, 1967, 379-396; O. Harl, Fauvel und die Theronstele, in *AAA* 4, 1971, 417-425; L. Beschi, Uno scavo del 1819 nel demo di Aixone (Glyphada): nuove individuazioni, in *ADelt* 30, 1975, 309-321; L. Beschi, L. S. Fauvel e il c.d. trono Elgin, in *The P. Getty Museum Journal* 5, 1977, 33-40; S. Karouzou, Autour d'une oinochoé protoattique de Toulouse. Sur le baron de Stackelberg et Fauvel, in *AAA* 12, 1979, 127 ss.; L. Beschi, L. S. Fauvel ad Alessandria, in *Alessandria e il mondo ellenistico e romano (in onore di A. Adriani)* (Roma 1983) 3-12; L. Beschi, Fauvel e il Partenone, in *Parthenonkongress Basel* (Mainz 1984) 316 ss.; D. Willers, Ergänzungen an Fauvels Gipsabgüssen vom Parthenonfries, in *Parthenonkongress Basel* (Mainz 1984) 343-344; C. S. Korr, A New Late Antique Ivory. The Fauvel Panel, in *AJA* 88, 1984, 397-403; E. Koumariou, L. S. Fauvel, in *Τόπος καὶ εἰκόνα, Ζ'* (Atene 1985) 9-48; C. W. Clairmont, *IG I² 974 (IG I³ 1197) and Fauvel*, in *Boreas* 9, 1986, 24-26; L. Beschi, Nuovi disegni di L. S. Fauvel nella collezione di Th. Hope, in *Geografia storica della Grecia antica* (Bari 1991) 24-45; L. Beschi, Homonoia: la porta della Concordia immorta-

le a Maratona, in *Concordia* I, 1994, 39-52; L. Beschi, La tomba di una fanciulla attica, in *Scritti in memoria di Lucia Guerrini (Studi Miscellanei 30, Univ. Roma)* (Roma 1996) 99-108.

In seguito saranno usate abbreviazioni col nome degli autori precedentemente citati seguito dall'anno di pubblicazione. Sono anche da tenere presenti, oltre alle abbreviazioni e alle sigle d'uso nella bibliografia archeologica, le ricorrenti abbreviazioni: Dubois: L. J. Dubois, *Catalogue d'antiquités etc. du feu M. le Comte de Choiseul Gouffier, Vente* (Paris 1818); Stackelberg: O. M. von Stackelberg, *Die Gräber der Hellenen* (Berlin 1937); Conze: A. Conze, *Die attischen Grabreliefs*, I-VI (Berlin 1890-1906); Lovinesco 1909: E. Lovinesco, *Les voyageurs français en Grèce au XIX siècle* (Paris 1909); Charbonneaux 1963: J. Charbonneaux, *La sculpture grecque et romaine au Musée du Louvre* (Paris 1963); Schmaltz 1970: B. Schmaltz, *Untersuchungen zu den attischen Marmorlekythen* (Berlin 1970); Hamiaux 1992: M. Hamiaux, *Musée du Louvre. Les sculptures grecques* (Paris 1992); Clairmont CAT: Ch. W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones*, I-VI (Kilckhberg 1993-95).

La presente ricerca era già svolta nel 1975, ma per motivi superiori alla mia volontà non ha potuto essere pubblicata fino ad oggi. Sono dolente in particolare per l'arch. Ioannis Travlos che aveva accettato la collaborazione con grande entusiasmo e che, per la prematura scomparsa, non ha avuto il piacere di veder stampati i suoi disegni e il suo prezioso contributo. Il mio presente lavoro è dedicato alla sua memoria.

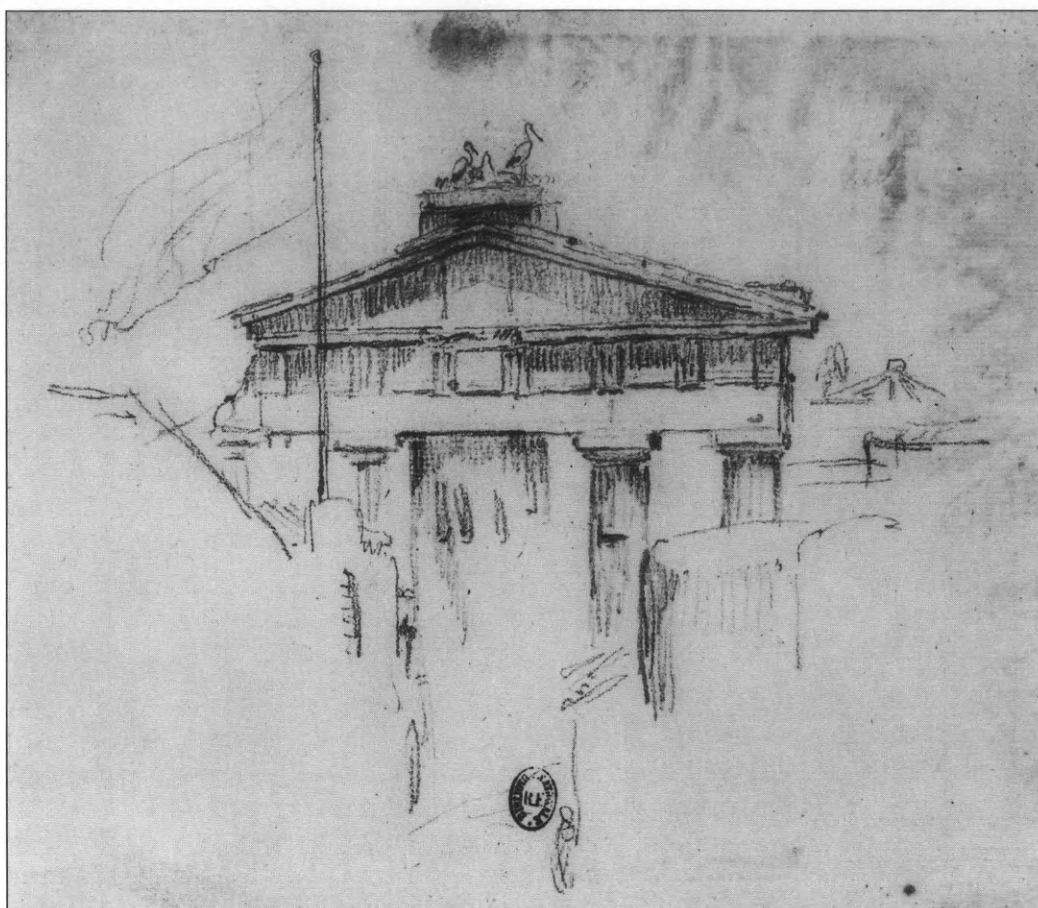

Fig. 2. L.S. Fauvel. *Il Consolato di Francia presso la porta dell'Agorà romana* (Parigi, Bibl. Nat.).

Collaboratore di Choiseul-Gouffier per l'edizione del secondo volume del *Voyage pittoresque de la Grèce*, fu in Grecia nel 1780 (ventisettenne, essendo nato nel 1753) con l'ing. Foucherot, operando fino al giugno del 1782².

Dal maggio del 1786, sempre per conto di Choiseul Gouffier divenuto ambasciatore a Costantinopoli, è destinato ad Atene con l'incarico di produrre calchi in gesso delle sculture dei monumenti (in particolare del Partenone)³, di acquistare antichità, ed eseguire scavi per lo studio

I miei più vivi ringraziamenti, per il permesso di studio e di pubblicazione, vanno alla Direzione della Biblioteca Nazionale di Parigi, alla Direzione degli scavi dell'Agorà ateniese, alla Direzione del Louvre e a tutti coloro che mi hanno aiutato con generosi consigli e facili-

tazioni.

2. Love 1936, 206 ss.; Beschi 1991, 25 ss. Per la biografia e la caratterizzazione dell'opera del Fauvel resta sempre insuperato il contributo del Legrand, in *RA* 1897.

3. Beschi 1984, 319 s.; Willers 1984, 343 ss.

di problemi topografici⁴. Da Atene realizza nel 1787 un secondo viaggio nel Peloponneso e nel 1788 nelle isole egee. Ma tornato ad Atene procede per alcuni anni alla realizzazione e spedizione di calchi e alla esecuzione di scavi in Attica⁵. Dopo il passaggio di Stuart e Revett, a lui si deve uno dei primi concreti contatti della cultura europea con i monumenti della Grecia.

Nel 1789, attraverso le isole egee, visita l'Egitto, operando ad Alessandria e di seguito a Costantinopoli e in alcuni centri dell'Asia Minore. Torna ad Atene nel 1792 e visita di nuovo le isole egee e l'Egitto⁶.

Nel 1792 conosce il Cousinery, console a Salonico e numismatico, e con lui opera in Macedonia⁷. La rivoluzione francese, che non tocca direttamente Atene ma colloca il bassorilievo della Libertà sulla porta di Casa Gaspary, dove il Fauvel abitava, non intacca la sua attività, che continua in Grecia fino alla fine del secolo⁸. Vive allora, trasferita dal 1794 la sua abitazione nel Convento dei Cappuccini presso il monumento di Lisicrate⁹, i travagli connessi alle lotte franco-britanniche. Viene condotto prigioniero a Costantinopoli, dove conosce il Pouqueville e, dopo 16 anni di assenza e la perdita di materiali e disegni¹⁰, rientra in Francia nel 1801.

Dal 1803 venne nominato viceconsole ad Atene; ma allora tornò in Attica più per svolgere la sua attività di antiquario che quella di rappresentante diplomatico, spesso criticata a Parigi¹¹. Come viceconsole ebbe la sua residenza nel Consolato, a sinistra del Propylon dell'Agorà romana¹² come mostra anche un suo disegno con la bandiera francese sul pennone¹³ (fig. 2) e continuò scavi e ricerche per circa un ventennio.

Il Consolato fu la prima sede di una sua collezione. Chateaubriand, in sosta ad Atene nel 1806 sulla strada di Gerusalemme¹⁴, ci offre una immagine precisa di quando dalla Sala di antichità, dove alloggiava, si affacciava per ammirare l'Acropoli. Allo stesso modo ci illustra con efficacia il servizio di accompagnatore ed illustratore dei monumenti di Atene che il Fauvel esercitò con molti ospiti illustri. Fu un protagonista della ricerca archeologica in Grecia nei decenni della fine del Settecento e degli inizi dell'Ottocento. Fu un innovatore nello studio dei monumenti antichi sostituendo ai disegni e alle incisioni, *plus ou moins exactes*, i calchi in gesso che riproducono gli oggetti *avec une justesse mathématique*. Non meno innovatore egli fu come topografo rilevando, con i principi moderni della cartografia, ma anche creando plastici e *plan-reliefs*. Ad essi si farà un cenno più avanti, a proposito del contenuto delle casse in cui fu ridotto il suo Museo, quando Fauvel dovette lasciare Atene. Ma fin d'ora va ricordata la sua pianta di Atene (fig. 3)¹⁵, sia perchè è nel suo tessuto urbanistico che va inserita la sua casa-museo sia perchè è la prima pianta

4. Legrand I 49 ss.

5. Legrand I 53 ss.

6. Beschi 1983, 3 ss. (dell'estratto).

7. Legrand I 66.

8. Legrand II 185 ss.

9. Legrand II 191.

10. Beschi 1991, 27 ss.

11. Legrand III 385.

12. La casa è in chiara evidenza in note stampe di Stuart e Revett e di Thürmer. Cfr. L. e R. Matton, *Athènes*

et ses monuments (Atene 1963) tavv. LXIV e LXV. Cfr. A. Outrey, Note sur la maison habitée par Chateaubriand pendant son séjour à Athènes au mois d'aout 1806, in *Bulletin de la Société Chateaubriand* 25.6.1936, 1 ss.

13. Parigi, Bibl. Nat., Estampes Gb 15b, f. 214. Disegno a matita su carta azzurra (cm. 19×12).

14. F. A. de Chateaubriand, *Itinéraire de Paris à Jérusalem*. I, *Notes sur la Grèce* (ediz. Paris 1852) 209-250.

15. Parigi, Bibl. Nat., Cartes et Plans Rég. C 2238, 34 e 71. Cfr. Koumariou 1985, 71.

Fig. 3. L.S. Fauvel. *La pianta di Atene* (Parigi, Bibl. Nat.).

redatta secondo rilievi scientifici. Egli fu, purtroppo, anche un commerciante di antichità, ma con lo scopo di conseguire i mezzi per portare avanti le sue ricerche. Ben diverso, quindi, dall'équipe di Lord Elgin, prevalentemente dedicata alle spogliazioni¹⁶. Dal 1810, conseguita una sua indi-

16. Fauvel ebbe, come agente di Choiseul-Gouffier, comandi brutali di spogliazione (Legrand I 57), ai quali rispose soprattutto con forniture di materiale documenta-

rio non antico, come i calchi in gesso delle sculture architettoniche ateniesi. Sembra falsa anche l'accusa che volesse depredare il c.d. Theseion. Cfr. in particolare Legrand

pendenza, una notevole collezione di antichità e una ricca conoscenza di problemi archeologico-topografici, soprattutto di Atene e dell'Attica, decise di costruirsi una casa di un certo impegno che fosse al tempo stesso Abitazione, Consolato e Museo.

A questa casa vorremmo rivolgere la nostra attenzione per i molteplici significati che essa riveste.

B. La pianta della nuova casa

La nuova casa del Fauvel, finora nota dalla puntuale descrizione del Pouqueville e dalla bella litografia di Louis Dupré (fig. 1)¹⁷, restò a lungo un problema da definire, soprattutto per quanto riguarda la sua collocazione. Il Kambouroglous ne aveva individuato il quartiere, tra il c.d. Theseion e la stoà di Attalo, in base ad una iscrizione e ai termini della descrizione di un contratto. Ma fu soprattutto il Travlòs che nel 1953 riuscì a definirne con notevole approssimazione il sito, a seguito di alcuni ritrovamenti degli archeologi americani nel campo dell'Agorà e di un attento esame della litografia del Dupré, con una triangolazione che partendo da un punto delle pendici N dell'Acropoli, tramite la cupola della chiesa bizantina dei Santi Apostoli, giungeva al punto di vista del pittore, quindi alla loggia della casa del Fauvel. La casa doveva trovarsi presso il lato orientale dell'Odeion di Agrippa, nel quartiere ottocentesco della Panaghia Vlassarou.

Una svolta decisiva avvenne quando, nell'estate del 1971, scoprii tra le carte del Fauvel nella Biblioteca Nazionale di Parigi la pianta della casa (fig. 4). Mi rivolsi immediatamente alla competenza dell'arch. I. Travlòs, il quale con la proiezione della pianta stessa sulla griglia dello scavo americano (fig. 23) e con la precisa individuazione delle sue linee strutturali, ne recuperò la realtà architettonica espressa nei suoi disegni (figg. 27-29), nei plastici redatti, dietro la sua guida, da N. Gerasimof (figg. 12-13, 30-31) e nel suo saggio qui pubblicato, al quale rinviemo per la documentazione archivistica e per una descrizione tecnica¹⁸.

Il disegno, su carta bianca (cm. 19×23), è al Cabinet des Estampes della Bibliothèque Nationale di Parigi nel volume Gb 15b, al f. 30. Il bibliotecario coordinatore dei disegni, acquistati nel 1840, scrisse a penna in alto a sinistra: *Plan d'une maison d'Athènes* travisando la scritta originaria a matita del Fauvel, in alto a destra: *Plan de ma maison à Athènes*. Per il ruolo che la casa del Fauvel ha svolto nell'Atene e nella cultura europea del secondo decennio dell'Ottocento, l'identificazione assume un significato dai molteplici risvolti.

Una breve descrizione di essa è una premessa necessaria ad ogni considerazione. Non si tratta che di una pianta rapidamente schizzata, certamente quando il Fauvel, specificando il sito di Atene, doveva aver lasciato la città. Anche se non è datata, pensiamo che sia stata tracciata a Smirne, forse per parlarne a qualche ospite.

I 50 ss. Questo carattere di studio e rispetto dei monumenti risulterà, anche più avanti, nella analisi del suo Museo.

17. Cfr. *infra* capitolo F, note 72-73.

18. Cfr. alcune notizie in A. Kokkou, *Ἡ μέγαρα γιὰ*

τις ἀρχαιότητες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα Μουσεία (Atene 1977) 20 s., fig. 13; *Ἀθήνα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὡς τὴν ἴδρυσή τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους* (Atene, Cat. mostra 1985) 88 n. 231 (ricostruzione di I. Travlos; plastico di N. Gerasimof, 1975).

A destra, fuori pianta, è il segno di orientamento per cui la casa aveva il suo asse principale NS e il suo ingresso a S. In basso, sotto il passaggio di una strada (*la rue*), è la scala metrica di 50 piedi (un piede francese = m. 0,3248) che ha permesso a I. Travlòs una precisa, moderna, stesura della pianta dei suoi due piani con l'identificazione degli ambienti, una sezione longitudinale, una proiezione sulla carta topografica dell'Agorà, e quindi la possibilità della creazione di un modello plastico. Tutto questo è stato possibile perchè il Fauvel ha postillato la sua pianta con scritte esplicative interne alla pianta stessa e in una didascalia in margine a sinistra. Ai disegni e al saggio del Travlòs rinviamo per una chiara identificazione degli spazi e per un'inserimento della costruzione nella tradizione edilizia dell'architettura ateniese. Ma, per avviare un discorso di carattere storico-archeologico, ci sembra doveroso evidenziare quegli elementi che hanno portato a quel nitido risultato.

Sul lato meridionale della strada, un rettangolo di fronte all'ingresso, è un *Sarcophage avec inscription*. Ai lati dell'ingresso altri due rettangoli minori rinviano, con i numeri 1 e 2, alla legenda: *inscriptions*. La costruzione è distribuita, come nel vecchio Consolato presso l'Agorà romana, attorno a due cortili: a S una *Cour*, a N un *Jardin*. Entrati nella corte, sui lati meridionale e orientale corre una *terrasse*, e quindi sotto ad essa era un portico. Nell'angolo SE il *Pavillon*, l'antenna della bandiera che vedremo più avanti sventolare nella litografia di Dupré. Nell'angolo SO un *puits*. Sul lato di fronte all'ingresso, a livello delle due terrazze (e quindi raggiunta da una scala nell'angolo NO) una *gallerie couverte* aperta verso il cortile. Essa è comunicante ad O, tramite il vano 4 (*petit Cabinet*), a sinistra con il vano 10 della legenda (*chambre à coucher*) e a destra con una *petite terrasse*, sostenuta da due colonne e aperta verso il *jardin*. A N il raccordo è con un grande vano, ugualmente rivolto al giardino, un *Salon*, sottostante al quale è indicata la *Salle à manger*. Da esso, tramite un vestibolo, si accedeva al *Salon-Musée*.

Tutto il resto, attorno al giardino, era limitato al piano-terra con corpi tra di loro separati. Un *four* (6) e una *cuisine* (5) nell'angolo SO. Poi una *Sortie* laterale, aperta verso un vicolo e accostata a sinistra da *la prison* (8), necessaria in un Consolato, e a destra da una *écurie*. Isolato, presso l'angolo NE, un *Cabinet* o atelier riservato al lavoro e alla concentrazione, mentre a SE è una *Citerne où est une inscription* (3)¹⁹.

C. Alcuni visitatori della casa

Nel 1810 il Fauvel doveva aver già trasferito il Consolato francese nella sua nuova casa, presso i "Giganti" della parrocchia di Vlassarou. Infatti J. C. Hobhouse, che si trova allora ad Atene in compagnia di Lord Byron, ricorda²⁰ che, ad una piccola distanza dal portico dorico (i.e. Agorà romana), sopra la porta d'una casa prima appartenente al Consolato francese, c'è un bassorilievo

19. Nel dicembre del 1831 il Fauvel annota che, nelle rovine della sua casa, non restano che certe iscrizioni, di cui una sola è interessante: l'iscrizione sulla cisterna. Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22871, f. 116r/v. Cfr. Legrand V

217. Forse trattasi della iscrizione, trovata dal Fauvel presso la porta di Acharne nel 1810: CIG 175; IG I³ 1353.

20. *A Journey through Albania, etc. during the years 1809 and 1810* (London 1813) I 300.

rappresentante la Libertà, inserita in una ghirlanda di alloro con la scritta "République Française". Poichè Lady Stanhope²¹ nello stesso anno afferma che Fauvel viveva in una piccola casa presso l'Agorà antica, sembra ancor meglio definita il periodo del trasloco nel corso del 1810. Ricordiamo inoltre che le sculture del tempio di Aphaia ad Egina, portate ad Atene subito dopo la scoperta agli inizi di maggio del 1811, vengono parzialmente ospitate nella nuova casa di Fauvel, dove appaiono in un disegno di Haller von Hallerstein²², e nella quale ne vengono eseguiti i calchi²³.

Nella nuova casa dovette accogliere alcuni illustri visitatori di Atene che spesso la ricordano. Nei primi anni, prima della visita e della descrizione del Pouqueville nel 1815, ricordiamo i nomi di H. Holland²⁴, di Ch. R. Cockerell, di J. Linckh, di Smarth Hugues²⁵, di William Turner²⁶, di J. M. Wagner, di J. Bramsen²⁷ e del barone von Stackelberg²⁸. Seguono nel 1816 il Conte de Marcellus²⁹ e Carolina d'Inghilterra³⁰, Principessa di Galles, affascinata dal suo Museo. Molto importante le visite, nel 1817, del conte di Pourtalès³¹, del conte di Forbin, Conservatore dei Musei Reali di Parigi, che acquista una serie di sculture oggi al Louvre³². In sua compagnia è il pittore P. Prévost, autore di un *Grand Panorama d'Athènes* nel quale figurava lo stesso Fauvel. Seguono tra il 1817 e il 1820 l'architetto R. Wood, H. W. Williams³³, P. E. Laurent³⁴. Da distinguere, per importanza documentaria, le due visite del pittore Louis Dupré³⁵ (aprile 1819) e dell'architetto L. Vulliamy. E infine, ormai alla vigilia dell'insurrezione greca, la visita del poeta Pierre Lebrun³⁶, autore di un *Voyage en Grèce* (1828), che qualifica la casa come *Musée d'Athènes*.

21. H. Stanhope, *Travels narrated by her Physician* (London 1846) 40.

22. H. Haller von Hallerstein, *... und die Erde gebar ein Lächeln. Der erste deutsche Archäologe in Griechenland* (München 1983) fig. a p. 98.

23. REG 1912, 165: 'Je conserve les plâtres des principales têtes et de quelques unes de ces figures et plusieurs torses que je me suis empressé de mouler moi même, pour ne point perdre de vue ces précieux restes remis à la lumière'. E i calchi dovettero esser stati eseguiti prima della fine di luglio, quando le sculture erano già partite per Zante.

24. H. Holland, *Travels in Ionian Isles, Albania, Macedonia etc., during the years 1812 and 1813* (London 1815) 411 ss.

25. Th. Smarth Hugues, *Travels in Greece and Albania* (London 1830).

26. W. Turner, *Journal of a Tour in the Levant* (London 1820) 333, 346 ss., 355, 374.

27. J. Bramsen, *Promenade d'un voyageur prussien en diverses parties de l'Europe, de l'Asie et de l'Afrique en 1814 et 1815* (Paris 1818) 66 ss., 73 ss.

28. P. Goessler, J. Linckh. Ein Philhellene, in *MünchnJahrb* 1937, 137 ss.

29. Ospitato nella camera vicina alla sua (p. 346). E.

Lovinesco, *Les voyageurs français en Grèce au XIX siècle* (Paris 1909) 56.

30. *Voyages and Travels of her Majesty Caroline Queen of Great Britain* (London 1821) 421 ss.

31. Lovinesco 1909, 44.

32. Il Forbin, che alloggia presso di lui, osserva: *sa retraite est celle d'un sage, embellie par le goût. Il est entouré de débris de l'ancienne Athènes... Assis sur la terrasse nous entendions, le soir, la musique discordante des esclaves égyptiens*. Cfr. Comte de Forbin, *Voyage dans le Levant en 1817 et 1818* (Paris 1819) 18, 38. Lovinesco 1909, 40 s.

33. H. W. Williams, *Travels in Italy, Greece, and the Ionian Islands* (Edinburgh 1820) 295 ss., 334 ss.

34. P. E. Laurent, *Recollection of a Classical Tour through various Parts of Greece, Turkey and Italy made in the years 1818 and 1819* (London 1821) 87 ss., 129. Egli aggiunge un dettaglio, anche se ovvio, sull'aspetto della casa: "Over the door of his House (the most respectable of Athens) are quartered the arms of France".

35. Così preciso nella felice composizione dell'antiquario francese al cavalletto sullo sfondo delle pendici N dell'Acropoli, da apporre su un pennone, che domina il cortile delle antichità, la bandiera del consolato.

36. Lovinesco 1909, 56. P. Lebrun, *Le voyage de Grèce*

D. L'abbandono e la distruzione della casa

Su questa casa nel maggio del 1821, proveniente dall'Acropoli, cade una bomba che passa il tetto e danneggia il locale occupato ordinariamente dal viceconsole-antiquario. Il Fauvel raccoglie il suo Archivio, la collezione di monete, alcune antichità e si rifugia a Zea. Torna ad Atene³⁷ nell'ottobre dello stesso anno e registra: "*la maison a été respectée, on y a volé des meubles, beaucoup d'effets que des Français et des voisins y avaient cru en sûreté.....Mes antiquités n'ont point été touchées....les Pachas ont eu la précaution de faire mettre leur cachet sur la mienne après avoir ordonné de la respecter*".

Il Fauvel seguiva, come noto, una linea politica filoturca. Egli non nutriva speranze nella vittoria della causa filellenica, anche se dai Turchi, nel caso di un loro rientro ad Atene, non poteva attendersi facili condizioni. La vecchia classe, tra la quale il Fauvel contava numerosi amici, sarebbe stata sostituita da una nuova, di "*grossiers et féroces asiatiques*", che certamente avrebbe governato con maggiore rigore e diffidenza.

Dai Greci non poteva quindi attendersi che ostilità e, quando, nel novembre del 1821, i Greci rientrano ad Atene, molti Turchi si rifugiano tra le pareti del Consolato francese, sotto la cui bandiera cinque di loro saranno assassinati³⁸. Il 17 luglio 1822 il Fauvel lascia definitivamente la città e si dirige a Sira, dando a un certo Dejean, giovane francese sposato e residente ad Atene dal 1820, la reggenza del Consolato in sua assenza. Ma l'8 luglio del 1823 lascia anche Sira, diretto a Smirne dove si costruirà una nuova, ma più modesta, casa. Ad Atene torna, *en touriste*, mantenendo, con residenza a Smirne e fino al 1831, il titolo di vice-console di Atene, presso il Consolato di quella città, retto dal David. Disperando ormai in un rientro, lascia invece al Dejean l'incombenza di imballare e spedire a Smirne il suo Museo. Il Dejean appresta 54 casse, lasciando fuori i materiali pesanti (iscrizioni, sculture e frammenti architettonici) e, con l'aiuto del console-antiquario Georg Gropius, ne redige un inventario. Ma il Gouras e gli Efori greci si oppongono, con ben comprensibile risolutezza, all'esportazione³⁹.

Durante il secondo assedio dell'Acropoli, nei mesi di maggio e giugno del 1825, la sua casa viene completamente distrutta⁴⁰, casse comprese.

Nel 1828, Edgar Quinet, membro della *Expédition Scientifique de Morée*, osserva: "*A peine s'il reste encore quelques maisons: celle de M. Fauvel, remplie jadis de sarcophages, de cippes, de marbres chargés d'inscriptions, est rasée; on en reconnaît l'emplacement à la foule de débris de sculptures qui jonchent le sol*"⁴¹. Tra questi *débris* un chirurgo francese al servizio del Bey e il console austriaco

(Paris 1828) 269: *Il serait difficile de songer à Athènes sans songer aussi à M. Fauvel, qui en faisait les honneurs au nom de la France, avec tant de bonté, de savoir et de grace. Peu de voyageurs ont quitté l'Attique sans avoir contracté une dette de gratitude. Les événements l'ont forcé de fuir loin du lieu qui était devenu sa patrie. Sa maison dont il avait fait le Musée d'Athènes, sa jolie maison si hospitalière, a été ravagée et brûlée. Il vit maintenant réfugié à Smyrne.*

37. Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22871, f. 48 s.

38. Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22871, f. 55.

39. Legrand V 204; A. Kalogeropoulou - M. Prouni Philip, *Στοιχεία της ιστορίας της περι των αρχαιοτήτων μερίμνης. Εύρετήριον της Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος, 1837-1874* (Ἀθήναι 1973) λδ'.

40. Legrand V 217.

41. E. Quinet, *De la Grèce moderne et ses rapports avec l'antiquité* (Paris 1830) 336, 362. Lovinesco 1909, 91. Allo stesso modo, a seguito di una visita tra il maggio e il giu-

Gropius riescono a recuperare il recuperabile e lo inviano a Smirne. Il Fauvel, che da Smirne, nel dicembre del 1831, rimpiange la perdita delle iscrizioni⁴², e, ormai desolato (*tout a mal tourné; plus de Consulat, plus de Musée, plus de maison*), autorizza infine il Gropius a vendere tutta la rovina della casa, le macerie e il terreno⁴³. Un ultimo rimpianto è rivolto il 28 febbraio 1832 in una lettera da Smirne al Dupré che aveva lasciato la più bella immagine di quella felice e singolare residenza⁴⁴.

Del 16 ottobre 1833 e del 7 aprile 1834 sono ormai gli atti di vendita che interessano l'area della casa, dove sorgeranno quelle nuove costruzioni che negli anni 1934 e 1935 furono demolite per lo scavo dell'Agorà.

Mentre ad Atene la casa del Fauvel andava distrutta e la sua collezione sconvolta e dispersa, l'antiquario francese, già quasi ottantenne e colpito ormai da varie delusioni, trovò ancora la forza per costruirsi una nuova abitazione a Smirne. Ancora una volta doveva essere una "*maison-musée*". Fu lui stesso che, come ad Atene, provvide alla costruzione nei termini modesti richiesti dal poco materiale che gli era rimasto della ricca collezione ateniese⁴⁵ e dalle ridotte integrazioni che la breve permanenza e gli acciacchi dell'età ormai avanzata gli stavano procurando col suo nuovo interesse antiquario e topografico nell'area di Smirne⁴⁶. Qui era arrivato il 12 luglio 1823 ed aveva avuto modo di apprezzare, quale sostituto della cocente nostalgia di Atene, la calma di una città nel dolce clima della Ionia.

Svanite le speranze di un ritorno in Attica, dovette quindi procedere alla costruzione di una casa per la sua attività di viceconsole di Atene, in esilio ma in funzione fino al 1831, e per la sua passione di antiquario che l'accompagnerà fino alla morte. Non conosciamo, a differenza di Atene, i dettagli della nuova costruzione; ma sappiamo che anche qui la casa, pur semplice, era aperta agli eruditi e colti viaggiatori. "*Sa demeure était digne d'un Spartiate*" dice la Saint-Elme nel 1829⁴⁷, "*il n'avait dans son atelier ni teintures ni sièges confortables*". Doveva tuttavia avere il pregio di una situazione più confortevole di quella di Atene: presso il mare, esattamente nell'area nordorientale della città, nel quartiere della Punta, che ospitava alcune rappresentanze diplomatiche occidentali. È da quest'area che il Fauvel ha tracciato ad acquerello un suo panorama di Smirne su una carta con la stessa filigrana di un foglio su cui ha dipinto una veduta, non intitolata, di una casa affacciata sul mare che potrebbe essere la sua⁴⁸.

gno del 1825, A. Proketsch von Osten, *Denkwürdigkeiten und Erinnerungen aus dem Orient II* (Stuttgart 1836) 388, aveva osservato: *Ich zog einstweilen weiter durch die Strasse nach dem Tempel des Theseus zu; da fiel mir als Tafelstein einer Hausbank eine Inschrift auf, ich warf einen Blick in den Hof und sah da eine Menge von Statuenresten, Friesstücken, Inschriften, Basreliefs u.s.w. aufgestellt - es war Fauvels Haus.*

42. Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22871, f. 116 r/v.

43. Della casa distrutta parlerà anche nella lettera di ringraziamento all'Istituto di Corrispondenza Archeologica, per la sua nomina a Socio corrispondente. Cfr.

Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22871, f. 208.

44. Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22871, ff. 127, 219 s.

45. "*Mes notes, quelques papiers, quelques dessins sauvés*" era tutto quanto gli restava, assieme alla collezione di monete e a pochi frammenti salvati dal disastro delle 54 casse ateniesi.

46. Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22877, 1, f. 78 ss.

47. Legrand V 218.

48. Parigi, Bibl. Nat., Estampes GB 15, f. 78 (panorama di Smirne); Gb 15, f. 60 (casa Fauvel). La veduta ricorda quella della fronte dell'Agorà romana di Atene, vista dalla finestra della sua prima casa.

È in questa casa che egli, continuando consuetudini ateniesi, accoglie ancora ospiti e visitatori. Ricordiamo nel 1826 il passaggio del conte de Laborde, autore di una famosa monografia sulla storia di Atene dal XVI al XVIII secolo⁴⁹. Il suo ricordo di una casa da “spartiate” doveva esser provocata dallo stesso Fauvel col racconto delle traversie della grande casa ateniese ormai distrutta, forse illustrata dal disegno da cui ha preso le mosse la nostra ricerca.

Ricordiamo, di seguito, alcune visite importanti di cui siamo riusciti a cogliere la registrazione. J. Emerson⁵⁰ dedica nel 1829 una pagina al Fauvel e ricorda come egli, già vecchio, stesse ancora lavorando alla creazione di un modello in cera della città di Atene “*unique in point of design as accurate in execution*”; l'impressione ricavata dalle frequenti visite al vecchio antiquario è che egli fosse roso da una inguaribile nostalgia per Atene.

Nel 1832 J. d'Estourmel⁵¹ lo visita appena giunto a Smirne e torna frequentemente alla sua casa. Anche allora il discorso doveva continuamente cadere su Atene e il *plan-relief* della città (fig. 19) permetteva virtuali escursioni e digressioni che alleviavano il malinconico rimpianto. I discorsi del vecchio antiquario dall'aria di “*un philosophe voltairien*” si allargavano anche a valutazioni su persone, come su Pouqueville che l'aveva già fatto passare ad una larga notorietà con le pagine che gli aveva dedicato nel suo *Voyage en Grèce*, e sull'abate Barthélemy, autore del fortunatissimo *Viaggio in Grecia del giovane Anacarsi*.

Nel 1837 è F. Hervé⁵² che visita il Fauvel nella sua casa, circondato da oggetti interessanti, come al centro di un Museo; ed è ancora una volta il *plan-relief* di Atene che fa la gloria dell'ultraottantenne antiquario, senza far ombra tuttavia ai modelli di edifici, agli oggetti antichi e ai numerosi schizzi e disegni che colpiscono il visitatore per la loro “*breath and boldness*”.

Ma il Fauvel non era visitato solo da colti viaggiatori e turisti come la già citata Ida Saint-Elme, detta la Contemporanea, che fu attratta dalla sua amabilità, dalla sua cultura e che lo spinse (ultimo inutile tentativo!) a redigere e pubblicare organiche sintesi della sua vasta e ricca documentazione, offrendo persino la sua collaborazione come segretaria.

Come ad Atene, anche qui non mancarono i contatti con mercanti d'arte e collezionisti che gli potevano offrire mezzi di vita, in una delle fasi meno felici del suo bilancio privato. Nel 1836 Albert Lenoir⁵³ lo visitò per conto di Raoul Rochette onde avviare l'acquisto del suo medagliere e del *plan-relief* di Atene; altri tentativi furono fatti da M. Jomard l'anno seguente. Ma, nonostante la buona disposizione del Fauvel, la sua offerta di comporre anche un nuovo *plan-relief* dell'Attica e la stesura del Catalogo del suo medagliere, non fece in tempo a concludere da vivo le necessarie trattative.

Morì il 12 marzo 1838, ancora circondato dai materiali della sua collezione e del suo infaticabile studio. Questi furono portati in Francia dagli eredi e il 27 e 28 aprile 1840 furono venduti all'asta a Parigi⁵⁴. Solo la parte antiquaria (i manoscritti, i disegni, le carte topografiche, i *plan-*

49. Cte De Laborde, *Athènes au XVI, XVII et XVIII siècle* (Paris 1854) 76 nota 3.

50. J. Emerson, *Letters from the Aegean* (London 1829) I 237.

51. J. D'Estourmel, *Journal d'un voyage en Orient* I

(Paris 1844) 190 ss.

52. F. Hervé, *Residence in Turkey and Greece* II (London 1837) 44 s.

53. Legrand V 219.

54. *Notice de la Collection de Mr. Fauvel ancien consul*

reliefs, i modelli, le monete e le ceramiche) fu assicurata allo Stato con l'acquisto da parte della Bibliothèque Nationale. Il resto, costituito da un ricco e sorprendente patrimonio personale moderno (oreficeria, glittica, avori, miniature, dipinti, porcellane cinesi, e vari effetti personali e articoli d'arredamento), andò disperso.

D. Il "Museo"

Un problema strettamente connesso con la casa di Fauvel è quello della sua collezione di antichità che ne abbelliva gli ambienti e i cortili ed era concentrata prevalentemente nel grande vano (circa m. 10×4) del *Salon-Musée* e del sottostante *Atelier*. La collezione riveste una particolare importanza anche perchè costituiva una sorta di Museo didattico.

Composta di materiale vario, frutto delle ricerche di scavo dello stesso Fauvel, era anche il risultato di studi e ricerche sul terreno come nel caso dei plastici topografici di Atene, del Pireo e dell'Attica, di modelli di edifici, di calchi in gesso di sculture e di elementi architettonici, nonchè di ricchi dossiers di disegni. Non mancava un piccolo nucleo di materiale antico e soprattutto di iscrizioni, distribuite in diversi settori interni ed esterni della casa, che il Fauvel definiva con orgoglio "*mon Musée*". In realtà la collezione era aperta alla ammirazione dei numerosi viaggiatori e visitatori di Atene che non mancavano di completare la visita ai monumenti antichi con una sosta, spesso guidata dallo stesso Fauvel, in un Museo che costituiva un consuntivo e una messa a punto sistematica delle esperienze archeologiche di quegli anni. In questo senso la nuova casa di Fauvel rappresenta anche il primo museo archeologico dell'Atene moderna, affiancato da poche altre collezioni minori e transeunti, prima che, con l'indipendenza ellenica, iniziasse la storia delle sue prestigiose collezioni statali.

Un fondamentale complemento illustrativo alla collezione doveva essere la sua pubblicazione, opera alla quale il Fauvel fu ripetutamente spinto da amici e ammiratori, come il Pouqueville, il Coquerell e Ida Saint-Elme. Il progetto era del resto nella mente di Fauvel, intenzione del quale era anche quella di lasciare in eredità tutto il materiale di sua proprietà ai Musei nazionali francesi. Ma ambedue i progetti rimasero incompiuti, anche perchè la collezione Fauvel non rappresentava un Museo chiuso a nuove accessioni e a vendite. Ognuna delle case dove operò il Fauvel (la casa presso l'Agorà romana, la casa nel cuore dell'Agorà greca e la casa presso la Punta a Smirne) ebbe un suo Museo che rispecchiava un momento particolare della sua attività, nonchè una particolare consistenza di materiale, soggetto spesso a mutare per le nuove scoperte e per il commercio.

de France en Grèce, consistant en Médailles grecques en or, en argent et bronze, Bijoux en or et argent, Vases étrusques, Terres cuites, Plâtres, moules sur l'antique, curiosités diverses et quelques Porcelaines de Chine dont la Vente aura lieu aux enchères après son décès les 27 et 28 avril 1840, Place de

Bourse 2. Exposition publique: 26 avril 1840. Cfr. anche *Collection Fauvel. Notice de sa Collection des vases, terres cuites et marbres découverts dans l'Attique et autres lieux de la Grèce*, Paris 18 novembre 1842.

Ne vorremmo dare un esempio con il materiale raccolto dal Fauvel nella prima casa, presso l'Agorà romana e passato, a varie riprese, nella collezione di Choiseul-Gouffier.

1. Metopa S 2 del Partenone. Louvre Ma 736. F. Brommer, *Die Metopen des Parthenon* (Mainz 1967) 91 s. tavv. 150, 197 s.; Charbonneaux 1963, 16; Hamiaux 1992, 135 n. 127.
2. Fregio delle *Ergastinai*. Louvre Ma 738. F. Brommer, *Parthenonfries* (Mainz 1977) 121 s. tav. 186 s.; Charbonneaux 1963, 17 s.; Hamiaux 1992, 134 n. 126.
3. *Lekythos* marmorea di Antiphon da Maratona. Dubois n. 122. Louvre Ma 789. Conze I n. 441 tav. 103; Charbonneaux 1963, 113; Schmaltz 1970, 137 tav. 46; Hamiaux 1992, 180 n. 178; Clairmont *CAT* 4. 383.
4. *Lekythos* marmorea da Atene. Dubois n. 117. Louvre Ma 788. Conze I n. 433 tav. 88; Charbonneaux 1963, 114; Schmaltz 1970, 144 tav. 46; Hamiaux 1992, 181 n. 180; Clairmont *CAT* 3. 413.
5. *Lekythos* marmorea da Atene. Louvre Ma 787. Conze I n. 368 tav. 88; Charbonneaux 1963, 114; Schmaltz 1970, 144 s. tav. 42; Hamiaux 1992, 180 n. 179; Clairmont *CAT* 3. 412.
6. Stele funeraria di Rhode, figlia di Apolexis. Louvre Ma 777. Conze I n. 243. Charbonneaux 1963, 117; Hamiaux 1992, 194 n. 197; Clairmont *CAT* 2. 292b.
7. Rilievo votivo alle divinità eleusine. Dubois n. 99. Louvre Ma 752. A. Peschlow Bindokat, in *JdI* 87, 1972, 156 R67; *LIMC* IV (1988) 865 n. 234 tav. 578; Hamiaux 1992, 215 n. 223.
8. Rilievo di decreto del 410/9. Louvre Ma 831. Charbonneaux 1963, 114; Hamiaux 1992, 140 n. 132; M. Meyer, *Die griechischen Urkundenreliefs* (Berlin 1990) 69 ss.
9. Ritratto di Erode Attico da Maratona. Louvre Ma 1164 (fig. 5). Charbonneaux 1963, 166; K. de Kersauson, *Musée du Louvre. Catalogue des portraits romains II* (Paris 1996) 290 ss. n. 112; Beschi 1994, 39 ss. tav. IV.
10. Ritratto di Marco Aurelio, da Maratona. Louvre Ma 1161 (fig. 6). Charbonneaux 1963, 165; De Kersauson *op. cit.* 226 ss. n. 99; Beschi 1994, 45.

Fig. 5. Parigi, Louvre. Ritratto di Erode Attico da Maratona.

Fig. 6. Parigi, Louvre. Ritratto di Marco Aurelio da Maratona.

Altre si dispersero alla morte di Choiseul-Gouffier:

11. Stele di Philomelos. Perduta. Dubois n. 125; Conze I n. 262; Clairmont *CAT* 186.
12. *Lekythos* marmorea da Maratona. Dubois n. 120. Perduta. Conze I n. 263; Clairmont *CAT* 219.
13. *Lekythos* marmorea da Maratona. Dubois n. 116. Berlino. Conze II n. 632; Blümel 1966, 50, K 63 figg. 82, 84; Schmaltz 1970, 129, A120; Clairmont *CAT* 2. 303a.
14. *Lekythos* marmorea da Maratona. Dubois n. 121. Berlino. Conze I n. 89; Blümel 1966, 52, K 64 figg. 83, 84; Schmaltz 1970, 125, A72; Clairmont *CAT* 2. 774.
15. *Lekythos* marmorea dalla Via Sacra per Eleusi. Dubois n. 111. Perduta. Conze II n. 780.
16. Stele di Diognetos di Ramnunte. Dubois n. 129. Louvre, ma in prestito permanente a Varsavia, Museo Nazionale. Conze II n. 1012 tav. 197; Hamiaux 1992, 154 n. 148; Clairmont *CAT* 2. 224.
17. Stele. Dubois n. 147. Louvre Ma 776. Conze II n. 1089 tav. 223; Hamiaux 1992, 152 n. 145; Clairmont *CAT* 2. 222.
18. Stele da Maratona. Dubois n. 119. Perduta. Conze II n. 1173.
19. Stele di Artemidoros (sequestrata dagli Inglesi). Londra, Brit. Mus. Cfr. Smith, *Brit. Mus., Catalogue of Sculpture* I 629; Conze III n. 1575 tav. 333.
20. *Pinax* frammentario, figurato e iscritto: ΑΘΗΝΑΙΑ ΗΦΑ..... Dubois n. 135; P. O. Brönsted, *Reisen und Untersuchungen in Griechenland* (Paris 1830) 170, 302 s., 318 s. tav. LXII.
21. Stele. Berlino. Dubois n. 113; Conze II n. 921 tav. 182; Blümel 1966, 24, K 28 fig. 23; Clairmont *CAT* 1. 186.
22. Sfinge. Berlino. Dubois n. 107; Conze III n. 1681; Blümel 1966, 29 s., K 32 fig. 28.
23. Stele da Salamina. Conze III n. 1683.
24. Ritratto di Lucio Vero da Maratona. Oxford. Ashmolean Museum (già Cook) (fig. 7). E. Strong, *JHS* 28, 1908, 26 tav. 18; C. Vermeule, *Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor* (Cambridge 1968) 278 ss., 432.
25. Tre frammenti di bassorilievo con 6 efebi (già coll. Fauvel)⁵⁵.
26. Testa maschile diademata rivolta a sin., dal fregio partenonico (già coll. Fauvel). Dubois n. 112.
27. La stele Conze II n. 925; Clairmont *CAT* 0. 865a, già coll. Fauvel, fu presa durante la sua prigionia a Costantinopoli⁵⁶.

Fig. 7. Oxford, Ashmolean Museum. Ritratto di Lucio Vero da Maratona.

55. Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22877, f. 95v. n. 191; Dubois n. 6: *Trois fragments de bas-reliefs qui appartenaient à une même frise. On y voit les figures plus ou moins complètes de six éphèbes qui paraissent pré luder à des exercices gymnastiques. Ces sculptures qui décoraient l'un des édifices*

d'Athènes, faisaient partie de la collection Fauvel.

56. Incerte le provenienze, tramite Fauvel, di Louvre Ma 782 (Conze III 295 n. 1360 tav. 286; Hamiaux 1992, 185 n. 1867) e Louvre Ma 3111 (Conze I 116 s. n. 505 tav. 113; Hamiaux 1992, 167 n. 163).

Questa situazione fluida e mutevole, oltre che da periodiche vendite di materiale in vario modo documentate (da quelle più note a Choiseul-Gouffier⁵⁷ a quelle meno note, ma non meno significative, di un ricco monetiere a Lord Aberdeen⁵⁸, di marmi al conte Forbin per il Louvre, a Morel d'Arleux⁵⁹ e a vari viaggiatori), risulta anche da esplicite dichiarazioni dello stesso Fauvel: "*Mes appointements ne me permettant pas de satisfaire ma passion pour les arts; je me vois obligé de me défaire des objets après avoir joui, pour avoir les moyens d'en découvrir d'autres et de jouir encore*"⁶⁰. Potremmo quindi dire che del Fauvel non è esistita una collezione, ma una serie di collezioni distribuite nel tempo e, almeno in parte, diverse tra di loro.

Qui, a integrazione dello studio della nuova casa ci soffermeremo sulla situazione della collezione che ne occupò i vani nel secondo decennio del secolo scorso. Le fonti di informazione, oltre a notizie sparse nelle carte e nella corrispondenza del viceconsole antiquario, sono costituite dalla viva e puntuale descrizione del Pouqueville, dall'attenta e nitida litografia di L. Dupré, dalla registrazione dello Stackelberg, da sparse osservazioni di viaggiatori, dall'inventario delle 54 casse del Museo imballato dal Dejean, invano attese a Smirne dal Fauvel e distrutte nel 1825, e, in modo ora assai consistente, dai risultati degli scavi americani nell'area della casa distrutta. Tali fonti non sono sempre cataloghi puntuali, in quanto rispecchiano la cultura del tempo e dei relatori; ma sono tra di loro complementari, soprattutto se messe in relazione con la nuova pianta. Un breve commento ai singoli contenuti permetterà di avere un'idea più chiara della loro consistenza e soprattutto di avvicinare la figura e l'attività del Fauvel in modo più preciso di quanto sia stato possibile fino ad oggi.

E. La descrizione di Pouqueville (1815)

La descrizione di Pouqueville non è solo una guida attendibile attraverso i vani della nuova casa di Fauvel, ma una buona fonte per il suo aspetto museografico.

Con l'ausilio della litografia del Dupré e della pianta autografa (figg. 1, 4) essa permette l'individuazione degli oggetti nella originaria disposizione. Utile sarà anche seguirne l'itinerario osservando le immagini della ricostruzione plastica moderna (figg. 12-13).

La situazione della collezione è quella del 1815, anteriore quindi ad alcune importanti vendite come quella al Forbin per il Louvre, ma anche agli incrementi che la collezione ebbe tra il 1817 e il 1819 in occasione degli scavi di Trachones e Glyphada⁶¹.

La descrizione alterna osservazioni di carattere generale ad altre annotazioni puntuali, relative a singoli monumenti.

"*Les murailles de sa cour sont ornées de cippes et de marbres chargés d'inscriptions consacrées aux héros et aux citoyens qui avaient bien mérité de la patrie*". È un colpo d'occhio sul primo grande spa-

57. Cfr. *supra* l'elenco dei singoli monumenti e il Catalogo di Dubois, *passim*.

58. Legrand I 391. Dalla corrispondenza si capisce che la vendita del medagliere fu una vendita per necessità.

59. Per la vendita al Forbin v. *infra*; per la vendita a

Morel d'Arleux cfr.: *Notice d'antiquités envoyées d'Athènes par M. le Chevalier Fauvel, consul de France au Levant. Vente de 29 janvier-16 février 1828* (Paris 1828).

60. Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22871, f. 162.

61. Beschi 1975, 309 ss.

zio della casa, il cortile anteriore, dove la litografia del Dupré precisa il modo di esposizione dei monumenti, murati nelle pareti o appoggiati ad esse.

Annota poi: "À l'entrée de cet humble sanctuaire, rempli de tant de restes de la vénérable antiquité, on remarque un sarcophage en marbre blanc". È il "sarcophage avec inscription" situato nella pianta della casa, lungo il bordo della strada davanti all'ingresso. Manca purtroppo il testo dell'iscrizione che permetterebbe l'individuazione. Ma poiché non ci risulta che ai tempi del Fauvel fosse noto ad Atene un sarcofago iscritto, sembra probabile che il monumento fosse piuttosto una di quelle *trapezai* iscritte che in periodo ellenistico abbondano nelle necropoli atenesi. Da una casa prossima all'area della *Maison-Musée* di Fauvel (636/4) proviene proprio una grande *trapeza* iscritta (I 2311 = IG II² 7962)⁶².

"Le banc placé à la porte, qui sert pour monter à cheval, offre le contrat du legs d'un athénien pour la distribution de vin faite à ses compatriotes, pendant la fête des Panathénées". È una delle due iscrizioni situate nella pianta ai lati dell'ingresso⁶³.

"À gauche, en entrant dans la cour, on voit sur un piédestal le nom d'Anacréon, auquel on avait érigé une statue dans l'acropole". Il monumento, corrispondente al busto di un'Erma-ritratto acefala, è stato ritrovato, identificato e commentato⁶⁴. Potrebbe corrispondere alla seconda iscrizione situata presso l'ingresso principale.

"Tout auprès, on remarque une colonne en marbre pentélique, qui supporte un chapiteau ionien si parfait, qu'on le croirait fait au moyen de quelque mécanique". Un frammento di colonna con capitello ionico (A 441) proviene da un sottoscala della casa 637/3 che occupò buona parte dell'area della casa di Fauvel. Essa doveva trovarsi nell'angolo del cortile a sinistra entrando, da dove era ottimale la vista di quanto verrà successivamente descritto. Ma dalla demolizione della stessa casa proviene un capitello ionico notevolmente consunto e scheggiato (A 440, fig. 8) che corrisponde a quello disegnato dal Fauvel e postillato con la scritta "près de ma maison" (fig. 9)⁶⁵. Da una cisterna moderna, che corrisponde a quella segnata nella pianta della casa di Fauvel, proviene inoltre un frammento di capitello ionico da tenere ugualmente presente (A 547, fig. 10). La descrizione del Pouqueville può far pensare, infine, ad un capitello ionico di periodo classico in marmo insulare (A 616, fig. 11) reimpiegato nella fase moderna della Panaghia Vlassarou, posteriore alla guerra di Indipendenza. In tale reimpiego esso subì una profonda rielaborazione che ne ha parzialmente deturpato l'aspetto⁶⁶.

62. Cfr. anche Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22877, 1, f. 42: Ἀριστίων Συμμάχου Παιονίδου (*sarcophage plutôt cénotaphe, pierre carrée élevée au-dessus du tombeau*). Cfr. anche quanto osserva Proketsch von Osten: *supra* nota 41.

63. Secondo un'ipotesi del Kambouroglous, citata da Sp. Pappas (*Messenger d'Athènes* 10/11.X.1929), essa corrisponderebbe ad un basamento parallelepipedo iscritto, di età romana, col nome di Εἰσίδωρος, noto fin dal secolo scorso (IG II² 4012; *Hesperia* 3, 1934, 72 n. 68). Il testo dell'iscrizione non giustifica il riferimento del Pouqueville ad un testo pertinente alla classe dei legati testamentari

che non ci è stato possibile individuare.

64. Trovato il 7.11.1934, esattamente nell'area dov'era conservato: *Hesperia* 26, 1957, 89 tav. 17.

65. Parigi, Bibl. Nat., Estampes Gb 15b, f. 30.

66. Il Fauvel fu particolarmente dedito allo studio degli ordini architettonici sulla base della documentazione attica. Una particolare attenzione ha dedicato all'ordine ionico (cfr. M. Korres, Ein Beitrag zur Kenntnis der attisch-ionischen Architektur, in *Säule und Gebälk* (Mainz 1996) 96 nota 22 e 106 nota 44, a proposito del disegno Parigi, Bibl. Nat., Estampes Gb 15, f. 27).

Fig. 8. Atene, Agorà. Capitello ionico inv. A 440 (Agora Excavations).

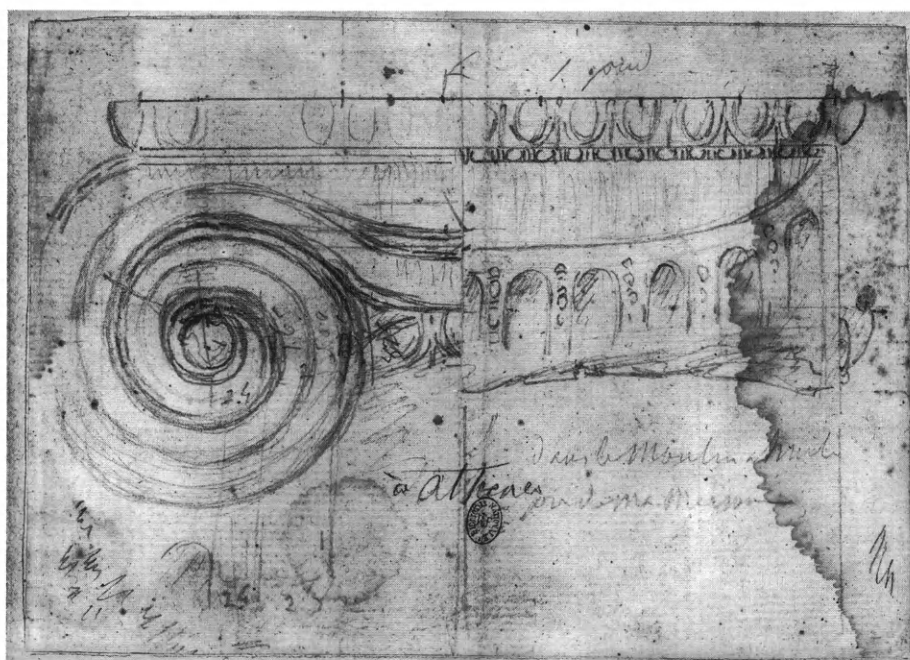

Fig. 9. L.S. Fauvel, Capitello ionico dai pressi della sua casa (Parigi, Bibl. Nat.).

“La galerie qui règne à droite est soutenue par des poutres incorruptibles de cèdre, qu’on a trouvées dans de tombeaux. On lit, sur de plaques incrustées dans la maçonnerie de la muraille à laquelle cette galerie est suspendue, des décrets publics, des adieux éternels, des consécrationes et des mentions honorables décernées à des hommes qui avaient rendu des services éminents à l’État”. La seconda specificazione precisa quanto già detto nella osservazione generale introduttiva; i muri del cortile,

Fig. 10. Atene, Agorà. Frammento di capitello ionico inv. A 547 (Agora Excavations).

Fig. 11. Atene, Agorà. Capitello ionico inv. A 610 (Agora Excavations).

soprattutto la parete E, erano letteralmente incrostati di lastre antiche, soprattutto di iscrizioni. I risultati degli scavi in quest'area hanno ampiamente confermato la descrizione al riguardo. Dubbi sorgono invece a proposito delle travature di cedro che avrebbero sorretto la terrazza a sinistra nella veduta del Dupré, predisposta per l'esposizione di sculture antiche. Indubbiamente il Fauvel si era imbattuto nei suoi scavi in residui di sarcofagi lignei⁶⁷.

67. Come quelli delle tombe presso Capo Zostèr (Legrand I 55) e della c.d. "prêtresse de Minerve" lungo la via per Eleusi; cfr. Beschi 1996, 99 ss. Ma le condizioni precarie del materiale e la rarità di un ritrovamento del genere – come il perno ligneo di una colonna dei Propilei,

che il Fauvel mostrava come una rarità della sua collezione – impedisce di credere all'informazione del Pouqueville. Non sempre, tra i contemporanei, il Pouqueville godeva di attendibilità.

“L’escalier à ciel ouvert, par lequel on monte aux appartements du consul, mériterait à lui seule une description. On y trouve des pages entières de ces registres gravés sur marbre, où les Athéniens inscri-vaient leurs fastes”. Nell’area della scala che portava agli appartamenti privati e al *Salon-Musée* si ripeteva quindi la situazione già riscontrata lungo le pareti del cortile, ma forse con prevalenza di documenti pubblici. La concentrazione di iscrizioni in quest’area è confermata, come si vedrà, dai dati di scavo.

“La galerie extérieure, non moins riche, est remplie d’une foule d’antiquités, la plupart composée de nécrologies, de listes de citoyens et d’archontes, enfin il n’est pas jusqu’aux tuiles qui en portent des inscriptions tracées par les ouvriers avant la cuisson”.

Dalla scala si passava direttamente, a destra, nella loggia, tipica di una tradizionale casa orientale, che il Pouqueville chiama *Galerie extérieure* e il Fauvel, nella sua pianta, *Galerie couverte* (figg. 12-13). Anche qui l’abbondanza di documenti epigrafici, non sempre descritti in termini esatti, fa pensare ad una sistemazione analoga a quella del primo cortile, mentre il lato della Galleria che guardava il cortile era ligneo come si vede anche nella litografia del Dupré. Tra le antichità ivi raccolte figurano anche due tegole timbrate⁶⁸. Della prima vi è sufficiente documentazione nelle carte di Fauvel e nella più recente bibliografia. La seconda è dubbia e discutibile.

Continuando la visita Pouqueville viene ormai accompagnato nel cuore della casa.

“Dans la chambre qui me fut assignée, en qualité d’hôte et d’ami, je vis les plâtres des statues nouvellement découvertes à Égine”. Di questa serie di calchi si dirà più avanti nella considerazione dei contenuti delle 54 casse della collezione. Essi erano sufficientemente numerosi per occupare il

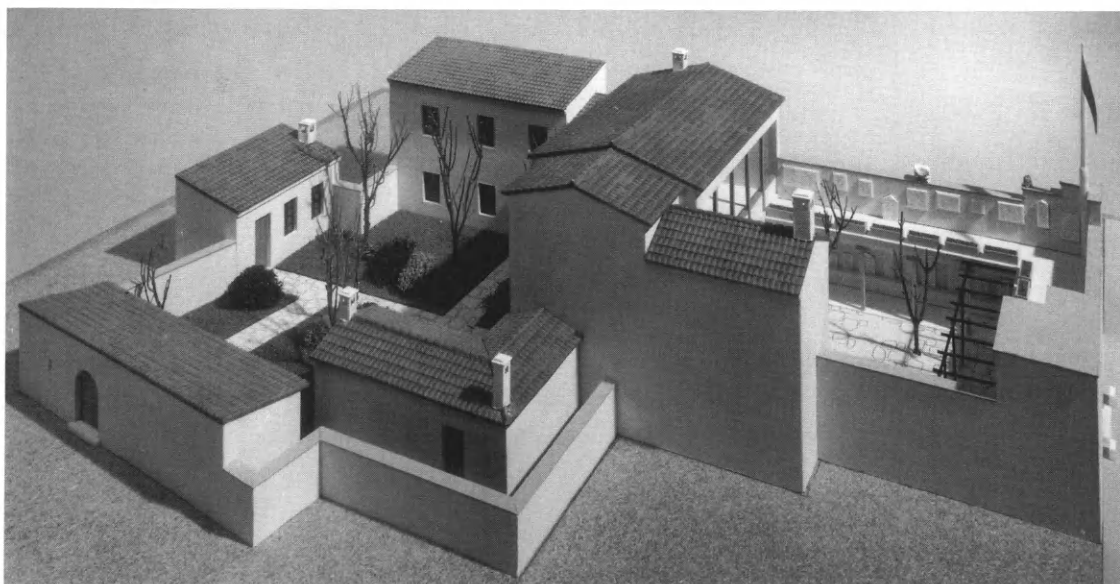

Fig. 12. Plastico della casa di L.S. Fauvel da O (Travlòs-Gerasimov).

68. A. Ἰερὰν Μητρί Θεῶν Διονύσιος καὶ Ἀμμώνιος 77 s.). B. Ἰππέος καλὸς Ἀριστομέδει (sic) δοκεῖ (cfr. CIG (cfr. IG II² 4870; *Hesperia* 6, 1937, 192; *Hesperia* 8, 1939, I, p. 488 n. 541).

Fig. 13. Plastico della casa di L.S. Fauvel da S (Travlòs-Gerasimof).

vano di una cameretta, e non erano certamente isolati, se lo scrittore poco più avanti dice “*je n’avais jeté qu’un coup d’œil sur tant d’objets*”. La sala assegnata al Pouqueville doveva quindi corrispondere al *Salon-Musée* che il Fauvel aveva costruito soprattutto per l’esposizione dei suoi calchi nel momento in cui, con le scoperte eginetiche, questi vennero sensibilmente aumentati. Del resto anche un altro ospite insigne del Fauvel, il Chateaubriand, era stato accomodato nel *Salon-Musée* della casa precedente, presso l’Agorà romana.

Dal *Salon-Musée* il Pouqueville è invitato a scendere per il pranzo al piano terra in una grande sala, di cui conosciamo ormai la forma e la piacevole situazione tra un portico a S che prospettava sul primo cortile e il giardino a N. La vivace conversazione tra gli invitati riguardava la figura di Lord Byron e il recente passaggio di Lady Stanhope.

Dopo il pranzo la visita prosegue nell’*Atelier*, situato sotto il *Salon-Musée*, dove il Pouqueville ammira il rilievo in gesso di Atene antica. Tale *plan-relief* verrà imballato e successivamente distrutto nel 1825, ma i frammenti recuperati e inviati a Smirne saranno ripresi dal Fauvel per una nuova edizione, oggi conservata nel Dipartimento *Cartes et Plans* della Biblioteca Nazionale di Parigi.

“*J’examinai sur un autre relief en cire les ports et rades du Pirée, de Phalère et de Munichie*”. Il tema, ripetutamente trattato cartograficamente dal Fauvel, era forse l’oggetto delle tavole con

bassorilievo in cera che incontreremo nella cassa n. 43. Dato il materiale nulla di esso si è conservato.

“*Le jardin dans lequel nous entrâmes ensuite n’était pas moins riche que la cour du consulat, en colonnes funéraires, cippes et inscriptions*”. È in questo giardino che William Turner nel maggio del 1814 ricorda la stele funeraria del bronzista gortinio Sosinos, che il Fauvel venderà, tre anni più tardi, al Forbin e che oggi è al Louvre. Ed è in quest’area che lo scavo americano del 1934-35 incontrerà la messe più abbondante di materiali, dalle epigrafi ai frammenti ceramici. Ed è in questa cornice che il Pouqueville, sorpreso dall’abbondanza e dall’interesse dei monumenti, rivolge al Fauvel, ma senza eccessive speranze, una domanda che suona come invito alla pubblicazione del materiale.

Dopo il tramonto segue la vista al *Cabinet* dell’artista-antiquario, al fine di esaminare i ricchi dossiers di disegni, eseguiti dal Fauvel in occasione dei numerosi viaggi e ricerche, in gran parte riuniti oggi in quattro volumi del *Cabinet des Estampes* della Bibliothèque Nationale⁶⁹. Nonostante che in varie occasioni della sua lunga vita avesse donato e perduto gruppi di disegni⁷⁰, egli aveva riunito all’epoca della visita del Pouqueville un gran numero di fogli. Questi, in gran parte, accompagnarono il Fauvel nei suoi spostamenti fino alla sede di Smirne, dove furono integrati da altri ancora. Una piccola parte dovette restare ad Atene e fu imballata, con i libri e i dossiers di appunti, nella cassa n. 52 del Dejean e sicuramente andarono distrutti. Il Pouqueville resta colpito dalla serie più esotica come i disegni delle antichità del Cairo e di Alessandria, che avevano preceduto di pochi anni i noti rilievi della spedizione francese in Egitto.

“*Nous fîmes ensuite la revue d’une multitude d’objets trouvés dans les tombeaux*”, ed elenca alcuni tra gli oggetti più singolari e curiosi, ugualmente conservati nel *Cabinet* che costituiva il vano più prezioso del Museo. Alcuni vasi figurati sono noti e pubblicati fin dai tempi del Fauvel, come la *pyxis* con il corteo nuziale, le *lekythoi* con scene di gioco, di combattimento e corse di carri. Ma accanto ai vasi vengono ricordate statuette fittili e oggetti minori come giocattoli. Si ricorda una *Magna Mater*, forse quella trovata nel punto 70:M dell’Agorà di Atene (S 514), utensili domestici, una mascella con l’obolo di Caronte, pesi, misure etc. e una *tabula defixionum*⁷¹.

La visita, conclusa alle una di notte, costituì la migliore premessa alla visita alle antichità della città, che seguì nei giorni successivi.

La descrizione che ci è pervenuta, pur generica e selettiva, vivifica quindi le linee della pianta e segnala già una discreta serie di singoli monumenti.

F. La litografia di Dupré (1819)

Alla descrizione del Pouqueville è strettamente complementare un ben noto documento come la litografia di Dupré, allievo di David (fig. 1)⁷². Essa raffigura sullo sfondo delle pendici N dell’Acropoli il Fauvel (allora quasi sessantasettenne), di fronte al cavalletto, nella *Galerie cou-*

69. Parigi, Bibl. Nat., Estampes Gb 15, Gb 15a, Gb 15b, Gb 15c.

70. Cfr. Beschi 1991, *passim*.

71. *CIG* I 486 ss. n. 538.

72. L. Dupré, *Voyage à Athènes et Constantinople* (Paris 1835) pl. XIX; l’immagine ha avuto innumerevoli

verte della sua casa. Dal Catalogo di vendita dell'*atelier* del Dupré apprendiamo che la litografia fu tratta da un quadro ad olio, acquistato da Nicolas P. Tiolier, Incisore Generale della Monnaie di Parigi⁷³. Dispiace di non averlo ritrovato perchè certamente in esso alcuni dettagli (come le stele inserite nella parete sinistra del cortile) figurerebbero più nitidi. Della litografia ci si può servire comunque per il recupero dell'aspetto del settore meridionale della casa. Ci limiteremo qui ad un rapido commento delle antichità che vi figurano.

In primo piano, di fianco al pittore, è il calco in gesso della metopa S 31 del Partenone. Essa è, con qualche altro pezzo, lo scarso resto di una intensa attività rivolta al monumento, a cominciare dalla serie di calchi che a due riprese⁷⁴ aveva fornito a Choiseul-Gouffier, anteriormente alle manomissioni degli agenti di lord Elgin. Anche il gesso qui presente di una metopa che, al tempo della vista del Dupré, era già a Londra, fu eseguito prima di tale operazione. Il Dejean la suddivise in quattro settori per poterla imballare nelle casse nn. 27-30⁷⁵.

Le altre antichità sono concentrate in due gruppi, nell'angolo SO del cortile, ai piedi della scala, e lungo la parete E della terrazza.

Al primo gruppo appartiene:

1. Uno snello piedistallo piramidale con una serie di modanature alla base; l'altezza doveva aggirarsi attorno a m. 1,30.
2. La stele di Theron, sufficientemente nota alla bibliografia, anche più recente. Con l'individuazione del perimetro della casa, non possono in alcun modo giustificarsi i dubbi e sospetti recentemente espressi. Il luogo di ritrovamento corrisponde al sito di esposizione nella litografia del Dupré⁷⁶.
3. Un busto loricato di guerriero. È identificabile con una scultura oggi conservata nel Museo Nazionale

Fig. 14. Atene, Museo Nazionale.
Torso loricato da stele funeraria.

riproduzioni. Tra le più recenti: L. e R. Matton, *Athènes et ses monuments du XVII siècle à nos jours* (Athènes 1963) tav. CII, fig. 170; *Louis Dupré* (a cura di Manolis Vlachos) (Atene 1994) 244, 280 note 158-160, tav. 104. L. Dupré visitò Atene con la guida di Fauvel, di cui frequentò ripetutamente lo studio.

73. Il quadro ad olio fu esposto nel Salon del 1827 e 1833. Fauvel ne fu particolarmente orgoglioso (Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22871, f. 38). Il quadro fu acquistato dall'Incisore N. P. Tiolier alla vendita dell'*atelier* del pittore (*Catalogue des tableaux, dessins, esquisses et croquis de M. L. Dupré* (Paris 1837) 6 n. 257) e nel 1882 era ancora di sua proprietà (E. Bellier de la Chavignerie, *Dictionnaire général des artistes de l'école française* I (Paris 1882) 489).

Per cortesia di J. Belavre de la Monnaie di Parigi e dell'ultima erede di Tiolier, fui informato il 30.11.1973 che tutte le proprietà dell'antico Incisore Generale della Monnaie parigina (archivi, ricordi, oggetti personali) andarono saccheggiate e distrutti a Fontainebleau nel 1940.

74. Beschi 1984, 319 s.

75. Accanto alla metopa giace un torsetto femminile di circa 30 cm.

76. Cfr. *infra* la bibliografia nel commento a Stackel-

di Atene (fig. 14)⁷⁷. Già nella collezione del c.d. Theseion, dove fu portata subito dopo la liberazione della Grecia. Fu trovata dal Pittakis nel 1836, probabilmente tra la rovina della casa. Il Vermeule ha recentemente classificato il frammento tra le statue loriccate di periodo ellenistico. In realtà il monumento, parte di un altorilievo, appartiene ad una stele funeraria attica di IV secolo, già integrata da aggiunte in metallo. Due fori sulla corazza

servivano per il fissaggio di un balteo.

4. Una stele funeraria coronata da *anthemion* affiora dal parapetto della terrazza sopra i tre monumenti ora descritti; appoggiata alla parete e in una veduta di scorcio, non permette una sicura identificazione. È possibile che corrisponda alla stele di Philipos di Decelea, presentata dallo Stackelberg nella collezione Fauvel (*IG II² 5986*)⁷⁸.

Il secondo gruppo, distribuito sulla parete orientale del cortile, non è così chiaramente leggibile. Inserite nella parete sono alcune stele funerarie ma solo l'auspicabile scoperta del quadro originale ad olio, da cui fu tratta la litografia, potrà permettere l'identificazione dei singoli pezzi⁷⁹.

Sulla sommità del muro due oggetti sono chiaramente caratterizzati: un orologio solare e una testa di kouros.

5. Il primo va cercato tra i vari esemplari di provenienza ateniese⁸⁰. Il più vicino al suo schema e alle sue dimensioni sembra il n. 3156 del Museo Nazionale di Atene che mostra segni di reimpiego e di una lunga esposizione alle intemperie, ma proviene dal teatro di Dioniso⁸¹.

6. Il secondo da maggiori garanzie; riteniamo infatti che corrisponda alla testa di kouros del Museo di Amiens, in deposito al Louvre (fig. 15)⁸². Esso proviene dalla collezione privata di Th. de Lagrenée, dal 1835 Ministro residente e poi plenipotenziario ad Atene, dove si formò una ricca collezione di antichità donata nel 1849 al Museo di Amiens. La testa aveva subito in età moderna (forse ad opera del Fauvel) alcuni restauri lungo la linea naso-bocca-mento. Anche i piani del volto non conservano intatta la superficie antica, ripulita forse per eliminare i segni di una esposizione

Fig. 15. Parigi, Louvre. Testa di Kouros (in deposito dal Museo di Amiens).

alle intemperie. Non si esclude che il pezzo sia giunto facilmente nelle mani dell'ambasciatore francese, data la sua originaria pertinenza alla collezione di un funzionario connazionale.

berg (n. 5 del nostro elenco).

77. C. Vermeule, in *Berytus* 13, 1959, 33 n. 8; L. Beschi, *La statua del guerriero ferito*, in *Gli Uffizi. Studi e ricerche* 9 (Firenze 1992) 24 ss. fig. 10. Atene M.N. 1676.

78. Cfr. *infra* n. 2 del nostro elenco delle opere riprodotte dallo Stackelberg.

79. Un grande rilievo, per ora a me ignoto, è incorniciato da modanature come un rilievo neoattico, e presenta tre figure, due delle quali sembrano impegnate in una lotta atletica del tipo del rilievo in *RM* 10, 1895, 120;

potrebbe anche trattarsi di un episodio della *Teseide*. Alla sua destra, due rilievi sbiaditi, quindi incerti; a sinistra ancora una stele funeraria a frontone.

80. Cfr. L. von Sybel, *Katalog der Skulpturen zu Athen* (Marburg 1881) nn. 930 o 931. Cfr. S. L. Gibbs, *Greek and Roman Sundials*, *Yale Studies* 11, 1976.

81. S. Karouzou, *Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Συλλογὴ Γλυπτῶν* (Atene 1967) 73.

82. S. Besques, *Tête archaïque de kouros*, in *RA* 29, 1948 (*Mélanges Picard*) 89 ss.; G. M. Richter, *Kouroi*

Va ammirata anche la cura particolare per i fiori e gli arbusti che ornano il cortile: una pergola di vite, un oleandro, un ricino e, nelle cassette lungo le terrazze, valeriane rosse, tamerici, garofanini e forse un verbasco.

G. La registrazione dello Stackelberg (1837)

Le antichità presenti nel Pouqueville e nel Dupré danno, tuttavia, un saggio molto sintetico e succinto della collezione; direi che hanno soprattutto un valore per la casa in generale e per il suo aspetto museografico che oggi si avvale del nuovo documento della pianta.

Fortunatamente, ci è permesso di procedere oltre nel recupero di dati più concreti per ricomporre in larga parte la consistenza della collezione.

Un notevole contributo è offerto dalla serie di oggetti, soprattutto vasi, illustrati e commentati dal Barone von Stackelberg nella sua opera *Gräber der Hellenen* (1837). Lo Stackelberg è in Grecia dal settembre 1810 all'estate del 1814. Certamente a quel periodo risale la documentazione grafica della maggior parte di quegli oggetti; non mancano tuttavia monumenti come la stele di Theron, scoperti dopo quel periodo e quindi a lui notificati con disegni per corrispondenza. Va ricordato anche che la pubblicazione dello Stackelberg è del 1837, ma documenta la situazione della collezione nel secondo decennio del secolo. Né vanno dimenticate le vicende di commercio e soprattutto i drammatici avvenimenti del terzo decennio, con la fuga del Fauvel a Smirne e la distruzione della sua casa ateniese nel 1825. Basterà ricordare che alcuni oggetti illustrati dallo Stackelberg, già nel 1817 avevano preso la strada di Parigi, in seguito ad un documentato atto di vendita, e sono oggi al Louvre. Essi sono la stele che decora il frontespizio dell'opera (fig. 16), la grande *pyxis* tardogeometrica (fig. 17 al centro) e la *pyxis* a figure rosse con un corteo nuziale già ricordata dal Pouqueville. Vari altri pezzi non presenti nello Stackelberg risultano nel già citato atto di vendita⁸³. Nel settembre del 1817, infatti, il conte Forbin, Direttore generale dei Musei reali parigini, visitando la collezione del Fauvel è colpito da una serie di monumenti e procede alla scelta dei migliori, oggi conservati al Louvre, pagati al Fauvel con 7.000 franchi. Li elenchiamo per ricomporre l'aspetto originario della collezione:

1. Stele di Aristoteles, dal Dipylon. Louvre Ma 768. Conze I n. 193 tav. 54; Hamiaux 1992, 151 n. 144; Clairmont <i>CAT</i> 2. 177. 2. Parte alta di una stele con scena d'addio tra uomo e donna. Louvre Ma 775. Conze II n. 1101 tav. 225; Hamiaux 1992, 153 n. 146; Clairmont <i>CAT</i> 2. 318.	3. Cippo con iscrizione greca e fenicia, trovato presso il Pireo⁸⁴. 4. Stele di Sosinos di Gortina con distico elegiaco iscritto. Louvre Ma 769. Gennadion ms. A 305. 5^B, f. 13; Conze II n. 618, tav. 119; Hamiaux 1992, 146 s. n. 140; Clairmont <i>CAT</i> 1. 102.

(London 1960) 121 n. 141 figg. 404-405.

83. Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22874, ff. 166r/v, 167r. Cfr. mss. fr. 22871, lettera al Forbin. Cfr. Legrand II 94.

84. Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22874, f. 166; 22877, 1, f. 100v.: Conze III n. 1644 tav. 350.

5. Stele di Lysimache di Thorikòs⁸⁵. Louvre Ma 792. Gennadion ms. 305. 5^B, f. 20; Conze I n. 331; Hamiaux 1992, 196 n. 199; Clairmont *CAT* 3. 368.
6. Stele di Archedemos (Stackelberg, frontespizio, cfr. *infra*) (fig. 16). Louvre Ma 769.
7. Una testa di gesso antica trovata in una tomba alla porta del Dipylon rappresentante Faustina Junior⁸⁶.
8. Una statuetta femminile acefala, alta un piede, in marmo pentelico
9. La celebre "tête Fauvel" arcaica. Louvre Ma 2718: Hamiaux 1992, 93 n. 84. E' pertinente ad uno scriba dell'Acropoli ateniese. Cfr. I. Trianti, in *Mon Piot* 76, 1998, 1-33; Ead., *Tò Μουσείο Ακροπόλεως* (Atene 1998) 201-203.
10. Una urna di bronzo ben conservata. trovata ai piedi della collina del Museo presso la strada che porta al Falero (altezza e diametro: 1 piede e quattro pollici)⁸⁷.
11. La grande pisside geometrica, trovata al Dipylon (fig. 17 al centro) (Stackelberg, tav. IXb, cfr. *infra*).
12. La pisside classica con scena di corteo nuziale (Stackelberg, tav. XXXII, cfr. *infra*).
13. Un grande vaso non figurato, dal Ceramico. Forse la pisside stamnoide su alto piede con decorazione geometrica riprodotta in ms. Gennadion A 305. 5^B, f. 68.

Fig. 16. Parigi, Louvre. Stele di Archedemos.

85. Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22874, f. 166.

86. Un appunto a matita "est resté", informa che il pezzo non andò a Parigi. Cfr. Legrand III 393 ove si ricorda il ritrovamento di tre busti di imperatrice in gesso, di grandezza naturale; *Magazin Encyclopédique*, 1807, III, lettera 11.XI.1806. Per un ritrovamento analogo cfr. A. Rousopoulos, *Ἐφημερίς τῶν Φιλομαθῶν*, ἔτος ΙΗ, 739-740, 30.5.1870, 2090. Ugualmente al Dipylon, alla profondità di 4 m., sotto gli strati romani, furono allora rinvenuti un braccio e molti frammenti di matrici in gesso, di cui una raffigurante un volto umano. Cf. anche von Sybel

op.cit. n. 2981; C. Curtius, in *AZ* 29, 1972, 12 ss.; *Catalogo di getti in gesso.....vendibili presso N. F. Martinelli in Atene* (Atene 1875) n. 216. Debbo le notizie alla cortesia dell'amico G. Despinis che ringrazio.

87. Cfr. un ritrovamento analogo presso Glifada. Cfr. Beschi 1975, 314. Nello stesso scavo fu trovata, oltre alla stele di Theron, la cui ricostruzione da me proposta (*ibidem* fig. 2) non sembra accettabile per caratteri tecnici, una statua di Leonessa che probabilmente restò nella collezione di Fauvel ed è oggi esposta presso il Theseion. Legrand III 393.

Fig. 17. Parigi, Louvre; Toulouse. Vasi tardogeometrici dal Dipylon (da Stackelberg).

Probabilmente sono anche da considerare tre casse inviate il 5 luglio 1822 all'attenzione di M. Famin⁸⁸ contenenti un'urna di rame dorato e dei vasi.

Il materiale illustrato dallo Stackelberg è quello più noto agli studiosi. Costituisce un gruppo notevole di oggetti, soprattutto vasi dei quali solo in rari casi è stato possibile recuperare la provenienza dalle carte di Fauvel. Ma è già un arduo problema la individuazione dell'attuale luogo di conservazione. Gli esemplari finora individuati sono pochi, con una percentuale di circa un terzo. Lo stesso Beazley ripetutamente ne ignora l'identificazione. Alcuni potrebbero aver subito la distruzione nelle fortunate vicende della casa e delle casse contenenti il Museo Fauvel, altre potrebbero essere ancora inedite nel collezionismo pubblico e privato. Del resto, alla vendita al Louvre ne seguirono altre. Una al conte Pourtalès-Gorgier, ad Atene il 27 marzo 1817; i suoi vasi Fauvel andarono venduti nel 1865 e finirono al Museo Britannico e nella collezione Czartoryski di Varsavia. Un'altra vendita del 1828 è destinata, con i libri, all'amico e corrispondente Morel d'Arleux. E infine la più importante, *post mortem*, del 1840.

Non deve quindi stupire che vari oggetti dell'edizione Stackelberg sfuggano, ancora, ad una individuazione. Ricordarli qui di seguito può, comunque, stimolare ricerche, oltre che integrare l'immagine della collezione.

1. Stele-*loutrophoros* di Archedemos e della sua famiglia, da Marousi. Stackelberg 1837 (vignetta del frontepizio, stampata a rovescio). Acquisto di Forbin nel 1817. *IG II²* 5327; Louvre Ma 793 (fig. 16); Gennadion ms. A 305. 5^B, f. 14; Conze II n. 1136 tav. 230; Hamiaux 1992, 183 n. 183; Clairmont *CAT* 3. 322c (dichiarato perduto, in quanto non viene riconosciuta la stampa in con-

88. Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22877, 2, f. 14 r.v.

troparte, e quindi non identificato col monumento stesso del Louvre, pubblicato sotto il suo *CAT* 3, 213).

2. Stele di Philipos di Euxenides del demo di Decelea. Stackelberg, tav. IV (fig. 18). L. Vulliamy, *Examples of Ornamental Sculpture in Architecture* (London 1824-26) tav. 17; Kinnard, in J. Stuart - N. Revett, *Antiquities of Athens IV Suppl.* (London 1830) 25, tav. 2, fig. 1; *IG II²* 5986; Conze III n. 1651 (perduta?). Cfr. Osborne-Byrne II 450, s.v. *Φίλιππος*.
3. Rilievo con due amorini. Stackelberg, tav. V a sin. Sul piedistallo di un busto femminile, acquistato ad Egina dal Fauvel. Londra, Coll. Charles Newton Robinson. Cfr. Legrand II 197; *Magazin Encyclopédique*, marzo 1811, 138 (20. X. 1809); *JHS* 28, 1908, 27 n. 40, tav. XXIV; J. Toynbee, *The Hadrianic School* (Cambridge 1939) 226, tav. LIII, 3.
- 4a. Coronamento a timpano di una stele, decorato da una palmetta dipinta. Stackelberg, tav. V, in alto; Conze III n. 1505 (perduta).
 - b. Cornice fittile dipinta con palmette e fiori di loto tra due listelli decorati da meandri. Stackelberg, tav. V in basso.
5. Stele funeraria arcaica di Theron. Stackelberg, 41, tav. VI, 2-5. L. Vulliamy, *Examples of Ornamental Sculpture in Architecture* (London 1824-26) tav. XX, 4; J. Stuart - N. Revett, *Antiquities of Athens IV Suppl.* (London 1830) 13 s., fig. 3. Conze I n. 23 tav. 14, 1; *Hesperia* 25, 1956, tav. 9 a-b; G. M. Richter, *The Archaic Gravestones of Attica²* (London 1961) n. 60A; E. Harrison, *Agora XI, Archaic and Archaistic Sculpture* (Princeton 1965) 43 ss., n. 101, tav. 20; O. Harl, Fauvel und die Theronstele, in *AAA* IV, 3, 1971, 417 ss.; Karouzou 1979, 137 nota 25 (altra bibl.).
6. Brocca protoattica (scavi del Dipylon). Stackelberg, tav. IX, a sin. (fig. 17 a sin.). Toulouse, Museo. G. Audiat, *RA* 56, 1954, tav. 1 a-b; Karouzou 1979, 127 ss.

Fig. 18. Stele di Philipos di Euxenides (da Stackelberg).

7. Pisside TG. Rinvenuta dal Fauvel in scavi al Dipylon⁸⁹. Stackelberg, tav. IX al centro (fig. 17 al centro). Louvre A 514. A. Conze, *SB Wien* 1870, tav. IX, 1; E. Pottier, *Vases antiques du Louvre I* (Paris 1897) 22. Chr. Zervos, *La civilisation hellénique I* (Paris 1969) 151, fig. 47; Karouzou 1979, 134; P. E. Arias - M. Hirmer, *A History of Greek Vase Painting* (London 1962) 266, tav. 3; *Kerameikos* VI, 1, 175 nota 161; *Hesperia* Suppl. II (1939) 128; J. N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery* (London 1968) 26 tav. IV.
8. *Kylix* TG su alto piede. Stackelberg, tav. IX a ds. (fig. 17 a destra).
9. Quattro *lekythoi* a f.n. (da scavi ai piedi della collina del Mouseion). Stackelberg, tav. X.
 - a. Partenza di guerrieri. Th. Panofka, *Antiques*

89. Legrand III 393. Per altri ritrovamenti o documenti di vasi geometrici (dichiarati di genere "fenicio"),

cfr. Legrand III 401 s. e Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22877, 1, f. 101.

- du Cabinet du Comte de Pourtalès* (Paris 1834) 107 s., tav. VIII,1.
- b. Duello. Beazley, *ABV* 467, 8 (Cock Group).
- c. Komos. Beazley, *ABV* 469, 72 (Cock Group).
- d. Scena di lotta con quadriga.
10. *Lekythos* a f.n. Due guerrieri affrontati alla presenza di due arcieri. Stackelberg, tav. XI, in alto. Goluchov, Museo Czartoryski. *CVA Pologne* I, tav. 42,3 (già coll. Pourtalès); Beazley, *ABV* 511, 4.
11. *Lekythoi* a f.n. Stackelberg, tav. XII.
- a. Quadrighe in corsa. Beazley, *Para* 276.
- b. Quadriga in corsa. Beazley, *ABV* 544, 164 (gruppo di Haimon).
- d. Quadriga dionisiaca in partenza.
- e. Quadriga dionisiaca in partenza. Beazley, *ABV* 540, 19 (gruppo di Haimon).
12. Ceramica varia a f.n. Stackelberg, tav. XIII.
- a. Coppa ad occhioni.
- b. d, e. *Oinochoe*: Atena ed Eracle, con sviluppo della scena e dei motivi decorativi. London B.M. B 498.
- f. Gigantomachia con Atena. F. Vian, *Répertoire de Gigantomachies figurées dans l'art grec et romain* (Paris 1951) 56 n. 211.
13. *Lekythoi* a f.n. Stackelberg, tav. XIV (sviluppo).
- a. Gigantomachia con Atena. Vian *op. cit.* 62 n. 251; G. Haspels, *Attic Black-figured Lekythoi* (Paris 1936) 268 n. 47.
- b. Gigantomachia con Eracle. Beazley, *ABV* 548, 281 (gruppo di Haimon).
- c. Teseo e il toro.
- d. Tiaso dionisiaco.
- e. Scena di banchetto tra due somari itifallici. Beazley, *ABV* 552, 358 (gruppo di Haimon).
14. Ceramica varia a f.n. Stackelberg, tav. XVI.
- c. Piatto con donna alla fontana.
- d. Sirene sulle rocce. Beazley, *ABV* 586, 11.
- e. Giovane tra due geni alati. Beazley, *Para* 203.
15. *Choes*. Stackelberg, tav. XVII.
- a,d. Eros su quadriga alata. Berlin F. 2661 (già coll. Sermoneta). Beazley, *ARV*² 1321.
- b. Bimbo sdraiato di fronte ad una *oinochoe*. G. Van Hoorn, *Choes and Anthesteria* (Leiden 1951) n. 1013.
- c. Bimbo con cane e carretto (sviluppo).
- e. Bimbo sdraiato di fronte ad *oinochoe*.
- f. Bimbo danzante tra un altare e una *oinochoe*. Londra B.M. E 533 (già Bourgon).
- g. Bimbo seduto di fronte ad una *oinochoe*. Berlin F. 2422.
16. *Hydria* a f.r. Stackelberg, tav. XX: Apollo e Nike. Cfr. Paris, *Bibl. Nat.*, Luynes 392.
17. Ceramica a f.r. Stackelberg, tav. XXIV.
- a-c. *Kantharos*: A. Menade in corsa; B. Menade stante.
- e. *Lekythos*. Satiro discobolo. New York, *Metro. Mus.* 12.229.13; Beazley, *ARV*² 276, 80.
- g. *Lekythos*. Menade. Beazley, *ARV*² 719, 15.
18. Ceramica varia a f.r. Stackelberg, tav. XXVI.
- a-b. Pisside. Gineceo. Sidney, *Mus. Nicholson*, 53.06. Cfr. A. Trendall, in *Charites (Festschr. E. Langlotz)* (1957), tav. 23; Beazley, *ARV*² 939, 32 (bottega del p. di Penteseilea); Karouzou 1979, 134.
- c-d. *Kylix* (tondo). Efebo di fronte ad un satiro. Beazley, *ARV*² 954, 70.
- f. *Kylix*. Simposio. Beazley, *ARV*² 939, 2. Il Rottier inverte la scena e ne fa un frammento di rilievo.
19. Pisside a f.r. Stackelberg, tav. XXVII. Sul coperchio incontra amorosi (già Pourtalès).
20. *Loutrophoros* con scena di toilette. Stackelberg, tav. XXX al centro (sviluppo).
21. *Kylikes* a f.r. Stackelberg, tav. XXXI.
- a. A. Eros e donna (tondo). B. Scene di gineceo (esterno).
- b. Decorazione a palmette.
22. Pisside a f.r. Stackelberg, tav. XXXII. Nozze di Peleo e Teti. Parigi, Louvre L 55. Cfr. Gennadion ms. A305. 5^B, ff. 7-12; E. Pfuhl, *Malerei und Zeichnung der Griechen* (München 1923) fig. 180; Beazley, *ARV*² 924,33 (p. delle nozze); Koumariou 1985, 52 fig. 3.
23. Ceramica varia a f.r. Stackelberg, tav. XXXIV.
- a. Pisside. Gineceo. Louvre LP 2692. Beazley, *ARV*² 970, 91.
- b-c. *Lekythos*. Filatrice e offerente. Oxford 1927.

4461. *CVA Oxford 3*, tav. 62,11; Beazley, *ARV²* 732, 51. Gennadion ms. A305. 5^B, f. 33.
24. Ceramica varia a f.r. Stackelberg, tav. XXXVI.
a.c. Pisside. Gineceo.
b. *Lekythos*. Donna nuda presso un *louterion*.
e. Squat *lekythos*. Donna su delfino (Gennadion ms. A 305. 5^B, f. 2⁹⁰). Koumarianou 1985, 53.
25. Ceramica varia a f.r. Stackelberg, tav. XXXVII.
a. *Kylix*. Giovane che lascia la casa (tondo); donna con *phiale* tra due giovani (esterno). Beazley, *ARV²* 1285,3 (p. di Fauvel).
b. *Lekythos*. Un tirannicida. München 2500; Beazley, *ARV²* 740; *EAA* II 256.
c. *Lekythos*. Sfinge accovacciata.
26. *Lekythos* a f.r. Stackelberg, tav. XXXVIII.
Prothesis di una defunta sotto due bende.
Hermes psicopompo e Kore con le fiaccole.
London B.M. D 35. Beazley, *ARV²* 756, 66.
27. *Lekythoi* a f.b. Stackelberg, tav. XLIV.
- a. Giovane accanto ad una stele. Beazley, *ARV²* 1246.
b. Omaggio di due fanciulle presso una stele.
28. *Lekythos* a f.b. Stackelberg, tav. XLV, 3. Efebo presso il *tymbos* riceve l'omaggio di una fanciulla presso la sua stele.
29. *Lekythoi* a f.b. Stackelberg, tav. XLVI.
a. Due efebi presso la stele. Beazley, *ARV²* 1238, 39.
b. Una fanciulla presso la stele offre due colombe alla defunta.
30. Rilievo fittile. Stackelberg, tav. LVI, in basso. Citaredo con cerbiatto; Cfr. *Ergon* 1961, fig. 33 (Brauron); *BCH* 1962, 667 fig. 16.
31. Statuetta fittile di fanciulla con una coppa di fiori. Stackelberg, tav. LXIII. Cfr. Louvre S. 2. 253. S. Mollard-Besques, *Musée du Louvre, Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite I* (Paris 1954) 119, G 228, tav. 86.

Un'altra fonte del collezionismo di Fauvel che abbiamo già avuto modo di citare a commento di oggetti presenti nello Stackelberg è il manoscritto A 305. 5^B della Biblioteca Gennadion di Atene⁹¹. Ricordiamo alcuni esemplari non presenti altrove:

1. ff. 3-4. Una squat *lekythos* a f.r. con una sfinge di fronte ad una stele (diversa da quella in Stackelberg, tav. XXXVII).
trattarsi del calco della kore acroteriale destra del frontone O di Egina. Fauvel teneva i calchi delle due korai acroteriali di Egina ai lati del suo camino⁹⁶.
2. f. 5. Una antefissa fittile a palmetta⁹².
3. Frammenti di iscrizioni. ff. 22⁹³, 25⁹⁴, 54⁹⁵, 60.
4. f. 32. Una kore acefala senza braccia. Alzava un lembo del chitone con la mano destra. Dovrebbe
5. f. 33. Una *lekythos* a f.r. con una donna stante di profilo a destra davanti ad un *kalathos*.
6. f. 56. Stele di Arymbas: Conze II n. 949; Clairmont *CAT* 193.

90. Gennadion Ms. 365. 5^B: *A Collection of 75 Drawings executed in Greece for Lord Guilford*. Cfr. Koumarianou 1985, 53 fig. 4.

91. Sul frontespizio a matita: *See also 17369 for the Collections by Fauvel. T 77* (non è una indicazione relativa alla attuale collocazione).

92. Cfr. esemplari analoghi: G. Hübner, in W. Höpfer, *Kerameikos X* (Berlin 1976) 233; N. Kaltzas, *Πήλινες διακοσμημένες κεραμώσεις από την Μακεδονία* (Atene

1988) Cat. 75-76 tav. 20; G. Hübner, *AM* 88, 1973, 67-143; M. F. Billot, *ADelt* 36, 1976, 87 ss.

93. *CIG* I 554 n. 1035; *IG* I³ 243 fr. 12 (*decretum Melitensium*).

94. *Agora XVI* 375 n. 266.

95. *IG* II² 7879.

96. Parigi, *Bibl. Nat.*, mss. fr. 22877, 1, f. 44v (datato 13 febbraio 1816). Cfr. anche *ibidem* ff. 45r, 245v. Cfr. anche *ibidem*, Estampes Gb 15c, f. 13.

7. f. 59. Stele frammentaria con *loutrophoros*. Sul coronamento arcuato una Sirena. ad un vecchio ammantato.
8. ff. 65-67. *Lekythos* attica a f.b. con Caronte sulla barca preceduto da un *eidolon* volante davanti
9. f. 68. Pisside stamnoide su alto piede con decorazione geometrica a fasce⁹⁷.

H. Il Museo imballato (1823)

Ma il complemento fondamentale alla conoscenza della natura e della consistenza della collezione ci viene da un documento finora inedito. Il suo testo e un primo rapido commento permettono di entrare, più che ogni altra testimonianza, nel carattere della collezione. È l'elenco dettagliato del Museo di Atene, imballato in 54 casse dal Dejean durante i momenti turbolenti della Guerra di Indipendenza. La commissione del lavoro fu affidata dal Fauvel in occasione della sua ultima visita ateniese nel 1823.

Già il 9 dicembre 1823 il Dejean informa a Smirne il vecchio viceconsole (allora settantenne) del progresso dei lavori. *“J'ai enfin terminé mes fouilles dans votre maison. J'y ai travaillé depuis le jour de votre départ; vos plâtres ont été retirés de votre humide Musée, et exposés pendant longtemps à l'air, sur la Galerie; ils sont maintenant en grande partie dans quarante caisses, que j'ai conditionnées de mieux qu'il m'a été possible. C'est mon occupation de tous les jours”*⁹⁸. Aggiunge ancora che dovrà confezionare altre casse e che preparerà al più presto una nota esatta del contenuto di ogni cassa (la spedirà poi il 9 gennaio 1824⁹⁹) e che ne curerà la spedizione. L'operazione avvenne con l'assistenza del console austriaco Gropius, esperto nel riconoscere i singoli pezzi. Il Dejean non nasconde al committente quanto sia stata faticosa l'operazione, ma anche gratificante per affetto verso il Fauvel e per l'amore alle Belle Arti.

Come s'è detto le casse non poterono prendere mai la via di Smirne perchè bloccate nella casa di Atene dal Gouras.

*État du contenu des Caisses enfermant le Musée de Mr. Fauvel*¹⁰⁰

Marque des Caisses: DESSUS

S(ebastien) F(auvel)

Fragile

Contenu

1. 1 Statue de femme, sans tête, du Temple d'Égine qui était sur la façade du temple
2. 1 Statue de femme, sans tête, du Temple d'Égine
3. 1 Figure en relief, du temple de Thésée à Athènes

97. Cfr. esemplari analoghi: V. Adrymi-Sismani (ed.), *Ἐλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Θεσσαλία* (Volos 2000) 21 s.

98. Il Dejean ricorda nella stessa lettera di aver ritrovato pezzi che il Fauvel riteneva ormai perduti, come i

frammenti di una coppa figurata, assieme ad uno strigile ed altri piccoli vasi. Aggiunge che restano ancora circa una decina di casse da confezionare.

99. f. 116v.

100. Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22877, f. 30 ss.

- 2 Têtes du temple d'Égine
4. 1 Figure du temple de Thésée
1 Tête de femme
2 Ornaments d'architecture
5. 1 Figure du temple de Thésée
1 Tête du temple d'Égine
2 Têtes de femme
1 Tête d'homme
6. 1 Figure du temple de Thésée
1 Tête du temple d'Égine
1. Ornement d'architecture
7. 1 Figure du temple de Thésée
2 Pieds
1 Coupe, représentant une tête d'âne, d'un côté; et de l'autre une tête de bélier.
1 Tête de chat, figure égyptienne
8. 1 Figure du temple de Thésée
1 Tête d'Empereur romain
1 Ornement d'architecture
9. 1 Figure du temple de Thésée
1 Petit moule de bas-relief
1 Ornement d'architecture
10. 1 Groupe de 2 figures, du temple de Thésée
1 Bas-relief représentant deux guerriers
1 Dit, représentant deux femmes près d'un autel de Cybèle
11. 2 Figures du temple de Thésée
1 Petit bas-relief
1 Ornement d'architecture
12. 2 Figures du temple de Thésée, deux pieds, du même temple
1 Ornement d'architecture
1 Tête de veau, en terre cuite
1 Oeuf d'Autruche
13. 3 Figures du temple de Thésée
1 Jambe du temple de Thésée
1 Tête du temple d'Égine
1 Ornement d'architecture
14. 3 Figures du temple de Thésée
7 Petits bas-reliefs, du monument de Lysicrate (ouvrage de Mr. Fauvel)
2 Ornaments d'architecture
15. 2 Figures du temple de Thésée
1 Petite tête
1 Crabe, bas-relief
16. 2 Figures du temple de Thésée
8 Petits bas-reliefs, représentant des femmes montées sur des chevaux dont les extrémités se terminent en queue de scorpion <reçus des fragments>
17. 4 Figures du temple de Thésée
1 Moule de tête de lion
1 Tête de lion, en terre
1 Ornement d'architecture
1 Moule de bas-relief
1 Moule d'ornement d'architecture
1 Bas-relief représentant une femme dans un lit
1 Fragment de pavé antique, peint
18. 4 Figures du temple de Thésée
1 Jambe du temple de Thésée
1 Tête de lion de l'angle du fronton du temple de Minerve
2 Ornaments d'architecture
19. 2 Figures du temple de Thésée
2 Têtes, l'une d'homme et l'autre de femme
1 Bas-relief du monument de Lysicrate <j'en ai reçu quelque partie>
1 Ornement d'architecture
20. 2 Figures du temple de Thésée
3 Modèles de statue en terre
1 Vase supporté par des Sphinx, en terre <je l'ai reçu>
4. Modèle de mosquée, en plâtre
1 Buste d'homme
1 Tête d'homme bas-relief
1 Bas-relief du monument de Lysicrate
21. 2 Figures du temple de Thésée

- 1 *Modèle de statue, en terre*
1 *Tête de femme, bas-relief*
22. 2 *Figures du temple de Thésée*
1 *Tête d'empereur romain*
1 *Ornement d'architecture, portant une tête de lion*
3 *Bas-reliefs du monument de Lysistrate.*
23. 2 *Statues, dont l'une d'homme sans tête, et l'autre de femme avec la tête*
1 *Tête du temple d'Égine*
1 *Creux de bas-relief, représentant trois personnages debout*
1 *Bas-relief représentant deux hommes sans tête*
24. *Conditionné avec de la laine*
1 *Modèle du théâtre d'Herodes Atticus*
1 *Modèle du monument de Thrasillus*
1 *Modèle du temple d'Erechtée (sic)*
1 *Modèle des prisons de l'Aréopage (à ce que je crois)*
1 *Une petite statue d'Apollon sans pieds*
1 *Tête de femme en terre cuite*
1 *Lionne*
1 *Vase, en plâtre, avec des figures en relief*
1 *Tête de lion*
1 *Creux de bas-relief*
1 *Bas-relief du monument de Lysistrate*
1 *Tête de jeune homme*
1 *Tête de vieillard, en bas-relief*
1 *Pied*
1 *Main*
25. 1 *Tête de lion, de l'angle du temple de Minerve*
1 *Bas-relief sépulchral (sic)*
1 *Ornement d'architecture, en terre*
26. 1 *Statue du temple d'Égine, représentant un guerrier abattu*
1 *Buste du temple d'Égine*
2 *Têtes du temple d'Égine*
1 *Buste de femme*
- 1 *Tête de Centaure*
1 *Ornement d'architecture*
1 *Cimier de casque, du temple d'Égine*
1 *Buste de guerrier, avec un casque (bas-relief)*
1 *Creux de bas-relief*
4 *Fragments de draperie*
27. *Partie supérieure d'un Lapithe combattant avec un Centaure (métope du temple de Minerve)*
2 *Fragments des reliefs du temple de Thésée*
1 *Bas-relief du monument de Lysistrate*
28. *Partie inférieure du Lapithe*
1 *Tête de vieillard*
1 *Bas-relief du temple de Minerve, représentant une tête de jeune homme et une tête de cheval*
29. *Partie supérieure du Centaure*
2 *Têtes du temple d'Égine*
1 *Buste en terre*
1 *Bas-relief sépulchral*
1 *Fragment de pavé antique*
1 *Bas-relief du monument de Lysistrate*
1 *Ornement d'architecture, en terre cuite*
30. *Partie inférieure du Centaure*
Buste séparé, du dit
1 *Fragment de draperie*
1 *Moule de bas-relief*
31. 1 *Bas-relief représentant trois femmes dans l'attitude de repos*
32. *Conditionné avec de la laine*
1 *Haut-relief représentant deux jeunes hommes qui se tiennent embrassés*
1 *Bas-relief du monument de Lysistrate*
1 *Petite empreinte, représentant une déesse (peut-être Venus) tenant un fruit*
1 *Moule représentant un homme à barbe*
1 *Petite empreinte de femme nue*
1 *Ornement d'architecture*
4 *Empreintes de lampes, représentant des*

- sujets obscènes*
 1 *Phallus, en marbre*
 1 *Phallus, en plâtre*
 2 *Petites figures, d'un homme, et l'autre de femme*
 1 *Tête de chien*
 2 *Petites têtes de guerriers, groupées ensemble*
 1 *Moule représentant un jeune homme nu*
 1 *Bas-relief (trois hommes debout)*
33. *Modèle des Propylées, et tous les objets détachés qui m'ont paru lui appartenir*
 1 *Ornement d'architecture*
 1 *Bas-relief représentant un jeune homme nu*
 1 *Bas-relief (trois hommes debout).*
34. *7 Plaques portant des bas-reliefs du monument de Lysicrate*
 2 *Ornements d'architecture, du temple d'Erechthée*
 1 *Ornement d'architecture sépulchral*
35. (-----) *du temple d'Erechthée*
 6 *Plaques du monument de Lysicrate*
 1 *Fragment de chapiteau*
 2 *Bas-reliefs (margelle d'un puits à Corinthe)*
 2 *Fragments de chapiteau, du temple d'Erechthée*
36. *7 Moules en plâtre*
 1 *Empreinte: représentant des divinités (margelle d'un puits à Corinthe)*
 1 *Ornement d'architecture du temple d'Erechthée*
 1 *Moule d'ornement d'architecture, en terre*
 1 *Bas-relief du monument de Lysicrate*
 1 *Écritoire en marbre (moderne)*
 1 *Ornement d'architecture (espèce de gouttière), en terre*
 1 *Ornement d'architecture sépulchrale, en plâtre*
37. *Tête de Marc Aurèle*
Tête de Cariatide, en stuc
Fragment de pavé antique
- 38 et 39. *Les deux sont d'être transportés*
Fragments d'un plan d'Athènes
40. *Grande quantité de Dieux pénates, têtes, moules diverses, entre autres, ceux en petit du monument de Lysicrate, et autres objets, le tout en terre cuite, une moule de colonne en plâtre, etc. etc.*¹⁰¹
41. *Des moules de médailles, de colonnes, des frises etc. etc., tous objets en plâtre exécutés par Mr. Fauvel*
42. *Conditionné avec de la laine*
 3 *Petites planches sur lesquelles sont des bas-reliefs en cire; des miroirs et quantité de petits objets en cuivre; un grand nombre d'empreintes de médailles en terre, et quelque médailles en cuivre.*
43. *Conditionné avec de la laine*
 2 *Bouteilles en verre*
 4 *Lacrimatoires etc.*
 1 *Strigillum en bronze*
 1 *Boîte en albâtre*
 1 *Petite statue de femme, en plâtre*
 1 *Harpie saisissant un homme (bas-relief), en plâtre*
Fragment d'une belle coupe, avec des figures
Lambeaux de toile antique
Plusieurs vases et fragments
44. *1 Urne en bronze*
 1 *Petite statue en marbre, représentant une femme voilée (du ciseau de Mr Fauvel)*
 2 *Petits torses en marbre rouge (restaurés par Mr Fauvel)*

101. I materiali di questa cassa erano nella *chambre à cheminée* Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22874, f. 111 ss.

1 Tête en marbre rouge, restaurée par Mr Fauvel 2 Petits torsos en marbre Quantité de vases et fragments Lacrimatoires en albâtre et en marbre 45. Des vases et des fragments 46. 1 Vase assez grand, de belle forme, noir, dont le renflement est cannellé Plusiers autres vases et fragments 1 Petite statue de vieillard tenant la main sous son manteau en plâtre (enveloppée de laine) 47. Très grande caisse 4 Grands vases Des urnes funéraires Nombre infini d'autres vases et de fragments	48. Grande caisse 4 Grands vases Urnes etc. beaucoup de petits vases et de fragments 49. Divers petits vases et fragments Une Centaurelle allaitant son petit, en plâtre 50. Relief des ports d'Athènes, en cire 51. Tableau à l'huile, représentant des fleurs et des fruits 52. Les livres de Mr Fauvel, des papiers écrits, quelques dessins etc. etc. 53. Un niveau d'eau, en cuivre 54. 13 Cadres dorés, dont 6 ont leurs glaces 1 Cadre doré contenant deux glaces

Una interpretazione dei contenuti delle 54 casse che il Dejean aveva confezionato per il Fauvel, e quindi un Catalogo del suo *Salon-Musée*, non può che partire da alcune considerazioni. In primo luogo va sottolineato il fatto che il documento in esame non aveva carattere di ufficialità. Era una semplice lista redatta per lo stesso Fauvel che si trovava a Smirne, il quale, raramente (16, 19, 20), la postilla con annotazioni. È il caso di alcuni oggetti che gli furono inviati a Smirne, dopo che un medico francese aveva operato alcune ricerche tra i ruderi della sua casa rasa al suolo nel 1825, e quindi tra i resti dilaniati delle casse che in quella casa erano rimasti.

La descrizione, estremamente stringata e generica, manca per i singoli pezzi di misure e ovviamente di annotazioni che solo la cultura e l'esperienza del proprietario avrebbero potuto aggiungere. Non sempre è indicato il materiale degli oggetti, e quasi mai una provenienza. La maggior parte di essi è dichiaratamente o implicitamente costituita da calchi e matrici in gesso. Ma nei numerosi casi in cui non è precisato il materiale, non si capisce se trattasi di originali antichi o di calchi. La prevalenza sembra, tuttavia, essere costituita da calchi. Materiali pesanti, come le sculture¹⁰² e le iscrizioni che il Pouqueville, il Dupré, e il cospicuo dossier dei disegni Fauvel attestano, rimasero infissi nelle pareti o comunque distribuiti nei due cortili. Gli scavi americani nell'area ne hanno individuati alcuni; altri, come vedremo più avanti, possono

102. Parigi Bibl. Nat., mss. fr. 22874, f. 117r: il Dejean afferma che i marmi non vengono incassati ed è incerto se li potrà far uscire.

Fig. 19. L.S. Fauvel. Rilievo plastico della città di Atene (Parigi, Bibl. Nat.).

esservi aggiunti a seguito dell'esatta proiezione della pianta sulla griglia dello scavo operata dal Travlòs.

Abbiamo quindi proceduto ad ordinare il materiale delle casse per temi e in diverse classi, senza voler stabilire, tuttavia, netti confini tra ognuna di esse per i motivi sopra espressi¹⁰³. Il suo Museo doveva avere più il carattere di una gipsoteca, o comunque di Museo didattico. Le sculture frontonali del tempio di Aphaia ad Egina, i fregi del c.d. Theseion e del Monumento coregico di Lisicrate, i modelli dei principali monumenti ateniesi e i rilievi plastici del paesaggio storico dell'Attica e del Pireo, i numerosi calchi di membrature architettoniche ne sono la più significati-

103. In margine ad ogni oggetto è segnato, tra parentesi, il n. della cassa.

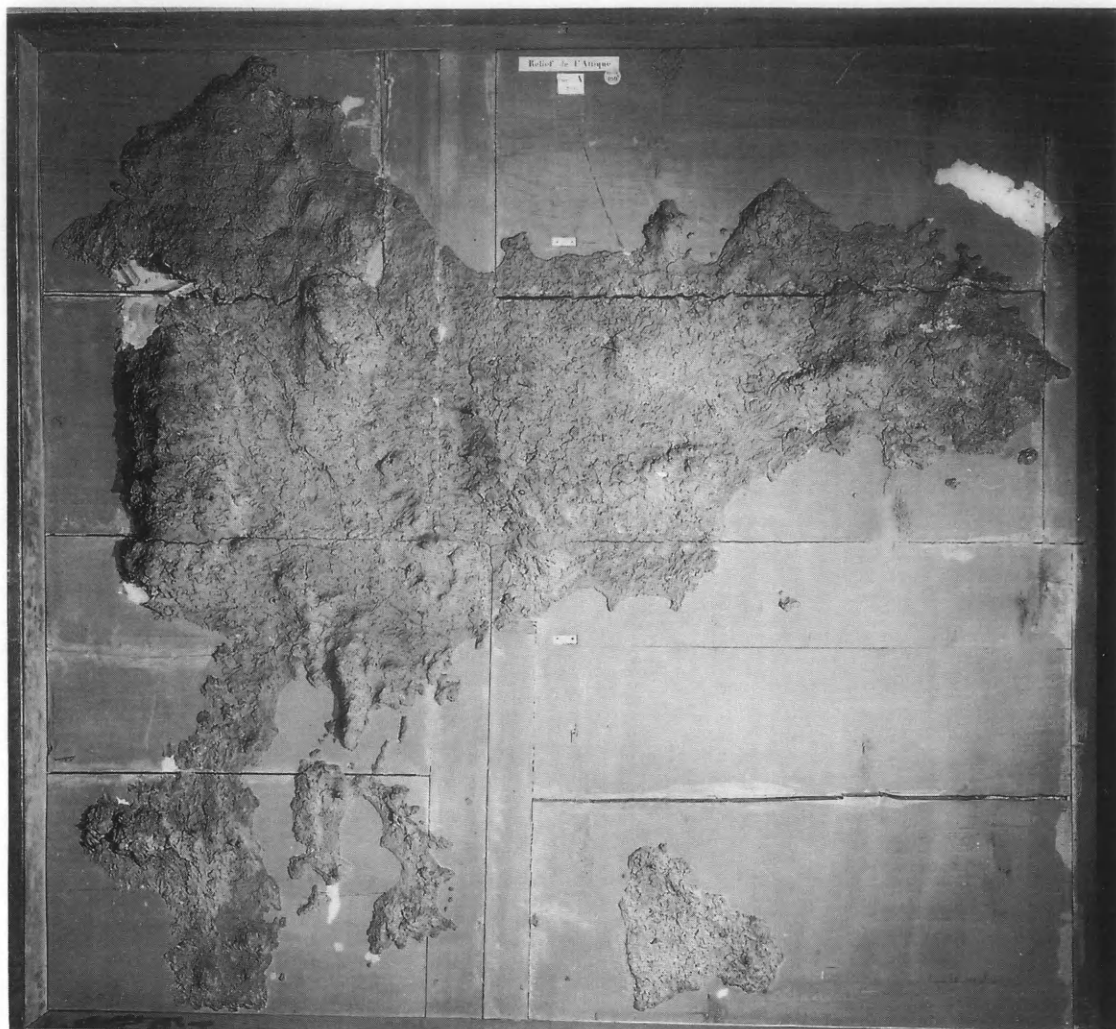

Fig. 20. L. S. Fauvel. Rilievo plastico dell'Attica (Parigi, Bibl. Nat.).

va espressione. Ne sono conferma vari monumenti di altre collezioni, come il puteale di Corinto, il grande vaso marmoreo istoriato di Rodi, oggi a Monaco e alcuni documenti in collezione Burgon¹⁰⁴. Altri emergeranno da ricerche future.

Da questo regesto risulta quindi quanto già osservato da S. Karouzou¹⁰⁵ a proposito della figura di Fauvel: “Il serait donc injuste de ne voir dans ses activités que la recherche du gain”.

104. Cfr. i riferimenti bibliografici nelle note del seguente commento.

105. S. Karouzou, in *AAA* 12, 1979, 136.

I. Calchi in gesso:

a. Varia

*Tempio di Aphaia ad Egina*¹⁰⁶: le due *korai* acrotreali (1, 2); un guerriero abbattuto (26); un torso (26); il cimiero di un elmo (26); una decina di teste (3a-b, 5, 6, 13, 23, 26a-b, 29a-b). Furono eseguiti tra il 12 maggio e il 30 luglio 1811.

*Atene, Hephaisteion*¹⁰⁷: 45 pezzi dai fregi (3-22; 27), tra i quali certi aggruppano due figure o più figure, altri si limitano a dettagli minori, come gambe (13, 18), piedi (12) e un granchio (15).

*Atene, Partenone*¹⁰⁸: la metopa S 31 divisa in quattro porzioni (27-30)¹⁰⁹; un dettaglio del torso del Centauro (30); una testa di efebo con testa di cavallo dal fregio (28), forse la testa di un Centauro (26).

Atene, monumento di Lisicrate: 7 lastre (34); 6 lastre (35); 10 bassorilievi (19-20; 22, 24, 27, 29; 32, 36)¹¹⁰.

1 Bassorilievo con una Arpia che rapisce un uomo (43)¹¹¹.

2 Piccole matrici per bassorilievi (9, 17).

1 Matrice di bassorilievo con 3 persone in piedi (23).

3 Matrici per calchi di bassorilievi (24, 26, 30).

2 Calchi dei rilievi del puteale di Corinto (36)¹¹².

Ornamenti di architettura funeraria (18, 34, 36).

Matrice di un ornamento architettonico (17).

Vaso in gesso con figure a rilievo (24)¹¹³.

Una dea con un frutto (Venere?) (32).

106. Scoperte nella primavera del 1811 da Cockerell, Haller v. Hallestein, Linckh e Foster, furono acquistate nel 1813 da J. M. Wagner. Cfr. Fauvel (10.3.1812) in Legrand III 395: *J'ai moulé moi-même presque toutes les têtes et trois figures, dont une des plus belles. J'offre ces plâtres au Musée. Ils y feront pour l'histoire de l'art le même effet, mais pour les envoyer il faut une occasion sûre, chose difficile avant la paix*. Le sculpture di Egina costituirono uno degli interessi principali del Fauvel anche se egli restò ai margini dell'impresa e, per la novità, li riteneva "precedenti al periodo omerico". Alcuni disegni: Parigi, Bibl. Nat., Estampes Gb 15, ff. 36, 58; Gb 15c, f. 13; Gb 15a, ff. 37, 99-102. Cfr. E. Michon, *REG* 1912, 158 ss. Cfr. anche P. Goessler, in *ArchEphem* 1937, I, 69-82.

107. I calchi in gesso del c.d. Theseion Fauvel li aveva eseguiti già nella seconda metà del 1787. Anche il Theseion fu un monumento frequentemente studiato da Fauvel (cfr. B. Sauer, *Das sogenannte Theseion* (Leipzig 1899) 6, 10, 99, 261 ss.; H. Koch, *Studien zum Theseustempel in Athen* (Berlin 1955) 28, 40, 109, 110, 116, 124 ss., 138 ss.). Oltre ad appunti (Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22877, 1, f. 71), sono numerosi i suoi disegni: Parigi, Bibl. Nat., Estampes Gb 15, ff. 9, 11, 35, 72; Gb 15a, ff. 18, 20, 21, 35; Gb 15b, f. 11. Fu accusato ingiustamente di voler spogliare il c.d. Theseion delle sue sculture (Legrand I 49). I calchi delle sue sculture, già pronti prima del 1787 (Legrand I 53), furono ripetutamente inviati a Choiseul-Gouffier. Cfr. anche Gennadion, ms. 133 f. 1.

108. Sui calchi del fregio e delle metope, cfr. F. Brom-

mer, *Die Metopen des Parthenon* (Mainz 1967) 185; Beschi 1984, 319 s.

109. È la metopa riprodotta accanto al Fauvel nella nota litografia di L. Dupré.

110. Vari studi grafici: Parigi, Bibl. Nat., Estampes Gb 15, f. 12; Gb 15a, ff. 23-24; Gb 15b, ff. 13-17. Chateaubriand ricorda che il sig. Legrand ne espose il modello in terracotta nella corte del Louvre "il y a quelques années".

111. Forse il frammento di rilievo melio già Burgon (Stackelberg, tav. LVI) ora al Brit. Museum: R. Higgins, *Catalogue of Terracottas in the Dept. of Greek and Roman Antiquities; British Museum I* (London 1954) n. 612; P. Jacobstahl, *Die melischen Reliefs* (Berlin 1931) 19.

112. Th. M. Golda, *Puteale und verwandte Monumente* (Mainz 1985) 3 nota 16; 106, Kat. n. 58, tavv. 12, 1-4; 13, 1-4; 14, 1-2; Beil. 17, 2. Da Corinto passò ad Atene o a Zante (1811), quindi a Londra (coll. Lord Guilford), già smarrito nel 1827 (A. Michaelis, *Ancient Marbles in Great Britain* (Cambridge 1882) 161 ss. nota 432; Id., *JHS* 6, 1885, 45 ss.; *JHS* 16, 1895, 276). Ne sono conservati i gessi nella Gipsoteca di Göttingen: inv. A 490 a-k. Alt. 0,45. K. Fittschen (ἐκδ.), *Verzeichnis der Gipsabgüsse des archäologischen Instituts der G. August-Universität Göttingen* (Göttingen 1990) 119, A 490 a-k, tav. 47.

113. Forse trattasi del calco di una *lekythos* o *loutrophoros* funeraria, come quelle da lui fornite a Choiseul-Gouffier e ora al Louvre, Ma 787, 788, 789 (cfr. Charbonneaux 1963, 113 s.; Hamiaux 1992, nn. 178-180).

- 1 Statuetta di vecchio con la mano sotto il suo mantello (46).
 Una Centaurea che allatta il suo piccolo (49).
 Una matrice con uomo barbato (32).
 Un piccolo calco di una donna nuda (32).
- Un busto di donna (26)¹¹⁴.
 4 Medaglioni di lucerne con soggetto erotico (32).
 1 Fallo (32).
 Calchi di monete (41, 42).

b. Modelli di edifici, plastici topografici, ornamenti architettonici:

- I. Partenone¹¹⁵ con dettagli pertinenti come le due protomi leonine della sima (18, 25).
 II. Eretteo (24) con dettagli pertinenti (34-36)¹¹⁶.
 III. Propilei con dettagli pertinenti (33).
 IV. Monumento di Trasillo (24).
 V. La c.d. prigionia di Socrate (24).
 VI. Odeion di Erode Attico (24).
 VII. Il modello di una moschea (20), forse quella interna al Partenone¹¹⁷.
- VIII. Rilievo plastico di Atene in frammenti (38-39).
 IX. Rilievo in cera della penisola del Pireo (50).
 VIII. Calchi e matrici di ornamenti imprecisati di architetture: (4a-b, 6, 8-9, 11-14, 17-19, 26, 32-33); sime con protomi leonine (17, 22).

Tra il 1788 e il 1797 il Fauvel attendeva all'esecuzione di plastici, particolarmente di quelli degli edifici dell'Acropoli¹¹⁸. Andarono in larga parte distrutti. Dalla distruzione del 1825 si salvarono tre documenti ora nel Dipartimento Cartes et Plans della Bibliothèque Nationale di Parigi:

il rilievo plastico di Atene (fig. 19)¹¹⁹;
 il rilievo plastico dell'Attica (fig. 20)¹²⁰;

il modello plastico dell'Acropoli (fig. 21)¹²¹.

114. Forse trattasi del busto femminile da Egina, in coll. Newton-Robinson (cfr. *supra* n. 3 del nostro catalogo delle antichità del Fauvel riprodotte in Stackelberg).

115. Il modello era in scala di 2 linee: 1 piede (circa 1:75); doveva raggiungere quindi la lunghezza di circa un metro. Legrand II 100 nota 2. F. Brommer, *Die Metopen des Parthenon* (Mainz 1967) 185, tav. 145; F. Brommer, *Die Parthenonskulpturen* (Mainz 1979) 27 fig. 17; M. Wiencke, Fauvel's model of the Parthenon and some Drawings of Gell from the time of Elgin Mission 1801-1803, in *AJA* 78, 1974, 184; Beschi 1984 I, 321 nota 29. Il destino del modello, dopo la visita del Gell nel 1812, è ignoto. A Parigi, Bibl. Nat., Estampes Gb 15, f. 22v. sono: *détails pour le modèle du temple de Minerve*.

116. Nel 1787 (Legrand I 53) aveva fatto il calco di due Cariatidi. Gli studi grafici sono numerosi: Parigi, Bibl. Nat., Estampes Gb 15, f. 64; Gb 15a, ff. 12-16, 17, 51.

117. Il Fauvel ne fece un accurato rilievo della pianta. Parigi, Bibl. Nat., Estampes Gb 15, f. 63 e Gb 15, f. 8r; Beschi 1984, 320 tav. 58.

118. Legrand II 188.

119. Parigi, Bibl. Nat., Cartes et Plans Ge A 179.

Gesso colorato (m. 10,30×7,60). Di questo plan-relief il Fauvel era particolarmente orgoglioso. Nel suo museo era stato ammirato dal Pouqueville e dal Dupré. E Fauvel riuscì a trasportarlo, suddiviso in porzioni, a Smirne. Il Laborde, *Athènes* (cit. *supra* nota 45) I, 76, lo vide nel 1826.

120. Parigi, Bibl. Nat., Cartes et Plans Ge A 206. Gesso colorato (m. 1,760×1,600). Koumariou 1985, 50 fig. 1. Fu fatto a Smirne nel 1837. Cfr. Legrand IV 218, 222.

121. Parigi, Bibl. Nat., Cartes et Plans Ge A 170. Gesso rosato (m. 0,27×0,44). La didascalia indica: *Acropole vers 1805*; cfr. Matton, 1963 (cit. a nota 12), tav. 26 fig. 26; Koumariou 1985, 51 fig. 2. Un primo modello fu distrutto alla fine del XVIII secolo assieme ad altri modelli. Ma J. M. Wagner tra il 1812 e il 1813 osserva che il Fauvel stava attendendo alla costruzione di un plastico dell'Acropoli di sei piedi di lunghezza; cfr. R. Herbig, in *Würzburger Festgabe* (H. Bulle) (Stuttgart 1938) 41. Questo conservato non corrisponde a quelli ricordati dalle fonti che erano di dimensioni maggiori.

Fig. 21. L.S. Fauvel. Modello plastico dell'Acropoli di Atene (Parigi, Bibl. Nat.).

La creazione dei modelli plastici aveva i suoi precedenti in Francia nei modelli delle fortezze ancora conservati¹²² e i suoi paralleli nei modelli in sughero delle antichità di Roma e dell'Italia¹²³.

II. Antichità

a. Sculture¹²⁴

3 Teste femminili (4, 5a-b, 19b)¹²⁵.

Statua femminile con testa (23b).

Statua maschile acefala (23a).

2 Teste maschili (5, 19a).

Busto di uomo (20).

Testa di marmo rosso, restaurata da Fauvel (44).

2 Piccoli torsi in marmo rosso, restaurati da Fauvel (44).

2 Teste di imperatore romano (8, 22)¹²⁶.

Testa di Marco Aurelio (37).

122. Parigi, Musée Plan-Reliefs aux Invalides: la collezione che inizia con esemplari del 1600 costituì una Galleria dal 1668 e fino al 1776 apparteneva al Louvre. Allora fu trasferita nella nuova sede.

123. Cfr. W. Helmberger - V. Kockel, *Rom über die Alpen tragen* (Landshut-Ergolding 1993).

124. Finché non saranno esaurite le ricerche di individuazioni, permane il dubbio se gli esemplari sottoelencati (tranne alcuni casi sicuri) siano originali antichi o calchi in

gesso (cfr. la lettera di Dejean del 9.1.1824; Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22874, f. 117r).

125. Non va dimenticato che il Fauvel nel 1802 possedeva il frammento della testa della figlia di Cecrope caduta dal frontone O. del Partenone tra il 1786 e il 1795: Beschi 1984, 322 s.

126. Con i due numeri seguenti forse trattasi dei ritratti di Marco Aurelio, Lucio Vero, Erode Attico e Socrate trovati dal Fauvel nello scavo di Vrexisa, presso

Testa di vecchio (28).
 2 Piccoli torsi marmorei (44).
 Piccola statua di Apollo, senza piedi (24).
 Piccola testa (15).
 1 Testa di giovane (24).
 5 Frammenti di panneggio (26, 30).
 3 Piedi (7a-b, 24).

1 Mano (24).
 1 Leonessa (24).
 1 Testa di leone (24).
 1 Testa di cane (32).
 1 Testa di gatto, di arte egizia (7).
 1 Fallo (32).

b. Rilievi

1 Altorilievo con due giovani abbracciati (32).
 1 Rilievo con tre donne in atteggiamento di riposo (31)¹²⁷.
 3 Uomini in piedi (32).
 1 Donna su *kline* (17)¹²⁸.
 1 Bassorilievo con 2 guerrieri (10).
 2 Bassorilievi funerari (25, 29).
 1 Bassorilievo con un giovane nudo (33).
 1 Bassorilievo con un busto di guerriero con elmo (26).

1 Bassorilievo con due donne presso l'altare di Cibele (10).
 1 Piccolo bassorilievo (11).
 8 Piccoli bassorilievi con donne su cavalli marini (16)¹²⁹.
 1 Bassorilievo con due uomini acefali (23).
 1 Testa maschile in bassorilievo (20).
 1 Testa femminile in bassorilievo (21).
 1 Testa di vecchio in bassorilievo (24).

c. Ceramica

1 Coppa con testa d'asino e ariete (7)¹³⁰.
 Frammento di una bella coppa figurata (43).
 8 Grandi vasi (47, 48).

Infinità di vasi e frammenti (43-49).
 Cratere o *kantharos* a v.n. con vasca strigilata (46).

d. Varia e oggetti minori

1 Frammento di capitello (35).
 2 Bottiglie di vetro e quattro unguentari (43).
 Unguentari in alabastro e marmo (44).
 Specchi bronzei e piccoli oggetti (42).
 1 Strigile bronzeo (43)¹³¹.
 1 Urna bronzea (44).

1 Scatola di alabastro (43).
 3 Frammenti di mosaico (17, 29, 37).
 Lembi di tessuto antico (43).
 1 Uovo di struzzo (12).
 Alcune monete di rame (42).

Maratona. Cfr. Beschi 1994, 45 e, *supra*, figg. 5-7.

127. Da controllare se è la metopa di un fregio dorico funerario ritrovato nel 1892 in odos Eolou: cfr. P. Wolters, in *AM* 18, 1893, 1 ss. tav. 1; Conze III n. 1486 tav. 306.

128. Cfr. Parigi, *Bibl. Nat.*, Estampes Gb 15c, f. 10.

129. Sono calchi del fregio di un vaso marmoreo che funzionava da fontana a Rodi; acquisito da Haller von Hallerstein, è ora conservato nella Gliptoteca di Monaco: *Annali dell'Istituto* 1840, 159, tav. M; A. Furtwängler, *Beschreibung der Glyptothek* (München 1910) 182 n. 203;

REG 1912, 425 s. H. von Hallerstein prega Fauvel (10. X.1815; Paris, *Bibl. Nat.*, mss. fr. 22873) di accompagnare l'Ambasciatore di Inghilterra nel Magazzino delle sue antichità, dove potrà vedere il grande vaso di marmo.

130. Cfr. il *rhytôn* di Baltimora, Walters Art Gallery 48. 2050. 3-4. Stackelberg, tav. XXV, 1; Beazley, *ARV*² 765, 15 (Sotades p.); H. Hoffmann, *Attic red-figured Rhyta* (Mainz 1962) 20, n. 40, tav. 8, 1-2; tav. 9, 1.

131. Cfr. lettera di Dejean del 9.XII.1823: Parigi, *Bibl. Nat.*, mss. fr. 22874, f. 111 ss.

e. Terracotte

Grande quantità di divinità, teste e vari oggetti, tutti in terracotta (40).

Vaso sostenuto da sfingi (20)¹³².

1 Testa di vitello (12).

1 Testa di leone (17).

Due piccole teste di guerrieri, in gruppo (32).

2 Statuette di uomo e donna (32).

1 Busto (29).

4 Frammenti di decorazione architettonica (25, 29, 36)¹³³.

f. Fauvel: sue opere, arredamento e strumenti

1 Testa di Cariatide in stucco (37).

7 Piccoli bassorilievi del monumento di Lisicrate (14) con relativi calchi (40).

1 Piccola statua femminile, in gesso (43).

1 Piccola statua di vecchio, in gesso (45).

4 Modelli di statua, in terracotta (20-21).

Matrici di colonne, fregi etc. tutti gessi eseguiti da Mr. Fauvel (41).

3 Piccole tavole con bassorilievi in cera (42).

1 Scrivania moderna (36).

1 Statuetta di dama velata in marmo (44).

1 Quadro ad olio con fiori e frutta (51).

1 Livella ad acqua, in rame (53).

14 Quadri con cornice dorata, di cui 7 con vetro, o specchio (54).

Libri, appunti, disegni etc. (52).

I. Agorà: lo scavo nell'area della casa

L'individuazione nell'agorà ateniese dell'area della casa di Fauvel, con la definizione del suo perimetro nonché della situazione esatta dei suoi singoli vani, permette ora una più facile lettura e interpretazione dei ritrovamenti effettuati nello strato più superficiale dell'area, corrispondente alla distruzione del 1825, o in reimpiego nelle semplici strutture delle case ottocentesche ad essa sovrapposte. L'area è quella situata tra l'angolo SE dell'Odeion di Agrippa e la via delle Panatenaiche. È qui (fig. 22) che nella fondazione di un monumento fiancheggiante la via si individua chiaramente il pozzo della casa già segnato nella pianta del Fauvel¹³⁴. Lo scavo di quello strato con la demolizione delle case ottocentesche (637/6, 637/5 e 637/3) nel quadrato O e della casa 637/2 nel quadrato N della griglia di scavo (fig. 23), diede nelle campagne del 1934 e 1935 una notevole messe di materiale. Tra questo, gli studiosi dell'Agorà, già da tempo hanno riconosciuto quei monumenti che, per precisa attestazione delle fonti (Pouqueville, Dupré), appartenevano

132. Dovrebbe trattarsi di una *lekythos* retta da sfinge (M. Trumpf-Lyritzaki, *Griechische Figurenvasen des reichen Stils und der späten Klassik* (Bonn 1969) 58 ss., tav. 22), se non si tratta del risultato di un calco della stele con *loutrophoros* retta da due sfingi ad unica testa, già in coll. Guilford ed ora Londra, Brit. Mus. 693: Conze II n. 1005 tav. 195; Lushey, in *Neue Beiträge zur klass. Altertumswissenschaft (Festschr. B. Schweitzer)* (Stuttgart 1954) 248 tav. 53, 2; Clairmont *CAT* 2. 284b.

133. Forse uno potrebbe corrispondere a quello ripro-

dotto da Stackelberg, tav. V in basso.

134. Dovrebbe trattarsi del pozzo in area 76: Ιστ-Ιζ che figura nella foto LIV, 53 a pp. 420v e 722v del giornale di scavo (Archivio Agora Excavations). Nell'area 77:Λζ è stata scavata una cisterna moderna nella quale si è rinvenuta, tra le varie iscrizioni, anche la I 2601 (*Hesperia* 21, 1952, 370 n. 15). Dovrebbe corrispondere alla cisterna della casa di Fauvel. I materiali dell'Agorà sono contraddistinti dal relativo numero d'inventario e riferiti alla vecchia, originaria griglia di scavo (fig. 23).

Fig. 22. Atene, Agorà. Area della casa di Fauvel tra la via delle Panatenaiche e l'Agrippeion (Agora Excavations).

alla collezione del Fauvel. Essi sono:

1. La stele di Theron (I 2056), riprodotta da Dupré e Stackelberg, reimpiegata in una parete della casa 637/5¹³⁵.
2. Il busto iscritto (I 2061) di un'erma-ritratto di Anacreonte, già ricordata dal Pouqueville all'ingresso principale della casa di Fauvel, trovata ugualmente tra le strutture della casa 637/5¹³⁶.
3. Un frammento della iscrizione *IG I² 1085*, già ricordata tra le rovine della casa di Fauvel, nell'area della casa 637/3; il frammento (I 2057), proveniente dalla adiacente casa 637/5, fu ricongiunto al corpo principale da D. M. Lewis nel 1967¹³⁷.
4. L'*horos* del monumento di Onesimos (I 2170), già scavato dal Fauvel presso la porta di Acharne¹³⁸ e trovato nella demolizione della casa 637/3. Un altro *horos* con eguale iscrizione e provenienza (I 2528)¹³⁹ fu trovato, ormai nello strato della distruzione sotto la stessa casa, nell'area corrispondente al *Salon-Musée*.
5. La stele di Dexippos e di Dialulos (I 3501) trovata

135. Cfr. *supra*: n. 5 del nostro elenco di monumenti del Fauvel presenti nell'opera di Stackelberg.

136. Cfr. *supra*: *Hesperia* 26, 1957, 89 tav. 17.

137. Cfr. *supra*: nota 19 e inoltre *IG I³ 1353*; Clair-

mont, in *Boreas* 2, 1979, 47.

138. *Magazin Encyclopédique* 17, 1812, II, 91 ss.; *IG I² 2581a*; *Hesperia* 8, 1939, 79 n. 25; *Agora XIX* 35 n. H 68.

139. *Agora XIX* 36 n. H 69.

Fig. 23. L'area della casa di Fauvel nel campo dell'Agorà (Travlòs 1973).

- nella stoà di Attalo (ΣΑ: 54)¹⁴⁰. Nel dicembre del 1824 era in possesso del Fauvel: *IG II*² 11060; Conze II n. 626; Clairmont *CAT* 2. 492.
6. La stele frammentaria di due Megaresi di cui uno era Onomastos (Gennadion ms. A 305. 5^B, f. 72; Conze II n. 767; *IG II*² 934; *Hesperia* 26, 1957, tav. 23 n. 41. Clairmont *CAT* 181; *Agora XVII* 112, n. 544; Grossman *op. cit.* 129 s. fig. 48. Con questa stele nella collezione facevano forse gruppo monumenti dei quali non si conosce l'attuale collocazione: a. Stele di Autonoo e Riza: *IG II*² 10910; Conze I n. 316; Clairmont *CAT* 2. 845= Parigi, Bibl. Nat. Estampes Gb 15b, f. 235; b. Stele di Arymbas: Gennadion ms. 365. 5^B, f. 56; Conze II n. 949; Clairmont *CAT* 193); c. Stele di Xenotimos di Olympiodoros: Conze III n. 1404¹⁴¹.
7. Il frammento di un decreto attestato come proprietà di Fauvel (Gennadion, ms. A 305. B⁵, f. 25v), trovato nell'area della sua casa e identificato da E. Vanderpool nell'iscrizione I. 2155: *Agora XVI* 375 n. 266.
8. Interessantissimo è poi il caso della iscrizione I 2088: *Hesperia* 36, 1967, 301 che si collega a frammenti uno dei quali era di Fauvel (*IG I*² 7; *IG I*³ 243 fr. 12).

A questi monumenti che non subirono spostamenti di rilievo, è ora possibile aggiungere numerosi altri documenti dell'area. Poichè si tratta prevalentemente di documenti epigrafici di vario carattere, corrispondenti quindi alle indicazioni del Pouqueville, è molto probabile che essi facessero parte della collezione del vice-console francese. Lo fa pensare anche l'abbondanza di materiale antico reimpiegato, soprattutto nei muri della casa 637/3 che sorse sull'area centrale della casa di Fauvel, coincidente con i nuclei del suo *Salon-Musée* e del Giardino dove al momento della distruzione era ammassata buona parte del materiale litico.

Non è nelle nostre intenzioni presentare la lista completa delle iscrizioni rinvenute in ogni casa, quale quella che abbiamo ricavato dagli inventari dello scavo americano. Anche le pietre camminano e quindi nei reimpieghi non si ha mai la certezza di una sicura provenienza. Non vorremmo arrischiare di attribuire alla collezione del Fauvel materiale di altra origine.

Indicativo è comunque l'alto numero di iscrizioni provenienti dalla demolizione della casa 637/3, che abbiamo visto sorgere sul cuore della casa di Fauvel. Sono circa una cinquantina (I 2058, 2078, 2081-2083¹⁴², 2086-2094, 2096, 2100-2103, 2105-2107, 2147-2148, 2151, 2153-2155, 2157-2159, 2162-2168, 2170-2172, 2340-2341, 2344, 2575-2577, 2794, 2796), in larga parte iscrizioni funerarie che non si giustificano nel contesto antico del sito¹⁴³.

Segue la casa 637/2 con 19 iscrizioni (I 2132-2139, 2141, 2145, 2327-2331, 2378-2380, 2383), anche queste in larga parte funerarie¹⁴⁴.

La casa 637/5 ha dato 10 iscrizioni (I 2056-2057, 2059, 2061, 2064¹⁴⁵, 2072, 2074, 2079, 2149,

140. *Agora XVII* 142 n. 760, pl. 63; J. B. Grossman, *The Sculptured Funerary Monuments of the Classical Period in the Athenian Agora* (Princeton 1995) 125, 196 nota 10.

141. Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22877, 1, f. 121.

142. *Hesperia* 21, 1952, 372 n. 21 tav. 95.

143. Cfr. *Agora XVII* nn. 160, 325, 524, 453, 806 (sono funerari anche i nn. I 2081, 2089, 2092, 2094, 2100, 2107, 2147, 2154, 2157, 2159, 2168, 2171, 2577). Dalla stessa casa provengono, tuttavia, alcuni frammenti di decreti.

Cfr. *Agora XVI* nn. 276 (I 2105), 266 (I 2155), 507 (I 2165). Un significativo esempio è offerto dall'iscrizione I 2091 (*ibidem* 160) ricomposta da frammenti provenienti dalla casa 637/3 e 637/2.

144. *Agora XVII* 528, 909, 943, 79, 160; 299, 716, 747; 14, 112 (sono funerari anche i nn. I 2132, 2137, 2141). Fa eccezione la I 2145: *Agora XV* n. 243.

145. *IG II*² 10290.

2169), del genere delle precedenti¹⁴⁶.

La casa 637/6 ha dato solo 7 iscrizioni (I 2051-2055, 2073, 2160), tra le quali un frammento di una lista efebica¹⁴⁷.

Sempre dalle demolizioni provengono solo poche sculture ed elementi architettonici, meno facilmente reimpiegabili. Da 637/3 una stele funeraria decorata (S 499)¹⁴⁸ e un elemento architettonico (A 441), così come dalla demolizione della casa 637/5 (S 498, A 431).

Ma il materiale più indicativo è quello proveniente dal riempimento o strato di distruzione ottocentesco entro i limiti della casa di Fauvel, e quindi più facilmente attribuibile alla collezione soprattutto in considerazione del fatto che i ritrovamenti si addensano in quei punti dove la descrizione del Pouqueville, i documenti di Fauvel e la pianta della casa ne giustificano, oltre che la presenza, la tipologia. Abbiamo constatato l'alta presenza di frammenti ceramici e di oggetti minori nell'area del *Salon-Musée*, e di iscrizioni nella zona 75:KE¹⁴⁹, presso la scala che dal cortile portava al primo piano, che il Pouqueville aveva qualificato come vero museo epigrafico. Un altro nucleo di iscrizioni proviene dalla zona 70:M¹⁵⁰, quindi al centro del Giardino dove forse erano state accumulate prima della distruzione.

Dallo strato della distruzione provengono anche sculture ed elementi architettonici, soprattutto dalla zona del Giardino. Tra le sculture ricorderemo i frammenti S 514-515, 520-523, 534, 551, 557; tra gli elementi architettonici A 474 e il capitello ionico A 547 (fig. 10). Di altri capitelli ionici ritrovati nell'area si è già parlato a commento di un passo della descrizione del Pouqueville.

Ugualmente dall'area del Giardino e del *Salon-Musée* provengono oggetti minori come lucerne¹⁵¹, bolli d'anfora¹⁵² e terracotte¹⁵³.

Ma il ritrovamento più frequente nell'area è costituito da una gran massa di frammenti ceramici, concentrati soprattutto nella zona 69:Μστ quindi, ancora una volta, nell'area centrale del Giardino¹⁵⁴. E' un vasto campionario di ceramiche figurate attiche con frammenti geometrici già

146. *Agora* XVII 854, 662 (*IG* II² 10290), 733.

147. *Hesperia* 7, 1938, 110 ss. n. 20 (framm. di *IG* II² 700) e inoltre *Agora* XVII 31, 674, 222.

148. Stele di Leandros e Mnesistrate: *Agora* XVII 895a, pl. 2; Clairmont *CAT* 2. 191; Grossman *op. cit.* 212 s. n. 89, fig. 97.

149. I 2464-2468, 2471-2475. Per lo più funerarie. Esempio la stele di Onomastos (I 2473): *Hesperia* 26, 1957, 92, n. 41, tav. 23; *Agora* XVII 544 e la stele Grossman *op. cit.* 210 n. 89 fig. 97.

150. I 2532-2535, 2563, 2568. Altre iscrizioni da tener presenti provengono dalle zone circostanti a questi nuclei principali.

151. L 1701, 1700, 1699, L 1747. Cfr. *Agora* VII nn. 706, 865, 2131, 2353.

152. SS 3819-3820.

153. T 674-675, 691 (*Agora* VI 900, 187, 586), T 707.

154. Per esempio, P 5220-5237 (*Agora* XXX nn. 106, 97-99, 107-108, 639-641; 985, 842, 856, 97); P 14371-14390 (*Agora* XXX nn. 1044, 1008, 136, 881, 664, 698, 1490, 595); P 27075-27096, oltre a otto cassetti (B 116-123) e a tre latine (124-126). A quanto mi risulta non è stato individuato alcun frammento dello *skyphos* iscritto pubblicato da E. Vanderpool, Kephisophon's Kylix, *Hesperia* 36, 1967, 187. È da ricordare che gli scavatori, senza il sospetto di operare nell'area della casa di Fauvel, segnarono nei giornali di scavo che l'abbondanza di materiale funerario (*kioniskoi*, stele, *lekythoi* a fondo bianco) giacenti nello strato moderno poteva esser costituita da materiale qui portato dal Ceramico in modo da appianare l'area per la ricostruzione del quartiere di Vlassarou dopo la distruzione della Guerra di Indipendenza (cfr. Archivio *Agora Excavations*: E. Vanderpool, O,243; M. Crosby, ΞIII, 405 ss.).

Fig. 24. Atene, Agorà. Calchi fittili di monete: MC 164, 163 (Agora Excavations).

Fig. 25. Atene, Agorà. Calchi fittili di monete: MC 178, 165, 146 (linea superiore), MC 136, 142, 162 (linea inferiore) (Agora Excavations).

noti¹⁵⁵ ma soprattutto di ceramica a figure nere, a figure rosse, con prevalenza di *lekythoi* a figure nere o a fondo bianco, nonché di anfore panatenaiche¹⁵⁶.

Alcuni ritrovamenti singolari dallo strato sono con maggiore probabilità da riferire alla collezione del Fauvel e ne illustrano un particolare aspetto della sua attività. Sono oggetti moderni, calchi di monete antiche in argilla che erano già state ipoteticamente attribuite alla collezione Fauvel (figg. 24-25)¹⁵⁷. La precisa situazione dell'area della casa, e il ricordo di tali oggetti nel contenuto delle casse confermano ora l'ipotesi. Degli otto calchi ritrovati, quattro (MC 146, 142, 136, 178)¹⁵⁸ provengono certamente dall'area interna della casa; gli altri quattro (MC 162, 163, 164, 165)¹⁵⁹ da un'area adiacente, in rapporto al vicolo collegato alla porta di NO della casa e quindi

155. *Agora VIII* 129 s., n. 117 tav. 7; n. 297 tav. 17; n. 363 tav. 21.

156. Cfr. P 4923, 4924: *Agora VIII* 129, nn. 363, 297. Alcuni altri esempi: P 4836, P 5224, P 25622, P 27075-27096.

157. Archivio Agora Excavations sotto i relativi nn. inv. Si tratta quindi di esemplari diversi da quelli antichi considerati da N. Svoronos, in *JIAN* 8, 1905, 326 ss.

158. MC 146 = testa di Dioniso a sin. (Lamia: B. V. Head, *Historia Numorum*² 296; *BMC Thessaly* tav. III,13); MC 142 = testa frontale di Hermes (Ainoi: Head *op. cit.* 247 fig. 155); MC 136 = V/ di tetradramma ellenistico ate-

niese (M. Thompson, *The New Style Silver Coinage of Athens* (New York 1961) 377 s. tavv. 135 s.: Nestor e Mnaseas); M 178 = testa di Hera (Elide: Head *op. cit.* 422 fig. 231; *BMC Peloponnesos*, tav. XII,11-13).

159. MC 162 = fulmine (Elide: Head *op. cit.* 422 fig. 231; *BMC Peloponnesos*, tav. XII,12); MC 163 = testa di Alessandro Magno a destra (Macedonia: S. W. Grose, *Cat. coll. McClean II* 189, nn. 4485-4495 tav. 168); MC 164 = Athena promachos arcaistica a sin. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΝΤΙΦΟΝΟΥ (Head *op. cit.* 231 fig. 144); MC 165 = scudo macedone con testa di Pan (Head *op. cit.* 231 fig. 144).

dall'area del Giardino. Gli otto esemplari sono stati riconosciuti come moderni per il carattere tecnico dell'argilla attica e per distinzione da analoghe repliche antiche di monete. L'impronta è sempre su una sola faccia, la scelta dei tipi è varia; solo in due casi sono riprodotti su due tondelli distinti il diritto e il rovescio di una stessa moneta (MC 178 e 162; MC 164 e 165). Non è qui il luogo per illustrare a fondo i contributi del Fauvel allo studio e al collezionismo di monete antiche. Nelle sue carte non è raro imbattersi in lunghi elenchi di monete illustrate da attente riproduzioni grafiche. Tale straordinario interesse è dimostrato dalla corrispondenza e dai rapporti con numismatici come il Cousinery, dal contenuto delle casse 41 e 42 del suo Museo ateniese, dalla vendita a Lord Aberdeen, e dalla presenza di ben 2.000 monete nel catalogo d'asta del 1840, dopo la sua morte.

Sorprende, al contrario, come della grande massa di calchi di sculture e di elementi architettonici presente nella lista delle casse, lo scavo non abbia registrato tracce esplicite ed evidenti. Il materiale frantumato si sarà in gran parte fuso e confuso nello strato, fra i calcinacci della distruzione. Non al punto tuttavia da non lasciare nel terreno almeno un documento di una attività così caratterizzante del Fauvel. Si tratta di una testa in gesso forte trovata nel 1935 nel riempimento moderno del quadrato Ξ^{160} (fig. 26), quindi nell'area della casa e inventariato nel 1947 (S 1226), dopo che per alcuni anni era stato tenuto in disparte come oggetto moderno. Il calco si limita solo alla parte anteriore del volto, è alto m. 0,245, con una lavorazione che si spegne progressivamente sui lati. Molto probabilmente si tratta del calco di una testa ad altorilievo, forse da un rilievo funerario di età imperiale, data la presenza scoperta di profondi solchi di trapano.

Fig. 26. Atene, Agorà. Calco in gesso di una testa (S 1226) (Agora Excavations).

Particolare significato dovrebbe assumere anche il materiale recuperato nelle due uniche strutture della casa rilevate nel terreno durante lo scavo: il pozzo (76:Ιστ) e la cisterna (77-78:Λζ). Il primo, di cui si vede l'imboccatura in una veduta di scavo dell'area settentrionale dell'Odeion di Agrippa (fig. 22), ad eccezione di frammenti di ceramica tardoromana filtrata dalle pareti, ha dato solo una terracotta (T 3141). Un numero più rilevante di oggetti andò ovviamente a finire nella cisterna: iscrizioni (I 2088, 2601-2604, 2571-2573), una scultura (S 536) e un capitello ionico (A 547).

Altro materiale dovette emigrare dal mucchio di rovine della casa al di fuori dei suoi limiti originali, oltre al materiale recuperato da un medico francese a servizio del Bey di Atene, e quello ritrovato dal Gropius e inviato a Smirne allo stesso Fauvel. Si deve ricordare anche quello raccolto dal Servizio delle Antichità ellenico all'indomani della proclamata Indipendenza della Grecia ed

160. Inv. S 1226 (alt. 0,245). Calco da una testa decorativa di tipo dionisiaco da un sarcofago a ghirlande?

esposto nel c.d. Theseion, dove troviamo, per attestazione di vecchi cataloghi, pezzi della collezione Fauvel come il torso loricato presente nella litografia di Dupré e la c.d. Leaina dello scavo di Trachones¹⁶¹. Altri materiali furono reimpiegati nel quartiere circostante la casa. Abbiamo già ricordato la *trapeza* iscritta dalla casa 636/4 corrispondente forse al “*sarcophage avec inscription*” della pianta della casa; un frammento della base iscritta con l’epigramma dei caduti di Potidea, scavata dal Fauvel nei campi dell’Accademia e successivamente finita tra i marmi Elgin¹⁶² si giustifica nel luogo di ritrovamento, solo per la dispersione da un nucleo moderno di collezionismo¹⁶³.

Questa rapida segnalazione di materiale che la localizzazione della *Maison-Musée* di Fauvel qualifica, non ha ovviamente la pretesa di essere esauriente e tanto meno definitiva. Forse potrà essere indicativa e utile agli studiosi del materiale antico proveniente dagli strati ottocenteschi in quell’area del grande scavo dell’Agorà ateniese, e alla ricostruzione di un capitolo di storia della ricerca archeologica ad Atene, prima della conquistata indipendenza ellenica e della sollecita organizzazione di un suo Servizio statale delle Antichità.

ATENE, AGOSTO 1975 (AGGIORNAMENTO 2001)

LUIGI BESCHI

161. Cfr. *supra* fig. 14 e Beschi 1975, 317s.

162. La registrazione originale in Parigi, Bibl. Nat., mss. fr. 22877, 1, 104v. Cfr. *IG* I² 942. L’iscrizione, integrata con un nuovo frammento dallo scavo dell’Agorà, è pubblicata in *Hesperia* 12, 1943, 19 ss. Cfr. *IG* I³ 1179 (con ricca bibliografia).

163. Cfr. *Agora VIII*: E. Braun, *Late Geometric and Protoattic Pottery* (Princeton 1962) 129.

Referenze fotografiche: le foto delle figg. 2, 3, 4, 9, 19,

20, 21 sono state cortesemente fornite dal Servizio fotografico della Biblioteca Nazionale di Parigi; quelle delle figg. 8, 10, 11, 22, 24, 25, 26 sono state generosamente fornite dall’Archivio di Agora Excavations di Atene; quelle delle figg. 5, 6, 15, 16 dal Museo del Louvre; quelle di figg. 7 e 14 dai Musei di Oxford e Atene. Ai Direttori di queste Istituzioni va il mio più vivo ringraziamento anche per il permesso di pubblicazione. Le foto di figg. 12, 13, 30, 31 sono di Manolis Bernardou.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΔΙΑ ΤΗΝ ΘΕΣΙΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΝ ΤΗΣ ΟΙΚΙΑΣ ΤΟΥ FAUVEL ΕΙΣ ΤΑΣ ΑΘΗΝΑΣ

Ο ιστορικός τῶν Ἀθηνῶν Δημήτριος Καμπούρογλους ἐπὶ τῇ βάσει ἑνὸς πωλητηρίου συμβολαίου τοῦ 1834, τὸ ὁποῖον φυλάσσεται εἰς τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους¹, εἶχεν ἐκφράσει τὴν γνώμην ὅτι ἡ οἰκία τοῦ Fauvel θὰ εὑρίσκετο εἰς τὴν συνοικίαν τῆς Βλασσαροῦς, χωρὶς ὅμως νὰ κατορθώσῃ νὰ ἐντοπίσῃ τὴν ἀκριβῆ θέσιν αὐτῆς².

Ὅπως εἶναι γνωστόν, ἡ συνοικία τῆς Βλασσαροῦς ἀπετέλει μίαν ἀπὸ τὰς 35 συνοικίας, εἰς τὰς ὁποίας ἦτο διηρημένη ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἐξετείνετο περίξ τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας τῆς Βλασσαροῦς, τῆς κατεδαφισθείσης ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν ἀρχαιολόγων τὸ 1937 κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀνασκαφῶν πρὸς ἀποκάλυψιν τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς. Ἡ ἐκκλησία εὑρίσκετο δυτικῶς καὶ πλησίον τοῦ Ὠδείου τοῦ Ἀγρίππα, ἡ δὲ θέσις αὐτῆς σημειοῦται εἰς τὸ γενικὸν τοπογραφικὸν σχέδιον τοῦ *Ὁδηγοῦ τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν*. Ἡ συνοικία τῆς Βλασσαροῦς κατελάμβανε σχεδὸν ὁλόκληρον τὴν πλατείαν τῆς Ἀγορᾶς καὶ περιελάμβανεν περίπου 60 οἰκίας, ὅπως γνωρίζομεν ἀπὸ τὸν περιωθέντα κατάλογον τῆς 16ης Ὀκτωβρίου τοῦ 1833, τὸν περιέχοντα τὰς πρὸς ἀπαλλοτροίωσιν, χάριν τῶν ἀνασκαφῶν τῶν Ἀθηνῶν, ἰδιοκτησίας³. Τὴν ἀκριβῆ θέσιν τῆς οἰκίας τοῦ Fauvel κατῶρθωσα νὰ προσδιορίσω κατὰ τὸ ἔτος 1953 ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐξῆς στοιχείων καὶ παρατηρήσεων:

Πρῶτον ἐκ τοῦ ζωγραφικοῦ πίνακος τοῦ Dupré (fig. 1), τοῦ σχεδιασθέντος κατὰ τὸ ἔτος 1819 ἀπὸ τὸν ἐξώστην τῆς οἰκίας τοῦ Fauvel. Εἰς τὸν πίνακα πλὴν τοῦ ἐξώστου καὶ τῆς αὐλῆς σχεδιάζεται καὶ ὁ τρούλλος μᾶς τῶν ἀθηναϊκῶν ἐκκλησιῶν, ἡ ὁποία, ὅπως διεπίστωσα, δὲν ἦτο ἄλλη ἀπὸ τὴν σωζομένην σήμερον, εἰς θαυμασίαν κατάστασιν, ἐκκλησίαν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τὴν εὑρισκομένην εἰς τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ ὀπτικὴ γραμμὴ, ἡ διερχομένη ἀπὸ ἑνὸς σημείου τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ τρούλλου τῆς ἐκκλησίας, προσδιορίζει τὴν θέσιν εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκετο ὁ ζωγράφος καὶ ἐπομένως καὶ τὴν θέσιν τῆς οἰκίας τοῦ Fauvel. Ἡ θέσις αὐτὴ ἐνετοπίσθη παρὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ Ὠδείου τοῦ Ἀγρίππα.

Δεύτερον ἐκ τοῦ προαναφερθέντος συμβολαίου τοῦ 1834, εἰς τὸ ὁποῖον προσδιορίζονται τὰ ὄρια τῆς πωληθείσης οἰκίας Ντοτουρντῆ, ἡ ὁποία περιγράφεται ὡς συνορεύουσα μὲ τρεῖς ὁδοὺς καὶ τὰς οἰκίας Σιδέρη-Κασσιώτη καὶ Fauvel. Αἱ τρεῖς ὁδοί, αἱ περιβάλλουσαι τὴν οἰκίαν Ντοτουρντῆ, εὑρίσκοντο, ὅπως εἶναι δυνατὸν νὰ διαπιστώσωμεν ἐκ τοῦ κτηματολογικοῦ χάρτου τῆς περιοχῆς αὐτῆς τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ κλίμακα 1:500, περίξ μᾶς μεγάλης ἰδιοκτησίας, ἡ ὁποία μετὰ τὴν Ἀπελευθέρωσιν φαίνεται ὅτι ἐχωρίσθη εἰς τρία οἰκόπεδα ὑπ' ἀριθμὸν κτηματολογίου 637, 16, 17 καὶ 18. Πράγματι ὁλόκληρος ἡ

1. Ἀθήνα, Γ.Α.Κ.: Χειρόγραφα 15-17, φ. 17, συμβολαίον Ἰωάννου Λαγάνη.

2. Sp. Pappas, La maison de M. Fauvel, *Message*

d'Athènes τῆς 10ης καὶ 11ης Ὀκτωβρίου 1929.

3. *ΑΔ* 12, 1929, Παράρτ. 5-8.

ἀρχική αὐτὴ ἰδιοκτησία 637 πληροῖ τοὺς ὅρους τοῦ συμβολαίου, ἤτοι περιβάλλεται ὑπὸ τριῶν ὁδῶν καὶ συνορεύει μόνον πρὸς Ἀνατολὰς μὲ τὴν ἰδιοκτησίαν 637, 1, ὅπου προφανῶς ἡ οἰκία Σιδέρη-Κασσιώτη καὶ ἐν μέρει μόνον μὲ τὸ μέγαλον οἰκόπεδον πρὸς Νότον, 637, 3, εἰς τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ εὐρίσκετο ἡ οἰκία τοῦ Fauvel (fig. 22).

Διὰ τοῦ ἐντοπισμοῦ τῆς θέσεως τῆς οἰκίας τοῦ Fauvel εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὄχι μόνον ἀσφαλῶς ἀνεγνωρίσθη ὅτι τὰ ἀνευρεθέντα ἐκεῖ ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1935 εὐρήματα, ἄσχετα μὲ τὴν Ἀγοράν, προήρχοντο ἐκ τῆς οἰκίας τοῦ Fauvel, ἀλλὰ καὶ ἀντιστρόφως τὰ εὐρήματα αὐτά, ὠρισμένα τῶν ὁποίων ἦσαν γνωστὰ ὡς προερχόμενα ἐκ τῆς συλλογῆς του, ἦσαν ἢ καλυτέρα ἀπόδειξις διὰ τὴν ἐξακριβωσιν τῆς θέσεως τῆς οἰκίας εἰς τὴν ἀνωτέρω ἀναφερομένην μεγάλην ἰδιοκτησίαν 637.⁴ Ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1971 ἀνεύρεσις ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. L. Beschi μεταξὺ τῶν καταλοίπων τοῦ Fauvel, τῶν φυλασσομένων εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων, ἐνὸς σχεδίου, τὸ ὁποῖον παριστᾷ μίαν πρόχειρον κάτοψιν τῆς οἰκίας του (fig. 4), ὄχι μόνον μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προσδιορίσωμεν μὲ μεγάλην ἀκρίβειαν τὴν θέσιν τῆς ἰδιοκτησίας (fig. 22), ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναπαραστήσωμεν μὲ κάθε λεπτομέρειαν τὴν κάτοψιν τῶν διαφορῶν κτισμάτων ὀλοκλήρου τοῦ συγκροτήματος τῆς οἰκίας του (figg. 12-13, εἰκ. 27-29, 30-31).

Ἡ κάτοψις ὑπὸ κλίμακα εἰς 50 γαλλικοὺς πόδας (1=0,3248 μ.) εἶναι σχεδιασμένη προχειρῶς μὲ μολύβι ἐπὶ φύλλου χάρτου, διαστ. 19×23 ἐκ. καὶ φέρει τὸν ἀριθ. Gb15b, f. 30 τοῦ Εὐρετηρίου τοῦ Cabinet des Estampes τῆς Βιβλιοθήκης. Ἡ ἐπὶ τοῦ σχεδίου ἐπιγραφή “Plan d’une maison d’Athènes”, ἢ ἀναγραφείσα ἀργότερον ἐπ’ αὐτοῦ, δὲν ἐκφράζει τὴν πραγματικότητα δεδομένου ὅτι ὑπάρχει καὶ ἄλλη ἐπιγραφή, ἢ ὁποία, ὡς ὀρθῶς ἀνέγνωσεν ὁ κ. Beschi, γράφει “Plan de ma maison à Athènes” καὶ παριστᾷ ἐπομένως τὴν ἰδιόκτητον οἰκίαν τοῦ Fauvel εἰς τὰς Ἀθήνας.

Ἐκ τῆς ὅλης ἐμφανίσεως τοῦ σχεδίου φαίνεται ὅτι δὲν ἀποτελεῖ τὸ πρωτότυπον ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου ἐκτίσθη ἡ οἰκία, ἀλλὰ ὅτι ἐγένετο ἀργότερον ὑπὸ τοῦ Fauvel, πιθανῶς πρὸς καθορισμὸν τῆς θέσεως τῶν διαφορῶν συλλογῶν του ἢ ὡς ἐνθύμιον, ὅτε μετὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰς Ἀθήνας καὶ νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν Σμύρνην. Αἱ ἀλλεπάλληλοι γραμμαὶ μὲ τὰ τόξα δεικνύουσιν ἐπίσης τὴν πορείαν, τὴν ὁποίαν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσῃ ὁ ἐπισκέπτης διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὰ διάφορα διαμερίσματα τῆς οἰκίας ὡς καὶ εἰς τὰς θέσεις, ὅπου ἐφυλάσσοντο αἱ ἀρχαιολογικαὶ συλλογαί.

Πολὺ ὀλίγα πληροφορία ὑπάρχουν διὰ τὴν οἰκίαν τοῦ Fauvel. Ὁ Ph. Legrand εἰς τὴν μελέτην του διὰ τὴν ζωνὴν καὶ τὸ ἔργον τοῦ Fauvel⁵ ὀρθῶς ἐντοπίζει τὴν θέσιν τῆς οἰκίας «μεταξὺ τοῦ Θεσείου καὶ τοῦ Γυμνασίου τοῦ Πτολεμαίου (Στοὰ Ἀττάλου)». Εἶναι ἐπίσης δυνατὸν νὰ προσδιορίσωμεν καὶ τὸν χρόνον τῆς οἰκοδομῆς τῆς οἰκίας τοῦ Fauvel μὲ μεγάλην ἀκρίβειαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1806 καὶ 1815. Τὸ 1806 εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Chateaubriand ἐφιλοξενήθη ὑπὸ τοῦ Fauvel εἰς τὸ κτίριον τῆς Γαλλικῆς Πρεσβείας, τὸ ὁποῖον εὐρίσκετο τότε πρὸς Βορρᾶν καὶ πλησίον τῆς Πύλης τῆς Ἀθηνᾶς Ἀρχηγέτιδος, ἐνῶ τὸ 1815 ὁ

4. Ἰ. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν* (Ἀθῆναι 1960) 224.

5. *RA* 31, 1987, 201.

Rouqueville, ὁ ὁποῖος εὐρίσκετο τότε εἰς τὰς Ἀθήνας, ἐφιλοξενήθη εἰς τὴν ιδιόκτητον οἰκίαν τοῦ Fauvel, τὴν ὁποίαν καὶ περιγράφει εἰς τὸ βιβλίον του⁶. Ἡ οἰκία εὐρίσκετο ἐντὸς μεγάλου οἰκοπέδου, τὸ ὁποῖον ἐδημιουργήθη πιθανῶς διὰ τῆς ἀγορᾶς δύο ἢ τριῶν ιδιοκτησιῶν. Σήμερον, μετὰ τὰς ἀνασκαφάς, ἔχουν ἐξαφανισθῆ ὅλα τὰ κτίσματα καὶ οἱ δρόμοι τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ἡ θέσις ὁμως τοῦ οἰκοπέδου, βάσει τῶν ὑπαρχόντων στοιχείων, ἐντοπίζεται πρὸς Δυσμὰς τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου, εἰς τὸν χῶρον ἐνὸς μεγάλου ὀρθογωνικοῦ τριγώνου, τοῦ ὁποῦ αἱ δύο κάθετοι πλευραὶ σχηματίζονται ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ Ὠδείου τοῦ Ἀγρίππα καὶ τὸν βόρειον τοῖχον τῆς Μεσαίας Στοᾶς, ἐνῶ ἡ ὑποτείνουσα ὀρίζεται ὑπὸ τοῦ πωρίνου ἀνοικτοῦ ὄχτεοῦ κατὰ μῆκος τῆς Ὀδοῦ τῶν Παναθηναίων. Τὸ οἰκόπεδον, μεγίστων διαστάσεων μῆκους 39 μ. καὶ πλάτους 24 μ., εἶχε ἐμβαδὸν 680 μ.² περίπου. Τὰ κτίσματα κατελάμβανον ἐμβαδὸν 360 μ.², ἐνῶ ὁ ὑπόλοιπος χῶρος παρέμενεν ἐλεύθερος καὶ ἐσχημάτιζε πρὸς Νότον τὴν αὐλὴν τῆς οἰκίας, ἀπ' ὅπου καὶ ἡ κυρία εἴσοδος αὐτῆς ἀπὸ τὴν ὁδὸν Πτολεμαίου καὶ πρὸς Βορρᾶν ἕναν μέγαν ἐκτεταμένον κήπον. Πρὸς τὴν βορείαν αὐτὴν πλευρὰν ὑπῆρχεν καὶ ἑτέρα βοθητικὴ εἴσοδος ἀνοιγομένη ἐπὶ μιᾶς παρόδου, ἡ ὁποία κατηθύνετο πρὸς τὰ ἀγάλματα τῶν Πιγάντων.

Τὸ οἰκόπεδον τοῦ Fauvel κατελάμβανεν τὰς σημειουμένας εἰς τὸ κτηματολόγιον Ἀθηναίων ιδιοκτησίας 637, 3, 5, 6 καὶ 15. Αἱ ιδιοκτησίαι αὐταί, σχηματισθεῖσαι μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς πόλεως κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὑπὲρ τῆς Ἀνεξαρτησίας Ἀγῶνος, προήλθον εἴτε ἐξ ἀγορᾶς εἴτε ἐκ καταπατήσεως μέρους τοῦ οἰκοπέδου τοῦ Fauvel.

Πλησιέστερον πρὸς τὸν ἀρχικὸν διαχωρισμὸν παρίσταται ἡ θέσις τοῦ οἰκοπέδου τοῦ Fauvel εἰς τὸ τοπογραφικὸν σχέδιον τοῦ Stauffert, τὸ συνταχθὲν κατὰ τὸ ἔτος 1836⁷. Ὅπωςδήποτε τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ οἰκοπέδου θὰ κατελάμβανεν ἡ ιδιοκτησία 637, 3, τῆς ὁποίας διετηροῦντο ἀκόμη πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν τὰ παλαιὰ πρὸς Βορρᾶν καὶ Ἀνατολὰς ὄρια. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁρίων αὐτῶν καὶ τῆς πρὸς Νότον διερχομένης ὁδοῦ (τῆς μετέπειτα ὁδ. Πτολεμαίου), τῆς σημειουμένης καὶ ἐπὶ τοῦ διασωθέντος εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων σχεδίου τοῦ Fauvel, κατωρθώθη ὄχι μόνον ἡ ὀρθὴ τοποθέτησις τοῦ οἰκοπέδου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναπαράστασις τῆς οἰκίας. Εἰς τὴν ἐργασίαν αὐτὴν πολὺ ἐβοήθησεν καὶ ὁ ζωγραφικὸς πίναξ τοῦ Dupré, καθὼς καὶ ἡ λεπτομερὴς περιγραφὴ τοῦ Rouqueville, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν ἐν συνδυασμῷ καὶ μὲ τὸ σχέδιον τοῦ Fauvel κατωρθώθη ἡ ἀσφαλὴς ταύτισις τῶν διαφόρων διαμερισμάτων τῆς οἰκίας (εἰκ. 27-29).

Ὁ προσδιορισμὸς τῶν διαμερισμάτων, τῶν σημειουμένων εἰς τὸ σχέδιον ἀναπαράστασεως διὰ τῶν ἀριθ. 1-10, ἀναγράφεται ἰδιαιτέρως εἰς τὴν κάτω ἀριστερὰν γωνίαν τοῦ σχεδίου τοῦ Fauvel. Αἱ ὀνομασίαι ὑπ' ἀριθ. 11-18 ἀναγράφονται εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Fauvel ἀπ' εὐθείας ἐντὸς τῶν διαμερισμάτων, ἐνῶ οἱ ἀριθμοὶ 19-24 ἐταυτίσθησαν βάσει τῆς περιγραφῆς τοῦ Rouqueville.

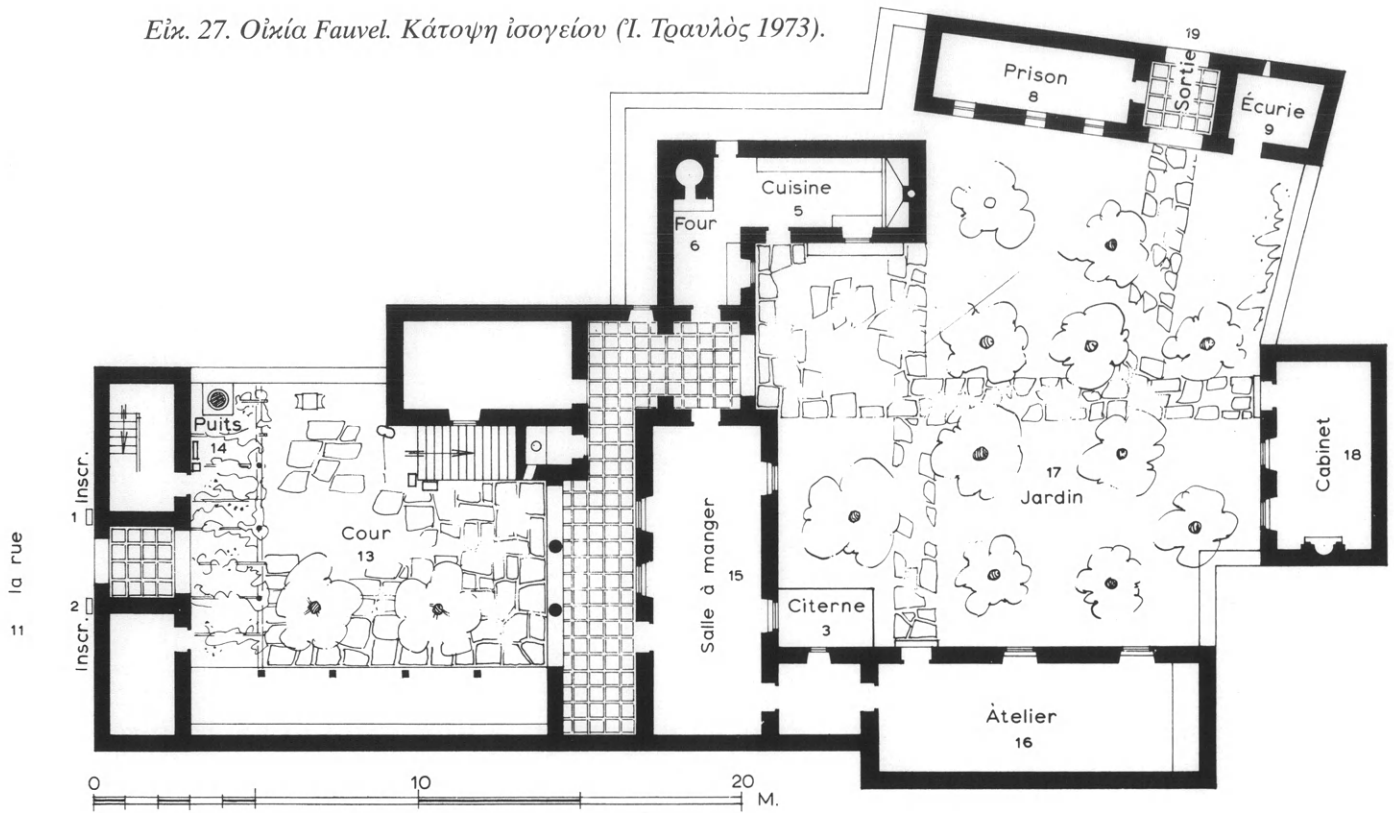
Ὁ Fauvel, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορίαν τοῦ Rouqueville ἦτο καὶ ὁ ἀρχιτέκτων τῆς οἰκίας του, δὲν προσεπάθησε νὰ δώσῃ εἰς τὸ κτίριον τὴν μνημειώδη ἀρχιτε-

6. *Voyage de la Grèce* (Paris 1827) V 46-54.

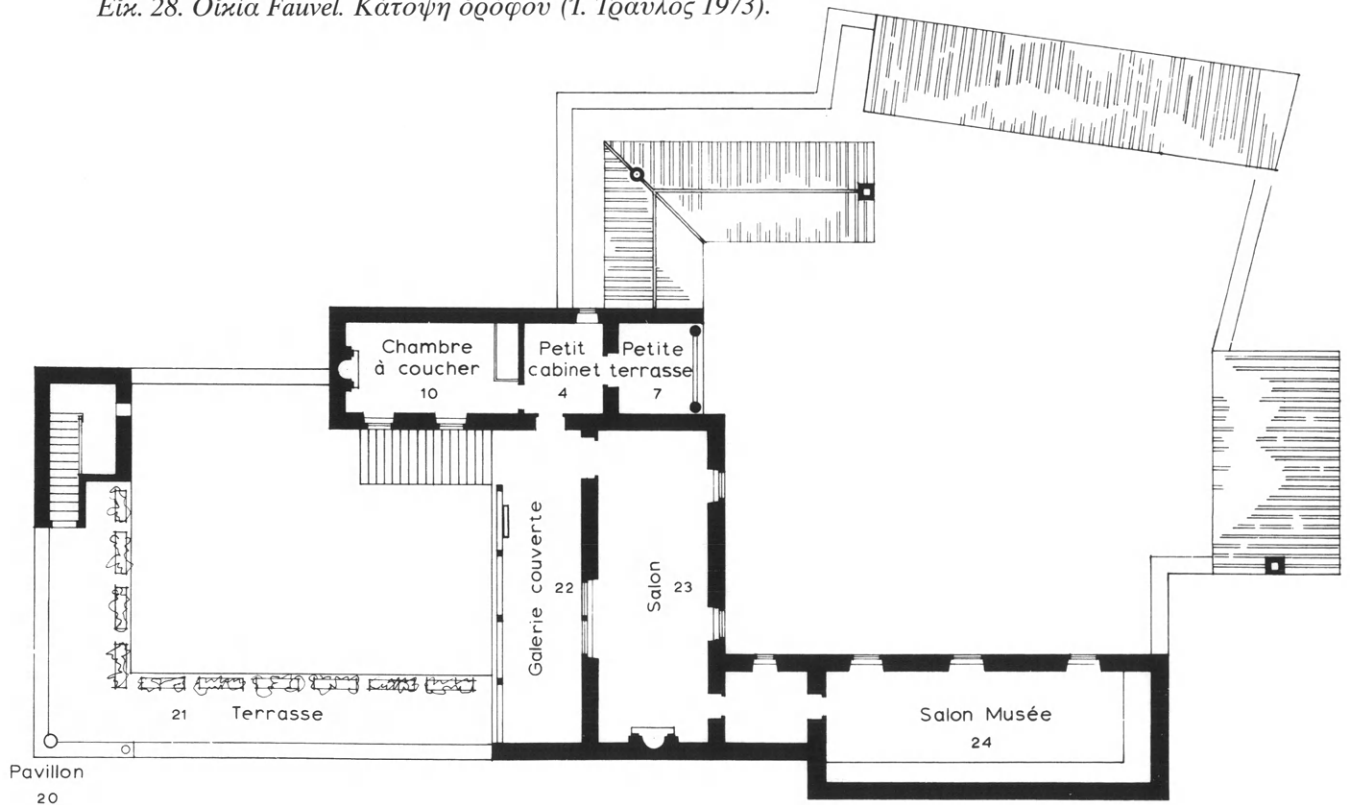
20ὸν αἰῶνα (Ἀθῆναι 1966) A 55.

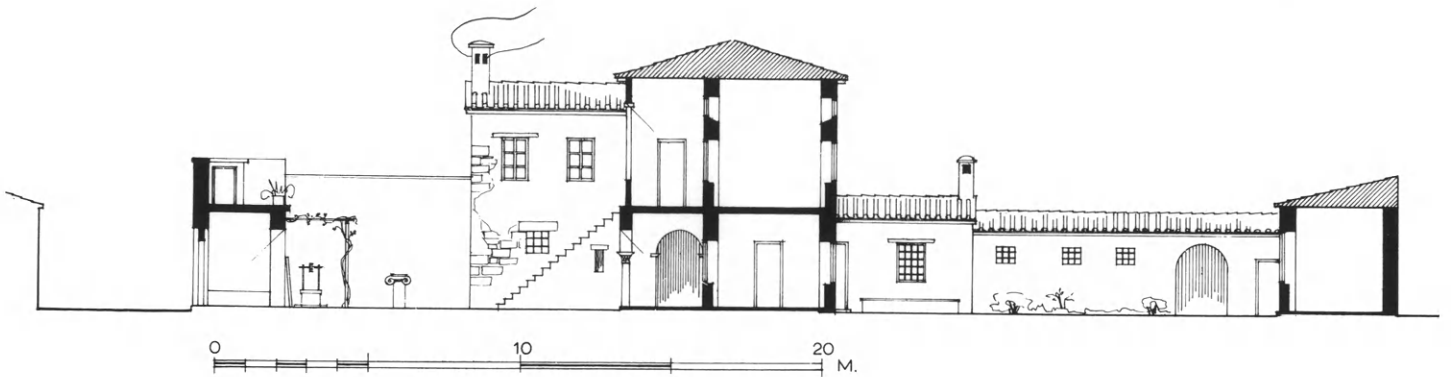
7. Βλ. Κ. Μπίρην, *Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ 19ου εἰς τὸν*

Εικ. 27. Οικία Fauvel. Κάτοψη ισογείου (Ι. Τρανλός 1973).

Εικ. 28. Οικία Fauvel. Κάτοψη όρόφου (Ι. Τρανλός 1973).

Εἰκ. 29. Οἰκία Fauvel. Τομή κατά μήκος (Ι. Τραυλός 1973).

κτονικήν, τὴν ἐπικρατοῦσαν εἰς τὴν πατρίδα του κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἀλλὰ ἠκολούθησε, ὅσον ἀφορᾷ τὴν διάταξιν καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν μορφήν τῆς οἰκίας, τὰ πρότυπα τῶν ἀθηναϊκῶν οἰκιῶν τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἢ ὁμοίότης τῆς κατόψεως τῆς οἰκίας τοῦ Fauvel μὲ τὴν μόνην διασωθεῖσαν εἰς τὰς Ἀθήνας οἰκίαν τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀδριανοῦ ἀριθ. 96.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ μεταφέρω ἐνταῦθα πρὸς καλυτέραν κατανόησιν τῆς μορφῆς τῶν ἀθηναϊκῶν οἰκιῶν τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας τὴν περιγραφὴν, τὴν διδομένην εἰς τὸ βιβλίον μου⁸.

«Τὰ οἰκόπεδα ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀκανονίστου σχήματος, ἀκολουθοῦντα, κατὰ τοῦτο τὸ ποικιλόσημον τῶν τετραγώνων, κατεβάλλετο ὅμως προσπάθεια οἱ εἰς τὴν ὁδὸν καταλήγοντες μεσότοιχοι νὰ εἶναι κάθετοι πρὸς αὐτήν. Τὸ ἐμβαδὸν τῶν οἰκοπέδων ἐκυμαίνετο συνήθως μεταξὺ 100-300 μέτρ.τ., ὑπῆρχον ὅμως καὶ περιπτώσεις μικροτέρων (μέχρι 70 τετρ. μ.) ἢ καὶ μεγαλυτέρων (μέχρι 900 τετρ. μ.) οἰκοπέδων.

Εἰς περιπτώσεις μικρῶν οἰκοπέδων, ἢ ὁσάκις τοῦτο ἐπεβάλλετο ἐκ τοῦ προσανατολισμοῦ, ἡ οἰκία ἐκτίζετο πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς ὁδοῦ, ἀφιεμένου μικροῦ χώρου δι' ἐσωτερικὴν αὐλὴν. Ἡ πρόσοψις εἶχε τότε ὀλίγα ἀνοίγματα, τὴν εἴσοδον εἰς τὸν κάτω ὄροφον καὶ δύο ἢ τρία παράθυρα εἰς τὸν ἄνω. Συνήθως ὅμως, καὶ προκειμένου ἰδίως περὶ μεγαλυτέρων οἰκοπέδων, ἡ κατοικία ἐτοποθετεῖτο ἢ εἰς τὸ βάθος, ἔχουσα πρὸ αὐτῆς τὴν αὐλὴν, ἢ εἰς τὸ μέσον τοῦ οἰκοπέδου, ὅποτε ἐσχηματίζοντο δύο αὐλαί, ἢ μία ἔμπροσθεν καὶ ἡ ἄλλη ὀπισθεν τῆς οἰκίας.

Ἡ αὐλὴ γενικῶς ἀποτελεῖ τὸ κυριώτερον καὶ χαρακτηριστικώτερον στοιχεῖον τῶν ἀθηναϊκῶν οἰκιῶν, παρὰ δὲ τὸ γεγονός ὅτι συνήθως μόνον κατὰ τὴν μίαν πλευρὰν τῆς ἐκλείετο ὑπὸ τῆς οἰκίας, περιβαλλομένη ἐν τούτοις κατὰ τὰς λοιπὰς ὑπὸ ὑψηλῶν φρουριακοῦ χαρακτῆρος μαν-

8. Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν 224-226.

δροτοίχων ἦτο τελείως ἀπομεμονωμένη ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμον, ἐνθυμίζουσα τὸ αἶθριον τῶν ἑλληνορρωμαϊκῶν οἰκιῶν, εἰς τὸ ὁποῖον συνεκεντροῦτο ὀλόκληρος ἡ ζωὴ τῆς οἰκογενείας.

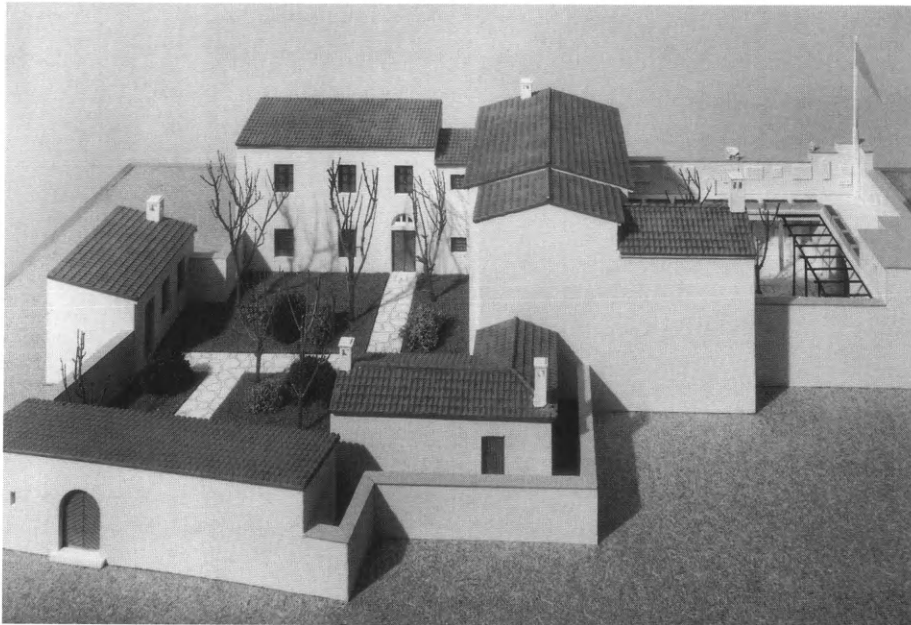
Ὅλαι ἀνεξαιρέτως αἱ οἰκίαι τῶν Ἀθηναίων ἦσαν λιθόκτιστοι, παρεμβαλλομένων συνηθέστατα μεταξὺ τῶν λίθων ἀρχαίων μαρμάρων, γλυπτῶν καὶ ἐνεπιγράφων πλακῶν, ἐστεγάζοντο δὲ διὰ ξυλίνης στέγης καλυπτομένης διὰ κεράμων. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἔμπροσθεν τοῦ πρὸς τὴν αὐλὴν τοίχου τῶν οἰκιῶν εἰς μὲν τὸν πρῶτον ὄροφον, τὸ κατώγειον, εὐρίσκετο τὸ σκεπαστό, εἶδος ὑποστέγου στηριζομένου ἐπὶ μαρμαρίνων κίωνων γεφυρουμένων διὰ τόξων, εἰς δὲ τὸν δεύτερον ὄροφον, τὸ ἀνώγειον, καὶ ἄνωθεν ἀκριβῶς τοῦ σκεπαστοῦ, τὸ χαγιατί, εἶδος ὑαλοφράκτου ἐξώστου. Ἐξωτερικὴ κλιμαξ λιθίνη, ὄχι σπανίως καὶ μαρμαρίνη, τοποθετημένη εἰς τὸ ἐν ἄκρον τοῦ πρὸς τὴν αὐλὴν τοίχου τῆς οἰκίας, ἐχρησίμευε διὰ τὴν εἰς αὐτὸ ἄνοδον. Θύραι ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου τοῦ χαγιατιοῦ καὶ τοῦ σκεπαστοῦ ὠδήγουν εἰς τοὺς διαφόρους χώρους τοῦ ἀνωγείου καὶ τοῦ κατωγείου. Εἰς τὸ κατώγειον, χαμηλοτέρου πάντοτε ὕψους, εὐρίσκοντο τὰ μαγειρεῖα, αἱ ἀποθήκαι κλπ., ἐνῶ εἰς τὸ ἀνώγειον τὰ ὑπνοδωμάτια, αἱ αἴθουσαι ὑποδοχῆς καὶ οἱ ξενῶνες. Τὸ μεγαλύτερον δωμάτιον ἦτο ἐφοδιασμένον μὲ τζάκι καὶ ἐκαλεῖτο χειμωνιάτικο. Συνήθως ἡ διάταξις τῶν χώρων ἀνωγείου καὶ κατωγείου ἦτο ἡ αὕτη, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι οἱ διαχωριστικοὶ τοῖχοι τοῦ ἀνωγείου ἦσαν μικροτέρου πάχους (εἰκ. 153).

Ἡ αὐλὴ ἦτο πάντοτε εὐρύχωρος μὲ ὠραῖον κήπον καὶ ὀπωροφόρα δένδρα (εἰκ. 154-155). Ὅταν ὑπῆρχον δύο αὐλαί, ἡ μεταξὺ τῶν ἐπικοινωνία ἐγένετο, ἐφ' ὅσον ἡ οἰκία κατελάμβανε ὀλόκληρον τὸ πλάτος τοῦ οἰκοπέδου, διὰ στενῆς ἐντὸς τοῦ κατωγείου διόδου ἀρχομένης ἀπὸ τοῦ σκεπαστοῦ, τότε δέ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ὁ κήπος περιορίζετο εἰς τὴν ὀπισθίαν αὐλὴν, ὅπου ἐκαλλιεργεῖτο καὶ λαχανόκηπος. Ἡ ἐμπροσθία, ἐστρωμένη συνήθως διὰ πλακῶν, ἐκοσμεῖτο δι' ὀλίγων μόνον δένδρων καὶ ἀνθέων.

Εἰς τὸ μέσον τῆς αὐλῆς ὑπῆρχε κατὰ κανόνα τὸ ἀπαραίτητον πηγάδι, πολλαὶ ὅμως οἰκίαι διέθετον καὶ δεξαμενάς (στέρνας) πρὸς περισυλλογὴν τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, αἱ δὲ πλουσιώτεροι καὶ κρήνην τροφοδοτουμένην ἐκ τοῦ ὑδραγωγείου τῆς πόλεως. Εἰς τὴν τελευταίαν περίπτωσιν εἰς τὸ κέντρον τῆς αὐλῆς ὑπῆρχε πολλάκις καὶ ἀναβρυτήριο (εἰκ. 154). Τέλος, παρὰ τοὺς μεσοτοίχους τῆς αὐλῆς καὶ στηριζόμενα ἐπ' αὐτῶν ὑπῆρχον διάφορα βοθητικὰ κτίσματα, φοῦρνος, πατητήρι, σταῦλος κλπ.»

Τὸ κυρίως κτίριον τῆς οἰκίας τοῦ Fauvel (βλ. εἰκ. 27-29, καὶ εἰκ. 30-31; figg. 12-13), διώροφον, περιελάμβανε τὰς αἰθούσας ὑποδοχῆς καὶ τὰ προσωπικὰ διαμερίσματα τοῦ ἰδιοκτῆτου καὶ εἶχε τοποθετηθῆ εἰς τὸ μέσον τοῦ οἰκοπέδου. Κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν ἐδημιουργήθη πρὸς Νότον, πρὸς τὴν πλευρὰν δηλαδὴ τῆς προσόψεως, μία μεγάλη αὐλὴ, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκετο ἡ λιθίνη κλιμαξ ἡ ὀδηγοῦσα εἰς τὸν δεύτερον ὄροφον καὶ τὸν ἐστεγασμένον ἐξώστην, καὶ πρὸς Βορρᾶν, ὀπισθεν τῆς οἰκίας, ἕνας ἐκτεταμένος ὠραῖος κήπος. Οἱ δύο ἐλεύθεροι αὐτοὶ χώροι, ἡ αὐλὴ καὶ ὁ κήπος, ἐπεκινῶνουν μεταξὺ τῶν διὰ στενῆς διόδου εὐρισκομένης εἰς τὸ ἰσόγειον τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου, τὸ πέρασμα δὲ τρόπον τινὰ αὐτὸ ἔχει δηλωθῆ ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Fauvel διὰ συνεχοῦς γραμμῆς καὶ τόξων.

Κάθε λεπτομέρεια τῆς ἀναπαραστάσεως τῆς κατόψεως τῆς οἰκίας τοῦ Fauvel, ὅπως τὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος τῶν δωματίων, ἡ θέσις τῶν θυρῶν, τῶν παραθύρων, τὰ τζάκια, οἱ ἐξῶσταί κλπ. (εἰκ. 27-29) ἐσχεδιάσθησαν ἐπὶ τῆ βάσει τοῦ σχεδίου τῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, τὸ ὁποῖον, ὅσον ἀτελὲς καὶ ἂν φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως, μᾶς παρέχει ἐν τούτοις μετὰ ἀπὸ προσεκτικὴν παρατήρησιν κάθε στοιχεῖον διὰ τὴν πλήρη ἀποκατάστασιν τῆς μορφῆς τῆς οἰκίας.

Εἰκ. 30-31. Οἰκία Fauvel. Πρόπλασμα (Ι. Τρανλὸς - Ν. Γερασιμόφ).

Εἰς τὴν αὐλὴν, ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου, ὑπῆρχον μικρὰ βοηθητικὰ δωμάτια ἢ ἀποθήκαι, ἐνῶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν μία ἀνοικτὴ στοά, ἡ ὁποία ἐχρησίμευε διὰ τὴν ἔκθεσιν τῆς συλλογῆς τῶν ἐπιγραφῶν. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς αὐλῆς ἐκλείετο δι' ὑψηλοῦ

τοιχοῦ, εἰς τὴν βάσιν τοῦ ὁποῖου ὑπῆρχε τὸ φρέαρ, ἢ θέσις τοῦ ὁποῖου ἐνετοπίσθη κατὰ τὰς ἀνασκαφάς, καθὼς καὶ διάφορα ἄλλα ἀρχαῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ στήλη τοῦ Θήρωνος, ἢ ἀνευρεθεῖσα τὸ 1934 κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀμερικανικῶν ἀνασκαφῶν τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν⁹. Ἄνωθεν τῶν ἀποθηκῶν καὶ τῆς στοᾶς ὑπῆρχεν εἶδος ταράτσας, εἰς τὴν ὁποίαν φαίνεται ὅτι ἀνήρχοντο δι' ἐσωτερικῆς κλίμακος εὐρισκομένης εἰς τὸ ἀριστερὸν δωμάτιον τῆς εἰσόδου. Εἰς ὅλους τοὺς τοίχους τῆς ταράτσας ἦσαν ἐντειχισμένα διάφορα ἀρχαῖα γλυπτὰ, ἐνῶ εἰς τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν ὑψοῦτο ὁ ἴστος μὲ τὴν γαλλικὴν σημαίαν τοῦ προξενείου.

Ὅτι ὅμως ἀπετέλει πραγματικὸν Μουσεῖον γλυπτῶν, ἐπιγραφῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἦτο ἡ λιθίνη κλίμαξ διὰ τῆς ὁποίας ἀνήρχοντο εἰς τὸν ἄνω ὄροφον τοῦ κεντρικοῦ κτίσματος. Ἡ κλίμαξ ὠδήγει εἰς ἓνα εὐρύχωρον πρὸς μεσημβρίαν καὶ μὲ θεᾶν πρὸς τὴν Ἀκρόπολιν ἐξώστην, ὅπισθεν τοῦ ὁποῖου ἦτο ἡ μεγάλη αἴθουσα ὑποδοχῆς, ἐνῶ εἰς τὸ πρὸς Δυσμᾶς ἄκρον εὐρίσκοντο τὰ ἰδιαίτερα διαμερίσματα τοῦ Fauvel, ἐν μικρὸν δηλαδὴ γραφεῖον μὲ ἐξώστην πρὸς Βορρᾶν καὶ τὸ ὑπνοδωμάτιον πρὸς Νότον.

Ἡ αἴθουσα ὑποδοχῆς ἐπεκοινώνει πρὸς Βορρᾶν μέσῳ μικροῦ δωματίου, εἶδος προθαλάμου, μὲ μίαν αἴθουσαν, ἢ ὁποία ἐφωτίζετο ἀπὸ τὴν πλευρὰν τοῦ κήπου. Ἡ αἴθουσα αὕτῃ ἐχρησίμευεν ὡς Μουσεῖον, πιθανῶς δὲ ἐδῶ ἢ εἰς τὸν προθάλαμον θὰ πρέπει νὰ ἐφιλοξενήθη ὁ Rouquerville κατὰ τὴν παραμονὴν του εἰς τὰς Ἀθήνας.

Εἰς τὸ ἰσόγειον τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου, ὑπὸ τὴν αἴθουσαν ὑποδοχῆς, εὐρίσκετο ἡ τραπεζαρία καὶ ἀντιστοίχως κάτωθεν τοῦ Μουσείου τὸ ἐργαστήριον τοῦ καλλιτέχνου, ὑπὸ δὲ τὰ ἰδιαίτερα διαμερίσματα τοῦ Fauvel μία ἀποθήκη ἢ δωμάτιον διὰ τὴν διαμονὴν τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ καὶ ἡ δίοδος ἀπὸ τὴν αὐλὴν πρὸς τὸν κήπον. Πιθανῶς ὑπὸ τὴν λιθίνην κλίμακα νὰ ὑπῆρχεν ἐν ἀποχωρητήριον.

Εἰς τὸν κήπον, πρὸς Ἀνατολὰς μὲν εὐρίσκετο, ὅπως εἶδομεν, τὸ ἐργαστήριον τοῦ Fauvel, ἐνῶ πρὸς Δυσμᾶς κατὰ σειρὰν ὑπῆρχον ὁ σταῦλος, μία βοηθητικὴ εἴσοδος, ἢ φυλακὴ τοῦ προξενείου καὶ εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τὸ μαγειρεῖον καὶ ἄλλοι βοηθητικοὶ χώροι, οἱ ὁποῖοι ἐπεκοινώνουν ἀπ' εὐθείας μετὰ τῆς τραπεζαρίας. Εἰς τὴν βορείαν τέλος πλευρὰν τοῦ κήπου ὑπῆρχεν τελείως ἀνεξάρτητον τὸ μέγαλον γραφεῖον τοῦ Fauvel, τὸ ὁποῖον μάλιστα εἰσεχώρει ἐντὸς τῆς πρὸς Βορρᾶν ἰδιοκτησίας λόγῳ τῆς διαμορφώσεως τῶν ὁρίων τοῦ οἰκοπέδου πρὸς τὴν πλευρὰν αὐτὴν.

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς περιγραφῆς τῆς οἰκίας τοῦ Fauvel θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρωμεν τὰ ὀλίγα δένδρα τῆς αὐλῆς καὶ τὸ κλῆμα, τὸ ὁποῖον, ὡς φαίνεται ἀπὸ τὸν πίνακα τοῦ Dupré, ἐσκίαζε ἐν μέγαλον μέρος τῆς αὐλῆς εὐθὺς μετὰ τὴν εἴσοδον, καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ πολλὰ δένδρα τοῦ κήπου.

ΑΘΗΝΑΙ, ΙΟΥΝΙΟΣ 1973

† Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ

9. Βλ. E. Harrison, Archaic Gravestones from the Athenian Agora, *Hesperia* XXV, 1956, 37-38.

ΚΥΚΛΟΤΕΡΕΣ ΤΑΦΙΚΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΣΤΙΣ ΚΟΛΩΝΕΣ ΣΑΛΑΜΙΝΑΣ*

Σ τὸ νότιο ἄκρο τῆς Σαλαμίνας, στὴ θέση Κολῶνες, στὴν κορυφὴ τοῦ ἀκρωτηρίου ποῦ κλείνει ἀπὸ τὰ δυτικά τὸν ὁμώνυμο ὄρμο, δεσπόζουν σὲ περίοπτη θέση τὰ ἐρείπια μεγάλου κυκλοτεροῦς κτίσματος¹ (εἰκ. 1, ἀρ. 1, εἰκ. 2). Τὰ ἐρείπια αὐτὰ ἀναφέρει ὁ Milchhöfer² (μὲ βάση τὶς πληροφορίες τοῦ J. Toepfer, ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τὴν περιοχὴ τὸ 1892) μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι ἀνήκουν σὲ πύργο. Ἐπίσης ὁ Δραγάτσης³ σὲ σχετικὴ μελέτη του συγκαταλέγει αὐτὸ τὸ κτίσμα στοὺς «πύργους τῶν νήσων», ἐνῶ παλαιότερα ὁ Στουραῖτης⁴ σημειώνει ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Αἴαντα, τὸν ὁποῖο τοποθετεῖ ὁ Πausanias στὴν ἀγορὰ τῆς ἀρχαίας πόλης τῆς Σαλαμίνας. Ὁ Maier⁵ ἀναφέρει τὸ κτίσμα ὡς κυκλοτερὴ πύργο, ἐνῶ ὁ Πάλλας⁶ ὑπέθεσε ὅτι χρησίμευε ὡς φρουκτώριο.

Τὸ κτίσμα ἔχει κατασκευασθεῖ ἐξ ὀλοκλήρου μὲ μεγάλες πλίνθους ἀπὸ ντόπιο, σκληρὸ, λευκοκύανο ἀσβεστόλιθο⁷ καὶ διασώζει εἴσοδο ἀπὸ Βορρᾶ ὅπου ἡ πρόσβαση πρὸς τὴν κορυφὴ τοῦ ἀκρωτηρίου εἶναι ὁμαλὴ, ἐνῶ ἀντίθετα πρὸς τὰ ἀνατολικά, τὰ νότια καὶ τὰ δυτικά τοῦ μνημείου οἱ πλαγιὲς κατηφορίζουν ἀπότομα πρὸς τὴ θάλασσα. Στὸ βόρειο

* Ἡ μελέτη ἀποτελέσει θέμα ἀνακοίνωσης στὸ Ἀ' Διεθνὲς Συνέδριο Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1999 (περίληψη ὑπὸ δημοσίευση στὸν τόμο τοῦ συνεδρίου).

1. Τὰ σχέδια τοῦ μνημείου ὀφείλονται στὸν ἀρχιτέκτονα κ. Ἄγγελο Παπανδρόπουλο, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμὰ. Ἰδιαίτερα ἐπίσης εὐχαριστῶ τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Γάσο Τανούλα γιὰ τὶς χρήσιμες συζητήσεις σχετικὰ μὲ προβλήματα τοῦ μνημείου, καθὼς καὶ τὴν κ. Αὐγὴ Προυκάκη γιὰ θέματα σχετικὰ μὲ τὸν Κεραμεικὸ.

Ἡ Γεν. Διεύθυνση Ἀναστήλωσης ἔχει ἀναλάβει τὴν ἀναστήλωση τοῦ ταφικοῦ μνημείου τῆς Σαλαμίνας, τὴ μελέτη τῆς ὁποίας ἔχει ἐτοιμάσει ὁ ἀρχιτέκτων κ. Κ. Μαμαλούγκας.

2. A. Milchhöfer, Salamis und die Meerenge, *Karten von Attica* (ἐκδ. E. Curtius - A. Kaupert, Berlin 1881-1901) Heft VII-VIII σ. 36.

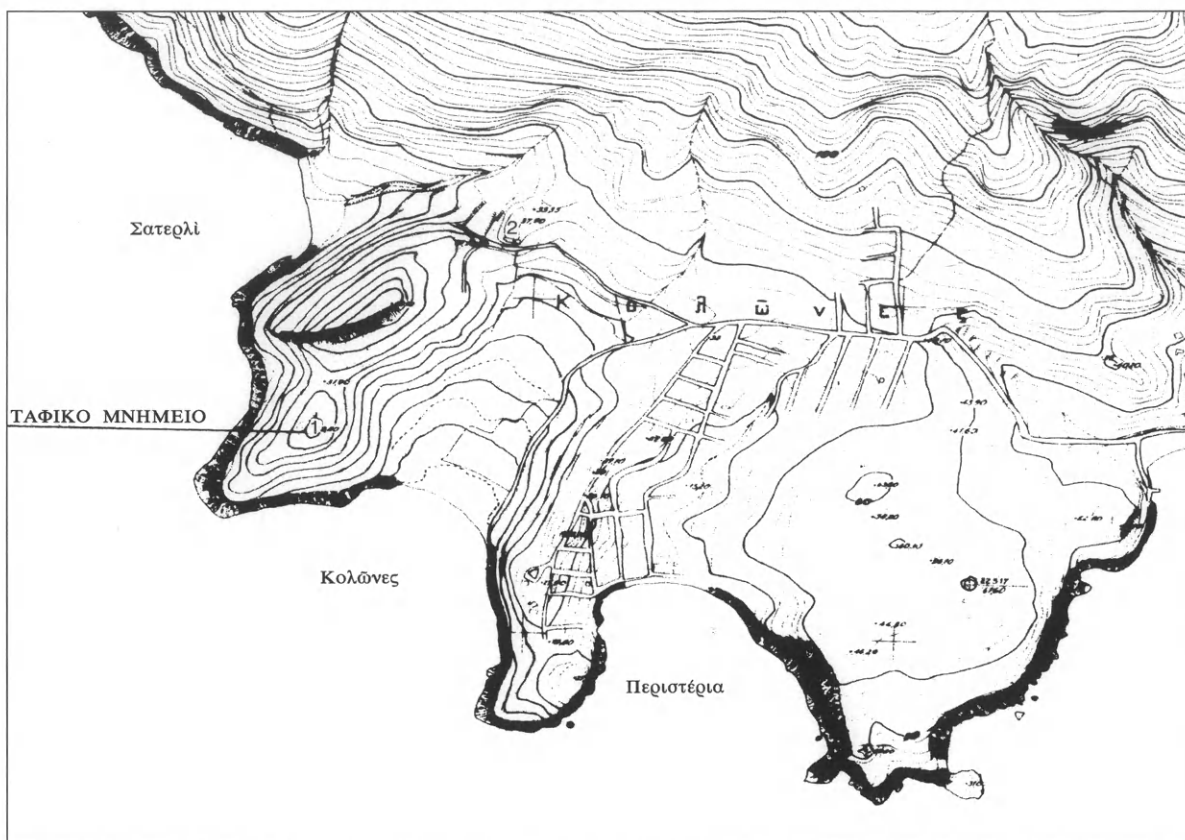
3. Ἰ. Χ. Δραγάτσης, Οἱ πύργοι τῶν νήσων, *ΠΑΕ* 1920, 155, εἰκ. σ. 157.

4. Σ. Στουραῖτης, Περὶ τῆς θέσεως τῆς ἀρχαιολογίας τῆς Σαλαμίνας, *Ἀρμονία* 2, 1901, 177 κέ.

5. F. G. Maier, *Griechische Mauerbauinschriften I* (Heidelberg 1959) 110.

6. Δ. Πάλλας, Ἀρχαιολογικὲς ἐπιστημάνσεις στὴν Σαλαμίνα, *ΑΔ* 42, 1987, Α, 186.

7. Ἡ ἐξόρυξη τῶν ὀγκολίθων ἔγινε στὸ βραχῶδες ὕψωμα ποῦ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση περίπου 130 μ. βόρεια τοῦ μνημείου, ὅπως καὶ στὸ ἀρχαῖο λατομεῖο ποῦ βρίσκεται στὸ Μικρὸ Λαμπρανὸ σὲ ἐλάχιστη ἀπόσταση ἀπὸ τὴ θάλασσα. Λιθόπλινθοι ἀπὸ σκληρὸ, λευκοκύανο ἀσβεστόλιθο (ὅμοιο μὲ αὐτὸν ποῦ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸ μνημεῖο στὶς Κολῶνες) οἱ ὁποῖες ἔχουν ἐπεξεργασμένους τὶς ὀψεις καὶ ὀρισμένες λοξότμητες τὴ μὴ ἀπὸ τὶς γωνίες τους, βρίσκονται διάσπαρτες στὸν χῶρο τοῦ λατομείου καὶ στὴν ἀκτὴ, ἀπ' ὅπου προφανῶς μεταφέρονταν μέσω θαλάσσης στὸν προορισμὸ τους. Τὸ ἀρχαῖο λατομεῖο στὸ Μικρὸ Λαμπρανὸ μοῦ ὑπέδειξαν ὁ κ. Ἄδωνις Κύρου καὶ ὁ καθηγητὴς κ. Γ. Λῶλος.

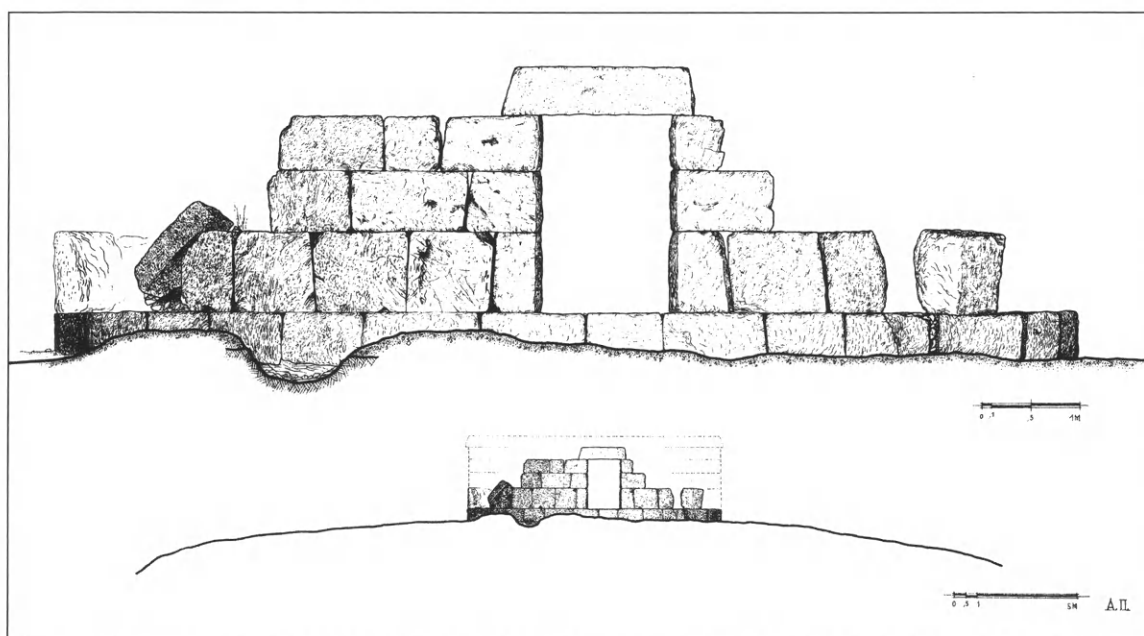

Εἰκ. 1. Τὸ ἀκρωτήριο «Κολῶνες».

τιμῆμα τὸ μνημεῖο διατηρεῖ πέντε δόμους μαζί με τὴ θεμελίωση καὶ σώζεται σὲ ὕψος 3 μ. (εἰκ. 3-4). Ἡ ἐξωτερικὴ του διάμετρος εἶναι 10.70 μ. Οἱ λιθόπλινθοι δὲν ἔχουν ὅλες τὸ ἴδιο μῆκος καὶ πάχος (μέγ. μῆκ. 2 μ., μέγ. πάχ. 0.80 μ.) καὶ προσαρμόζονται μεταξύ τους κατὰ τὸ ἰσόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα με ἀπλὴ ἐπαφὴ χωρὶς τὴ βοήθεια συνδέσμων. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν λιθοπλίνθων εἶναι ἐλαφρῶς κυρτὴ καὶ σὲ ὀρισμένες ἀπὸ αὐτὲς διατηροῦνται ἴχνη ἐπεξεργασίας με κατακόρυφες διακοσμητικὲς βελονιές. Πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτίσματος ἡ ὄψη τῶν λιθοπλίνθων εἶναι χονδροπελεκημένη, ἐνῶ οἱ ἐπιφάνειες ἐδρασης εἶναι ἐπεξεργασμένες με βελόνι σὲ ὄλη τὴν ἔκταση πλὴν τῆς παρυφῆς κατὰ μῆκος τῶν ἐξωτερικῶν ἀκμῶν ὅπου διαμορφώνεται ταινία (πλάτ. 0.08 μ. περίπου), ἐπεξεργασμένη με λάμα. Ἐπίσης στὶς ἐπιφάνειες ὤσεως οἱ λίθοι ἐφάπτονται μόνο στὴν παρυφὴ τῶν ἐξωτερικῶν ἀκμῶν, ὅπου διαμορφώνεται ταινία λειασμένη με λάμα, ἐνῶ ἀνάμεσα στὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια τῶν ἀρμῶν ὤσεως, ἡ ὁποία εἶναι δουλεμένη με τὸ βελόνι, δημιουργεῖται κενὸ πὺν διευρύνεται πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μνημείου. Στὴν ἐπιφάνεια ἐδρασης τῶν λιθοπλίνθων δὲν ὑπάρχουν τόρμοι γιὰ γόμφωση οὔτε καὶ ἴχνη ἀπὸ μοχλοβόθρια. Ἐπειδὴ οἱ λιθόπλινθοι δὲν διατηροῦν ἴχνη ἀπὸ ἐγκοπὲς ἢ προεξοχὲς πὺν θὰ χρησίμευαν στὴν ἀνύψωσή τους γιὰ τὴν τοποθέτηση στὸν τοῖχο, συμπεραίνομε ὅτι γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ

Εἰκ. 2. Ἐποψη τοῦ μνημείου ἀπὸ Β.

Εἰκ. 3. Ἐοψη τοῦ μνημείου ἀπὸ Βορρᾶ καὶ τομὴ ἀναγλύφου ἐδάφους.

χρησιμοποιήθηκαν κεκλιμένα δάπεδα καὶ κατρακύλια.

Τὴ θεμελίωση τοῦ κτιρίου ἀποτελοῦν οἱ λιθόπλινθοι τοῦ κατώτατου δόμου (ὑψ. 0.50-0.55 μ. καὶ μήκ. 0.55-1.56 μ.), οἱ ὁποῖες εἶναι τοποθετημένες κατὰ τὸ ἥμισυ περίπου τοῦ ὕψους τους μέσα στὸ βραχῶδες σχιστολιθικὸ ἔδαφος τοῦ ὑψώματος, διατηροῦνται ὅλες

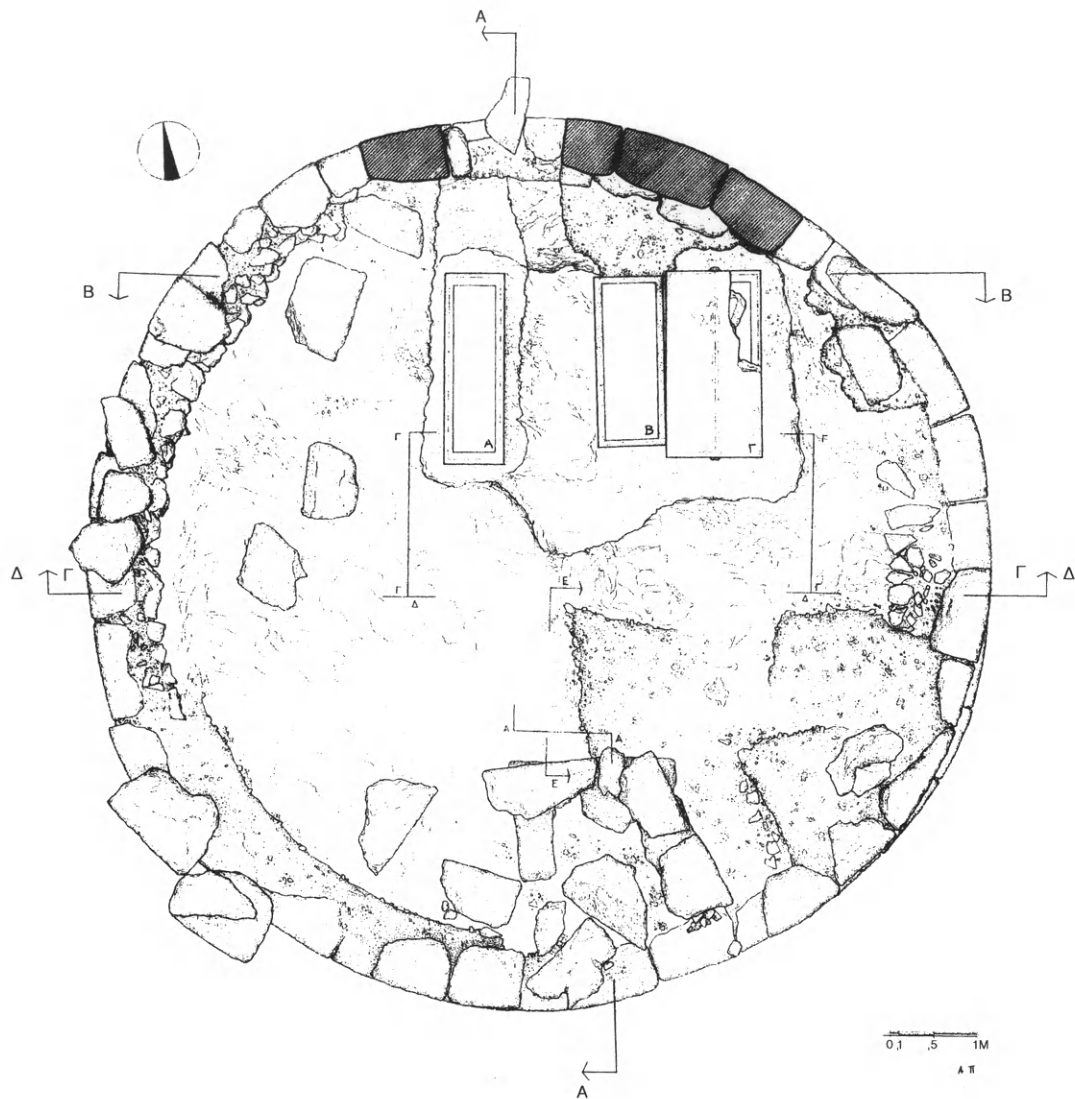
Εἰκ. 4. ΒΑ. τμήμα τοῦ μνημείου.

στή θέση τους και δὲν ἐξέχουν στήν ἐξωτερική ὄψη τοῦ μνημείου πέρα ἀπὸ τοὺς ἀνώτερους δόμους. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μνημείου, σὲ ἐπαφή μὲ τις λιθοπλίνθους τοῦ κατώτατου δόμου, ὑπάρχει ἀργολιθοδομή⁸ (εἰκ. 5-9) ἢ ὁποία θεμελιώνεται στὸ σχιστολιθικὸ ἔδαφος, δὲν ὑπερβαίνει σὲ ὕψος τις λιθοπλίνθους τῆς θεμελίωσης καὶ διακόπτεται στὸ τμήμα τῆς εἰσόδου τοῦ μνημείου. Τὸ συνολικὸ πάχος τῆς ἀργολιθοδομῆς καὶ τῶν λιθοπλίνθων τοῦ κατώτατου δόμου εἶναι 1 μ. Ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους δόμους, ὁ δεύτερος (ὕψ. 0.80 μ.) διατηρεῖ τις περισσότερες λιθοπλίνθους, ἐνῶ ἀπὸ τὸν τρίτο (ὕψ. 0.63 μ.) καὶ τὸν τέταρτο (ὕψ. 0.56 μ.) διατηροῦνται ἐλάχιστες ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου, τὸ ὑπέρθυρο τῆς ὁποίας ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴ μοναδικὴ λιθόπλινθο (μῆκ. 2 μ. καὶ ὕψ. 0.50 μ.) τοῦ πέμπτου δόμου, ἢ ὁποία σώζεται στή θέση της.

Ἡ εἴσοδος (ὕψ. 2 μ., πλάτ. 1.50 μ. κάτω καὶ 1.42 μ. ἐπάνω) δὲν διαμορφώνεται μὲ μονολιθικοὺς ὀρθοστάτες. Πὰ τὴν καλύτερη στερέωση, δύο λιθόπλινθοι ἀπὸ τὸν δεύτερο δόμο ἔχουν τοποθετηθεῖ μὲ τὴ στενή τους πλευρὰ πρὸς τὴν ἐξωτερική ὄψη τοῦ κτιρίου, ἐνῶ μὲ τὴ μακρὰ καταλαμβάνουν ὅλο τὸ πάχος τοῦ τοίχου ὥστε νὰ προχωροῦν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτίσματος καὶ πέραν τοῦ βάθους τοῦ κατωφλιοῦ. Στὴν ἐπιφάνεια ὥσεως τῆς

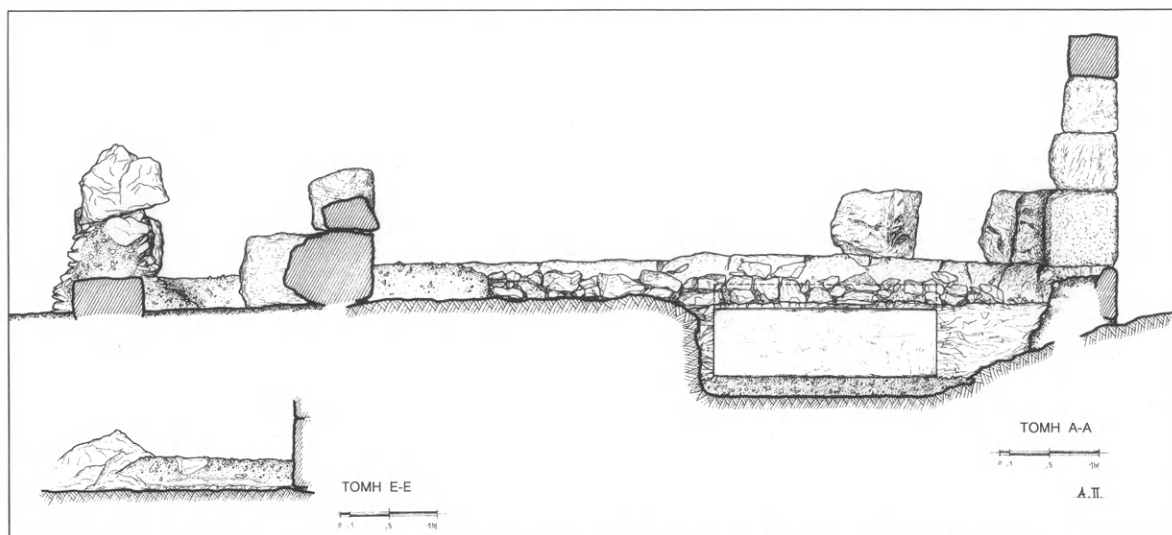
8. Παρόμοια κατασκευὴ σώζεται στὸν μεγάλο κυκλικὸ ταφικὸ περίβολο τοῦ Ραμνοῦντος, Β. Χ. Πετράκος, Ἀνασκαφὴ Ραμνοῦντος, ΠΑΕ 1975, 13, πίν. 6 καὶ ὁ ἴδιος, Ὁ δῆμος τοῦ Ραμνοῦντος I. Τοπογραφία

(Ἀθήναι 1999) 349 κέ. εἰκ. 245 καὶ στὸν Παλαιό-
πυργο τῆς Πάρου, L. Haselberger, Der Paläopyrgos von
Naussa auf Paros, AA 1978, 348 κέ., εἰκ. 3.

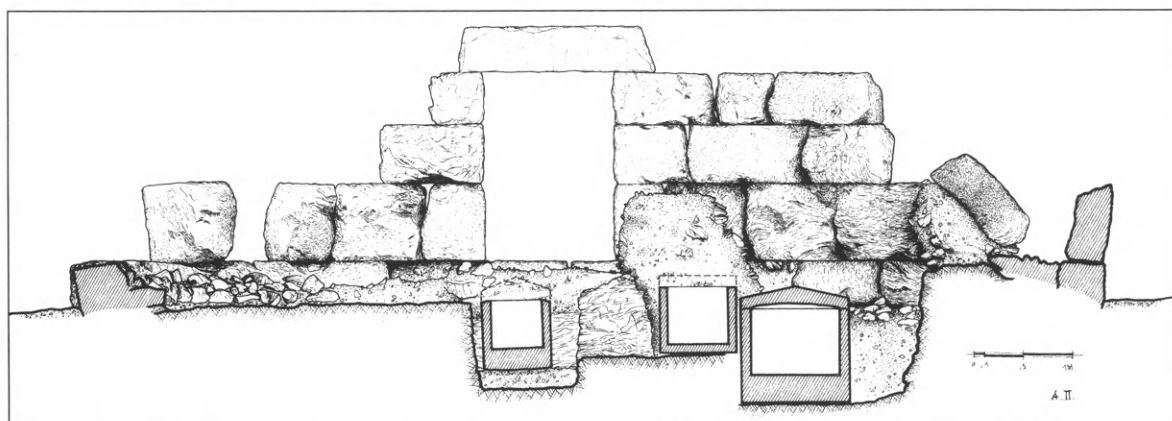

Εικ. 5. Κάτοψη τοῦ μνημείου.

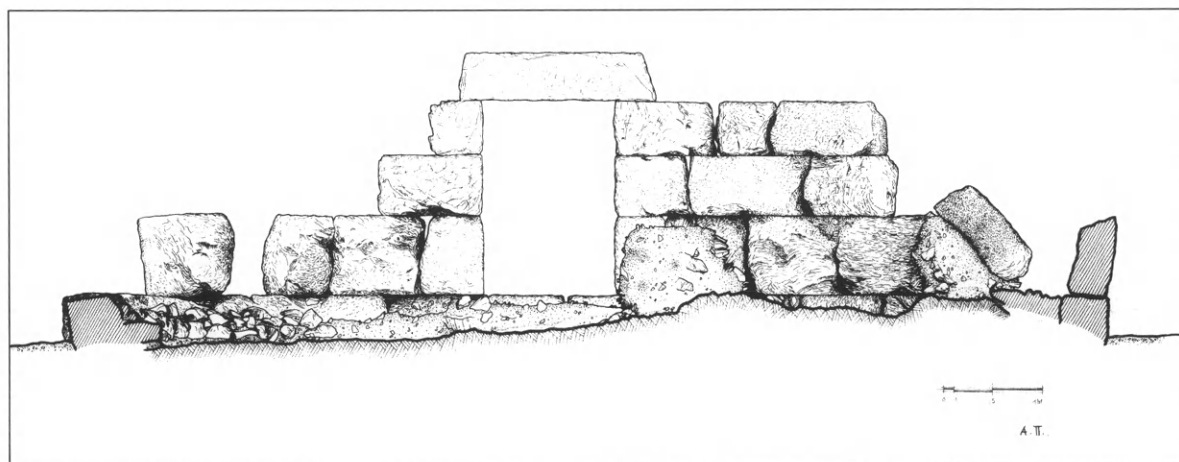
λιθοπλίνθου πού βρίσκεται πρὸς τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνοίγματος διαμορφώνεται ἐγκοπὴ, σὲ σχῆμα Γ, γιὰ τὴν καλύτερη σύνδεση μὲ τὴν παρακείμενη λιθόπλινθο τοῦ ἴδιου δόμου. Ἐπίσης ἡ ἀντίστοιχη λιθόπλινθος στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνοίγματος σχηματίζει στὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς ἐπιφάνειας ὥσεως προεξοχή (δόντι) πού στερεώνεται στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς παρακείμενης λιθοπλίνθου. Στὸν τρίτο καὶ τέταρτο δόμο, ἐκαστέρωθεν τῆς εἰσόδου, ἔχουν τοποθετηθεῖ μικρότερες καὶ μεγαλύτερες λιθόπλινθοι ἐναλλάξ. Ὡς ὑπέρθυρο χρησιμεύει, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἡ μοναδικὴ λιθόπλινθος πού ἔχει παραμείνει ἀπὸ τὸν πέμπτο δόμο στὴ θέση της. Τὸ κατώφλι τῆς εἰσόδου, χωρὶς ἰδιαίτερη διαμόρφωση, ἀποτελοῦν δύο λιθόπλινθοι τοῦ κατώτατου δόμου οἱ ὁποῖες ἀνήκουν στὴ θεμε-

Εἰκ. 6. Τομές Α-Α καὶ Ε-Ε (βλ. εἰκ. 5).

Εἰκ. 7. Τομή Γ-Γ (βλ. εἰκ. 5).

Εἰκ. 8. Τομή Δ-Δ (βλ. εἰκ. 5).

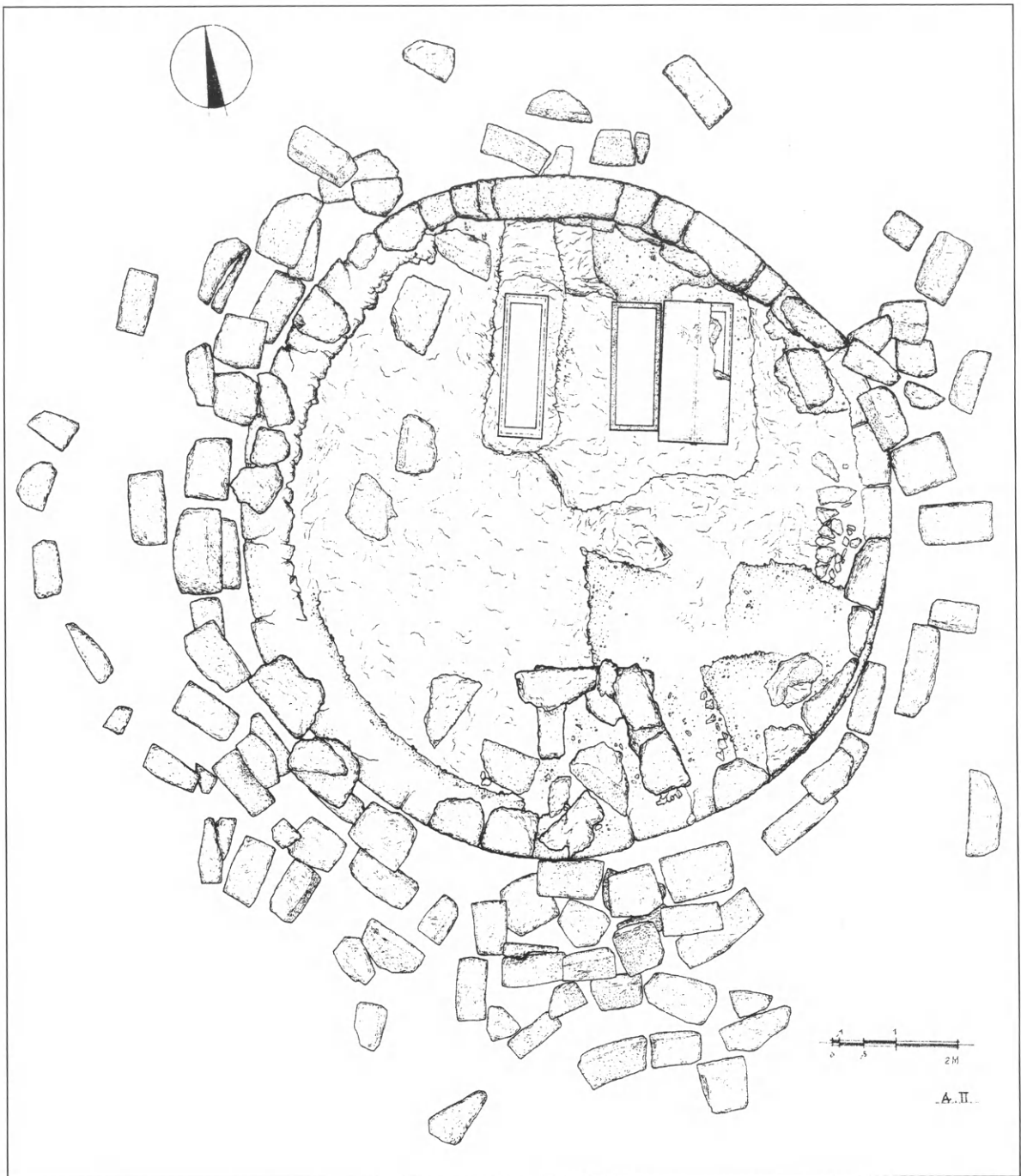

Εικ. 9. Ἀργολιθοδομή στο ἐσωτερικό τοῦ μνημείου.

λίωση τοῦ μνημείου καὶ δὲν καταλαμβάνουν ὄλο τὸ βάθος τῆς εἰσόδου, τὸ ὑπόλοιπο τῆς ὁποίας συμπληρώνεται μὲ ἀργούς λίθους καὶ χῶμα. Στὸ κατώφλι δὲν διατηροῦνται ὑποδοχὲς γιὰ στροφεῖς θυροφύλλων. Ἐπίσης, στὶς πλευρὲς τοῦ ἀνοίγματος δὲν ὑπάρχουν ἴχνη γιὰ τὴ στερέωση θυρώματος.

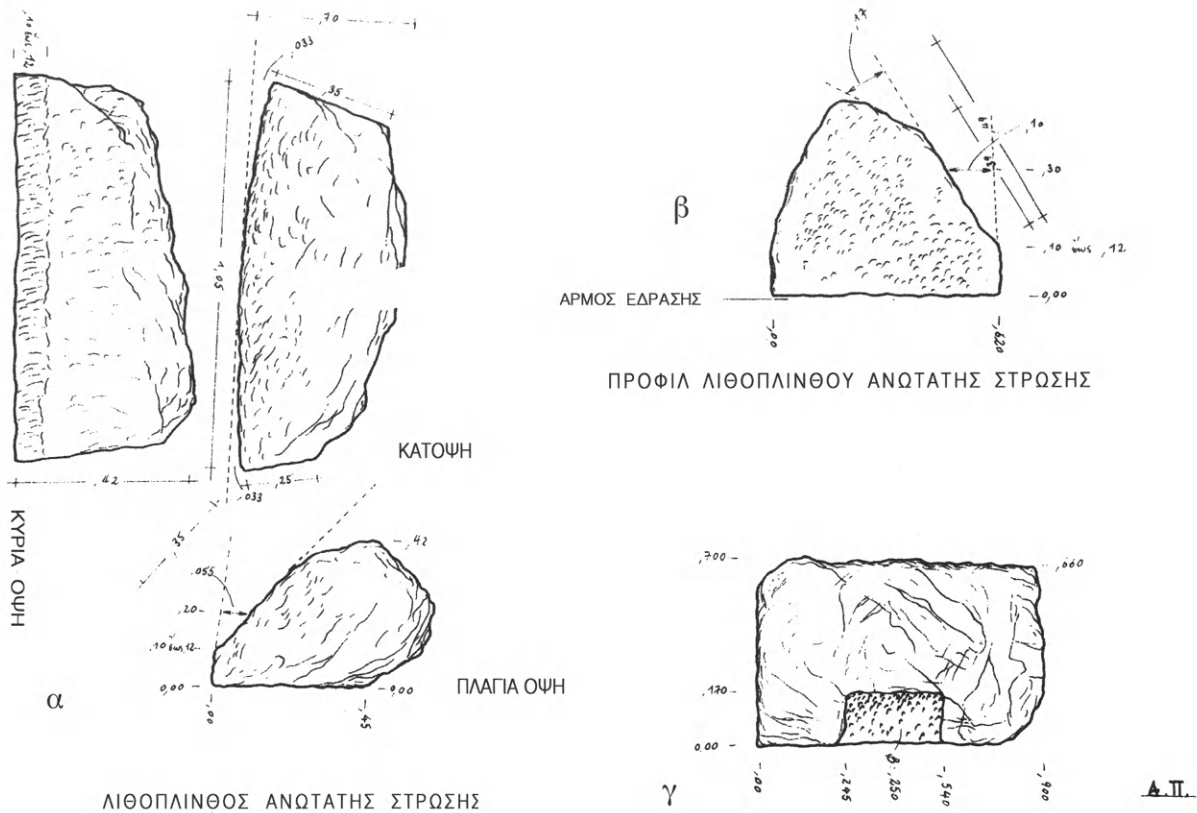
Ἡ ἀνωδομή ἔχει καταρρεύσει στὸ μεγαλύτερο μέρος της καὶ οἱ λιθόπλινθοι βρίσκονται διάσπαρτες γύρω ἀπὸ τὸ μνημεῖο (εἰκ. 10). Λόγω τοῦ μεγάλου ὄγκου καὶ βάρους δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ μεταφερθοῦν μακριὰ γιὰ νὰ ξαναχρησιμοποιηθοῦν. Σώζονται 115, διατηροῦνται σὲ καλὴ κατάσταση καὶ ἐπιτρέπουν τὴ μέτρηση τῶν διαστάσεών τους. Μὲ βάση τὶς διαστάσεις τῶν λιθοπλίνθων μποροῦμε νὰ ὑπολογίσουμε ὅτι τὸ μνημεῖο εἶχε ἕξι δόμους καὶ συνολικὸ ὕψος 3.70 μ. Ὅρισμένες λιθόπλινθοι τῶν ὁποίων ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη εἶναι κατὰ τὰ 3/4 τοῦ ὕψους λοξότμητη, συμπεραίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸν ἀνώτατο δόμο ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν ἐπίστεψη (εἰκ. 11α-β). Τὸ ὕψος τους κυμαίνεται ἀπὸ 0.40 ἕως 0.60 μ. Στὰ νότια τοῦ μνημείου μία ἀπὸ τὶς κατακεῖμενες λιθοπλίνθους (εἰκ. 11γ), τὸ ὕψος τῆς ὁποίας εἶναι 0.66-0.70 μ. καὶ προέρχεται πιθανὸν ἀπὸ τὸν τρίτο δόμο τοῦ μνημείου, διατηρεῖ στὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς ἐπιφάνειας ὥσεως ὀρθογώνιο λάξευμα (δοκοθήκη), ἐνδεχομένως ἀπὸ μεταγενέστερη χρῆση. Ἄλλη λιθόπλινθος μὲ ἀντίστοιχη ἐγκοπὴ δὲν σώζεται.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μνημείου, στὸ νότιο τμήμα του καὶ σὲ ἐπαφὴ σχεδὸν μὲ τὴν ἐσωτερικὴ παρεῖα τοῦ τοίχου, ὑπάρχει πρόχειρη ὀρθογώνια κατασκευὴ (βλ. εἰκ. 5, 13) στὴν ὁποία ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ λίθοι ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ μνημεῖο, προφανῶς ἀφοῦ εἶχε ἐγκατα-

Εἰκ. 10. Κάτοψη μὲ τις κατάσπαρτες λιθοπλίνθους τοῦ μνημείου.

λειφθεῖ καὶ καταρρεύσει. Ἀπὸ τὴν ὀρθογώνια κατασκευὴ ἢ ὁποῖα ἐδράζεται στὸ φυσικὸ ἔδαφος, περίπου στὸ ἐπίπεδο θεμελιώσεως τοῦ κτιρίου, διατηρήθηκε ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ

Εικ. 11. α-β. Λιθόπλινθοι από την επίστεψη του μνημείου. γ. Λιθόπλινθος πιθανόν από τον τρίτο δόμο του μνημείου.

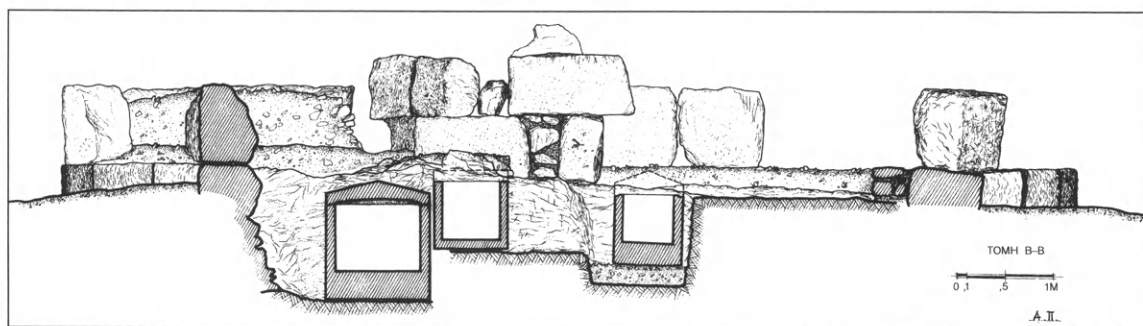
βόρεια πλευρά σε ύψος δύο δόμων, από τη δυτική παραμένει στη θέση της μόνο μία λιθόπλινθος του κατώτατου δόμου, ενώ τη νότια πλευρά αποτελούσε πιθανόν ο τοίχος του κτιρίου. Στους δόμους έχουν χρησιμοποιηθεί οι λίθοι του μνημείου οι όποιοι έχουν τοποθετηθεί με την επεξεργασμένη κυρτή επιφάνεια στην εξωτερική όψη της κατασκευής, ενώ τα κενά συμπληρώνονται με άργους λίθους. Τον προσορισμό της μεταγενέστερης και πρόχειρης αυτής κατασκευής δεν γνωρίζουμε. Ένδεχομένως χτίστηκε ως παρατηρητήριο και δεν αποκλείεται να χρησιμοποιήθηκε εδώ ή λιθόπλινθος με τη δοκοθήκη που αναφέραμε.

Μέσα στο μνημείο υπήρχαν τρεις σαρκοφάγοι οι όποιες βρέθηκαν συλημένες (εικ. 5, 12) και με τα καλύμματα σπασμένα. Από αυτές οι δύο ήταν μαρμάρινες (Α, Γ) και η τρίτη (Β) από κογχυλιάτη λίθο. Είχαν τοποθετηθεί με προσανατολισμό από Β. προς Ν. Πά την τοποθέτησή τους λαξεύθηκε το σχιστολιθικό πέτρωμα σε βάθος κυμαινόμενο από 1 έως 1.53 μ. από την επάνω επιφάνεια του δόμου της θεμελίωσης του μνημείου.

Οι δύο μαρμάρινες σαρκοφάγοι έχουν τοποθετηθεί ανά μία, δυτικά (ή Α) και ανατολικά (ή Γ) του άξονα της εισόδου. Έχουν και οι δύο καλύμματα με δικλινή την άνω επιφάνεια, στις όψεις των στενών πλευρών των όποιων έχουν άφεθεί ορθογώνιας τομής

Είκ. 12. Οί σαρκοφάγοι στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μνημείου.

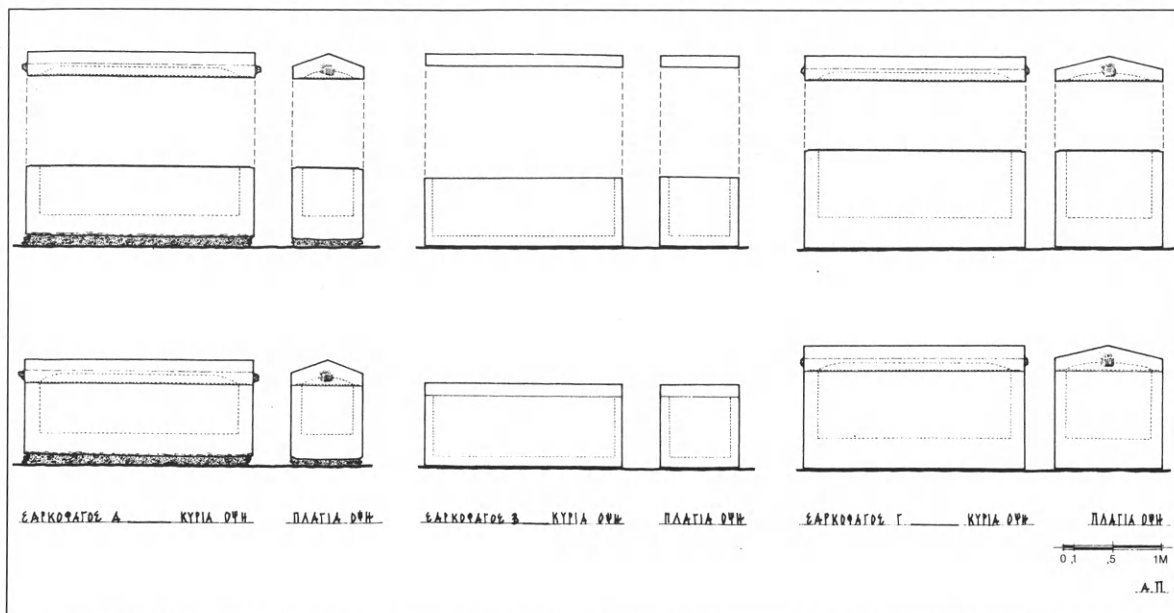

Είκ. 13. Τομή Β-Β (βλ. είκ. 5).

ἀγκῶνες γιὰ τὴ μεταφορὰ καὶ τοποθέτησή τους στὶς λάρνακες⁹ (είκ. 14). Πὰ τὴν καλύτερη προσαρμογὴ τῶν καλυμμάτων στὶς δύο μαρμάρινες σαρκοφάγους διαμορφώνεται ἔντομή (πατούρα) ἢ ὁποία περιτρέχει τὴν παρυφὴ τῶν πλευρῶν τῆς κάτω ἐπιφάνειας τοῦ

9. Διαστάσεις σαρκοφάγου Α: 2.27×0.72 μ., βάθ. 0.50 μ., ὕψος καλύμματος 0.27 μ. Διαστάσεις σαρκο-

φάγου Γ: 2.23×1.10 μ., βάθ. 0.70 μ., ὕψος καλύμματος 0.27 μ.

Εἰκ. 14. Οἱ σαρκοφάγοι Α-Γ.

καλύμματος στην οποία αντιστοιχεί ἄλλη ἐντομή στην ἐπάνω ἐπιφάνεια τῶν τοιχωμάτων τῆς λάρνακας. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος τῆς σαρκοφάγου Α εἶναι καλὰ λειασμένη ὅπως καὶ ἡ κάτω, ἡ ὁποία εἶναι κοίλη. Τῆς σαρκοφάγου Γ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος εἶναι στικτή μὲ μικρὰ κυτπήματα ἀπὸ βελόνι καὶ στὶς παρυφές τῶν πλευρῶν ἔχει ἀφεθεῖ ταινία, πλάτ. 0.03 μ. στὶς μακρὲς πλευρὲς καὶ 0.04 μ. στὶς στενές, λειασμένη μὲ λάμα. Τὴν ἴδια στικτή ἐπιφάνεια ἐμφανίζουν καὶ οἱ ὄψεις τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ καλύμματος τοῦ ὁποίου ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδη. Στὴ σαρκοφάγο Γ, ἡ ὁποία, ὅπως ἀναφέρθηκε, βρέθηκε ἐπίσης συλημένη, εἶχαν ἀπομείνει πέντε ὀστέινα κυλινδρικά ἀντικείμενα (Σ2-3), τὰ ὁποία ἀποτελοῦσαν πιθανὸν στρόφιγγες ξύλινου κιβωτιδίου, ἐλάχιστα μικρὰ τεμάχια χάλκινων ἐλασμάτων, χάλκινη συνάφεια (Σ1), σχήματος πηνίου ἀπὸ χάλκινο λέβητα, καὶ λίγα ὀστά τὰ ὁποία ἦταν λευκὰ ἀπὸ τὴν καύση καὶ εἶχαν ἴχνη ἀνοικτοῦ πράσινου χρώματος ἀπὸ τὴν ὀξειδωση τοῦ χαλκοῦ¹⁰. Φαίνεται ὅτι μέσα στὴ σαρκοφάγο εἶχε τοποθετηθεῖ χάλκινος λέβης (στὸν ὁποῖο ἀνήκει ἡ χάλκινη συνάφεια) μὲ τὶς στάχτες τοῦ νεκροῦ καὶ τὰ ὑπολείμματα τῶν ὀστῶν ποὺ εἶχαν ἀπομείνει ἀπὸ τὴν καύση. Ἐπίσης ἡ ἀνεύρεση τῶν πέντε ὀστέινων ἐξαρτημάτων ξύλινου κιβωτιδίου στὴ σαρκοφάγο μᾶς κάνει νὰ ὑποθέτουμε ὅτι ὁ χάλκινος λέβης εἶχε τοποθετηθεῖ πιθανὸν σὲ ξύλινο κιβώτιο, ὅπως

10. Σύμφωνα μὲ τὴν ὀστεολόγο κ. Ἀ. Λάγια τὰ ὀστά ἀνήκουν πιθανότατα σὲ ἐνήλικο ἄτομο, ἐνῶ τὸ

λευκὸ χρῶμα καὶ ἡ γυάλινη ὑφή ποὺ παρουσιάζουν δείχνουν ὅτι εἶχε γίνῃ πλήρης καύση τοῦ νεκροῦ.

και στο παράδειγμα από τον Κεραμεικό του τέλους του 5ου αι. π.Χ.¹¹, όπου σε πώρινη σαρκοφάγο βρέθηκαν χάλκινο τεφροδόχο άγγείο, σε σχήμα λέβητα, δύο αλάβαστρα ως κτερίσματα, καθώς και ύπολείμματα ξύλινης κίστης στην οποία είχε τοποθετηθεί, όπως συμπεραίνει ο ανασκαφέας, το τεφροδόχο άγγείο. Στο τεφροδόχο ύπηρχαν μέσα σε λευκό ύφασμα, κεντημένο με πορφυρή κλωστή, οι στάχτες του νεκρού. Ένα παρόμοιο, αλλά πολύ μεταγενέστερο παράδειγμα ταφής (του τέλους του 1ου αι. π.Χ. ή των αρχών του 1ου αι. μ.Χ.), αναφέρεται στις ανασκαφές του δυτικού νεκροταφείου του Ώρωπου¹². Σε κιβωτιόσχημο τάφο βρέθηκαν ύπολείμματα χάλκινης κάλπης, στην οποία είχαν τοποθετηθεί τα άποσαθρωμένα από την καύση όστά. Μαζί με τη χάλκινη κάλπη είχαν έναπο-τεθεί ως κτερίσματα οίνοχόη και μυροδοχείο.

Σε έπαφή με τη δυτική μακρά πλευρά της μαρμάρινης σαρκοφάγου Γ σώζεται άλλη σαρκοφάγος (B) από κογγυλιάτη λίθο με επίπεδο κάλυμμα από το ίδιο ύλικό¹³. Στις παρυφές της άνω επιφάνειας του καλύμματος διαμορφώνεται ταινία πλάτ. 0.08 μ. στις μακρές πλευρές και 0.10 μ. στις στενές, ή οποία είναι κατεργασμένη με βελόνι, ενώ ή ύπολοιπη επιφάνεια του καλύμματος, όπως και ή κάτω επιφάνεια, είναι λειασμένες με λάμα.

Για την τοποθέτηση των σαρκοφάγων λαξεύθηκε ένα μεγάλο τμήμα του βράχου στο έσωτερικό του μνημείου (εικ. 5). Από την έσωτερική πλευρά του κατωφλιού της εισόδου το λάξευμα εκτείνεται παράλληλα με τη δυτική και νότια πλευρά της σαρκοφάγου Α και από εκεί διευρύνεται ακόμη περισσότερο προς τα νότια, πιθανόν για να διευκολυνθεί ή τοποθέτηση των σαρκοφάγων Β και Γ. Στη συνέχεια το λάξευμα προχωρεί παράλληλα με τη νότια, την ανατολική και τη βόρεια πλευρά της σαρκοφάγου Γ. Οί σαρκοφάγοι έδράζονται στη λαξευμένη επιφάνεια του βράχου, αλλά σε διαφορετικά επίπεδα (εικ. 7, 13). Η μαρμάρινη σαρκοφάγος Γ, λόγω μεγέθους, έδράζεται σε όρυγμα κατά 0.58 μ. βαθύτερα από την παρακείμενη πώρινη σαρκοφάγο Β, ενώ ή μαρμάρινη σαρκοφάγος Α κατά 0.10 μ. βαθύτερα από το επίπεδο στο οποίο έδράζεται ή σαρκοφάγος Β.

Από τη διαμόρφωση του λαξεύματος του βράχου και τη θέση όπου βρέθηκαν οί σαρκοφάγοι ύποθέτουμε ότι οί δύο μαρμάρινες Α και Γ τοποθετήθηκαν πριν από την πώρινη Β και ότι πρώτη θα τοποθετήθηκε ή σαρκοφάγος Α, που βρίσκεται έκκεντρα πίσω από το άνοιγμα της εισόδου, ενώ παρέμεινε ακόμη έλεύθερος χώρος, πλάτ. 1.10 μ., ανάμεσα στις σαρκοφάγους Α και Β, για το ένδεχόμενο και άλλης ταφής.

Κατά την ανασκαφή παρατηρήσαμε ίχνη πυρᾶς γύρω από τη σαρκοφάγο Α. Αφού μετακινήσαμε τη σαρκοφάγο έξακριβώθηκε ότι κάτω από αυτήν ύπηρχε λάκκος, μήκ. 2.70 μ., πλάτ. 1.10 μ. και βάθ. 1.23 μ. από τη στάθμη του κατωφλιού της εισόδου, στον οποίο είχε γίνει καύση νεκρού. Μεταξύ της κάτω επιφάνειας της σαρκοφάγου και της πυρᾶς μεσολαβοϋσε στρώση, πάχ. 0.10 έως 0.15 μ., από χῶμα που περιείχε άπολεπίσματα άποσα-

11. K. Kübler, *Die Nekropole der Mitte des 6. bis Ende des 5. Jhs., Kerameikos VII*, 1 (Berlin 1976) 83 κέ. και σ. 183 κέ. τάφος 264, Anlage IX.

12. M. Πωλογιώργη, *Μνημεία του δυτικού νεκρο-*

ταφείου του Ώρωπου (Αθήνα 1998) 89 και 98 τάφος 21.

13. Διαστάσεις σαρκοφάγου Β: 2.04×0.80 μ., βάθ. 0.60 μ., πάχος καλύμματος 0.11 μ.

θρωμένου σχιστόλιθου και μικρούς άργουλιούς λίθους. Η στρώση αυτή είχε απομείνει όπως συμπεραίνουμε, από το χώμα που είχε καλύψει τον λάκκο με την πυρά και το οποίο αφαιρέθηκε προφανώς για την τοποθέτηση της σαρκοφάγου. Μετά την αφαίρεση αυτής της στρώσης βρέθηκε λεπτό στρώμα στάχτης και κάτω από αυτό, το στρώμα της πυράς, πάχους ± 0.20 μ. Στην πυρά βρέθηκαν, προς το βόρειο τμήμα του λάκκου, μικρές χάλκινες ψήφοι περιδεραιού (Π8) άλλοιωμένες από την πυρά και στο μέσον περιπού της δυτικής πλευράς κομμάτια λειωμένου χάλκινου αντικειμένου (κοσμήματος;) (Π9). Από το περιδέραιο συμπεραίνουμε ότι η πυρά άνηκε σε γυναίκα και ότι το κεφάλι είχε τοποθετηθεί προς Β. Επίσης δύο άλαβαστρα με επίπεδη σχεδόν βάση, καμένα και σπασμένα (Π6-7), είχαν τοποθετηθεί το ένα στο μέσον περιπού της ανατολικής μακράς πλευράς του λάκκου και το άλλο στη δυτική μακρά πλευρά μαζί με μελαμβαφές κυλινδρικό πυξίδιο (άλατιέρα) (Π4), που βρέθηκε άκεραιο. Από τη νότια και τη νοτιοδυτική πλευρά του λάκκου προέρχονται σπασμένα αγγεία μελαμβαφή: κυλινδρικό πυξίδιο (Π5), δύο μόνωτα κιάλια (Π1-2) και σκύφος με έμπιστα κοσμήματα στο έσωτερικό (Π3). Τα αγγεία της πυράς χρονολογούνται στο 4ο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Στο δάπεδο του λάκκου, στο νότιο τμήμα του, βρέθηκαν καμένα στη θέση τους δύο ξύλα που είχαν τοποθετηθεί εγκάρσια ως προς το μήκος του λάκκου και στερεώνονταν στα πλευρικά του τοιχώματα¹⁴. Τα καμένα ξύλα άνηκαν στον σωρό των ξύλων στον οποίο τοποθέτησαν τη νεκρή για την κάυση.

Μετά από την μετακίνηση της σαρκοφάγου διαπιστώσαμε ότι η βόρεια παρειά του λάκκου, που βρίσκεται κάτω από το άνοιγμα της εισόδου, εμφανίζει μεγάλη κλίση από το επίπεδο της θεμελιώσεως του μνημείου προς το δάπεδο του λάκκου (τομή Α-Α, εικ. 6). Το κενό που δημιουργείται κάτω από το κατώφλι της εισόδου, εξαιτίας της λάξευσης του βράχου, γεμίζει με άργουλιούς λίθους και χώμα. Επίσης, κατά την ανασκαφική έρευνα στο έσωτερικό του μνημείου διαπιστώθηκε ότι υπήρχε, σε όλη σχεδόν την επιφάνεια του βραχώδους εδάφους, στρώση από εύθρυπτο υπόλευκο κονίαμα, το οποίο είχε εν μέρει διατηρηθεί και είχε πάχος από 0.08 έως 0.10 μ. περιπού (εικ. 6, τομή Ε-Ε, εικ. 15) και σε όρισμένα σημεία έφθανε έως και 0.17 μ. Το στρώμα του κονιάματος διακρίνεται επίσης στο έσωτερικό του μνημείου, κάτω από την επιχωμάτωση που γεμίζει το κενό κάτω από το κατώφλι της εισόδου, στο επίπεδο περιπού των καλυμμάτων των σαρκοφάγων Α και Β (εικ. 7). Δηλαδή το υπόλευκο στρώμα του παρολιθικού μείγματος επικάλυπτε προφανώς την επιφάνεια του εδάφους γύρω από τον λάκκο¹⁵. Συνεπώς προηγήθηκε της

14. Καμένα ξύλα στο δάπεδο λάκκων πυράς αναφέρεται ότι έχουν βρεθεί επίσης στο αρχαϊκό νεκροταφείο στον Άρειο Πάγο. R. S. Young, *Sepulchrae intra urbem, Hesperia* 20, 1951, 82, σε πυρά στην ανασκαφή κοντά στην πλατεία Συντάγματος, Σ. Χαριτωνίδης, *Ανασκαφαί κλασσικῶν τάφων παρά την πλατείαν Συντάγματος, ΑΕ* 1958, 73 κέ., επίσης στον Κεραμεικό, K. Kübler, *Die Nekropole des spätem 8. bis*

frühen 6. Jhs., Kerameikos VI, I (Berlin 1959) 83 κέ.

15. Πρόκειται για κονίαμα άσβεστιτικό, άναμυγμένο με θηραϊκή γη, όπως έδειξε η εξέταση που έγινε στο Κέντρο Λίθου από τον κ. Ν. Μπελογιάννη, τον οποίο και εύχαριστώ. Στις ανασκαφές του Κεραμεικού είχε έπισημάνει ο Kübler ό.π. (σημ. 14) 86 κέ. στρώση κονιάματος άνακατεμένο με χαλίκι και λίθους, το οποίο σχημάτιζε στην επιφάνεια του εδά-

Εἰκ. 15. Στρώση ὑπόλευκο κονιάματος (τομή E-E).

κατασκευῆς τοῦ μνημείου ἢ διάνοιξη τοῦ λάκκου γιὰ τὴν καύση τῆς νεκρῆς. Ὅταν ἀργότερα τοποθέτησαν τὴ σαρκοφάγο Α, ἄφησαν λεπτὸ στρώμα ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσα ἐπιχωμάτωση ποὺ κάλυπτε τὸν λάκκο ὥστε νὰ μὴ διαταραχθεῖ ἡ καύση τῆς νεκρῆς ποὺ εἶχε προηγηθεῖ¹⁶.

Ὅπως ἔδειξαν τὰ παραπάνω στοιχεῖα, στὴν κορυφὴ τοῦ ἀκρωτηρίου στὶς Κολῶνες, στὸ ψηλότερο σημεῖο ὅπου σχηματίζεται βραχῶδες ἔξαρμα τοῦ ἐδάφους, ἐγινε ἀρχικὰ στὸν λάκκο ἡ καύση τῆς νεκρῆς. Ὁ λάκκος ἐπιχωματώθηκε καὶ ἐπικαλύφθηκε ὁ γύρω ἀπὸ τὸν λάκκο χῶρος μὲ στρώση ἀπὸ ὑπόλευκο κονίαμα. Ἀκολούθησε ἡ ταφή στὴ σαρκοφάγο Α, ἡ ὁποία τοποθετήθηκε ἐπάνω ἀπὸ τὴν πυρὰ, καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ μνημείου ποὺ περιέβαλλε τὸν χῶρο τῶν ταφῶν. Ἀργότερα ἐγιναν, διαδοχικὰ, οἱ ταφές στὶς ἄλλες δύο σαρκοφάγους. Τόσο ἡ πυρὰ ὅσο καὶ οἱ ταφές ποὺ ἀκολούθησαν στὶς τρεῖς σαρκοφάγους πρέπει νὰ ἀνήκουν στοὺς νεκροὺς τῆς ἴδιας οἰκογένειας καὶ συνεπῶς τὸ μνημεῖο νὰ ἀποτελοῦσε, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὴ διαδοχὴ τῶν ταφῶν, οἰκογενειακὸ τάφο. Πὰ

φους γύρω ἀπὸ τοὺς τάφους, λιθόστρωτο ὥστε νὰ διευκολύνεται ἡ πρόσβαση γιὰ τὶς προσφορὲς στοὺς νεκροὺς. Ἐπίσης, διαπιστώθηκε λεπτὴ ἐπίστρωση (0.12 ἐκ.) λευκοῦ κονιάματος στὴν ἐπιφάνεια χαμηλοῦ κυκλικοῦ ἔξαρματος τοῦ ἐδάφους ποὺ κάλυπτε ὁμάδα τεσσάρων τάφων τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. στὴν ἀνασκαφὴ τῆς ὁδοῦ Λένορμαν, ὅπως ἀναφέρει ἡ V. Grace

(βλ. Δ. Σκιλάρντι, Ἀνασκαφαὶ παρὰ τὰς «Ἡρίας Πύλας» καὶ τοπογραφικὰ προβλήματα τῆς περιοχῆς, ΑΕ 1968, Χρονικά, 46 κέ.).

16. Μέρμινα γιὰ τὴ διαφύλαξη παλαιότερων τάφων, οἱ ὁποῖοι βρισκόνταν τυχαῖα κατὰ τὴ διάνοιξη μεταγενέστερων, ἔχει παρατηρηθεῖ καὶ στὶς ἀνασκαφές τοῦ Κεραμικοῦ. Kübler ὁ.π. (σημ. 11) 189.

Εικ. 16. Σωρός από άργονες λίθους στο έσωτερικό του μνημείου.

τόν λόγο αυτό ή πρόβλεψη είσόδου στο μνημείο ήταν απαραίτητη για την πρόσβαση στο έσωτερικό έφόσον αυτό δέν προοριζόταν για ένα μόνο νεκρό, αλλά για να δεχθεί και μεταγενέστερες ταφές. Άλλωστε, είναι προφανές ότι για λόγους πρακτικούς, τοποθέτησαν τις σαρκοφάγους πολύ κοντά στο πίσω μέρος της είσόδου του μνημείου και με προσανατολισμό¹⁷ από Β. προς Ν.

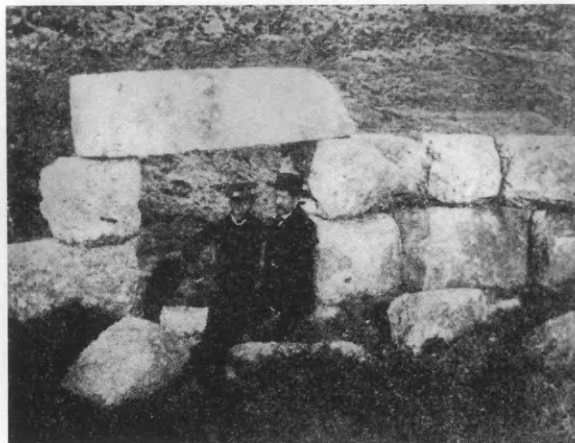
Όπως διαπιστώθηκε, στον έσωτερικό χώρο του μνημείου δημιουργήθηκε σωρός από άργονες λίθους και χώμα έν είδει τύμβου (είκ. 16), ό όποιος άποκαθίστατο προφανώς μετά την όλοκλήρωση κάθε ταφής. Έξαιτίας όμως των πολυάριθμων λαθρονασκαφών ή άρχαία επίχωση στο έσωτερικό του μνημείου, έκτός από όρισμένα μόνο τμήματα, έχει επανειλημμένα διαταραχθεί. Ό Στουραΐτης¹⁸ αναφέρει τό 1901 ότι «έν τῷ έσωτερικῷ του ναοῦ σωροί χωμάτων και λάκκοι ως και θραύσματα άγγείων διεσπαρμένα τῆδε κακείσε δεικνύουσι ότι ου πρό πολλοῦ ό έσωτερικός χώρος άνεσκάφη υπό άνθρώπων οίτινες προέλαβαν και συνέτριψαν πλείστα άγγεία...». Άκόμη και πρόσφατα οί άρχαιοκάπηλοι άναμόχλευσαν και πάλι τον έσωτερικό χώρο του μνημείου με άποτέλεσμα να έμφανιστεί τμήμα της μαρμάρινης σαρκοφάγου Α και να άρχίσει ή σωστική άνασκαφική έρευνα τό 1996.

17. Σχετικά με τον προσανατολισμό των τάφων, βλ. Kübler ό.π. (σημ. 14) 85 κέ. και ό.π. (σημ. 11) 189 κέ.

18. Στουραΐτης ό.π. (σημ. 4) 180.

Είκ. 17. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μνημείου πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή.

Είκ. 18. Ἀπεικόνιση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ μνημείου τὸ 1920.

Κατὰ τὴν ἐναρξη τῆς ἀνασκαφῆς ἡ ἐπιχωμάτωση στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μνημείου σωζόταν σὲ ὕψ. 1.10 μ. περίπου ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς θεμελίωσης, κάλυπτε δηλαδή σχεδὸν τοὺς δύο κατώτερους δόμους, ἐνῶ ἔμεναν ἐλεύθεροι οἱ τέσσερις ἀνώτεροι δόμοι (εἰκ. 17). Ἡ ἀπεικόνιση¹⁹ ἄλλωστε πού ἔχομε τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς εἰσόδου τοῦ μνημείου, τὸ 1920 (εἰκ. 18), δείχνει ὅτι τὸ χῶμα ἔφθανε καὶ τότε στὸ ἴδιο ὕψος. Ἐκάλυπτε μόνον τοὺς δύο κατώτερους δόμους, δηλαδή τὴ θεμελίωση καὶ τὸν ἀμέσως ἐπόμενο. Ὅπως εἶναι φανερό καὶ σήμερα, τὸ χῶμα στερεώνεται γερὰ μὲ τοὺς ἀργούς λίθους ἕως τὸ ὕψος καὶ τοῦ δευτέρου δόμου, ὥστε νὰ μὴ δημιουργεῖται πρόβλημα κατολίθησης τῶν χωμάτων ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τῆς εἰσόδου καὶ συνεπῶς νὰ μὴ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ σφράγιση τοῦ ἀνοίγματος. Ἐξάλλου δὲν φαίνεται πιθανὸν ὅτι ἡ ἐπιχωμάτωση στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μνημείου ὑπερέβαινε ἐξ ἀρχῆς σὲ ὕψος τὸν δεῦτερο δόμο, διότι αὐτὸ θὰ δυσχέραινε τὴν πρόσβαση γιὰ τὴν ἐναπόθεση τῶν σαρκοφάγων καὶ ἐπιπλέον ὁ ὄγκος τῶν χωμάτων θὰ δημιουργοῦσε μεγάλες ὠθήσεις πρὸς τὰ ἔξω στὶς λιθοπλίνθους τῶν δόμων.

Κατὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν ἔρευνα πού κάναμε, ὄχι μόνον στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μνημείου, ἀλλὰ καὶ περιμετρικὰ ἔξω ἀπὸ αὐτό, προκειμένου νὰ ἀποκαλύψουμε τίς πεσμένες λιθοπλίνθους τῆς ἀνωδομῆς καὶ τὸν κατώτατο δόμο τῆς θεμελίωσης, συγκεντρώθηκαν ἐλάχιστα θραυσμένα ἀγγεῖα καὶ πολλὰ ὄστρακα, μελαμβαφὴ καὶ ἐρυθρόμορφα, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ κτερίσματα τῶν συλημένων σαρκοφάγων. Τὰ σημαντικότερα ἐρυθρόμορφα προέρχονται ἀπὸ πυξίδες (E13-16) καὶ διατηροῦν τμήματα παραστάσεων οἱ ὁποῖες εἰκονίζουσι σκηνὲς γάμου. Ἀπὸ τίς ἀπεικονίσεις αὐτὲς συμπεραίνουμε ὅτι τουλάχιστον μία ἀπὸ τίς τρεῖς σαρκοφάγους ἀνήκε σὲ γυναῖκα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα πού ὑπῆρχαν στὴν πυρὰ, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν κλειστὸ σύνολο καὶ χρονολογοῦνται στὸ ἀ τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἡ ὑπόλοιπη κεραμικὴ πού βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τοῦ ἐσωτε-

19. Δραγάτης ὁ.π. (σημ. 3) εἰκ. σ. 157.

ρικού χώρου, αλλά και εξωτερικά, περιμετρικά από τὸ μνημείο, καλύπτει ἕως καὶ τὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἡ κεραμική αὐτὴ μᾶς δίνει τὰ χρονολογικά ὄρια στὰ ὁποῖα ἀνήκουν οἱ σαρκοφάγοι, καθὼς καὶ τὴ χρονολόγηση τοῦ μνημείου μεταξὺ τοῦ α' καὶ τοῦ β' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ὑπὲρ τῆς χρονολόγησης αὐτῆς συνηγορεῖ καὶ ἡ τοιχοδομία τοῦ μνημείου, κατὰ τὸ ἰσόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα, μὲ κατακόρυφες διακοσμητικὲς βελονιὲς στὴν ὄψη τῶν λιθοπλίνθων, ἡ ὁποία δὲν ἔχει διαπιστωθεῖ, ὡς σήμερα, σὲ κατασκευὲς παλαιότερες τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²⁰

Ἀπὸ τὰ παραπάνω συμπεραίνεται ὅτι τὸ μνημείο στὶς Κολῶνες κατασκευάστηκε ἐξαρχῆς ὡς ταφικὸ καὶ ὅτι ἡ ἀποψη ποὺ ἐπικρατοῦσε ὡς σήμερα ὅτι πρόκειται γιὰ πύργο ἀμυντικὸ, πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ. Ἐπιπλέον τὸ κτίσμα εἶναι ἀπομονωμένο καὶ δὲν ἀνήκει σὲ ὄχυρωματικὸ σύστημα, ἀλλὰ οὔτε σὲ ἀγροικία ὅπως ὁ πύργος στὰ Περιστερία ποὺ ἐντοπίσαμε τὴν τελευταία πενταετία καὶ ἀνήκει πιθανὸν σὲ ἀγροικία. Ἐπίσης δὲν εὐσταθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι κατασκευάστηκε ἀρχικὰ ὡς φρουκτώριο ὅπως οἱ ἄλλοι γνωστοὶ πύργοι τῆς Σαλαμίνας²¹ στὴ Δρακατσούλα, στοῦ Ρέστη καὶ στοῦ Φούρθι, οἱ ὁποῖοι ἦταν πιθανὸν φρουκτώρια ἢ παρατηρητήρια καὶ βρίσκονται στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ νησιοῦ. Ἄλλωστε κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ μνημείου δὲν βρέθηκαν στοιχεῖα εἴτε κατασκευαστικὰ εἴτε ἄλλα τὰ ὁποῖα νὰ ὑποδηλώνουν διαφορετικὴ χρῆση ἀπὸ τὴν ταφικὴ.

Ὅπως ἀναφέραμε πιὸ πάνω, τὸ κτίσμα στὶς Κολῶνες δὲν εἶναι παρὰ ἓνας μνημειακῆς κατασκευῆς λίθινος περίβολος, ὁ ὁποῖος περικλείει τὸ χῶμα, τὸν τύμβο ποὺ καλύπτει τὶς σαρκοφάγους. Τὴν προέλευση τῆς μορφῆς τοῦ μνημείου πρέπει συνεπῶς νὰ ἀναζητήσουμε στὸν τύπο τοῦ κυκλικοῦ ταφικοῦ περιβόλου²², ὁ ὁποῖος εἶναι λιγότερο κοινὸς ἀπὸ τὸν ὀρθογώνιο, ἀλλὰ ἐξίσου γνωστὸς στὴν Ἀττικὴ²³ καὶ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου. Ἡ κατασκευὴ λίθινου περιβόλου γύρω ἀπὸ τὸν τύμβο, ποὺ χρησίμευε ὄχι μόνον ὡς ἀνάλημμα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ δημιουργία μᾶς κυκλικῆς ἀρχιτεκτονικῆς κατασκευῆς, ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ. Ἐν τούτοις, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Kübler²⁴, ὁ τύμβος ἀποτελεῖ κατὰ κύριο λόγο τὸ μνημείο καὶ ὁ περίβολος ἔχει τὴ σημασία μόνον ἐξωτερικοῦ περιτοιχίσματος.

Στὶς ἀνασκαφές τοῦ Κεραμικοῦ, τῶν Πειραϊκῶν Πυλῶν, ἀλλὰ καὶ περιοχῶν ἐκτὸς τῆς Ἀττικῆς ἔχουν βρεθεῖ θραύσματα λιθοπλίνθων τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν τὴ χαρακτηριστικὴ κυρτὴ ἐπεξεργασμένη ἐξωτερικὴ πλευρὰ, ἀλλὰ ἀκατέργαστη τὴν ἐσωτερικὴ καὶ προέρχονται ἀπὸ περιτοιχισμὸν τύμβων²⁵. Τὸ πλέον ὁμως σημαντικὸ εὑρημα ἀποτελεῖ σύ-

20. F. G. Maier, *Griechische Mauerbauinschriften II* (Heidelberg 1961) 109 κέ.

21. Πὰ τοὺς πύργους τῆς Σαλαμίνας αὐτόθι 108 κέ. καὶ M. H. Munn, *Studies on the Territorial Defenses of the Fourth Century Athens* (Univ. of Pennsylvania 1983) 419.

22. R. Garland, A First Catalogue of Attic Peribolos Tombs, *BSA* 77, 1982, 128.

23. H. Lohmann, *Atene* (Ἀττήνη), *Forschungen zu Siedlungs- und Wirtschaftsstruktur des klassischen Attika I* (Wien 1993) 193 κέ.

24. K. Kübler, Der attische Grabbau, *MdI* 2, 1949, 12.

25. W. Koenigs, Ein archaischer Rundbau, *Kerameikos XII* (1980) 43 κέ.

νολο θραυσμάτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὰ ὅποια συγκεντρώθηκαν κατὰ τὶς ἔρευνες στὸ Δίπυλο καὶ τὸ Πομπεῖο καὶ τὰ ὅποια ἀνήκουν σὲ περίβολο τύμβου τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς (550-540 π.Χ.)²⁶. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀναπαράσταση στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ περιβόλου, τὸ ὕψος τοῦ ὁποίου ὑπολογίζεται ὅτι ἔφθανε τὰ 5.50 μ. καὶ ἡ διάμετρος τῆς βάσης του τὰ 8.40 μ., ὑπῆρχε δωρικός θριγκός καὶ ἡ βάση τοῦ περιβόλου, ποὺ πατοῦσε σὲ δύο βαθμίδες, διαμορφωνόταν μὲ κυμάτια. Στὸν Κεραμεικό, ΒΑ. τοῦ Ἡριδανοῦ, ἀνάμεσα στὴν Ἱερὰ Ὀδὸ καὶ τὴν ὁδὸ πρὸς τὴν Ἀκαδημία, βρέθηκε ἄλλος μεγάλος τύμβος²⁷, στὸν ὁποῖο διαπιστώθηκε συνέχεια τῶν ταφῶν ἀπὸ τὸν πρῶμο 7ο ἕως τὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ὑστερα ἀπὸ τὴ μετατόπιση καὶ τὴ διευθέτηση τῆς κοίτης τοῦ Ἡριδανοῦ, στὰ νότια τοῦ τύμβου (ἕως τὸν 5ο αἰ. π.Χ. ὁ Ἡριδανὸς βρισκόταν βόρεια τοῦ τύμβου), κατασκεύασαν στὸν 4ο αἰ. π.Χ., στὸ νότιο μισὸ τμήμα του, αὐτὸ ποὺ βρίσκεται ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Ὀδὸ καὶ τὸν Ἡριδανό, περιτοίχισμα ἀπὸ λιθοπλίνθους.

Συγκριτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ μνημεῖο τῆς Σαλαμίνας προσφέρουν δύο κυκλικὸι ταφικὸι περίβολοι στὸν Ραμνοῦντα τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²⁸ Ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς δύο, διαμ. 5.70 μ., διατηρεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς θεμελίωσης ἀργολιθοδομὴ ὅπως καὶ τὸ μνημεῖο στὶς Κολῶνες (βλ. σημ. 8). Ἀπὸ τοὺς δύο περιβόλους διασώθηκαν πλάκες ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη, ὕψ. 0.122 καὶ 0.195 μ. ἀντίστοιχα, ἡ ὅψη τῶν ὁποίων παρουσιάζει τὴ χαρακτηριστικὴ λοξὴ λάξευση, παρόμοια μὲ αὐτὴ ποὺ ἀναφέραμε ὅτι ἔχουν οἱ λιθόπλινθοι τοῦ τελευταίου δόμου μὲ τοὺς ὁποίους κλείνει ἐπάνω τὸ μνημεῖο μας. Παρόμοιος μικρὸς κυκλικὸς ταφικὸς περίβολος (διαμ. 4.40 μ.), τοῦ ὁποίου διατηρεῖται μόνον ὁ κατώτατος δόμος, σώζεται στὴν κορυφὴ τοῦ νότιου βραχίονα τοῦ ὄρου στὴν Πουνταζέζα²⁹.

Ἰδιαίτερα σημαντικὸ γιὰ τὴν μορφὴ τοῦ μνημείου τῆς Σαλαμίνας εἶναι τὸ ταφικὸ μνημεῖο ποὺ βρίσκεται στὸ ἀκρωτήριο Πύργος, στὰ ἀνατολικά παράλια τῆς Θάσου³⁰, τὸ ὁποῖο συγχρόνως χρησίμευε ὡς φάρος. Πρόκειται γιὰ κυλινδρικό κτίσμα διαμ. 4.88 μ., πυργοειδοῦς μορφῆς, τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὁποίου γεμίζει μὲ ἀργούς λίθους. Ἀπὸ τὸ κτίσμα ἔχουν διατηρηθεῖ ἑπτὰ δόμοι ἀπὸ μαρμάρινες πλίνθους, μέχρι ὕψ. 2.70 μ. Στὸν ἔβδομο δόμο, στὴν πλευρὰ ποὺ βλέπει πρὸς τὴ θάλασσα, ὑπάρχει χαραγμένη ἐπιγραφή τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ταφικὸ μνημεῖο τοῦ Ἀκηράτου³¹.

Τὰ ταφικὰ μνημεῖα τῆς Θάσου καὶ τῆς Σαλαμίνας δὲν παρουσιάζουν στὴν ἐξωτερικὴ τους ὄψη τὴν πλούσια ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση τοῦ ἀρχαϊκοῦ ταφικοῦ μνημείου τοῦ Κεραμεικοῦ, ἀλλὰ ἀντίθετα εἶναι ἀπλὰ λίθινα κυλινδρικὰ κτίσματα καὶ γι' αὐτὸ μοιάζουν περισσότερο μὲ πυργοειδεῖς κατασκευές. Τὴν ἐντύπωση τοῦ πύργου ἰδιαίτερα ἐπιτείνει ἡ περιόπτη θέση ποὺ βρίσκονται, στὴν κορυφὴ ὑψωμάτων ἢ ἀκρωτηρίων.

26. Αὐτόθι 1 κέ., εἰκ. 1.

27. U. Knigge, *Der Rundbau am Eridanos, Kerameikos XII* (1980) 70 κέ., εἰκ. 16. W. Koenigs, *Ein Rundbau des 4. Jhs. v.Chr., Kerameikos XII* (1980) 95 κέ.

28. Β. Χ. Πετράκος, *Ὁ δῆμος τοῦ Ραμνοῦντος, I. Τοπογραφία* 349 κέ., εἰκ. 244-247.

29. Ἄ. Λιάγκουρας - Ε. Κακαβογιάννης, *ΑΔ* 27,

1972 (1976), Β1, 147 σχ. 1, πίν. 88α-β. H. R. Goette, *Ὁ ἀξιόλογος δῆμος Σούνιον, Internationale Archäologie* 59, Rahden/Westf. 2000, 66, εἰκ. 141.

30. T. Kojelj et M. Wurch-Kojelj, *Phares de Thasos, BCH* 113, 1989, 172 κέ.

31. M. Launey, *Une dédicace thasienne à Héraklès, BCH* 58, 1934, 180 κέ.

Τὴν ἐντύπωση πύργου θὰ ἔδινε καὶ τὸ τεράστιο κυκλωτερές ταφικό μνημείο, διαμ. 24.35 μ., τὰ ἔρειπια τοῦ ὁποῖου σώζονται σὲ ἐξέχουσα θέση στὸ Πλημμύριο³², στὴν κορυφὴ τοῦ ἀκρωτηρίου πού δεσπόζει τοῦ κόλπου τῶν Συρακουσῶν. Ἀπὸ τὸ μνημείο σώζεται μόνον ἡ θεμελίωση πλάχ. 3.65 μ., ὥστε δὲν ἔχουμε περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ μορφή τῆς ἐξωτερικῆς τοῦ ὄψης. Ἀπὸ τὸν 16ο ἕως τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα οἱ περιηγητὲς τὸ ἀνέφεραν ὡς Castello. Ὁ Orsi, ὁ ὁποῖος ἀνέσκαψε τὸ μνημείο καὶ βρῆκε στὸ ἐσωτερικό του λάκκο πού περιεῖχε στάχτες καὶ καμένα ὄστα, τὸ θεώρησε ὡς Πολυάνδριο γιὰ τοὺς νεκροὺς Συρακοσίους πού ἔπεσαν στὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν Ἀθηναίων.

Τὴν ἴδια ἐντύπωση θὰ προκαλοῦσε καὶ τὸ λεγόμενο Σωρούδι³³ πού περιγράφει ὁ Δραγάτης στὴ Σίφνο, στὴν κορυφὴ ὑψώματος κοντὰ στὸν Ἄσπρο Πύργο. Τὴ βάση τοῦ τύμβου περιβάλλει κρηπίδωμα βαθμιδωτὸ ἀπὸ μεγάλους λίθους πού σώζεται σὲ ὕψος ἕως 5.50 μ. Δὲν ἔχει γίνεῖ ὅμως συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ τὰ στοιχεῖα πού ἔχουμε γιὰ τὸ Σωρούδι εἶναι ἔλλιπῆ.

Στὴν ἴδια κατηγορία συμπεραίνουμε ὅτι ἀνήκει ἐπίσης κυκλικὸς ταφικὸς περίβολος πού ἀνέσκαψε ὁ Schaubert μὲ τὴν παρότρυνση τοῦ Ross³⁴, τὸ 1845-6, στὰ σύνορα Ἡλείας καὶ Ἀρκαδίας ἐπάνω σὲ ὕψωμα καὶ τὸν ταύτισε μὲ τὸν τάφο τοῦ Ὀλυμπιονίκη Κοροΐβου πού ἀναφέρει ὁ Πανσανίας³⁵. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα καὶ τὸ σχέδιο τοῦ Schaubert πού δημοσιεύει ὁ Koepf³⁶, τὸ κτίσμα, διαμ. 10.50 μ., διατηρεῖ δύο στίχους ἀπὸ λιθοπλίνθους, πλάχ. 1 μ., χωρὶς ἄλλη θεμελίωση. Στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τῶν λιθοπλίνθων παρατηροῦνται τὰ χαρακτηριστικὰ κατακόρυφα κυττήματα βελονιοῦ. Ἀπὸ τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τοῦ περιβόλου προεκτείνονται πρὸς τὸ κέντρο τοῦ μνημείου τέσσερις ἀντηρίδες πού βρίσκονται σὲ κανονικὲς ἀποστάσεις μεταξύ τους. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου, κάτω σχεδὸν ἀπὸ τὶς λιθοπλίνθους τῆς θεμελίωσης, ἀνάμεσα σὲ δύο στρώματα κονιάματος πού περιεῖχε χαλίκι, ὑπῆρχε στρώμα στάχτης καὶ μέσα σὲ αὐτὸ χάλκινο κράνος. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὁ ἀνασκαφέας εἶχε συμπεράνει ὅτι τὸ κυκλικὸ ταφικὸ μνημείο κατασκευάστηκε ἀφοῦ εἶχε προηγηθεῖ καύση νεκροῦ καὶ εἶχε καλυφθεῖ ὁ χῶρος μὲ κονίαμα. Στὸ κέντρο τοῦ μνημείου, σὲ βάθ. 1.30 μ. κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν θεμελίων, βρέθηκε λακκοειδὴς τάφος πού περιεῖχε καμένα ὄστα, στάχτες, κάρβουνα καὶ ὄστρακα. Τὸν τάφο κάλυπτε σκληρὸ στρώμα ἀπὸ ἄργιλο ἀνακατεμένο μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ βότσαλα. Δυστυχῶς δὲν σώζονται περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ μορφή τῆς ἀνωδομῆς τοῦ μνημείου.

Ἐπίσης, στὴν Κυρήνη³⁷ ὁρισμένοι τάφοι τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀνήκουν στὸν ἴδιο τύπο μνημείου. Ἀποτελοῦνται δηλαδὴ ἀπὸ χαμηλὸ κτιστὸ κυλινδρικό περίβολο (συχνὰ ὁ ἀνώτερος δόμος ἀπολήγει σὲ κυμάτιο), ὁ ὁποῖος περικλείει τὸν τύμβο, ἀλλὰ πατάει σὲ ὀρθογώνιο ἢ κυκλικὸ κρηπίδωμα.

32. P. Orsi, Sicilia XII, Siracusa, Nuove esplorazioni nel Plemmyrium, *NSc* 1899, 36 κέ. H. P. Drogemüller, *Syrakus, Gymnasium* Beih. VI (Heidelberg 1969) 96.

33. Ἰ. Χ. Δραγάτης, Ἔρευναὶ καὶ μελέται ἐν Σίφνῳ, *ΠΑΕ* 1924, 124.

34. L. Ross, *Wanderungen in Griechenland I* (1851)

192 κέ.

35. Πανσ. VIII 26, 3-4.

36. Koepf, Ed. Schauberts Handschriftlicher Nachlass, *AA* 5, 1980, 144 κέ.

37. J. Cassels, *The Cemeteries of Cyrene*, *BSR* 23, 1955, 13 κέ.

Ἐνα παρόμοιο κυκλικὸ ταφικὸ μνημεῖο σώζεται στὸ ἀνατολικὸ μέρος τῆς Θήρας στὴν Περίσση³⁸. Ἦχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ μαρμάρινες λιθοπλίνθους, ἢ ἐξωτερικὴ ὄψη τῶν ὁποίων φέρει περιτένεια καὶ πατάει σὲ βάση ἢ ὁποία διαμορφώνεται μὲ ἰωνικὸ κυμάτιο.

Χαρακτηριστικὸ αὐτοῦ τοῦ τύπου τῶν μνημείων εἶναι ὅτι οἱ τάφοι οἱ ὁποῖοι καλύπτονται μὲ τύμβο εἶναι πάντοτε ὑπόγειοι (κιβωτιόσχημοι, λακκοειδεῖς, σαρκοφάγοι καὶ λάκκοι πυρᾶς), ὅπως παρατηρεῖται συνήθως στὴν κυρίως Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν γεωμετρικὴ ἐποχὴ ἕως τοὺς πρώιμους κλασικοὺς χρόνους³⁹. Στὰ μνημεῖα αὐτὰ ὁ τύμβος ἀποτελεῖ τὸ σῆμα τοῦ τάφου, «τὸ γέρας θανόντων» μὲ τὸ ὁποῖο τιμοῦν τὴ μνήμη τοῦ νεκροῦ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μνημεῖα ποὺ ἀναφέρθηκαν σώζονται καὶ ὀρισμένα ἄλλα κυκλικὰ ταφικὰ μνημεῖα ποὺ παρουσιάζουν σημαντικὲς μορφολογικὲς διαφορὲς ἀπὸ τὸ μνημεῖο τῆς Σαλαμίνας, ὅπως καὶ ἀπὸ τὰ παράλληλα μὲ αὐτὸ παραδείγματα καὶ συνεπῶς κατατάσσονται σὲ διαφορετικὲς κατηγορίες, ἐντούτοις ἔχουν ὡς κοινὸ γνώρισμα τὸν τύμβο ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸν πυρήνα τῆς κατασκευῆς τους. Σὲ μία ἀπὸ αὐτὲς τὲς κατηγορίες ἀνήκουν τὰ μνημεῖα στὰ ὁποῖα ὁ τύμβος, μὲ λίθινο περίβολο, δὲν καλύπτει ὑπόγειους τάφους, ἀλλὰ ὑπέργειο ταφικὸ θάλαμο μὲ δρόμο⁴⁰. Ἡ μορφή τῶν μνημείων αὐτῶν ὀφείλεται πιθανόν σὲ διαφορετικὴ καταγωγή, ἀλλὰ καὶ σὲ διαφορετικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὸν θάνατο, τὴ σημασία τοῦ τάφου (κατοικία τοῦ νεκροῦ;) καὶ τὴ νεκρική λατρεία. Ὁ τύπος τοῦ μνημείου ἀπαντᾷ κυρίως στὰ μικρασιατικὰ παράλια, ὅπου ἐμφανίζει μακρὰ παράδοση⁴¹: Οἱ μεγάλων διαστάσεων τύμβοι στὴ νεκρόπολη τοῦ Bin Tere⁴², κοντὰ στὴς Σάρδεις (διαμ. 355.30 μ.), 7ου-6ου αἰ. π.Χ., ὁ τύμβος τοῦ Belevi⁴³ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. κοντὰ στὴν Ἔφεσο καὶ ὁ μεγάλος τύμβος τοῦ Περγάμου, τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, στὸ Mal Tere⁴⁴. Ἐπίσης, στὴ Σύμη, στὸ ὕψωμα ἐπάνω ἀπὸ τὴν πόλη καὶ τὸ λιμάνι, σώζεται ταφικὸ μνημεῖο ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τύμβο τὸν ὁποῖο περιβάλλει κτιστὸς περίβολος⁴⁵. Διατηροῦνται τρεῖς δόμοι, ἀλλὰ τὸ μνημεῖο δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ ὥστε νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ἐσωτερικὴ του κατασκευὴ, δηλαδὴ ἐὰν ὁ τύμβος κάλυπτε ταφικὸ θάλαμο κατὰ τὸ πρότυπο τῶν τύμβων τῆς Μ. Ἀσίας.

38. Κ. Πιπτάκης, *ΑΕ* 1842, 490 σχ. 774. Ε. Γερούση, Ἡ Θήρα στὰ παλαιохριστιανικὰ χρόνια στὴ Σαντορίνη, στὸ *Ι. Δανέζης, Θήρα, Θηρασία, Ἀσπρονήσι, Ἡφαιστεία* (Ἀθήνα 2001) 254-269.

39. Οἱ τύμβοι τῆς Φαρσάλου καὶ τῆς Κραννῶνας στὴ Θεσσαλία μὲ θολωτὸ ταφικὸ θάλαμο καὶ δρόμο, ποὺ ἀνήκουν στοὺς ἀρχαῖους καὶ κλασικοὺς χρόνους, διατηροῦν πιθανόν τὴν παράδοση τῶν μυκηναϊκῶν. Βλ. σχετικὰ D. C. Kurtz - J. Boardman, *Greek Burial Customs* (London 1971) 277 κέ.

40. F. Matz, *Hellenistische und römische Grabbauten*, *Die Antike* 4, 1928, 271 κέ. G. Gruben, *Grab Lexikon der Alten Welt* (Zürich-München 1965) 1118 κέ., Kurtz-Boardman ὁ.π. 82. M. Waelkens, *Hausänliche Gräber in*

Anatolien von 3 Jht. v. Chr. bis in die Römerzeit (Mainz 1982) 422 κέ.

41. Πὰ τὴν καταγωγή καὶ τὴν ἐξάπλωση τοῦ τύπου αὐτοῦ τοῦ μνημείου βλ. N. Valmin, *Tholos Tombs and Tumuli*, *Skifter Utgiva av Svenska Institut i Rom* II, 1932, 216-227. Ἐπίσης, σχετικὴ βιβλιογραφία στὸν Koenigs ὁ.π. (σημ. 25) σημ. 131.

42. G. M. A. Hanfmann, *The Fifth Campaign at Sardis* (1962), *BASOR* 170, April 1963, 52 κέ.

43. S. Kasper, *Der Tumulus von Belevi*, *AA* 1975, 223 κέ.

44. A. Conze, *Stadt und Landschaft*, *AvP* I, 2 (Berlin 1913) 243, εἰκ. 73.

45. A. Maiuri, *Viaggio di esplorazione in Caria*, II-B,

Μοναδικό ως σήμερα παράδειγμα για την Πελοπόννησο αποτελεί ο τάφος που ανέσκαψε ο Όρλάνδος το 1928 στην Στύμφαλο και ανήκει πιθανόν στον 4ο αι. π.Χ. Πρόκειται για τύμβο με περιφερική κρηπίδα (ύψ. 1.50 μ.), που σύμφωνα με τα μικρασιατικά πρότυπα καλύπτει κτιστό ορθογώνιο ταφικό θάλαμο (5.00×4.90 μ.), στον οποίο καταλήγει δρόμος επίσης κτιστός μήκ. 6.80 μ.⁴⁶

Στους δύο τύπους των ταφικών μνημείων που αναφέρθηκαν ο λίθινος περίβολος αφήνει το επάνω τμήμα του τύμβου όρατο. Σε όρισμένα όμως ταφικά μνημεία τα οποία αποτελούν ιδιαίτερη κατηγορία, εκτός από τον λίθινο περίβολο, ο τύμβος καλύπτεται επιπλέον με λίθινη κωνική στέγη και δημιουργεί την εντύπωση θολωτού κτίσματος. Το σπουδαιότερο αποτελεί ένα μοναδικής μορφής ταφικό κτίσμα του τέλους του 5ου αι. π.Χ., που βρέθηκε στον 3ο όρο του Κεραμεικού⁴⁷. Αποτελείται από τύμβο (διαμ. 6 μ.), ο οποίος έχει λίθινη επένδυση και ενσωματώνεται σε ορθογώνιο ταφικό περίβολο. Ο κτιστός τύμβος πατάει σε κρηπίδωμα από τρεις βαθμίδες, επιστέφεται με κυμάτια και καλύπτεται με λίθινες πλάκες που σχηματίζουν κωνική στέγη, στην κορυφή της οποίας υπήρχε μαρμάρινη λουτροφόρος. Στο παράδειγμα αυτό του Κεραμεικού παρατηρούμε ότι η άρχετυπη μορφή του χωμάτινου τύμβου, η οποία έχει μεταπλασθεί σε λίθινη αρχιτεκτονική κατασκευή, συνδυάζεται με ορθογώνιο ταφικό περίβολο ο οποίος, σε σχέση με τον τύμβο, αποτελεί νεότερο για τον 5ο αι. π.Χ. τύπο ταφικού μνημείου. Έδω τύμβος και ταφικός περίβολος συνδέονται και αποτελούν ενιαίο αρχιτεκτονικό σύνολο με μνημειακή μορφή.

Παρόμοιο μνημείο με αυτό του Κεραμεικού, αλλά μεταγενέστερο, σώζεται στη δυτική νεκρόπολη των Μεγάρων⁴⁸. Ο τύμβος, ο οποίος είναι και έδω λιθόκτιστος, ύψώνεται στο μέσον μεγάλου ορθογωνίου ανδρήρου.

Το αρχαιότερο ταφικό μνημείο που εντάσσεται σ' αυτή την κατηγορία είναι του Μενεκράτη στην Κέρκυρα⁴⁹, της πρώιμης αρχαϊκής εποχής (600 π.Χ.). Αποτελείται από χαμηλή βάση και κυλινδρικό σώμα που απολήγει σε επίστεψη. Πά τις πλάκες που καλύπτουν την κορυφή του μνημείου ο Cromme αναφέρει ότι είναι μεταγενέστερες, αλλά όπως συμπεραίνει από ένα σχέδιο της εποχής της ανασκαφής (το 1843), το οποίο δημοσιεύει ο ίδιος, φαίνεται πιθανό ότι υπήρχαν έξ αρχής λιθόπλινθοι που κάλυπταν την κορυφή του κτίσματος. Έντούτοις η ανασκαφική έρευνα δεν έχει ως σήμερα δημοσιευθεί και δεν γνωρίζουμε πώς ήταν ή έσωτερική διαμόρφωση του μνημείου.

Τόν τύπο του μνημείου του Μενεκράτη, ως προς την έξωτερική του μορφή, ακολουθούν μία ομάδα κυκλωτερών λιθόκτιστων ταφικών μνημείων του 4ου και του 3ου αι. π.Χ.

ASAtene 4-5, 1921-2, 456 κέ., εικ. 62. E. Dyggve, *L'architecture de Lindos, Lindos III, II* (Copenhagen 1960) 488 κέ.

46. Ά. Κ. Όρλάνδος, Άνασκαφαί Στυμφάλου, ΠΑΕ 1928, 121 κέ., εικ. 1-3.

47. D. Ohly, *Kerameikos Grabung, Tätigkeitsbericht 1956-1961, AA 1965, 313 κέ., εικ. 22-26*. F. Willemsen, *Zu den Lakedämoniergräbern im Kerameikos, AM 92,*

1977, 117-157. A. Mallwitz, *Das Staatsgrab am 3 Horos, Kerameikos XII* (1980) 99-122.

48. Αυτόθι 121. J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* (Tübingen 1988) 259 εικ. 348-351.

49. J. Fr. Crome, *Mnemosynon Th. Wiegand* (München 1938) 52, εικ. 6, πίν. 17 (1-2) και 18. Π. Καλλιγάς, *ΑΔ 24, 1969, B2, 260, εικ. 1-2.*

στην Κυρήνη⁵⁰ πού πατοῦν σέ βαθμιδωτὸ κρηπίδωμα, συνήθως ὀρθογώνιο, καὶ ἔχουν χαμηλὴ λίθινη κωνικὴ στέγη. Συνήθως ἡ βάση καὶ ἡ ἐπίστεψη τοῦ κυλινδρικοῦ σώματος διαμορφώνονται μὲ πλούσια κυμάτια⁵¹.

Ἡ μεγάλη ποικιλομορφία πού ἐμφανίζουν τὰ κυκλικὰ ταφικὰ μνημεῖα ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τῆς ἐξωτερικῆς ὄψης τους, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐν γένει κατασκευὴ, δὲν συνεπάγεται κατ' ἀνάγκην τυπολογικὴ ἢ χρονολογικὴ ἐξέλιξη τοῦ τύπου τοῦ μνημείου. Ἐντούτοις, σὲ ὅλες τὶς κατηγορίες, ἡ πρωταρχικὴ ἰδέα γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν μνημείων βρίσκεται στὸν τύμβο. Ὁ τύμβος, ὁ ὁποῖος ὡς τάφος ἡρώων ἀναφέρεται στὰ ὀμηρικὰ ἔπη, ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ στὴν ἀρχαϊκὴ καὶ κλασικὴ ἐποχὴ, κατὰ κύριο λόγο, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ μνημεῖα, τὸν τάφο γιὰ τοὺς νεκροὺς τοῦ πολέμου, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἐπιφανεῖς πολίτες. Παράλληλα ὡς κατασκευὲς τὰ κυκλικὰ ταφικὰ μνημεῖα παρουσιάζουν κοινὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα μὲ τὸν τύπο τῆς θόλου. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ, ὅπως παρατήρησε ὁ Koenigs⁵², τὸ ἀρχαῖκὸ μνημεῖο τοῦ Κεραμεικοῦ, ὅπου ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση θολωτῶν κτιρίων. Παραμένει ὁμως

50. Cassels ὀ.π. (σημ. 37) 11 κέ. S. Stucchi, *Architettura cirenaica* (Roma 1975) 79, εἰκ. 73.

51. Στὸν ἴδιο τύπο μνημείου ἀνήκει καὶ ὁ «τάφος τοῦ Ταντάλου» (6ου αἰ. π.Χ.) στὸ Σίτυλο τῆς Μ. Ἀσίας. Εἶναι λιθόκτιστος καὶ στὸ ἐσωτερικὸ ἔχουν κατασκευασθεῖ τοῖχοι σὲ ὁμόκεντρος κύκλους πού συνδέονται μὲ ἄλλους ἐγκάρσιους καὶ περιβάλλουν μικρὸ ταφικὸ θάλαμο στὸ κέντρο. Δὲν ὑπάρχει εἴσοδος καὶ δρόμος πρὸς τὸν ταφικὸ θάλαμο (E. Akurgal, Bayrakli: Erster vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Alt-Smyrna, *Zeitschrift der Philos. Fakultät der Universität Ankara* 1950, 80 κέ. R. V. Nicholls, *Old Smyrna, BSA* 53-4, 1958-9, 64). Στὴ Μ. Ἀσία συναντᾶμε ὀριζόμενα ταφικὰ μνημεῖα τὰ ὁποῖα δὲν συνδέονται ἄμεσα μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ τύμβου, ὅπως τὰ μνημεῖα πού ἐξετάσαμε ὡς τώρα, ἀλλὰ μοιάζουν, ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ μορφή, μὲ τυμβοειδεῖς κατασκευές. Τὰ ἀρχαιότερα (9ου ἕως 6ου αἰ. π.Χ.) βρίσκονται στὴ Φελλὸ τῆς Λυκίας (J. Jahle, *Archaic Tumulus Tombs in Central Lykia (Phellos)*, *Acta Arch.* 46, 1975, 79 κέ., εἰκ. 12, 13). Ἔχουν ψηλὸ λίθινο κυκλικὸ κρηπίδωμα καὶ καλύπτονται μὲ λίθινη κωνικὴ στέγη. Στὸ ἐσωτερικὸ διαμορφώνεται ὀρθογώνιος ταφικὸς θάλαμος στὸν ὁποῖο ὀδηγεῖ δρόμος. Τὸ διάκενο πού σχηματίζεται ἀνάμεσα στὸ κρηπίδωμα καὶ τὸν ταφικὸ θάλαμο γεμίζει συνήθως μὲ ἀργούς λίθους. Ἀπὸ τὸν τύπο αὐτὸ τῶν μνημείων κατάγεται ὁ λεγόμενος τάφος τοῦ «Κλεόβουλου» (Maiuri ὀ.π. (σημ. 45) 457 κέ., εἰκ. 63, Dyggve ὀ.π. (σημ. 45) 487 κέ.), πού βρίσκεται στὴν κορυφὴ ἀκρωτηρίου στὴ Λίνδο τῆς Ρόδου.

Ἐπίσης, στὴν Καρία, σώζονται λιθόκτιστοι τάφοι μὲ ὀρθογώνιο ταφικὸ θάλαμο καὶ θολωτὴ ὀροφή, ἀλλὰ καλύπτονται μὲ σωρὸ ἀπὸ λίθους τὸν ὁποῖο συγκρατεῖ ψηλὸ κρηπίδωμα (W. R. Paton - J. L. Myres, *Carian Sites and Inscriptions, JHS* 16, 1896, 245 κέ. Maiuri ὀ.π. (σημ. 45) 427 κέ.). Τοὺς μεγάλους τύμβους τῆς Μ. Ἀσίας ἀνταγωνίζονται οἱ τεράστιοι ἐπίσης λιθόκτιστοι τύμβοι μὲ ταφικὸ θάλαμο, ὅπως τὸ Μανσωλεῖο τῆς δυναστείας τῶν Medracen (τέλη 3ου αἰ. π.Χ.) στὴ Νουμιδία καὶ τὸ Μανσωλεῖο στὰ Tipasa τῆς Ἀλγερίας (1ος αἰ. π.Χ.), οἱ ὁποῖοι ἀνταποκρίνονται στὶς ἀπαιτήσεις τῶν βασιλέων τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (F. Rakob, *Numidische Königsarchitektur in Nordafrika. Die Numider* (Köln 1979) 132 κέ., εἰκ. 52-58 καὶ σ. 138, εἰκ. 59-64 ἀντίστοιχα). Ὁ τύμβος μὲ λίθινο περίβολο ἐμφανίζεται ἐπίσης στὴν Ἰταλία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ἀρχικὰ χωρὶς ταφικὸ θάλαμο καὶ ἀργότερα μὲ μικροὺς χώρους γιὰ τὴν ἐναπόθεση τῆς στάχτης τῶν νεκρῶν. Στὸ Μανσωλεῖο τοῦ Αὐγούστου, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Ἀδριανοῦ, τονίζεται ἡ ἐξωτερικὴ μνημειακὴ ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση τοῦ κυλινδρικοῦ σώματος τοῦ μνημείου. Σταδιακὰ ὁ ἐσωτερικὸς χώρος τῶν μανσωλείων διευρύνεται καὶ τελικὰ παραμένει μόνο ὁ ψηλὸς κυλινδρικός τοῖχος τοῦ μνημείου πού καλύπτεται μὲ θόλο (L. Crema, *L'architettura romana* (Torino 1959) 242 κέ. εἰκ. 259-262, 268-270. H. v. Hesberg, *Römische Grabbauten* (Darmstadt 1992) 94 κέ.).

52. Koenigs ὀ.π. (σημ. 25) 49 κέ.

ἔρώτημα ἐὰν στή μορφολογική συγγένεια τῶν κυκλικῶν ταφικῶν μνημείων καὶ τῆς θόλου, ὑπεισέρχεται καὶ ἡ ἔννοια τοῦ ἥρωικοῦ χαρακτήρα. Ἐὰν δηλαδή μὲ τὴν ἐπιλογή τοῦ τύπου τοῦ κυκλικοῦ ταφικοῦ μνημείου πρέπει νὰ ὑπονοηθεῖ καὶ ἡ ἔννοια τῆς ὑπόστασης τοῦ νεκροῦ ὡς ἥρωος, ἄσχετα ἂν προσφερόταν λατρεία, ἡ ὁποία δὲν ἐμφανίζεται παρὰ μόνο σὲ μεμονωμένα παραδείγματα καὶ εἰδικὲς περιπτώσεις πρὶν ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ⁵³.

Ὅρισμένα ἐν τούτοις ἀπὸ τὰ κυκλοτερῆ ταφικὰ μνημεῖα ποὺ ἀναφέραμε μποροῦν νὰ διαφοροποιηθοῦν ὡς πρὸς τὴ σημασία τους καὶ νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς ταφικὰ ἥρωα. Ἀποτελοῦσαν δημόσια σήματα, ὅπως διαπιστώνεται κυρίως ἀπὸ τὶς ἴδιες τους τὶς ἐπιγραφές, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν συσχετισμὸ τῶν ἀνασκαφικῶν στοιχείων μὲ ἱστορικὲς μαρτυρίες.

Δημόσιο σῆμα ἀποτελεῖ τὸ μεγαλοπρεπὲς ταφικὸ μνημεῖο στὸν 3ο ὄρο τοῦ Κεραμεικοῦ. Ἀποδίδεται στὸν Ὀλυμπιονίκῃ Λακράτῃ, ὁ ὁποῖος σκοτώθηκε, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ξενοφῶν, τὸ 403 π.Χ. στὸν Πειραιᾶ στή σύγκρουση μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ Σπαρτιατῶν. Ἀνάλογο χαρακτήρα θὰ εἶχε πιθανὸν τό, παρόμοιο μὲ αὐτό, μεγάλο ταφικὸ μνημεῖο στὰ Μέγαρα, τὸ ὁποῖο πιστεύεται ὅτι ἀποτελεῖ τὸ ἥρωο τοῦ Πανδίωνος ἢ τοῦ Καρός.

Ἐπίσης τὸ ἀρχαῖκὸ μνημεῖο τοῦ Μενεκράτῃ στήν Κέρκυρα ἀποτελεῖ κενοτάφιο-ἥρωο. Ὅπως ἀναφέρεται στὸ χαραγμένο ἐπάνω στὸν ἑβδομο δόμο ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα, τὸ μνημεῖο ἀνήγειραν γιὰ νὰ τιμήσουν τὸν Μενεκράτῃ, ὁ ὁποῖος ἦταν πρόξενος τῶν Κερκυραίων στήν Οἰάνθεια καὶ πνίγηκε σὲ ναυάγιο, ὁ ἀδελφός του καὶ οἱ πολῖτες τῆς Κέρκυρας γιὰ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ τοὺς προσέφερε. Πιθανὸν παρόμοιο χαρακτήρα θὰ εἶχε καὶ τὸ μνημεῖο τοῦ Ἀκηράτου, ὁ ὁποῖος, ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ ἐπιγραφή ποὺ σώζεται στή βάση ἀναθήματος⁵⁴ ποὺ εἶχε ἀφιερῶσει ὁ ἴδιος στὸν Ἡρακλῆ στή Θάσο, ὑπῆρξε ἄρχων τῆς Θάσου καὶ τῆς Πάρου καὶ εἶχε μεταβεῖ ὡς πρέσβης σὲ πολλὰς πόλεις.

Τὸ ταφικὸ μνημεῖο στὸ Πλημμύριο τῶν Συρακουσῶν θὰ ἀποτελοῦσε ἐπίσης δημόσιο σῆμα ἐὰν, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Orsi, πρόκειται γιὰ τὸ Πολυάνδριο τῶν πεσόντων Συρακοσίων. Δὲν αποκλείεται καὶ ὁ τύμβος τοῦ Belevi, στὸν ὁποῖο βρέθηκαν ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα προσφορῶν ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου ἕως τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., νὰ εἶναι, ὅπως ὑπέθεσε ὁ Kasper⁵⁵, τὸ ταφικὸ ἥρωο τοῦ Πιξοδώρου Εὐαγγέλου, τοῦ βοσκῶ τοῦ ὁποῖο ὁ Βιτρούβιος συνδέει μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀρχαῖκοῦ Ἀρτεμισίου τῆς Ἐφέσου.

Ἡ οἰκονομικὴ ἀνθιση τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, χάρις στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου ποὺ χαρακτηρίζει τὸν 4ο αἰ. π.Χ., συνετέλεσε στή δημιουργία μεγάλων περιουσιῶν ἀπὸ ὀρισμένες κοινωνικὲς ομάδες, οἱ ὁποῖες ἐνδιαφέρονται νὰ προβάλουν τὴν κοινωνικὴ τους θέση. Κοινοὶ πολῖτες ἔχουν τώρα τὴ δυνατότητα νὰ παραγγείλουν τὴν κατασκευὴ μεγάλων καὶ δαπανηρῶν ταφικῶν μνημείων, παρόμοιων μὲ αὐτὰ ποὺ προορίζονταν γιὰ δημόσιους ἄνδρες, προκειμένου νὰ ἱκανοποιήσουν τὴ ματαιοδοξία τους καὶ νὰ διαωνίσουν τὴ μνήμη τους⁵⁶.

53. Kurtz-Boardman ὁ.π. (σημ. 39) 297 κέ.

54. Launey ὁ.π. (σημ. 31) 173 κέ., L. Robert, *Inscription hellénistique de Dalmatie*, BCH 59, 1935, 500.

55. Kasper ὁ.π. (σημ. 41) 231 κέ.

56. Ὁ S. C. Humphreys, *Family Tombs and Tomb Cult in Ancient Athens*, JHS 100, 1980, 122, ὑποστηρί-

Σὲ αὐτὴν τὴν τελευταία κατηγορία ἀνήκει καὶ τὸ ταφικὸ μνημεῖο τῆς Σαλαμίνας, τὸ ὁποῖο δὲν εἶχε τὸν χαρακτήρα δημοσίου σήματος, ἀλλὰ ἀποτελοῦσε, ὅπως ἀναφέραμε, οἰκογενειακὸ τάφο, ὅπως ἀποδεικνύει ἄλλωστε ἡ διαδοχὴ τῶν ταφῶν στὶς τρεῖς σαρκοφάγους ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ του.

Ἔως σήμερα δὲν ἔχουν ἐντοπισθεῖ στὴν περιοχὴ αὐτῆ τῆς Σαλαμίνας κάποιο νεκροταφεῖο ἢ πλησιόχωρη ἐγκατάσταση ὥστε νὰ ἀποδοθεῖ τὸ ταφικὸ μνημεῖο. Ἡ ἔρευνα τῶν ἐρειπίων τοῦ μεγάλου ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ποὺ βρίσκεται βορειότερα, σὲ ἀπόσταση περίπου 300 μ., καὶ ὁ ὁποῖος σώζεται σὲ ὕψ. 2.50 μ. καὶ μῆκ. 15 μ. (σήμερα βρίσκεται ἐντοιχισμένος σὲ παλιὰ ἀγροτικὴ ἀποθήκη) (εἰκ. 1, ἀρ. 2) δὲν ἔχει ἀκόμα ὀλοκληρωθεῖ ὥστε νὰ συσχετισθεῖ ἐνδεχομένως μὲ τὸ ταφικὸ κτίσμα.

Πιθανὸν τὸ μνημεῖο τῆς Σαλαμίνας νὰ ἀποτελεῖ τάφο σὲ μεγάλη ἰδιοκτησία γῆς καὶ ἴσως τάφο οἰκογένειας ναυτικοῦ κοντὰ στὴ θάλασσα. Μαρτυρίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ταφικῶν μνημείων σὲ ὑψώματα κοντὰ στὴ θάλασσα εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία. Σὲ ἀπόσπασμα τοῦ Πλουτάρχου⁵⁷, ποὺ σώζει στίχους τοῦ Πλάτωνα τοῦ κωμικοῦ, ἀναφέρεται ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ ὁποῖος εἶχε ταφεῖ στὴν Πειραιϊκὴ ἀκτὴ, μποροῦσε νὰ βλέπει τοὺς ναυτικούς ποὺ ἔφθαναν στὸ λιμάνι, καθὼς καὶ ἐκείνους ποὺ ἔφευγαν, καὶ νὰ παρακολουθεῖ τοὺς ἀγῶνες κωπηλασίας ποὺ ὀργανώνονταν στὸν Πειραιᾶ. Ὁ Πausanias (I 5,3) ἀναφέρει ὅτι ὁ Πανδίων, γιὸς τοῦ Κέρροπα, τάφηκε στὴ Μεγαρίδα, κοντὰ στὴν θάλασσα, ἐπάνω στὸν βράχο τῆς Ἀθηνᾶς Αὐθυίας. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἐπίσης ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα ποὺ ἀπευθύνεται σὲ ναυτικούς:

Πλωτῆρες σώζοισθε καὶ εἶν ἀλὶ καὶ κατὰ γαῖαν
ἴστε δὲ ναυγοῦ σῆμα παρερχόμενοι⁵⁸.

Πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναφερθεῖ ἓνα μεγάλο ταφικὸ μνημεῖο τοῦ τέλους τῆς Πτολεμαϊκῆς περιόδου, τὸ ὁποῖο ἀντιγράφει τὸ σχέδιο τοῦ γειτονικοῦ φάρου τῆς Ἀλεξάνδρειας καὶ βρίσκεται στὴν περιοχὴ τοῦ Abusir⁵⁹, στὴν κορυφὴ τοῦ ἀκρωτηρίου. Καὶ τὸ μνημεῖο στὶς Κολῶνες, ὁρατὸ ἀπὸ ὄσους περιπλέουν τὶς νότιες ἀκτὲς τῆς Σαλαμίνας, ἔστεκε σὰν φάρος καὶ θὰ τοῦ ταίριαζε ἓνα ἐπίγραμμα ὅπως αὐτὸ ποὺ ἦταν χαραγμένο στὸν τάφο-φάρο στὸ ἀκρωτήριο τοῦ Πύργου τῆς Θάσου:

Ἄκηράτο εἰμὶ μνῆμα τῷ Φρασηρίδῳ
κεῖμαι δὲ ἐπ' ἄκρο ναυστάθμο σωτήριον
νηυσὶν τε καὶ ναύτησιν· ἀλλὰ χαίρετε⁶⁰.

ζει ὅτι ἡ κρατικὴ μέριμνα γιὰ τὴν ταφὴ τῶν νεκρῶν τοῦ πολέμου, ἐπηρεάσε τοὺς Ἀθηναίους πολίτες στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. καὶ στὸν 4ο αἰ. π.Χ. νὰ θάβουν τοὺς νεκροὺς τους μὲ τιμὲς ἡρώων σὲ πολυτελῆ μνημεῖα.

57. Πλούτ., *Θεμιστ.* 32.

58. *Ἀνθολ. Παλατ.* VII 269 (ἔκδ. H. Stadtmüller).

59. A. Adriani, *Le temple et la tour de Taposiris, An-*

nuaire du Musée Gréco-romain III (1940-1950), Alexandria 1952, 133 κέ., εἰκ. 63-67. S. Stucchi, Fari Campanili e Mausolei, *Aquileia Nostra* 26-31, 1955-1960, 23, εἰκ. 8. F. el Fakharani, *The "Lighthouse" of Abusir in Egypt, Harvard in Classical Philology* 78, 1974, 257-272.

60. Launey ὁ.π. (σημ. 31) 180 κέ.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Κτερίσματα πυρός

- Π1. Μελαμβαφές μόνωτο κνάθιο. Μ.Π. 8144 (είκ. 19).
 Ύψ. 0.042 μ., διάμ. χείλους 0.11 μ., διάμ. βάσης 0.067 μ. Πηλός καστανός, γάνωμα μαύρο εξίτηλο. Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Βάση αμφικωνική. Λαβή τομής κυκλικής.
 Πρβ. B. Sparkes - L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C., Hesperia XII* (N. Jersey 1970) είκ. 8, αρ. 755-757 (400-375 π.Χ.). *Olynthos XIII* πίν. 215, αρ. 703 (α' τέταρτο 4ου αϊ. π.Χ.).
- Π2. Όμοιο με τὸ προηγούμενο. Μ.Π. 8145.
 Ύψ. 0.044 μ., διάμ. χείλους 0.114 μ., διάμ. βάσης 0.067 μ.
- Π3. Μελαμβαφής σκύφος. Μ.Π. 8146 (είκ. 20).
 Ύψ. 0.056 μ., διάμ. χείλους 0.111 μ., διάμ. βάσης 0.056 μ. Συγκολλημένος και συμπληρωμένος. Πηλός καστανός, γάνωμα μαύρο εξίτηλο. Χείλη ψηλά στρέφουν πρὸς τὰ ἔξω, βάση ψηλή βαθμιδωτή, λαβές ψηλές τομής κυκλικής, τὰ ἄκρα στρέφουν ἔντονα πρὸς τὰ μέσα. Στὴν ἐπιφάνεια τῆς βάσης δύο μαῦρες ὁμόκεντρες ταινίες. Στὸ ἔσω-

- τερικὸ ἐμπέστη διακόσμηση: τέσσερα ἀνθέμια σὲ σταυροειδὴ διάταξη περιβάλλονται ἀπὸ ὠά. Πὰ τὸ σχῆμα πρβ. Sparkes-Talcott ὁ.π. πίν. 26, αρ. 608 (380 π.Χ.). Παρόμοια ἐμπέστη διακόσμηση: αὐτόθι πίν. 55, αρ. 621 (πρῶμος 4ος αϊ. π.Χ.).
- Π4. Μελαμβαφές πυξίδιο (ἀλατιέρα). Μ.Π. 8147 (είκ. 21).
 Ύψ. 0.029 μ., διάμ. χείλους 0.068 μ., διάμ. βάσης 0.068 μ. Συγκολλημένο. Λείπει μικρὸ τμῆμα τῆς βάσης. Πηλός καστανός, γάνωμα μαύρο εξίτηλο. Σῶμα κυλινδρικό. Χείλη στρέφουν πρὸς τὰ ἔξω. Πρβ. *Olynthos XIII* πίν. 239, αρ. 936 (ἀρχές 4ου αϊ. π.Χ.).
- Π5. Μελαμβαφές πυξίδιο (ἀλατιέρα). Μ.Π. 8148 (είκ. 22).
 Ύψ. 0.031 μ., διάμ. χείλους 0.063 μ., διάμ. βάσης 0.062 μ. Συγκολλημένο καὶ ἐλάχιστα συμπληρωμένο. Πηλός καστανός, γάνωμα μαύρο σιλπνό. Σῶμα κυλινδρικό. Χείλη στρέφουν πρὸς τὰ ἔξω. Πρβ. *Olynthos XIII* πίν. 239, αρ. 935 (ἀρχές 4ου αϊ. π.Χ.).

Είκ. 19. Μελαμβαφές κνάθιο.

Είκ. 20. Μελαμβαφής κύλικα-σκύφος.

Είκ. 21-22. Μελαμβαφή πυξίδια (ἀλατιέρες) ἀπὸ τὴν πυρά.

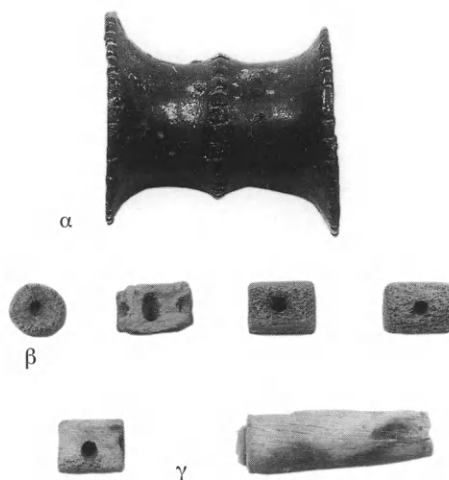
- Π6. Άλάβαστρο λίθινο. Μ.Π. 8149α.
Σωζ. ύψ. 0.076 μ., διάμ. βάσης 0.058 μ. Άσβε-
στοποιημένο από την πυρά.
- Π7. Όμοιο. Μ.Π. 8149β.
Σωζ. ύψ. 0.046, διάμ. βάσης 0.068 μ.

- Π8. Έβδομήντα έξι χάλκινες ψηφοί περιδεραίου.
Μ.Π. 8150.
Μέγ. διάμ. 0.011 μ. Έχουν άλλοιωθει από την
πυρά.
- Π9. Χάλκινο κόσμημα (;). Άλλοιωμένο από την πυρά.

Κτερίσματα σαρκοφάγου Γ

- Σ1. Χάλκινη συνάφεια Μ.Π. 8152 (είκ. 23α).
Μήκ. 0.037 μ., διάμ. 0.037 μ., τομής ήμικυλινδρι-
κής. Άποτελείται από δύο, κατά μήκος συνδεό-
μενα, πηρία στα πέρατα και στην ένωση των
όποιων διαμορφώνονται δισκοειδείς σπείρες που
κοσμούνται με έγκάρσιες έγκραράξεις. Το έσωτε-
ρικό είναι κοίλο και περιέχει χυτό μολύβι για την
προσάρτηση στο χείλος λέβητα ως διακοσμητικό
στοιχείο. Δεν έχει όπες για τή στερέωση λαβής.
Πρβ. P. Amandry, Collection Paul Canellopoulos, I.
Armes et lébès de bronze, *BCH* 95, 1971, 608, είκ.
9. U. Knigge, Der Rundbau am Eridanos, *Keramei-
kos* XII (1980) 68, πίν. 27. Όμοιο σχήμα αλλά με
λαβή: H. Payne, *Perachora* I (1940) 161, πίν. 65,1-2.
- Σ2. Πέντε όστείνα κυλινδρικά άντικείμενα. Μ.Π. 8153
(είκ. 23β).
Μήκ. 0.01-0.013 μ., διάμ. 0.009 μ. Φέρουν τρεις
όπες μή διαμπερείς, ανά μία στα επίπεδα άκρα
και μία στην κυλινδρική επιφάνεια. Παρόμοια
όστείνα άντικείμενα, γνωστά και από άλλες πε-
ριοχές, θεωρούνται ότι άποτελοϋσαν στρόφιγγες
(μεντεσέδες) μικρών κιβωτίων.
Πρβ. *Délos* XVIII 242 είκ. 271 (άρ. Β 1283) και
Τσιμπίδου-Αϋλωνίτου, Λάρνακ' ές άργυρέην (*Νλ.*
Σ 143), *Μύρτος* (Θεσσαλονίκη 2000) 562, είκ. 10.

- Σ3. Άπότμημα όστέινου κυλινδρικού άντικειμένου.
Μ.Π. 8154 (είκ. 23γ).
Σωζ. μήκ. 0.032 μ., διάμ. 0.003 μ. Στο ένα άκρο
σχηματίζεται ύποδοχή για την προσάρτηση επί-
σης κυλινδρικού άντικειμένου.

Είκ. 23. α. Χάλκινη συνάφεια. β-γ. Όστείνα κυ-
λινδρικά άντικείμενα.

Εύρηματα από την έπίχωση του μνημείου

- E1. Άρυβαλλοειδές ληγύθιο. Μ.Π. 8155.
Σωζ. ύψ. 0.073 μ., διάμ. βάσης 0.041 μ. Λείπει το
στόμο και μικρό τμήμα του λαμοϋ. Πηλός κα-
σανός, γάνωμα μαϋρο, μέτρια στιλπνό. Κοσμεί-
ται με έρυθρόμορφο άνθέμο από δεκατρία σχη-
ματοποιημένα φύλλα, από τά όποια το μεσαίο
είναι ύπερυψωμένο. Το άνθέμο πλασιώνουν δύο
καμπύλα τόξα.
Πρβ. *Olynthos* XIII πίν. 103, άρ. 98 και πίν. 104,
άρ. 105 (β' τέταρτο 4ου αϊ. π.Χ.).
- E2. Άρυβαλλοειδές ληγύθιο.
Σωζ. ύψος κάτω τμήματος σώματος 0.098 μ., σωζ.

ύψ. λαμοϋ με το στόμο 0.05 μ., διάμ. χείλους
0.039 μ., διάμ. βάσης 0.045 μ. Λείπει το μεγαλύ-
τερο τμήμα της κοιλιάς, τμήμα της λαβής και
μικρό τμήμα της βάσης. Πηλός σκοϋρος καστα-
νός, γάνωμα μαϋρο έξίτηλο. Κοσμείται με έρυ-
θρόμορφο άνθέμο από το όποιο σώζεται τμήμα
με πέντε φύλλα και το καμπύλο τόξο.

- E3. Μελαμβαφές μικκύλο ληγύθιο. Μ.Π. 8158.
Σωζ. ύψ. 0.065 μ., διάμ. βάσης 0.03 μ., διάμ. κοι-
λιάς 0.036 μ. Λείπει το στόμο με τμήμα του λα-
μοϋ και ή λαβή. Πηλός άνοιχτός κασανός, γά-
νωμα μαϋρο μέτρια στιλπνό.

- Πρβ. *Kerameikos* XIV πίν. 48,10, άρ. 8,2 (μέσα 4ου αϊ. π.Χ.).
- E4. Ώστρακο ληκύθου.
Ύψ. 0.053 μ. Πηλός καστανός. Κοσμεϊται με σειρά από ώα και στο κάτω μέρος ρόπαλα.
- E5. Τμήμα μελαμβαφούς σκύφου. Μ.Π. 8157.
Σωζ. ύψ. 0.053 μ., διάμ. βάσης 0.062 μ. Συγκολλημένος. Λείπει το μεγαλύτερο τμήμα του σώματος και της βάσης. Σώζονται οι άρχές των λαβών. Πηλός καστανός, γάνωμα μαύρο στιλπνό. Βάση ψηλή βαθμιδωτή. Στο έσωτερικό έμπιεστη διακόσμηση: άνθέματα συνδεόμενα μεταξύ τους περιβάλλονται με διπλή σειρά από έγκάρσιες γραμμές.
Πά το σχήμα πρβ. *Olynthos* XIII πίν. 187, άρ. 504-505 (β' τέταρτο 4ου αϊ. π.Χ.). Πά την έμπιεστη διακόσμηση πρβ. B. Schlörb-Vierneisel, *AM* 81, 1966, εϊκ. 72.1, άρ. 22 (β' τέταρτο 4ου αϊ. π.Χ.).
- E6. Τμήμα μελαμβαφούς σκύφου.
Ύψ. 0.057 μ. Πηλός καστανός, γάνωμα μαύρο έξίτηλο. Στο κάτω μέρος της κοιλιάς διακόσμηση με δικτυωτό.
- E7. Τμήμα μελαμβαφούς σκύφου.
Ύψ. 0.03 μ., μήκ. 0.071 μ. Διατηρούνται εν μέρει οι λαβές. Πηλός καστανός, γάνωμα μαύρο, μέτρια στιλπνό. Στο έσωτερικό έμπιεστη διακόσμηση: διπλή σειρά έγκάρσιων γραμμών και τμήμα άνθεμίου.
- E8. Τμήμα μελαμβαφούς σκύφου με τη βάση.
Ύψ. 0.022 μ. Πηλός καστανός, γάνωμα μαύρο, μέτρια στιλπνό. Στο έσωτερικό διατηρείται τμήμα έμπιεστης διακόσμησης: σειρά τοξοειδών γύρω από δύο όμόκεντρος κύκλους.
- E9. Τμήμα μελαμβαφούς πινακίου.
Μέγ. διάστ. 0.088 μ. Διατηρείται τμήμα της βάσης και του χείλους. Πηλός σκούρος καστανός, γάνωμα μαύρο, όχι ιδιαίτερα στιλπνό. Στο έσωτερικό έμπιεστη διακόσμηση: δύο σειρές από άνθέματα άνάμεσα στις όποιες διπλή σειρά από έγκάρσιες γραμμές.
Παρόμοια διακόσμηση βλ. Sparkes-Talcott ό.π. πίν. 59, άρ. 1051 (375-350 π.Χ.).
- E10. Ώξι όστρακα πινακίου. Όρισμένα διατηρούν το χείλος.
Ύψ. 0.015 μ., μήκη από 0.093 έως 0.055 μ. Πηλός άνοιχτός καστανός. Στην έσωτερική και την κάτω επιφάνεια πλατιές όμόκεντρος ταινίες με μαύρο και έρυθρό χρώμα έναλλάξ.
- E11. Τρία όστρακα από το χείλος έρυθρόμορφου πινακίου. Διατηρείται μικρό τμήμα από τον πυθμένα.
Μήκ.: α) 0.0125 μ., β) 0.076 μ., γ) 0.053 μ. Πηλός καστανέρυθρος, γάνωμα μαύρο. Κοσμεϊται με ώα και λόγγες. Στο έσωτερικό διατηρείται το κάτω τμήμα του σώματος γυναικείας μορφής.
- E12. Δύο όστρακα έρυθρόμορφου πινακίου.
Μήκ.: α) 0.09 μ., β) 0.045 μ. Πηλός καστανέρυθρος, γάνωμα μαύρο στιλπνό. Στο χείλος φύλλα λωτοϋ, στο έσωτερικό ίχνη έξίτηλης παράστασης.
Πά τη διακόσμηση πρβ. ταινία με φύλλα λωτών στο κάτω μέρος του σώματος κρατήρα του 4ου αϊ. π.Χ. *Olynthos* V πίν. 68-70, άρ. 112 και έπίσης ταινία με φύλλα λωτών γύρω από τον λαϊμό πελίκης, 375-350 π.Χ., *Olynthos* XIII πίν. 62, άρ. 48 και πίν. 63, άρ. 49.
- E13. Ώστρακο έρυθρόμορφου πινακίου (:).
Μήκ. 0.053 μ. Πηλός καστανός, στην έσωτερική επιφάνεια ίχνη λευκού χρώματος.
- E14. Δεκαέξι όστρακα πινακίου. Μ.Π. 8161.
Μέγ. σωζ. διαστ. 0.207×0.086 μ. Πηλός καστανόκόκκινος. Το χείλος κοσμεϊται με σχήματα άκτινοειδή, μαύρου χρώματος σε έρυθρό γάνωμα. Στο έσωτερικό πλατιές όμόκεντρος ταινίες από μαύρο και έρυθρό γάνωμα έναλλάξ.
Παρόμοια διακόσμηση, αλλά λιγότερο σχηματοποιημένη πρβ. Schlörb-Vierneisel ό.π. 53, 105. Orferstelle, hs 146, εϊκ. 42,6 (άρχές 4ου αϊ. π.Χ.).
- E15. Τμήμα βάσης μεγάλου μελαμβαφούς πινακίου.
Ύψ. 0.025 μ. Πηλός καστανός, γάνωμα μαύρο έξίτηλο. Στο έσωτερικό πλατιές όμόκεντρος ταινίες με μαύρο και έρυθρό χρώμα και σειρά έμπιεστων έγκάρσιων γραμμών.
- E16. Τμήμα μελαμβαφούς άσκοϋ.
Ύψ. 0.058 μ. Διατηρείται τμήμα του σώματος με τη βάση της λαβής. Πηλός καστανός, γάνωμα μαύρο έξίτηλο.
- E17. Τμήμα μελαμβαφούς κυλινδρικού πυξιδίου (άλατιέρας).
Ύψ. 0.028 μ., διάμ. βάσης 0.062 μ. Πηλός καστανός, γάνωμα μελανό έξίτηλο.
Πρβ. *Hesperia* Suppl. IV, 133, εϊκ. 98d (β' τέταρτο 4ου αϊ. π.Χ.).
- E18. Μελαμβαφές φιαλίδιο. Λείπει μεγάλο τμήμα.
Ύψ. 0.026 μ., διάμ. χείλους 0.084 μ., διάμ. βάσης 0.057 μ. Πηλός καστανός, γάνωμα μαύρο έξίτηλο.
Πρβ. Sparkes-Talcott ό.π. εϊκ. 8, άρ. 828 (375-350 π.Χ.).
- E19. Τμήμα μελαμβαφούς φιαλιδίου.
Ύψ. 0.028 μ., διάμ. βάσης 0.056 μ. Πηλός καστανός, γάνωμα μελανό έξίτηλο. Στην επιφάνεια της

βάσης δύο λεπτοί όμόκεντροι κύκλοι.

Γιά τó σχήμα πρβ. Sparkes-Talcott ό.π. εικ. 9, άρ. 885 (375-350 π.Χ.).

E20. Ώστρακο έρυθρόμορφης πυξίδας. Μ.Π. 8151 (εικ. 24).

Ώψ. 0.03 μ., μήκ. 0.039 μ. Σώζεται τμήμα άπό τó έπάνω μέρος τού σώματος πυξίδας με τó χείλος. Πηλός καστανός. Πιθανόν σκηνή γάμου. Ώχει διατηρηθεί τó έπάνω μέρος τού σώματος έρωτα, τού όποιου τά φτερά άποδίδονται άνάγλυφα και ό όποιός πετάει έμπρός άπό γυναικεία μορφή, πιθανόν τή νύφη (διατηρείται μόνο τó έπάνω μέρος τής κεφαλής τής γυναικίας).

Παρόμοιες σκηνές βλ. J. H. Oakley-Sinos, *The Wedding in Ancient Athens* (Wisconsin 1993) εικ. 23, 24, 86, 106, 115, 124. Ρυθμός πρώιμου Kerch.

E21. Τρία όστρακα έρυθρόμορφης πυξίδας. Μ.Π. 8156 (εικ. 25α-β).

Σώζεται τó έπάνω μέρος τού σώματος με τó χείλος.

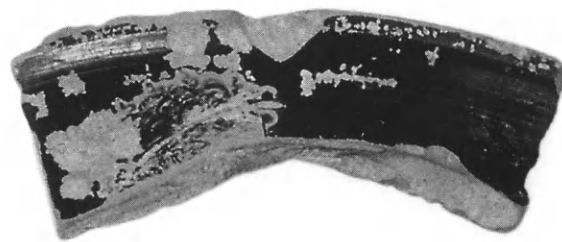
α-β) Δύο όστρακα συγκολλημένα, ύψ. 0.059 μ., μήκ. 0.05 μ. Πηλός καστανός. Διατηρείται τμήμα παράστασης γαμήλιας πομπής, μετά τά άποκαλυπτήρια. Διακρίνεται τó έπάνω τμήμα τού σώματος γυναικείας μορφής, νύφης με καλύπτρα πού σκεπάζει τó πίσω μέρος τής κεφαλής. Ταινία τυλίγεται δύο φορές γύρω άπό τó κεφάλι και συγκρατεί τά μαλλιά έπάνω άπό τó μέτωπο, ένώ τó ένα άκρο της περνάει άπό κάτω και κρέμεται στό πλάι τού προσώπου. Πίσω της άποδίδεται με λευκό χρώμα τó χέρι τής νυμφεύτριας (τής γυναικίας πού συνοδεύει τή νύφη), ή όποία τó άπλώνει πρós τó κεφάλι τής νύφης καθώς τήν ξεπροβοδίζει για τó σπίτι τού γαμπρού.

Ώ χειρονομία τής νυμφεύτριας, γνωστή άπό άρκετές παραστάσεις άγγείων, έχει συνδεθεί με τήν τελετή τών άνακαλυπτηρίων, όταν δηλαδή για πρώτη φορά ή νύφη άφαιρεί τήν καλύπτρα και δέχεται τά δώρα τού γαμπρού, βλ. Oakley-Sinos ό.π. 25, 27 και 32, εικ. 85, 90, 94 και 106 και E. D. Reeder, *Pandora, Women in Classical Greece* (Princeton 1995) 334, εικ. 23, 26, 102. Ώπίσης έχει έρμηνευθεί ως κίνηση συμπάθειας, ένθάρρυνσης και προστασίας, βλ. A.-M. Verilhac - Cl. Vial, *Le mariage grec du VIe s. av. J.-C. jusqu'à l'époque d'August*, *BCH Suppl.* XXXII (1998) 317 κέ.

γ) Ώψ. 0.021 μ., μήκ. 0.057 μ. Διατηρείται τó έπάνω μέρος τής κεφαλής μορφής τής όποίας τά μαλλιά συγκρατεί ταινία πού δένεται έμπρός. Ρυθμός πρώιμου Kerch.

Εικ. 24. Θραύσμα έρυθρόμορφης πυξίδας. Ώρωτα πετάει έμπρός άπό γυναικεία μορφή.

Εικ. 25. Δύο θραύσματα έρυθρόμορφης πυξίδας: α. Νύφη με άνασηκαυμένη τήν καλύπτρα. Πίσω της διακρίνεται τó χέρι τής νυμφεύτριας. β. Τμήμα κεφαλής.

E22. Ώστρακο ἐρυθρόμορφης πυξίδας. Μ.Π. 8159 (εἰκ. 26).

Ώψ. 0.034 μ., μῆκ. 0.026 μ. Πηλὸς καστανός. Σώζεται τμῆμα ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ σώματος τῆς πυξίδας μὲ τὸ χεῖλος. Διατηρεῖται τμῆμα κεφαλῆς γυναικείας μορφῆς. Ταινία τυλίγεται δύο φορές καὶ συγκρατεῖ τὰ μαλλιά ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Πιθανὸν πρόκειται γιὰ σκηνὴ γάμου. Ἡ γυναίκα φέρει μεγάλο ἀλάβαστρο πού περιεῖχε μυρωδικὰ γιὰ τὴ νύφη, γιὰ νὰ τὸ προσφέρει ὡς γαμήλιο δῶρο τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου (προαῦλια) ἢ τὴν ἐπόμενη ἡμέρα (ἐπαῦλια).

Παρόμοια παράσταση C. Watzinger, *Griechische Vasen in Tübingen* (Reutlingen 1924) πίν. 38, 182. S. R. Roberts, *The Attic Pyxis* (Chicago 1978) πίν. 45, 46.2. Reeder ὁ.π. 333, εἰκ. 102.

Εἰκ. 26. Θραῦσμα ἐρυθρόμορφης πυξίδας. Γυναικεία μορφή κρατάει μὲ τὸ ἀριστερὸ χεῖρ κίστη.

E23. Ώστρακο ἐρυθρόμορφης πυξίδας. Μ.Π. 8160 (εἰκ. 27).

Ώψ. 0.024 μ., μῆκ. 0.032 μ. Πηλὸς καστανός. Σώζεται τμῆμα ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ σώματος μὲ τὸ χεῖλος. Διατηρεῖται τὸ κεφάλι μὲ τὸ στήθος γυναικείας μορφῆς, ἡ ὁποία φέρει μὲ τὸ ἀριστερὸ χεῖρ κίστη. Πιθανὸν σκηνὴ γάμου.

Παρόμοιες παραστάσεις Oakley-Sinos ὁ.π. εἰκ. 29, 38, 41, 125, 127. Ρυθμὸς πρῶμου Kerch.

E24. Τμῆμα καλύμματος πυξίδας.

Ώψ. 0.028 μ., διάμ. 0.056 μ. Πηλὸς καστανός. Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος δύο ὁμόκεντρος ταινίες καστανέρυθρου χρώματος.

E25. Ώστρακο ἐρυθρόμορφου κλειστοῦ ἀγγείου.

Ώψ. 0.055 μ. Πηλὸς καστανός. Διατηρεῖται τμῆ-

Εἰκ. 27. Θραῦσμα ἐρυθρόμορφης πυξίδας. Γυναικεία μορφή κρατάει μεγάλο ἀλάβαστρο.

μα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος γυναικείας μορφῆς μὲ πέπλο καὶ τμῆμα ταινίας πού κρέμεται ἀριστερὰ ἀπὸ τὴ μορφή.

E26. Ώστρακο ἐρυθρόμορφου κλειστοῦ ἀγγείου.

Ώψ. 0.032 μ. Πηλὸς καστανός. Διατηρεῖται τὸ ἐπάνω μέρος γυναικείας μορφῆς ἀπὸ τὸν λαμὸ ἕως τὸ στήθος.

E27. Δύο ὄστρακα ἐρυθρόμορφου κλειστοῦ ἀγγείου.

Ώψ. α) 0.048 μ., β) 0.055 μ. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός. Διατηροῦνται ὑπολείμματα παράστασης.

E28. Ώστρακο ἐρυθρόμορφου κλειστοῦ ἀγγείου.

Ώψ. 0.050 μ. Πηλὸς καστανός. Διατηρεῖ ὑπολείμματα παράστασης. Στὸ κάτω μέρος σειρὰ ἀπὸ ὠά.

E29. Δύο ὄστρακα ἐρυθρόμορφου κλειστοῦ ἀγγείου συγκολλημένα.

Ώψ. 0.075 μ. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός. Διατηροῦν ὑπολείμματα παράστασης.

E30. Δύο ὄστρακα ἐρυθρόμορφου κλειστοῦ ἀγγείου.

Ώψ.: α) 0.033, β) 0.04 μ. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός. Διατηροῦν ὑπολείμματα παράστασης.

E31. Ώστρακο ἐρυθρόμορφου κλειστοῦ ἀγγείου.

Μῆκ. 0.075 μ., ὕψ. 0.047 μ. Πηλὸς καστανός. Διατηρεῖται τμῆμα ἀπὸ τὸ πρόσωπο μορφῆς. Ώχνη λευκοῦ χρώματος.

E32. Ώστρακο ἐρυθρόμορφου κλειστοῦ ἀγγείου.

Ώψ. 0.047 μ. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός. Διατηρεῖ τμῆμα παράστασης: ταινία κρέμεται ἀπὸ τὸ χεῖρ μορφῆς ἡ ὁποία δὲν σώζεται.

- E33. Τρία ὄστρακα ἐρυθρόμορφου ἀνοικτοῦ ἀγγείου με ἔχνη λευκοῦ χρώματος. Μέγ. διάστ. α) 0.063, β) 0.053 μ., γ) 0.032 μ. Πηλὸς καστανός. Διατηροῦνται ὑπολείμματα παράστασης.
- E34. Ὑστρακο ἐρυθρόμορφο.
Μήκ. 0.06 μ. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός, ἐπίχρυσμα λευκό. Διακόσμηση ἀπὸ καστανέρυθρο χρώμα: σπείρα περιβάλλει σειρὰ ἀπὸ ὠὰ με στιγμὲς ἀνάμεσά τους.
Παρόμοια διακόσμηση, πρβ. *Olynthos* V πίν. 59, ἄρ. 87 (πρώμος 4ος αἰ. π.Χ.). *Olynthos* XIII πίν. 174, ἄρ. 461 (α' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.).
- E35. Τμήμα πήλινης βάσης εἰδωλίου.
Ὑψ. 0.06 μ. Πηλὸς καστανός.
- E36. Πήλινο κυλινδρικό ἀντικείμενο με στρογγυλεμένα πέρατα ἀπροσδιόριστης χρήσης.
Μήκ. 0.015 μ. Συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια.
Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός.
- E37. Λίθινα ἀλάβαστρα θραυσμένα καὶ ἐλλιπή.

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΛΑΥΡΕΩΤΙΚΗ

Πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες σε διάφορα σημεία της Λαυρεωτικής έφεραν στο φως ενδιαφέρουσες για την ιστορία της περιοχής επιγραφές, μερικές μάλιστα ιδιαίτερα σπάνιες από τις περιοχές της Άναβύσσου, της Πανόρμου Λαυρίου και του Θορικού. Όλες οι επιγραφές χρονολογούνται με βάση την γραφή και τα ανασκαφικά δεδομένα στον 4ο αιώνα π.Χ.

1. Άναβυσσος, θέση Πατητήρια, κτήμα Μαλτέζου

Το κτήμα βρίσκεται στην αγροτική περιοχή της Άναβύσσου, κοντά στην επαρχιακή οδό Κερατέας - Άναβύσσου και το γεωμετρικό νεκροταφείο στον Άγιο Παντελεήμονα, μέσα στα όρια του αρχαίου δήμου της Άναφλύστου. Σε έκσκαφές για ανέγερση οικοδομής, στην επιφανειακή επίχωση, βρέθηκε ενεπίγραφη λίθινη πλάκα (άρ. εύρ. Μ. Λαυρίου 896). Άσβεστολιθική πλάκα (είκ. 1) από την οποία σώζεται το επάνω άριστερο τμήμα. Ύψ. 27 εκ. πλάτ. 31.5 εκ., πάχ. 6 εκ. Ύψ. γραμ. 1.5-2 εκ., διάστ. 2 εκ. Το κείμενο χαραχτηκε με όξυ εργαλείο πάνω στην σκληρή ανώμαλη, σπασμένη από παλιά, επιφάνεια της πλάκας, χωρίς επεξεργασία, και τα γράμματα είναι καθαρά.

Όρος χω[ρίου]
πεπραμ[ένου]
ἐπ[ί] λύσε[ι]
[Διο]γνή[τῶι]

Είκ. 1. Όρος ύποθήκης από την Άνάβυσσο.

Η επιγραφή ήταν το όροσημο της κτηματικής περιουσίας που αποτελούσε έγγυηση επιστροφής δανείου, το οποίο είχε συνάψει ο [Διό]γνητος με τον ιδιοκτήτη της. Το κείμενο ακολουθεί τον γνωστό τύπο¹. Οί δοκιμαστικές τομές που έγιναν δεν είχαν κανένα

1. J. A. Fine, *Horoι, Hesperia Suppl. IX* (1951), *Agora XIX. Inscriptions* (1991) 5 κέ.

αποτέλεσμα. Στην γύρω περιοχή δέν έχουν βρεθεί αρχαιότητες, εκτός από το γεωμετρικό νεκροταφείο, που απέχει περίπου 600 μέτρα. Φαίνεται ότι στα κλασικά χρόνια, όπως και σήμερα, χρησιμοποιούσαν εκεί την γη για καλλιέργειες. Από την άπτική προσωπογραφία γνωρίζουμε τον Διόγνητο Άναφλύστιο², δέν υπάρχει όμως δυνατότητα νά ταυτίσουμε με βεβαιότητα τὰ δύο πρόσωπα.

2. Πάνορμος Λαυρίου

Στα τέλη του 1999 άρχισε ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Ζυγουράκη, στην Πάνορμο (Γαΐδουρόμαντρα), όπου βρέθηκαν ίχνη οικισμού τών έλληνοιστικών χρόνων και έκτεταμένο νεκροταφείο τών ύστερορωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων. Στην ευρύτερη περιοχή, που εντάσσεται στα όρια του αρχαίου δήμου του Σουνίου, έχουν βρεθεί εργαστήρια και τμήμα κλασικού νεκροταφείου. Η περιοχή ταυτίζεται με μεγάλη πιθανότητα με την Πάνορμο τών έπιγραφών τών Πωλητών³.

Στην διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας, στην έπιφανειακή έπίχωση, βρέθηκε λίθινο όρόσημο όδοϋ (άρ. εύρ. Μ. Λαυρίου 981). Πρόκειται για μαρμάρινη πλάκα (εικ. 2), άκέραια εκτός από έλαφρές αποκρούσεις στο επάνω άριστερό μέρος. Ύψ. 49.53 εκ., πλάτ. 32 εκ., πάχ. 12 εκ., ύψ. γραμ. 1.9-3.5 εκ., διάστ. 2.4 εκ. Το επάνω μέρος λειάνθηκε με ψιλό χτένι για νά χαραχτεί ή έπιγραφή, ενώ το υπόλοιπο έμεινε χωρίς έπεξεργασία και φαίνεται ότι ήταν τοποθετημένο μέσα στο έδαφος. Τα γράμματα είχαν χαραχτεί βαθιά και καθαρά από έμπειρο χαρακτή.

Όρος
όδοϋ

Στην ανασκαφή έντοπίστηκαν ίχνη δρόμου που είχε κατεύθυνση από νότια, από την άκμή, προς τὰ βόρεια, το Λαύριο και τόν όρεινό όγκο στα βορειοδυτικά της πόλης.

Η έπιμελημένη κατασκευή τών όρόσημων αυτού του είδους και το γεγονός ότι οί δρόμοι αποτελούσαν δημόσιο άγαθό κάνουν πιθανή την υπόθεση ότι ή τοποθέτησή τους γινόταν με την φροντίδα του κράτους⁴. Στις έπιγραφές τών Πωλητών αναφέρεται όδος από την Μαρώνεια στην Πάνορμο⁵. Η Πάνορμος υπήρξε μία από τις σημαντικές θέσεις

2. Αισχίνης *Κατά Κτησιφώντος* 115, όπου αναφέρεται ο Διόγνητος Άναφλύστιος ίερομνήμων.

3. Στις έπιγραφές τών Πωλητών καταγράφηκαν στη διάρκεια του 4ου αι. π.Χ. οί παραχωρήσεις μεταλλείων από την πόλη τών Άθηνών σε έπιχειρηματίες. Δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά από την Μ. Crosby, *A Poletai Record of the Year 367/6 B.C.*, *Hesperia* 10, 1941, 14-27. The Leases of the Laurion Mines, *Hesperia* 19, 1950, 189-312, More Fragments of

Mining Leases, *Hesperia* 26, 1957, 1 κέ. Έπανεκδόθηκαν εις *Agora XIX, Inscriptions* (1991) 53-141.

4. Είναι γνωστό (Άριστ. *Άθ. Πολ.* 50.20) ότι οί δέκα άστυνόμοι, που έπόπτευαν τὰ δημόσια όρια, είχαν και το καθήκον της προστασίας τών δρόμων από καταπατήσεις κάθε είδους.

5. Σε δύο έπιγραφές τών μέσων του 4ου αι. π.Χ. καταγράφεται όδος από Μαρωνείου εις Πάνορμον, Crosby, *Hesperia* 19, 1950, άρ. 14, 18-19 και άρ. 15, 26.

τῆς μεταλλευτικῆς δραστηριότητος, καθὼς βρίσκεται στὸ κέντρο μεγάλου ἀσφαλοῦς ὄρμου, ἀπὸ ὅπου πρέπει νὰ γινόταν διακίνηση προϊόντων, μέσω τῶν θαλασσίων ὁδῶν. Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ὄρμου ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ἐργαστήρια⁶, ἐνῶ καὶ στὴν ὑπόλοιπη περιοχὴ, στὸν βόρειο βραχίονα τοῦ κόλπου καὶ μέχρι τὸν μικρὸ ὄρμο τῆς Πέρδικας ὑπάρχουν ἐρείπια ἐργαστηρίων, δεξαμενές καὶ ἄλλα κτίσματα. Ἡ θέση τῆς ἀνασκαφῆς δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸν λόφο τῆς Καμινάδας, στὰ δυτικὰ τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Λαυρίου⁷. Στὸς πρόποδες τοῦ λόφου τοποθετεῖται τὸ ἱερὸ τοῦ Μηνὸς Τυρράνου⁸, καὶ στὴν ἴδια περιοχὴ ἀπο-

Εἰκ. 2. Ὅρος ὁδοῦ ἀπὸ τὴν Πάνορμο Λαυρίου.

καλύφθηκε τὸν 19ο αἰῶνα νεκροταφεῖο τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου⁹. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ οἰκόπεδο Ζυγουράκη, ἡ περιοχὴ κατοικήθηκε συνεχῶς ἀπὸ τὴν κλασικὴ ὡς τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο. Σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς 84 τάφους τῆς ρωμαϊκῆς-παλαιοχριστιανικῆς περιόδου βρέθηκε καλυπτήρια πλάκα, στὴν ὁποία εἶχε χαραχτεῖ μικροσκοπικὸς σταυρός. Φαίνεται ὅτι ὁ νεκρὸς ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανούς τῆς περιοχῆς.

Ἡ εὕρεση τοῦ ὄροσήμου τῆς ὁδοῦ στὴν θέση αὐτὴ ἐπιβεβαιώνει γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ στοιχεῖα ποὺ καταγράφονται στὶς ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν. Φαίνεται ὅτι ὁ δρόμος ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὴν Πάνορμο στὴν Μαρώνεια καὶ πιθανότατα ταυτίζεται μὲ τὸν δρόμο ποὺ ἐντοπίστηκε στὸ οἰκόπεδο Ζυγουράκη, ἦταν δημόσιος καὶ χρειαζόταν ἢ προστασία τῶν ὁρίων του.

3. Στεφάνι Θεορικοῦ

Τὴν κοιλάδα τοῦ Θεορικοῦ ὀρίζει ἀπὸ ΝΔ. ἡ σειρὰ χαμηλῶν λόφων μὲ τὴν ὄνομασία Στεφάνι. Στὶς πλαγιές καὶ τὶς κορυφές τῶν ὑψωμάτων σώζονται ἐργαστήρια ἐπεξεργασίας

6. Ἄ. Λιάγκουρας - Ε. Κακαβογιάννης, *ΑΑΑ* 9, 1976, 24.

7. *ΑΔ* 52, 1997, Β1 (2002), 89.

8. Πρόκειται γιὰ τὴν καμινάδα τοῦ ἐργοστασίου τῆς Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας Μεταλλουργείων Λαυρίου, κατὰ τὴ θεμελίωση τῆς ὁποίας βρέθηκε ἡ ἐπιγραφὴ *IG* Π² 4856 ποὺ ἀναφέρεται στὸ ἱερὸ τοῦ

Μηνὸς Τυρράνου. Ἄλλη μία ἐπιγραφὴ (*IG* Π² 1365) τοῦ 2ου/3ου αἰ. μ.Χ. ἀναφέρεται στὸ ἴδιο ἱερό. Βλ. Ἀνδρέα Κορδέλλα, *Τὸ Λαύριον* (μετ. Α. Κανατοῦρη, ἔκδ. Ἐταιρείας Μελετῶν Λαυρεωτικῆς, Λαύριο 1993) 66.

9. Τὸ νεκροταφεῖο ἀναφέρει ὁ Κορδέλλας ὁ.π. 63.

μεταλλεύματος, λατομεία, μεμονωμένες άγροικίες, οικοδομικά συγκροτήματα και μικροί οικισμοί¹⁰. Στην πλαγιά ενός από τους λόφους Στεφάνι, ακριβώς απέναντι από τον λόφο Βελατούρι, όπου βρίσκεται το κέντρο του αρχαίου δήμου Θορικού, αποκαλύφθηκε μεγάλο οικοδόμημα που συνδέεται πιθανώς με την λατρεία της Δήμητρας¹¹. Σε απόσταση περίπου 300 μ. από το κτίριο αυτό, στους πρόποδες χαμηλού ύψώματος και στα όρια επίπεδης εϋφορης έκτασης που καλλιεργείται σήμερα με έλιες και άμπελια, βρέθηκε στην επιφάνεια λίθινο όρόσημο (άρ. εύρ. Μ. Λαυρίου 982). Πρόκειται για άσβεστολιθική πλάκα (εικ. 3), ύψ. 49 εκ., πλάτ. 34 εκ., πάχ. 7.5 εκ., ύψ. γραμ. 2.6-3.7 εκ., διάστ. 2.5 εκ. Στο κάτω μέρος της πλάκας υπάρχουν 3-4 βαθιές χαρακιές που έγιναν πρόσφατα από αίχμηρο εργαλείο. Στην άδρη επιφάνεια έχει χαραχτεί λοξά ή επιγραφή

Ηόρος
ύπερπεδίο.

Εικ. 3. Όρόσημο από την περιοχή Στεφάνι Θορικού.

Κρίνοντας από τα έως τώρα γνωστά όρόσημα ή έκφραση ύπερ πεδίο εμφανίζεται για πρώτη φορά. Αντίθετα συναντάται σε αρχαία κείμενα¹² με την έννοια «πάνω από την πεδιάδα». Στο λεξικό του Φωτίου υπάρχει η λέξη υπέρπεδον που σημαίνει όρος, βουνό, έξαρμα γης. Δεν είναι δυνατό να καταλήξουμε με βεβαιότητα στην σημασία της έκφρασης, καθώς και για το εάν πρόκειται για μία ή δύο λέξεις, δηλ. Υπερπέδιον ή ύπερ πεδίου. Δεν είναι επίσης κατανοητό για ποιό λόγο χρειαζόταν ένα όρόσημο για να καθορίσει τα όρατά έτσι κι αλλιώς όρια της πεδιάδας, έφόσον δεν επρόκειτο για ιδιωτική περιουσία. Μπορούν πάντως να γίνουν διάφορες υποθέσεις.

10. ΑΔ 51-52, 1996-1997, Α, 133-139.

11. Μ. Οικονομάκου, ΑΔ 49, 1994, Β, 65.

12. Ηρόδ. 8, 32, 8. πόλιν τήν ύπερ του Κρισσαίου πεδίου. Πανσ. Ι 38, 9: πόλις όλίγον ύπερ του

πεδίου προς τῷ Κιθαιρώνι. Πλούτ. Πύρρος 31, 2, 2: επί των ἄκρων ύπερ του πεδίου. Στράβ. 8, 6, 24: κείνται δ' ύπερ του πεδίου του Σικυωνίων.

Ἡ σειρά τῶν λόφων Στεφάνι, μήκους περίπου 2 χλμ., ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ὕψωμα Μερκάτι καὶ μὲ κατεύθυνση Β.-Ν. καταλήγει κοντὰ στὴν παραλία τοῦ κόλπου τοῦ Θορικοῦ, στὰ ὄρια τοῦ σύγχρονου οἰκισμοῦ τοῦ Θορικοῦ. Στὴν ἀνατολική πλευρὰ τῶν λόφων ἀπλώνεται ἡ πεδιάδα τοῦ Θορικοῦ καὶ στὴ δυτική μία μικρότερη κοιλάδα μὲ τὴν ὄνομασία *Λούτσα*. Εἶναι πιθανὸ οἱ λόφοι νὰ ἀποτελοῦσαν ὄριο ἀνάμεσα στὶς δύο πεδιάδες, πὺν ἴσως ἀνήκαν σὲ διαφορετικούς δήμους¹³ καὶ οἱ λόφοι νὰ ἔφεραν τὸ ὄνομα Ὑπερπέδιον.

Μία ἄλλη ὑπόθεση εἶναι ἡ πιθανότητα οἱ λόφοι νὰ ἀποτελοῦσαν κοινὰ βοσκοτόπια καὶ τὸ ὄροσημο νὰ καθόριζε τὰ ὄριά τους. Εἶναι γνωστὸ ὅτι εἶχε γίνει συνείδηση ἤδη ἀπὸ τὰ κλασικὰ χρόνια ἡ ἀποψίλωση τῶν δασῶν τῆς Ἀττικῆς καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὰ βοσκοτόπια μετακινήθηκαν στὰ ὄρεινὰ μέρη (ἐσχατιές)¹⁴. Τὸ ὄροσημο θὰ ὄριζε τὰ ὄρια τῆς πεδιάδας καὶ τῆς καλλιεργήσιμης ἔκτασης, σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ προστατευτοῦν οἱ δασωμένοι λόφοι ἀπὸ ἐκχερσώσεις, κάτι πὺν δὲν ἀποφεύγεται σήμερα¹⁵.

4. Ν. Θορικός, κτῆμα Κ. Μέξα

Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ εἶναι μοναδική καὶ ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα. Πρόκειται γιὰ ἐπιμήκη ἀσβεστολιθική πλάκα (ἄρ. εὗρ. Μ. Λαυρίου 899), ὕψ. 53 ἐκ., πλάτ. 27.2 ἐκ., πάχ. 7.2 ἐκ., ὕψ. γραμ. 1.9-2.7 ἐκ., διάστ. 1.5-1.9 ἐκ. (εἰκ. 4). Τὰ γράμματα χαράχτηκαν καθαρὰ καὶ βαθιὰ στὴ φυσική, ἄδρη ἐπιφάνεια τῆς πέτρας.

Θεοὶ
 ὄρος [ἐργ]αστηρίου
 καὶ οἰκίας καὶ κήπου
 καὶ ἀνδρα-
 5 πόδων <καὶ>
 Εὐθυδίκη[ς]
 Ἐπιχαρίνο[υ]
 Ἐλευσινίο[υ]
 θυγατρὸς ἐ-
 10 [πι]κλήρου.

Εἰκ. 4. Ὅροσημο τῆς ιδιοκτησίας τῆς ἐπικλήρου Εὐθυδίκης.

13. Στὴ νότια ἀπόληξη τῶν λόφων Στεφάνι ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ δύο μεγάλα ἐργαστήρια στὰ ὁποῖα βρέθηκαν ἐπιγραφές πὺν τὰ συσχετίζουν μὲ τὸν Φιλοκράτη Φρεάρριο. Βλ. Μ. Οἰκονομάκου. Δύο ἀρχαῖα ἐργαστήρια στὴν περιοχὴ τοῦ Θορικοῦ, *ΑΔ* 51-52, 1996-1997, Α, 125 κέ., ὅπου τίθενται ἐρωτήματα γιὰ τὴν θέση τοῦ δήμου τῶν Φρεαρρίων.

14. Ε. Arrigoni, Τὸ τοπίον τῆς Ἀττικῆς κατὰ τὴν κλασικὴν ἐποχὴν, *Ἀθηνᾶ* 71, 1969-80, 337.

15. Τὶς τελευταῖες δεκαετίες παρατηρεῖται μιὰ συνεχῆς μείωση τῆς δασικῆς ἔκτασης καὶ οἱ ἐκχερσώσεις προχωροῦν πρὸς τὰ ὑψώματα σὲ βάρος τοῦ δάσους.

Στόν 5ο στίχο ὁ χαρακτήρας παρασύρθηκε προφανῶς ἀπὸ τὰ προηγούμενα καὶ πρόσθεσε καὶ χωρὶς νὰ χρειάζεται στοὺς κείμενο.

Ἡ ἐπιγραφή βρέθηκε στοὺς μεγάλο συγκρότημα ποὺ ἀποκαλύφθηκε στοὺς κτήματα Μέξα στοὺς Νέο Θορικό καὶ τὸ ὁποῖο περιελάμβανε ἐργαστήρια ἐπεξεργασίας μεταλλεύματος καὶ κατοικία¹⁶. Τὰ κτίσματα καταλαμβάνουν ἑκταση περίπου 5 στρεμμάτων σὲ βραχώδη πλαγιά ποὺ καταλήγει κατηφορίζοντας σὲ ἐπίπεδη ἑκταση στὴν δυτικὴ πλευρὰ τῆς πεδιάδας τοῦ Θορικοῦ. Ἐνας τοῖχος ἀπὸ ξερολιθιά καὶ ἓνα στενὸ μονοπάτι χωρίζουν στὰ δύο τὸ μεγάλο συγκρότημα. Στὴν χαμηλότερη πλευρὰ, τὴν βόρεια, ἀποκαλύφθηκε γύρω ἀπὸ μεγάλη πλακόστρωτη αὐλή, ἡ κατοικία τοῦ ἰδιοκτήτη καὶ δύο πλυντήρια μεταλλεύματος, τὰ ὁποῖα μετασκευάστηκαν σὲ χώρους κατοικίας. Ὑπῆρχαν ἐπίσης δωμάτια λουτρῶν καὶ μαγειρεῖο, ἀνδρώνας μὲ προθάλαμο καὶ μικρότερες ἐσωτερικὲς αὐλές. Ψηλότερα, στὴ νότια πλευρὰ, στὴ βραχώδη πλαγιά εἶχαν κατασκευαστεῖ οἱ χώροι τῶν ἐργαστηρίων, ἀποθήκες, τριβεῖα, πλυντήριο καὶ δεξαμενὲς στίς ὁποῖες διοχετεύονταν νερὸ μέσα ἀπὸ αὐλάκια λαξευμένα στοὺς βράχο.

Τὸ συγκρότημα χρονολογεῖται στοὺς 4ο αἰ. π.Χ., ἐνῶ ὑπάρχουν ἐνδείξεις καὶ γιὰ ἀρχαιότερη ἐγκατάσταση. Ἡ ἐπιγραφή βρέθηκε μπροστὰ στοὺς προθάλαμο τοῦ ἀνδρώνα καὶ κοντὰ στοὺς διαχωριστικὸ μανδρότοιχο καὶ ἀναφέρεται στὴν Εὐθυδίκη, ἐπίκληρο θυγατέρα τοῦ Ἐπιχαρίνου ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα.

Πρόκειται γιὰ τὸ πρῶτο γνωστὸ κείμενο ἐπιγραφῆς ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἐπίκληρο. Σύμφωνα μὲ τὸ ἀττικὸ Δίκαιο¹⁷ ἡ μοναχοκόρη καὶ κληρονόμος Ἀθηναίου πολίτη δὲν κατεῖχε στὴν πραγματικότητα καὶ δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ διαθέσει τὴν περιουσία ποὺ εἶχε κληρονομήσει ἀπὸ τὸν πατέρα της. Τὴν περιουσία κληρονομοῦσε οὐσιαστικὰ ὁ γιὸς της μετὰ τὴν ἐνηλικίωσή της, καὶ μέχρι τότε τὸν ἔλεγχον καὶ τὴ χρήση της εἶχε ὁ σύζυγος τῆς ἐπικλήρου, ἐὰν ἦταν ἤδη παντρεμένη. Σύμφωνα μὲ τοὺς ἰσχύοντες κανόνες ὁ πλησιέστερος καὶ μεγαλύτερος στὴν ἡλικία συγγενὴς τοῦ πατέρα της εἶχε δικαίωμα νὰ διεκδικήσει νὰ παντρευτεῖ τὴν ἐπίκληρο ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ἦταν ἤδη παντρεμένη καὶ δὲν εἶχε γιό, ἀξιῶνοντας νὰ χωρίσει ἀπὸ τὸν σύζυγό της. Ὁ συγγενὴς ποὺ διεκδικοῦσε τὴν ἐπίκληρο ἔπρεπε νὰ χωρίσει τὴ γυναῖκα του, ἐὰν ἦταν παντρεμένος. Σκοπὸς ἦταν νὰ ὑπάρχει ἄρρενας ἀπόγονος ἀπὸ νόμιμο γάμο ποὺ θὰ κληρονομοῦσε τὴν περιουσία.

Ὅπως εἶναι φυσικὸ σὲ περίπτωση μεγάλης περιουσίας οἱ διεκδικητὲς θὰ ἦταν πολλοὶ καὶ αὐτὸ δημιουργοῦσε προβλήματα, εἰδικὰ ὅταν ἡ ἐπίκληρος ἦταν ἤδη παντρεμένη. Ἀντίθετα ἡ μικρὴ περιουσία μποροῦσε νὰ ἀφήσει ἀδιάφορους τοὺς συγγενεῖς καὶ τότε, προκειμένου νὰ μὴ μείνει ἀνύπαντρη ἡ ἐπίκληρος καὶ ὁ οἶκος χωρὶς συνέχεια, ἡ πολιτεία ὑποχρέωνε τὸν πλησιέστερο συγγενὴ νὰ τὴν παντρευτεῖ ὁ ἴδιος ἢ νὰ βρεῖ κάποιον ἄλλο νὰ τὴν παντρεύει προικίζοντάς τιν.

Πληροφορίες γιὰ τὸν θεσμό τῆς ἐπικλήρου ὑπάρχουν σὲ πολλὰ κείμενα ἀρχαίων συγγραφέων, ἀφοῦ τὸ θέμα ἦταν εὐαίσθητο καὶ συχνὰ δημιουργοῦσε οἰκογενειακὰ καὶ κοι-

16. Οἰκονομάκου ὁ.π. (σημ. 13) 137.

17. Μ. Μ. MacDowell, *Τὸ Δίκαιο στὴν Ἀθήνα τῶν*

κλασικῶν χρόνων (ἑλλην. μετάφρ. Ἀθήνα 1996) 150-

169.

νωνικά προβλήματα¹⁸. Στὴν κωμωδία τοῦ Μενάνδρου Ἄσπιδος περιγράφονται τὰ προβλήματα μιᾶς νεαρῆς ἐπικλήρου πού τὴ διεκδικοῦσε ἡλικιωμένος θεῖος τῆς, ἂν καὶ ἦταν ἤδη ἀρραβωνιασμένη. Στὰ ἀρχαῖα κείμενα διαφαίνεται ἐπίσης ἡ ἀνησυχία γιὰ τὴν τύχη τῶν ἐπικλήρων, ἴδια μὲ ἐκεῖνη τῶν ὀρφανῶν παιδιῶν¹⁹.

Τὸ μεγάλο συγκρότημα στὸν Θορικό ἀποτελοῦσε ἀσφαλῶς μιὰ μεγάλη περιουσία, περιλαμβάνοντας τὸ ἐργαστήριο ἐπεξεργασίας μεταλλεύματος, τὸ κτῆμα, τὸ σπίτι καὶ τοὺς δούλους. Σύμφωνα μὲ ὑπολογισμοὺς τοῦ Κ. Κονοφάγου²⁰, γιὰ τὴ λειτουργία ἑνὸς πλυντηρίου χρειάζονταν δεκατέσσερις ἐργάτες. Ἄν συνυπολογίσουμε καὶ τοὺς οἰκιακοὺς δούλους, τότε ἡ Εὐθυδίκη εἶχε στὴν ἰδιοκτησία τῆς σημαντικὸ ἀριθμὸ ἀνδραπόδων. Χαράγματα στὶς πλάκες τῆς αὐτῆς καὶ ἓνα ἐνεπίγραφο πήλινο κάλυμμα κυψέλης συνδέουν τὸν χῶρο μὲ τὸν Φιλοκράτη. Στὶς ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν²¹ ἀναφέρονται τέσσερις πολῖτες μὲ τὸ ὄνομα Φιλοκράτης πού εἶχαν σχέση μὲ τὰ μεταλλεῖα. Προέρχονταν ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα, τὸ Εὐώνυμον, τὸν Ἄγνουῦντα καὶ τὶς Ἀχαρνές.

Μὲ τὴν εὕρεση τῆς ἐπιγραφῆς φαίνεται σχεδὸν αὐτονόητο, ὅτι ὁ Φιλοκράτης πού ἐμφανίζεται στὰ χαράγματα πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Φιλοκράτη Ἐλευσίνιον τῶν

Εἰκ. 5. Ἀποψη τοῦ συγκροτήματος τῆς Εὐθυδικῆς στὸ κτῆμα Μέξα.

18. Ἄνδοκ. *Περὶ Μυστ.* 12, 2. Δημοσθ. *Περὶ τῶν συμμοριῶν* 16, 4. Δημοσθ. *Κατὰ Πανταίνετον* 33, 2. Δημοσθ. *Κατὰ Μακαργάτου* 16, 5. Ἰσαῖος *Περὶ Φιλοκτήμονος* 46, κ.ἄ.

19. Ἀριστ. *Ἀθ. Πολ.* 9, 2, 2· 42, 5, 4· 43, 4, 7· 56, 6,

5· 58, 3, 3. Ἀριστ. *Πολιτικά* 1270a, 24.

20. Κ. Κονοφάγος, *Τὸ Ἀρχαῖο Λαύριο* (1980) 344-345.

21. Crosby, *Hesperia* 19, 1950, 251-254 καὶ 210-218, Crosby, *Hesperia* 26, 1957, 2-9.

Εἰκ. 6. Ἐνεπίγραφο κάλυμμα κυψέλης με τὸ ὄνομα τοῦ Φιλοκράτη.

ἐπιγραφῶν τῶν Πωλητῶν καὶ νὰ ἦταν συγγενῆς τοῦ πατέρα τῆς Εὐθυδίκης Ἐπιχαρίνου, ἐπίσης Ἐλευσίσιου. Μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Φιλοκράτης, ὡς πλησιέστερος καὶ μεγαλύτερος συγγενῆς τοῦ Ἐπιχαρίνου, παντρεύτηκε τὴν κληρονόμο του, τὴν ἐπικληρο Εὐθυδίκη καὶ διαχειριζόταν τὴν περιουσία της. Ἡ οἰκία τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι τὸ μεγάλο σπιτι με τὸν ἀνδρώνα, τὸ λουτρό καὶ τοὺς ἄλλους βοηθητικούς χώρους, πὺ ἀποκάλυφθηκε στὸ βόρειο τμήμα τοῦ κτήματος Μέξα (εἰκ. 5). Στὸ ἐργαστήριο περιλαμβάνονται τὰ δύο μετασκευασμένα πλυντήρια καὶ ἓνα τρίτο ΝΔ. τῆς οἰκίας, ἐνῶ γιὰ κῆπο πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦσαν τὴν ἐπίπεδη, εὐφορη ἔκταση βόρεια τοῦ συγκροτήματος.

Οἱ δραστηριότητες τοῦ Φιλοκράτη ἐπεκτείνονταν καὶ στὴ μελισσοκομία, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ ἐνεπίγραφο κάλυμμα κυψέλης (εἰκ. 6), ἐνῶ εἶχε στὴν κατοχὴ του καὶ ἄλλα ἐργαστήρια στὴν ἴδια περιοχὴ²².

Παραμένει τὸ ἐρώτημα τῆς παρουσίας τοῦ ὀρόσημου. Ἐως τώρα γνωρίζουμε ὀρόσημα πὺ σχετίζονται με τὴ σηματοδότηση περιουσίας πὺ ἐξασφάλιζε ἐπιστροφή δανείου, ἀποτιμήματα προίκας ἢ ἰδιοκτησία ὀρφανῶν παιδιῶν²³. Φαίνεται ὅτι τὰ προβλήματα καὶ οἱ διεκδικήσεις πὺ δημιουργοῦσε ἡ περιουσία μᾶς ἐπικλήρου ἔκαναν ἀπαραίτητη τὴν τοποθέτηση ὀρόσημου καὶ στὰ ἴδια τὰ ἀκίνητα γιὰ ἐξασφάλιση.

Μ. ΣΑΛΛΙΩΡΑ - ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

22. Σὲ ἀπόσταση περίπου 500 μ. βρέθηκε ἓνα ἀκόμη ἐργαστήριο τὸ ὁποῖο, σύμφωνα με χαράγματα στὸν βράχο, ἀνήκε ἐπίσης στὸν Φιλοκράτη. Μ. Οἰκονομάκου, Δύο ἀρχαῖα ἐργαστήρια στὴν περιοχὴ τοῦ Θορικοῦ, *ΑΔ* 51-52, 1996-1997, Α, 125 κέ.

23. Ὑπάρχουν ὄροι ἱερῶν, δημόσιων ἐγκαταστάσεων, ὁδῶν, τριτύων, τόπων ταφῆς καὶ ἐξασφάλισης ἰδιοκτησίας διαφόρων τύπων. Στὺς τελευταίους ἀνήκει καὶ τὸ ὀρόσημο τῆς ἰδιοκτησίας τῆς Εὐθυδίκης. Βλ. *Agora* XIX 5-21.

ΤΟ ΑΡΧΕΤΥΠΟ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΗΡΩΔΟΥ ΑΤΤΙΚΟΥ

Τὸ ἀρχέτυπο στὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ παραμένει πρόβλημα γιὰ τοὺς ἀρχαιολόγους πὸ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν εἰκονογραφία τοῦ φιλοσόφου¹. Στὴν ἀναζήτηση τοῦ πρωτοτύπου πὸ ἐπιχειρεῖται ἐδῶ, πρέπει νὰ ἐστιάσουμε νομίζω τὴν προσοχή μας στὴν προτομή τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου² ἀρ. 4810 (εἰκ. 1), στὴν προτομή τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου³ ἀρ. 1161 (εἰκ. 2) καὶ στὴν προτομή τοῦ Μουσείου τῆς Βασιλείας⁴ ἀρ. BS

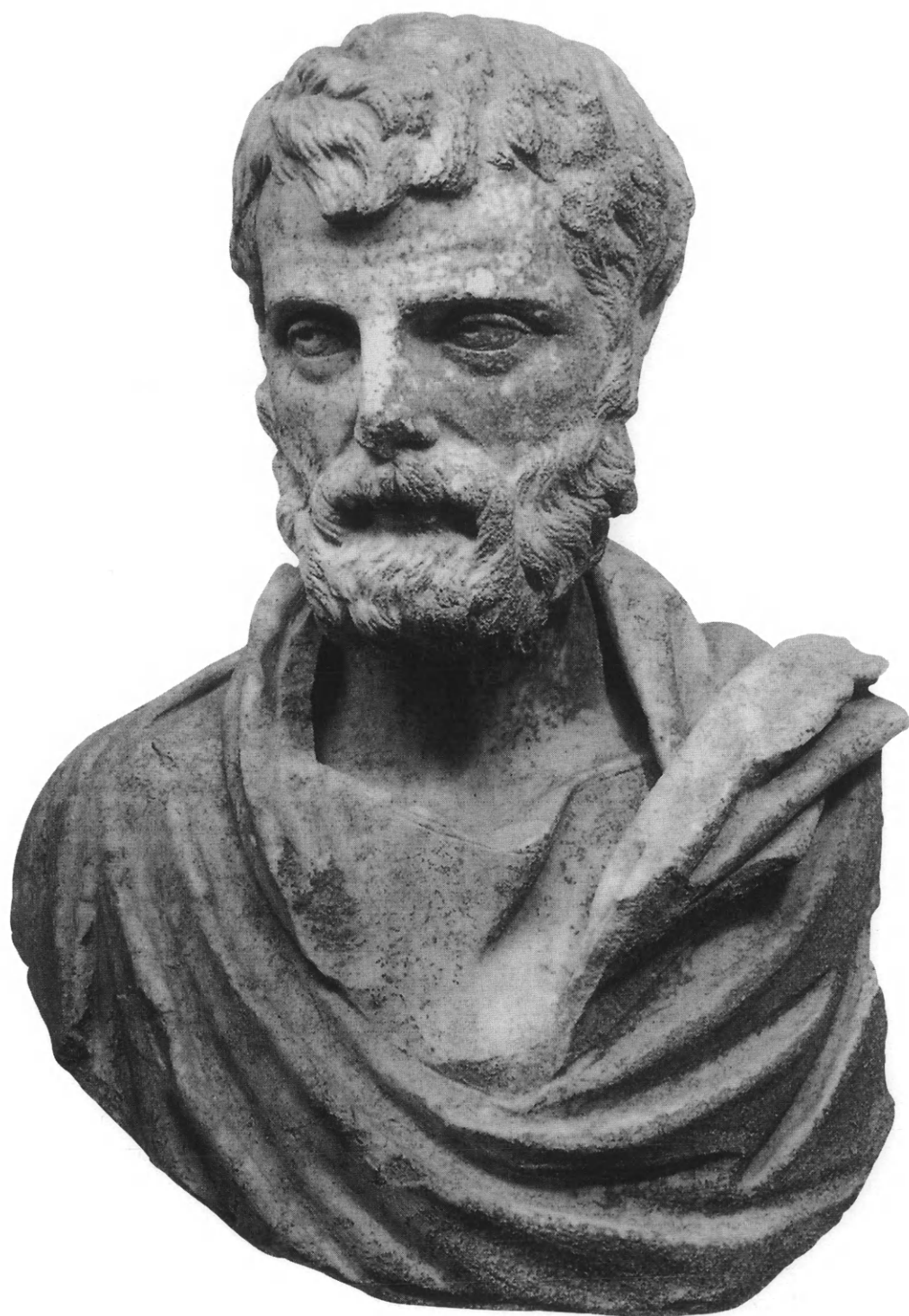
1. R. Bol, Die Porträts des Herodes Atticus und seiner Tochter Athenais, *AntK* 41,2, 1998, 120: "Es besteht in der Forschung Konsens, daß nach der Übereinstimmung der Frisur, der Barttracht und der Physiognomie die bisher bekannten Wiederholungen auf ein Original zurückgehen und daß Repliken – außer dem Bildnis in Korinth – wohl in Athen gearbeitet wurden".

2. Ἐθνικὸ Μουσεῖο. Προτομή ἀρ. εὐρ. 4810. Βρέθηκε στὴν Κηφισιά, ὁδὸς Ραγκαβῆ 4 (1961). Λείπουν κομμάτια ἀπὸ τὰ μαλλιά καὶ τὰ αὐτιά, ἡ ἄκρη τῆς μύτης, τμήματα ἀπὸ τὸ ἱμάτιο καὶ τμήμα τῆς προτομῆς ἀριστερά. Στὸ δεξιὸ κάτω μέρος τῆς προτομῆς μικρὸ συγκολλημένο κομμάτι. Ἀπολείσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο πεντελικό, ὕψ. προτ. 0.64 μ., ὕψ. κεφ. 0.305 μ. Εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν Γεν. Γραμματέα Β. Πετράκο γιὰ τὴν συζήτηση τοῦ θέματος καὶ γιὰ τὴν φωτογραφία τῆς προτομῆς πὸ εὐγενικὰ μοῦ παραχώρησε. Β. Πετράκος, Ἀττικὴ-Κηφισιά, *ΑΔ* 17, 1961-62, Β, 29-30, πίν. 32α. Ε. Vanderpool, News Letter from Greece (1961), *AJA* 1961, 299-300, πίν. 97,1. G. Daux, *BCH* 86, 1962, II, 683. G. M. A. Richter, *The Portraits of the Greeks* (1965) 286, εἰκ. 2047. Ν. Παπαχατζῆς, *Πανσανίου Ἑλλάδος Περιοήγησις* (1974) I 414 κέ. εἰκ. 244. Ν. Hannestad, *Analecta romana* 8, 1977, 82 σημ. 18. Ἀ. Ντάτσουλη-Σταυρίδου, Συμβολὴ στὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ, *AAA* 11, 1978, 214 κέ., εἰκ. 1-4. Τὸ ἄρθρο εἶναι μία παρουσίαση τῶν ἀπεικονίσεων τοῦ φιλοσόφου. Δύο ἀκόμη ἀπεικονίσεις τοῦ Ἡρώδου βρέθηκαν στὴν ἔπαυλὴ του στὴν Λουκοῦ καὶ εἶναι ἀδημοσίευτες. Semni Karouzu, *National Museum* (1979) 95,

ἀρ. 4810 μὲ εἰκ. R. C. Albertson, *AJA* 87, 1983, 159 κέ., σημ. 36. Ἀ. Ντάτσουλη-Σταυρίδου, *Ρωμαϊκὰ πορτραῖτα στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο* (1985) 50 κέ. H. Meyer, Vibullius Polydeukion: Ein archäologisch-epigraphischer Problemfall, *AM* 100, 1985, 97. H. Wrede, *Die antike Herme* (1986) 72 κέ. Travlos, *Bildlexikon* 197, 214. R. R. R. Smith, *Hellenistic Sculpture* (1991) 2737, εἰκ. 334. A. R. Birley, *ZPE* 116, 1997, 229-237. J. Tobin, *Herodes Atticos and the City of Athens* (1997) 74. Κ. Ρωμοπούλου, *Ἑλληνορωμαϊκὰ γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου* (1997) 91, μὲ εἰκ. R. Bol, Die Porträts des Herodes Atticus und seiner Tochter Athenais, *AntK* 41,2, 1998, 120. Ἀ. Ντάτσουλη-Σταυρίδου, Συμβολὴ στὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ (II), *ΑΔ* 49-50, 1994-5, 162, πίν. 35α-δ.

3. Μουσεῖο Λούβρου. Προτομή ἀρ. εὐρ. MA 1164. Βρέθηκε στὴν Μπρεξιζα τοῦ Μαραθῶνα τὸ 1789. Ὑψ. 0.62 μ. P. Graindor, *Hérode Atticus et sa famille* (1930) 130 κέ., σημ. 4, εἰκ. 7-8. K. Schefold, *Die Bildnisse der antiken Dichter, Redner und Denker* (1943) 180 κέ., μὲ εἰκ. J. Charbonneaux, *MonPiot* 49, 1957, 77 κέ., εἰκ. 12. Richter ὁ.π. 286, εἰκ. 2049. Hannestad ὁ.π. 82, εἰκ. 3a-b. Albertson ὁ.π. 153 κέ., πίν. 20, 10 II. K. Stemmer (ἐκδ.), *Marc Aurel und seine Zeit* (1988) 195. Β. Πετράκος, *Ὁ Μαραθῶν* (1995) 114 κέ., εἰκ. 55. K. de Kersauson, *Musée du Louvre, Catalogue des portraits romains* II (1996) 290 κέ., ἀρ. 132. Ἀ. Σταυρίδου, *Ρωμαϊκὰ πορτραῖτα* 50-51, πίν. 50-53.

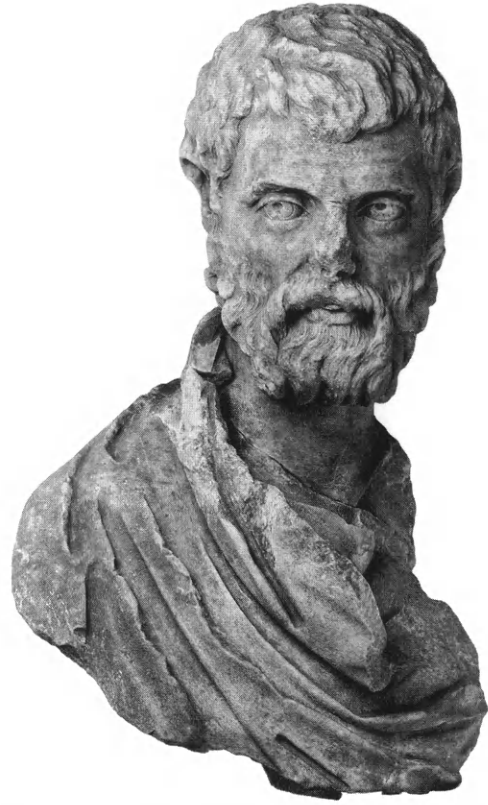
4. Bol ὁ.π. 118 κέ. πίν. 21-22. Ἀ. Σταυρίδου, *ΑΔ* 49-50, 1994-5, 161 κέ.

Είχ. 1. Προτομή Ἡρώδου Ἀττικοῦ, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὗρ. 4810.

Εἰκ. 2. Προτομή Ἡρώδου Ἀττικοῦ στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου (ἀρ. 1161).

Εἰκ. 3. Προτομή Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ στὴ Βασιλεία (Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig ἀρ. BS 289).

289 (εἰκ. 3), πού εἶναι σίγουρα ἔργο ἑλληνικό, ἂν καὶ στὴ δημοσίευση δὲν ἀναφέρεται ὁ τόπος προέλευσης τῆς προτομῆς. Καὶ στὶς τρεῖς αὐτὲς προτομὲς ὁ Ἡρόδης ἀπεικονίζεται στὴν ἴδια ἡλικία, περίπου πενήντα χρονῶν. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς ἄλλες ἀπεικονίσεις τοῦ Ἡρώδου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πορτραῖτο τοῦ ἀπὸ τὸ Winchester⁵ τῆς Ἀγγλίας στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, πού τὸν παρουσιάζει σὲ προχωρημένη ἡλικία.

Οἱ προτομὲς στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο καὶ στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου εἶναι γνωστὸ ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, ἢ πρώτη ἀπὸ τὴν Κηφισιά καὶ ἡ δεύτερη ἀπὸ τὸν Μαραθῶνα, χώρους μόνιμης διαμονῆς τοῦ Ἡρώδου. Ξέρουμε ὅτι ὁ Ἡρόδης γεννήθηκε στὸν Μαραθῶνα καὶ ἤθελε νὰ ταφεῖ ἐκεῖ, ὁ Φιλόστρατος (565-566), ἀναφέρει σχετικά: Ἀποθανόντος δὲ αὐτοῦ ἐν τῷ Μαραθῶνι καὶ ἐπισκήψαντος τοῖς ἀπελευθέροις ἐκεῖ θάπτειν Ἀθηναῖοι ταῖς τῶν ἐφήβων χερσὶν ἀρπάσαντες ἐς ἄστὺ ἤνεγκαν προαπαντῶντες τῷ

5. S. Walter. A Marble Head of Herodes Atticus from Winchester City Museum, *Antiquaries Journal* 69, 1989, 324-326, πίν. 57a-d, Beaded Men, *Journal of the*

History of Collections 3, 1991, 268 κέ. εἰκ. 3. Bol ὁ.π. 121, πίν. 24,1-4. Ἄ. Σταυρίδη, *ΑΔ* 49-50, 1994-5, 161-164, πίν. 36.

λέχει πᾶσα ἡλικία δακρύοις ἅμα καὶ ἀνευφημοῦντες, ὅσα παῖδες χρηστοῦ πατρὸς χηρεύσαντες, καὶ ἔθαψαν ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ ἐπιγράψαντες αὐτῷ βραχὺ καὶ πολὺ ἐπίγραμμα τόδε: Ἀττικοῦ Ἡρώδης Μαραθῶνιος, οὗ τάδε πάντα κεῖται τῷδε τάφῳ, πάντοθεν εὐδόκιμος.

Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν πόσο σημαντικὸς ἦταν γιὰ τὸν Ἡρώδη ὁ Μαραθῶνας, ὅτι πιθανῶς ἐκεῖ βρισκόταν καὶ τὸ ἀρχέτυπο, τὸ ἔργο πού τὸν ἀπεικόνιζε πιστὰ καὶ πού θὰ ἤθελε νὰ τὸν συνοδεύει στὴν αἰωνιότητα.

Ἡ προτομὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 4810 εἶναι ἔργο ὑψηλῆς καλλιτεχνικῆς στάθμης καὶ προδίδει τὸ χέρι ἱκανοῦ γλύπτη. Ἡ ἐργασία εἶναι μαλακὴ καὶ οἱ φόρμες ρέουσες, στοιχεῖα πού χαρακτηρίζουν τὴν ἑλληνικὴ τεχνοτροπία.

Στὴν προτομὴ αὐτὴ ὑπάρχει μιὰ τάση ἐπιπεδότητος, τίποτα δὲν ξεχωρίζει ἔντονα. Ἡ διαφοροποίηση τῶν ὄγκων γίνεται ὁμαλά, ὅλα ἀποδίδονται μὲ μέτρο, κανονικά, τὸ πρόσωπο ἐκφράζει ψυχικὴ ἡρεμία καὶ εὐφορία. Ἡ μάζα τῶν μαλλιῶν εἶναι βαριά. Οἱ γραμμὲς τῶν φρυδιῶν, τῶν βλεφάρων, τῶν ματιῶν καὶ τῶν χειλιῶν μαλακές. Τὸ ἴζημα πού καλύπτει τὴν ἐπιφάνεια τῆς προτομῆς μᾶς στερεῖ τὴ δυνατότητα ἀξιολόγησης τῆς λείανσής της. Οἱ πτυχές τοῦ ἱματίου ἀκολουθοῦν ἐπίσης τὴν ἴδια τεχνοτροπία.

Ἀντίθετα στὴν προτομὴ τοῦ Ἡρώδου στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου ἀρ. 1161, τὸ πρῶτο στοιχεῖο πού ἀποσπᾷ τὴν προσοχὴ τοῦ θεατῆ στὸ ἔξοχο αὐτὸ πρόσωπο εἶναι ἡ δυνατὴ πνευματικὴ ἔκφραση, ἡ ὀστεώδης κατασκευὴ καὶ ἡ κάποια ἀσυμμετρία τῶν χαρακτηριστικῶν του, πού τονίζει περισσότερο τὴν ἔκφραση τοῦ προσώπου. Εἶναι ἀμέσως φανερὸ ὅτι ἔχουμε μπροστὰ μας μιὰ ἐξέχουσα πνευματικὴ προσωπικότητα τῆς ἀρχαιότητος. Οἱ φλογοειδεῖς ἀντιθετικοὶ βόστρυχοι τῆς πλούσιας κόμης καὶ τῆς γενειάδας ἀποδίδονται μὲ σαφήνεια ἔργου μεταλλοτεχνίας καὶ παρουσιάζουν κίνηση. Μὲ τὴν ἴδια τεχνοτροπία ἀποδίδονται τὰ ἀνοιχτὰ τόξα τῶν φρυδιῶν, οἱ γραμμὲς τῶν βλεφάρων, τὰ μάτια καὶ οἱ γραμμὲς τῶν χειλιῶν. Ἐντονη διαφοροποίηση τῶν ὄγκων παρατηρεῖται στὸ πάνω τμήμα τοῦ κρανίου, στὸ μετωπιαῖο ἔπαρμα, στὴν ὑπερογκηκὴ (supra orbital) περιοχὴ τοῦ μετωπιαίου ὀστοῦ καὶ τῶν παρειῶν. Ἡ διαφοροποίηση τῶν ὄγκων δημιουργεῖ φωτοσκιάσεις πού ἀναδεικνύουν περισσότερο τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. Ἀπὸ τὸν ρινοβλεφαρικό χῶρο ξεκινάει μιὰ πτυχὴ, πού διατρέχει λοξὰ τὸν χῶρο τῶν παρειῶν. Ἡ λείανση τῆς ἐπιδερμίδας προσθέτει στὴ λάμψη πού ἀναδύεται ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ φιλοσόφου καὶ εἶναι ἓνα ἀκόμη στοιχεῖο γιὰ τὴν προέλευση τῆς προτομῆς. Μὲ τὴν ἴδια τεχνοτροπία ἀποδίδονται καὶ οἱ πτυχές τοῦ ἱματίου, πού οἱ ἀκμές τους εἶναι ὀξεῖες.

Ἡ προτομὴ τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου εἶναι προφανῶς μητροπολιτικὸ ἔργο πού ἦρθε ἀπὸ τὴ Ρώμη ἢ ὁ δημιουργὸς της εἶναι ἐπηρεασμένος σὲ μέγιστο βαθμὸ ἀπὸ τὴν τεχνοτροπία τῆς μητρόπολης. Ἡ ἀκρίβεια μὲ τὴν ὁποία ἀποδίδονται τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ οἱ ἀδρὲς φόρμες εἶναι στοιχεῖα πού χαρακτηρίζουν τὴ μητροπολιτικὴ τέχνη. Συγκρίνοντας τίς δύο προτομὲς εἶναι σαφὴς ἡ διαφορὰ τῆς τεχνοτροπίας.

Πιστεύω ὅτι ἀπὸ τίς δύο προτομὲς πού ἐξετάστηκαν τὸ ἀρχέτυπο στὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἡρώδου εἶναι κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἡ προτομὴ τοῦ Λούβρου. Ἄλλωστε ἦταν πολὺ εὐκόλο γιὰ τὸν Ἡρώδη, μὲ τὴν οἰκονομικὴ εὐμάρεια πού εἶχε, νὰ κατασκευάσει στὴ Ρώμη τὸ ἐπίσημο πορτραῖτο του. Πάνω στὸ πρότυπο αὐτὸ οἱ καλλιτέχνες, καθένας μὲ τίς γνώσεις καὶ τὴν ἱκανότητά του, δημιούργησαν τὰ ὑπόλοιπα ἔργα (ἀντίγραφα), πού εἰκονί-

ζουν τὸν Ἡρώδη καὶ ποὺ κοσμοῦν σήμερα τὰ ἑλληνικὰ μουσεῖα: Ἐθνικὸ Μουσεῖο⁶ ἀρ. 435, Μουσεῖο Ἄστρους – στὶς ἀποθῆκες ὑπάρχουν δύο ἀδημοσίευτα πορτραῖτα τοῦ Ἡρώδου ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφές στὴν ἔπαυλή του στὴ Λουκοῦ – Μουσεῖο Κορίνθου⁷, ἡ πολύτιμη γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἡρώδου ἐνεπίγραφη στήλη CS 169.

Πιθανὸν τὸ ἀρχέτυπο νὰ βρισκεται ἀκόμα θαμιμένο στὴ γῆ, κάπου στοὺς χώρους ὅπου ἔζησε, δημιούργησε καὶ ἔδρασε ὁ Ἡρώδης. Ἀπὸ τὰ γνωστὰ ἔργα ποὺ ἀπεικονίζουν τὸν φιλόσοφο, ἡ προτομὴ τοῦ Λούβρου συγκεντρώνει τὰ περισσότερα στοιχεῖα τοῦ ἀρχέτυπου. Γιὰ τὴν προτομὴ ποὺ βρισκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Βασιλείας, ἡ ὁποία παρουσιάζει τὴν ἴδια μαλακὴ ἐργασία καὶ τὶς ρέουσες φόρμες μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (ἀρ. 4810), πρέπει νὰ διατηρήσουμε κάποιες ἐπιφυλάξεις, γιατί, ἂν καὶ ἡ τεχνοτροπία εἶναι ἑλληνικὴ, δὲν ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ ἀκόμα ὁ τύπος προέλευσής της.

Μεγάλῃ ἐπίδραση τῆς μητροπολιτικῆς τέχνης παρουσιάζουν καὶ δύο προτομές, τῶν αὐτοκρατόρων Μάρκου Αὐρηλίου (161-180 μ.Χ.) καὶ Λούκιου Βέρου (161-168 μ.Χ.), ἰδιαίτερα τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, ποὺ βρέθηκαν στὸν Μαραθῶνα, στὴν Μπρεξίτζα, ὅπου εἶχαν ἰδρυθεῖ στὸ ἱερὸ τοῦ Κανώβου (καὶ ὄχι στὸ κτῆμα τοῦ Ἡρώδου, τὸ ὁποῖο βρισκόταν στὸ «κτῆμα τῆς Γριᾶς»). Τώρα πιστεύω ὅτι τὸ πορτραῖτο τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου⁸ εἶναι ἔργο μητροπολιτικό. Γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Λούκιου Βέρου στὸ Μουσεῖο τοῦ Richmond⁹, ποὺ ὑπῆρξαν ἀμφιβολίες ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπίδραση τῆς ρωμαϊκῆς τέχνης σ' αὐτὴ, νομίζω τώρα ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ προτομὴ εἶναι ἔργο μητροπολιτικό. Καὶ οἱ δύο εἰκονιζόμενοι αὐτοκράτορες ἦταν, ὅπως ξέρουμε, μαθητὲς τοῦ Ἡρώδου καὶ εἶχαν στενὴ σχέση μὲ τὸν φιλόσοφο. Ἄλλωστε ἡ ἐνασχόληση καὶ τῶν δύο μὲ τὴ φιλοσοφία, ἰδιαίτερα τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸ ἔργο του *Εἰς ἑαυτόν*. Ἀκόμα καὶ στὸ τέλος τῆς ζωῆς του, οἱ σχέσεις τοῦ Ἡρώδου μὲ τὸν Μάρκο Αὐρηλίο, ἂν καὶ εἶχαν προσωρινὰ διαταραχθεῖ, δὲν ἔπαυαν νὰ εἶναι καλές. Ὁ Φιλόστρατος (562) ἀναφέρει τὴν εὐνοία τοῦ αὐτοκράτορα πρὸς τὸν Ἡρώδη κατὰ τὴν διάρκεια τῆς γνωστῆς δίκης ποὺ ἔγινε στὴν Παιονία (Μακεδονία). Ὁ Ἡρώδης στέλνει ἐπιστολὴ στὸν αὐτοκράτορα, ὅπου παραπονιέται ὅτι δὲν τοῦ γράφει πιά τόσο συχνά. Ἡ ἀπάντηση τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου

6. Bol ὁ.π. 121, πίν. 25,1-4. Ἄ. Σταυρίδη, *ΑΔ* 49-50, 1994-5, 161-163, πίν. 33α-δ.

7. Bol ὁ.π. 122, πίν. 23,3. Ἄ. Σταυρίδη, *ΑΔ* 49-50, 1994-5, 161, 164, πίν. 37, 38α-β.

8. M. Wegner, *Das römische Herrscherbild* II 4. *Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit* (1939) 185 κέ. Musée du Louvre MA 1161, J. Charbonneaux, *MonPiot* 49, 1957, 77 κέ. πίν. 11, πίν. 30. C. Vermeule, *Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor* (1968) 278, 394, ἀρ. 3. Γιὰ τὸ πορτραῖτο τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου ποὺ βρισκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου, στὴ διατριβὴ τῆς ὑπογράφουσας *Untersuchungen zu den Kaiserporträts in Griechenland* (δ.δ. Berlin 1970) 57, ἀναφέρονται

τὰ ἑξῆς: «Hier dürfte einer weniger Falle vorliegen, wo sich Kopie und italisch-römisches Vorbild genau entsprechen». R. C. Albertson, *AJA* 87, 1983, 156 κέ. πίν. 20, εἰκ. 9. Β. Πετράκος, *Ὁ Μαραθῶν* 114, ἀρ. 54. K. de Kersauson, *Musée du Louvre. Catalogue des portraits romains* II (1996) 226 κέ. ἀρ. 99, μὲ εἰκ. Bol ὁ.π. 123.

9. *JHS* 28, 1908, πίν. 18, ἀρ. 37. *Oxford, Ashmolean Museum* (1947) 227. Albertson ὁ.π. 153 κέ. πίν. 18, εἰκ. 1-4 (μὲ βιβλ. σημ. 3). A. Stavridis, *Kaiserporträts in Griechenland* 62-63 πίν. 139. Ἄ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, *AAA* 11, 1978, 223. Vermeule ὁ.π. 286, 397, ἀρ. 4. Β. Πετράκος, *Ὁ Μαραθῶν* 114, εἰκ. 53. Bol ὁ.π. 123.

στά παράπονα τοῦ Ἡρώδου δείχνει τὴν ἔγνοια καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ αὐτοκράτορα γιὰ τὸν παλιό του δάσκαλο καὶ φίλο.

Ἡ συγκέντρωση τῶν ἔργων αὐτῶν μὲ τὴν μητροπολιτικὴ τεχνοτροπία στὸν ἀγαπημένο γιὰ τὸν Ἡρώδη χῶρο διαμονῆς του, τὸν Μαραθῶνα, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία. Εὐλόγως ὑποθέτουμε ὕστερα ἀπὸ τὴν παραπάνω ἀνάλυση ὅτι ἡ ὁμάδα αὐτὴ τῶν τεχνοτροπικῶν ὁμοίων ἔργων ἦλθε ἀπὸ τὴν μητροπολιτικὴ Ρώμη γιὰ νὰ κοσμήσει τὸν χῶρο τῆς κύριας διαμονῆς τοῦ φιλοσόφου στὴν Ἑλλάδα, τὸν Μαραθῶνα.

† ΑΛΚΜΗΝΗ ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

RETOUR SUR LE TRÉSOR DE TEL EL-ATHRIB 1903 (IGCH 1663) CONSERVÉ À ATHÈNES

Le Musée Numismatique d'Athènes abrite parmi ses trésors (à tous les sens du mot) un groupe de tétradrachmes d'argent aux types athéniens signalé dans l'*Inventory of Greek Coin Hoards* sous le n° 1663. Ces monnaies avaient été trouvées en Egypte et rapportées par l'antiquaire numismate Giovanni Dattari¹, qui en fit généreusement don au Musée en 1904. Cette date nous est donnée par la publication posthume des planches composées par J. N. Svoronos avant 1914², où les 31 monnaies du trésor que Svoronos choisit d'illustrer (avec d'excellentes photos de moulages) sont accompagnées par leur n° d'inscription (1 et suiv.) au registre IΘ' de 1904/5. Le Musée Numismatique avait reçu, en fait, 84 tétradrachmes, certains en très mauvais état, mais dont le réexamen présente quelque intérêt. Nous devons à la libéralité de la direction du Musée de pouvoir aujourd'hui, après un siècle, publier dans sa totalité la partie du trésor remise par Dattari.

Ce dernier avait fait paraître, peu de temps après son acquisition des monnaies, un long article³ où nous trouvons des indications précieuses.

Quelques précisions, tout d'abord, sur la date et le lieu de la découverte : c'est un trésor du Delta trouvé en décembre 1903, d'après les renseignements obtenus par Dattari, qui signe son article le 26 octobre 1904. Le coin monétaire, qui est généralement associé aux monnaies, parce qu'il fut donné au Musée Numismatique au même moment par Dattari⁴ et aurait été trouvé au même lieu que les pièces, ne fut découvert qu'en juillet 1904, "on the very same mound of ruins where the Athenian tetradrachms were found", "Tel El-Athrib"⁵, "in the vicinity of Benha". Ce lieu selon toute probabilité est le site de l'ancienne Ἄθριβις, connue d'Hérodote, qui mentionne le νομὸς Ἀθριβίτης parmi les nomes qui fournissent des guerriers (Hérod. II, 166).

1. Sur la vie et la carrière de ce personnage, voir E. Christiansen, *From Zoëga to the Present Day. The Roman coins of Alexandria in 200 years of Research*, dans *Studies in Ancient History and Numismatics presented to Rudi Thomsen* (Aarhus University Press, 1988) 258 sq. et, en dernier, l'introduction d'Adriano Savio pour le *Catalogo completo della collezione Dattari, Numi Augg. Alexandrini* (Trieste, G. Bernardi, 1999). A. Savio mentionne plusieurs dons faits par Dattari à des musées, mais il semble ignorer ceux que reçut le Musée Numismatique

d'Athènes.

2. Ce recueil, paru en 1923, est connu aujourd'hui par sa réimpression sous le titre *Corpus of the Ancient Coins of Athens* (Arès Publishers Inc., Chicago 1975).

3. G. Dattari, *Comments on a Hoard of Athenian Tetradrachms found in Egypt*, *Journal International d'Archéologie Numismatique* 8, 1905, 103-114 et pl. II-IV.

4. Il fait actuellement partie de l'exposition du Musée Numismatique d'Athènes (Iliou Melathron).

5. G. Dattari, *Comments...* 110 avec la note 1.

tari et leurs poids s'échelonnent entre 15,34 et 17,16 g. Ni le poids ni l'état de conservation ne semblent avoir été des critères de choix pour la partie reçue par J. N. Svoronos.

Le commentaire de Dattari montre qu'il s'intéressa aux estampilles portées par les 240 tétradrachmes en question. Il en dénombra 123 différentes et signale leur présence, au droit ou au revers, dans son tableau récapitulatif (p. 112-114) Ce sont principalement ces monnaies estampillées qu'il illustre (pl. II-IV). Il rapproche ces marques de celles portées par deux tétradrachmes aux types athéniens mais aux légendes araméennes conservés au British Museum, où l'on reconnaît aujourd'hui des pièces frappées en Egypte par le satrape Sabakès⁷, et de celles qui figurent souvent sur des alexandres trouvés en Egypte, sur les premières monnaies frappées par Ptolémée avec le nom d'Alexandre puis avec le sien propre. Il en conclut logiquement que toutes ces pièces durent circuler ensemble dans la période qui suivit la conquête de l'Egypte par Alexandre le grand (332 av. J.-C.).

Dattari ne précise pas si l'alexandre qui faisait partie du lot qu'il put acquérir portait aussi des estampilles. Il insiste seulement sur le fait que son oxydation était semblable à celle des "chouettes". D'après la référence qu'il donne⁸, ce tétradrachme aux types habituels d'Alexandre (tête d'Héraklès / Zeus aétaphore) portait au revers la marque M sous le siège de Zeus. Dans le grand trésor d'alexandres trouvé à Demanhour dans le Delta en 1906, quatre pièces portaient, selon Newell⁹, cette marque. Trois d'entre elles sont attribuées à l'atelier de Babylone, la quatrième, de façon très incertaine, à un atelier syrien. Toutes sont datées du vivant d'Alexandre. La présence d'un alexandre frappé vers 325 ne paraît pas totalement invraisemblable dans le trésor de Tel el-Athrib, dont les monnaies ont été utilisées longtemps, comme l'attestent les estampilles¹⁰. Cependant trop d'incertitude pèse sur son réel rattachement au trésor pour qu'on puisse en tirer un argument de datation solide.

Mais tous les tétradrachmes à types athéniens du IVe siècle trouvés dans le Delta provenaient-ils d'Athènes? Notre réponse est "oui" pour la majorité des "chouettes" du trésor de 1896 mentionné dans la note 10. Avec le trésor de Tel el-Athrib, le cas est différent. Au crédit de G. Dattari nous devons mettre l'idée qu'il défend dès 1904, à savoir que parmi toutes les monnaies de ce genre trouvées en Egypte, une partie est de fabrique locale. Pour l'affirmer il s'appuie sur un texte littéraire¹¹, qui relate les besoins d'argent du pharaon Tachôs en 362 et les moyens que lui suggéra l'Athénien Chabrias pour s'en procurer, sur la trouvaille du coin monétaire, et sur des appréciations de style.

Sur les deux premiers points, nous n'avons pas grand chose à changer à l'argumentation de Dattari. La politique inspirée au jeune pharaon Tachôs (Djedhor) par le stratège athénien Cha-

7. *BMC Attica* n° 263 pl. VII,1, et n° 265 non illustré. Cf H. Nicolet-Pierre, Les monnaies des deux derniers satrapes d'Egypte avant la conquête d'Alexandre, dans *Greek Numismatics and Archaeology, Essays in Honor of Margaret Thompson* (1979) 221-230 et pl. 25-26.

8. Müller, *Numismatique d'Alexandre* n° 1315.

9. E. T. Newell, *Alexander Hoards. II. Demanhur 1906*

(New York 1923) (NNM 10). Il s'agit de Demanhur 3980-3982 et Demanhur 2897, pl. VI,2.

10. Le trésor auquel Dattari fait allusion dans sa note 1, "a find of Athenian countermarked tetradrachms", est conservé au Musée gréco-romain d'Alexandrie. Sa publication est sous presse (H. Nicolet-Pierre).

11. Pseudo-Aristote, *Economique* II 2, 25a-b.

brias a été réétudiée avec beaucoup de précision par Edouard Will¹². L'aboutissement de son analyse est le même, à savoir que le pharaon dut faire frapper des monnaies "à la grecque" avec les métaux précieux collectés, afin de pouvoir recruter des mercenaires grecs. En outre, ajoute E. Will, "il est certain que le problème du financement *monétaire* de la guerre s'est posé aux pharaons avant le IVe siècle; en fait, il a dû se poser très tôt après l'apparition des espèces monétaires en Grèce, les débuts de l'embauche des mercenaires grecs en Egypte étant, à peu de chose près, contemporains des premières émissions monétaires en Asie Mineure." La découverte d'un coin monétaire de type grec sur le site d'Athribis est plus explicable s'il s'agit d'un coin de fabrication égyptienne¹³, destiné à la frappe des monnaies du pharaon. Et, de fait, on en retrouve le style sur bon nombre des tétradrachmes à la chouette présents dans les trésors égyptiens du IVe siècle.

Mais les critères stylistiques de Dattari ne sont plus les nôtres. Aussi devons-nous reprendre entièrement le classement des 84 "chouettes" conservées à Athènes, avec l'aide des travaux menés durant le siècle écoulé, et du matériel nouveau que ni lui –ni Svoronos– n'ont pu connaître.

Dans la première partie de la liste ci-dessous, nous avons classé les tétradrachmes qui nous paraissent les plus semblables à ceux du trésor de Délos 1910 (Svoronos, *Corpus...* pl. 30), et aux premiers numéros du trésor de Thorikos 1969¹⁴ : dans les deux cas, on trouve, au droit, outre l'oeil représenté de profil (et non plus de face comme au Ve siècle) les premières formes de l'ornement de "style pi" sur le casque, qui semblent bien caractériser les monnaies athéniennes après la reprise du monnayage d'argent vers 390. On note aussi, au revers, l'écriture de la légende, qui diffère de celle du Ve siècle, lorsque les trois lettres AΘE étaient réparties de façon assez lâche à droite de la chouette. Désormais la légende, beaucoup plus compacte, commence au niveau du bec de la chouette (pl. 3, A, B, C, D)¹⁵. Les flans monétaires sont plutôt étroits et épais, quelquefois oblongs et non pas arrondis.

La deuxième partie au contraire réunit un ensemble assez hétéroclite de pièces qui présentent d'autres caractéristiques : flans plus larges (donc plus minces), oeil tantôt de face, tantôt de profil très ouvert et très saillant, légende étalée¹⁶ comme sur le coin monétaire publié par Dattari (Datt. pl. II,1-3). La juxtaposition, sur notre planche 3, des monnaies sûrement athéniennes et de l'empreinte du coin de revers trouvé dans le Delta, devrait rendre cette différence tout à fait évidente (pl. 3, E, empreinte du coin).

12. E. Will, Chabrias et les finances de Tachôs, *Revue des Etudes Anciennes* 62, 1960, 254-275, réimprimé dans *Historica Graeco-Hellenistica, choix d'écrits 1953-1993* (Paris, De Boccard, 1998).

13. L'explication proposée par J. N. Svoronos dans *Corolla Numismatica, Numismatic Essays in Honour of Barclay V. Head* (edited by G. F. Hill, Londres 1906) à savoir qu'il s'agissait d'un coin dérobé à l'atelier d'Athènes, a été rapidement contredite : cf J. Mavrogordato, Was there a pre-macedonian mint in Egypt?, *Numismatic Chronicle* 1908, 197-207.

14. J. Bingen, Le trésor monétaire Thorikos 1969, dans *Thorikos VI* (Bruxelles 1973) 7-59.

15. A=Thorikos 1969, Bingen 8, "Pi 1"; B=Délos 1910, Svo. pl. 30,20; C=Délos 1910, Svo. pl. 30,39; D=Délos 1910, Svo. pl. 30,1.

16. Nous avons trouvé ces aspects dans le trésor de Lentini, dont les monnaies pseudo-athéniennes pourraient bien avoir été rapportées d'Egypte par quelque mercenaire : H. Nicolet-Pierre et C. Arnold-Biucchi, Le trésor de Lentini (Sicile) 1957, dans *Pour Denyse. Diverstissements numismatiques* (Berne 2000) 165-175.

La partie du trésor de Tel el Athrib 1903 conservée à Athènes nous paraît donc comporter 40 tétradrachmes athéniens et 44 tétradrachmes imitant ceux-ci.

Planche 1. Athènes.

1.	16,23	axes 8	(IΘ' 40)	
2.	16,24	axes 8	(IΘ' 75)	
3.	16,19	axes 9	(IΘ' 52)	Dattari n° 107 p. 113, pl. 4,2
4.	16,71	axes 8	(IΘ' 29)	
5.	16,27	axes 8	(IΘ' 35)	
6.	16,05	axes 8	(IΘ' 55)	
7.	16,13	axes 8	(IΘ' 31)	
8.	16,87	axes 9	(IΘ' 70)	
9.	17,00	axes 8	(IΘ' 27)	
10.	16,16	axes 6-7	(IΘ' 36)	
11.	15,35	axes 8	(IΘ' 53)	Même coin de droit que le n° 12
12.	16,24	axes 8	(IΘ' 46)	Même coin de droit que le n° 11
13.	16,31	axes 8	(IΘ' 33)	
14.	16,21	axes 8	(IΘ' 54)	Dattari n° 110 p. 113, pl. IV,4
15.	16,72	axes 8	(IΘ' 18)	

Planche 2. Athènes.

16.	16,02	axes 8	(IΘ' 47)	
17.	16,21	axes 7	(IΘ' 76)	
18.	16,78	axes 8	(IΘ' 30)	
19.	16,43	axes 8	(IΘ' 34)	
20.	17,16	axes 8	(IΘ' 28)	
21.	15,89	axes 8	(IΘ' 51)	
22.	17,00	axes 7	(IΘ' 16)	
23.	16,96	axes 7	(IΘ' 23)	
24.	16,96	axes 8	(IΘ' 20)	
25.	16,98	axes 8	(IΘ' 26)	
26.	16,93	axes 7	(IΘ' 79)	Dattari n° 221 p. 114, pl. IV,27
27.	16,27	axes 8	(IΘ' 57)	
28.	16,15	axes 7	(IΘ' 65)	
29.	16,61	axes 7-8	(IΘ' 49)	
30.	16,50	axes 9	(IΘ' 72)	

Planche 3. Athènes (n° 31-40)

31.	16,14	axes 8	(IΘ' 61)
32.	17,01	axes 7	(IΘ' 67)

Planche I: Athènes.

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

Planche 2: Athènes.

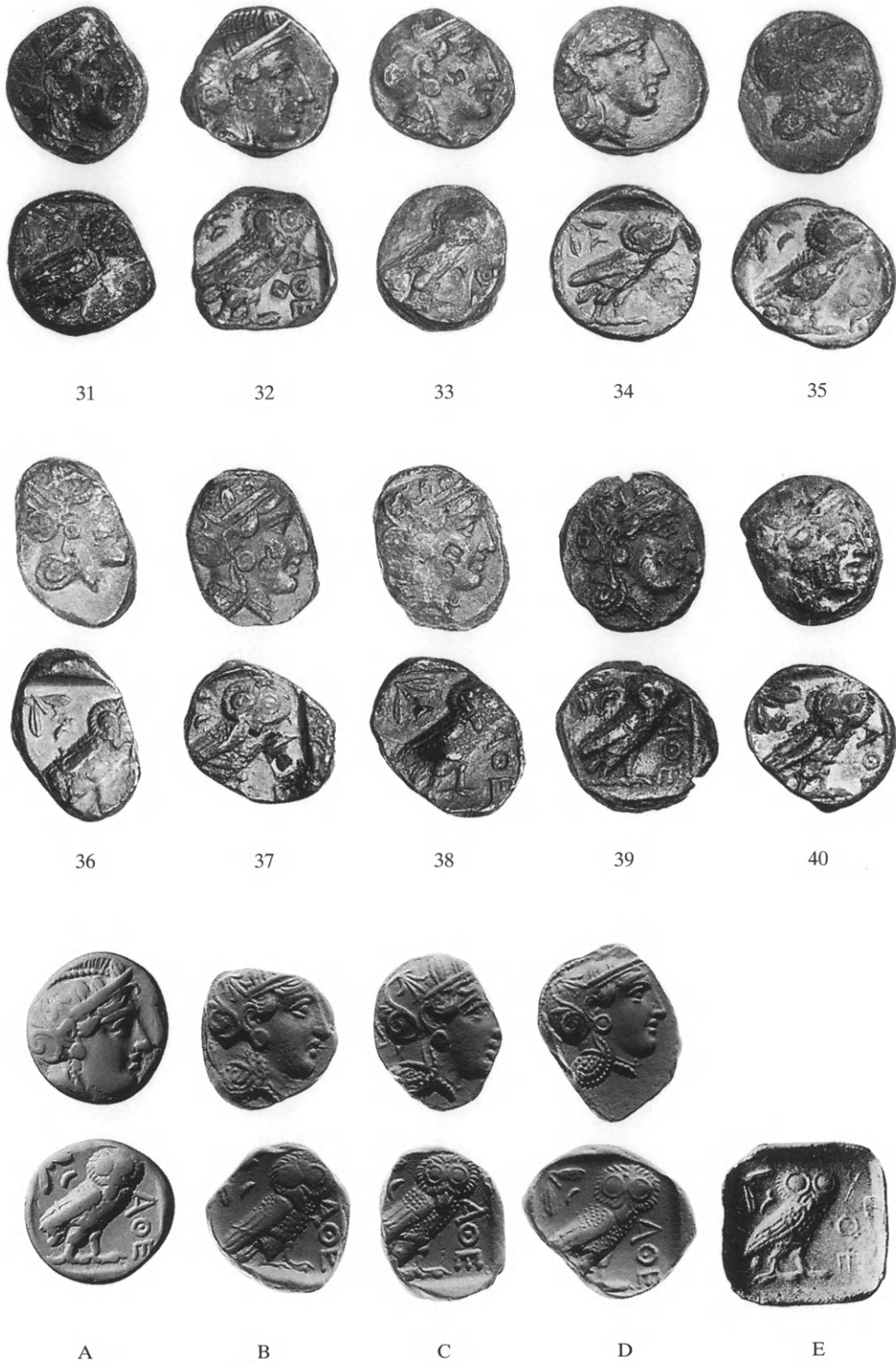

Planche 3: Athènes (et coin pseudo-athénien).

33.	15,86	axes 7	(IΘ' 45)	
34.	15,34	axes 7	(IΘ' 48)	
35.	16,45	axes 7-8	(IΘ' 74)	
36.	16,55	axes 7	(IΘ' 77)	
37.	16,48	axes 8	(IΘ' 56)	
38.	16,22	axes 8	(IΘ' 42)	
39.	16,79	axes 8	(IΘ' 9)	Dattari pl. II,23 (Droit seul)
40.	16,72	axes 8	(IΘ' 25)	

Planche 4. Tétradrachmes pseudo-athéniens.

41.	16,76	axes 7-8	(IΘ' 4)	Dattari n° 7 p. 112, pl. II,17
42.	16,85	axes 8-9	(IΘ' 1)	Dattari pl. II,4 (Droit seul)
43.	16,35	axes 8	(IΘ' 59)	Dattari n° 2 p. 112, pl. II,19
44.	16,59	axes 8-9	(IΘ' 3)	Dattari n° 4 p. 112, pl. II,20
45.	15,97	axes 8	(IΘ' 6)	
46.	17,05	axes 8	(IΘ' 8)	
47.	17,02	axes 8	(IΘ' 7)	Dattari pl. II,5 (Droit seul)
48.	16,70	axes 7-8	(IΘ' 10)	Dattari pl. II,6 (Droit seul)
49.	15,90	axes 8	(IΘ' 58)	
50.	16,83	axes 8	(IΘ' 21)	Dattari n° 43 p. 112, pl. III,4
51.	16,54	axes 8	(IΘ' 5)	Dattari n° 5 p. 112, pl. II,18
52.	16,94	axes 8	(IΘ' 37)	
53.	16,33	axes 8-9	(IΘ' 39)	
54.	16,85	axes 8	(IΘ' 68)	
55.	16,25	axes 8	(IΘ' 50)	

Planche 5. Tétradrachmes pseudo-athéniens.

56.	15,84	axes 8-9	(IΘ' 43)	
57.	16,92	axes 8	(IΘ' 14)	Dattari pl. II,24 (Revers seul)
58.	16,30	axes 7	(IΘ' 32)	
59.	16,26	axes 8	(IΘ' 17)	Dattari pl. II,29 (Revers seul)
60.	15,88	axes 8	(IΘ' 44)	
61.	16,29	axes 8	(IΘ' 24)	
62.	16,62	axes 8-9	(IΘ' 11)	
63.	16,86	axes 8-9	(IΘ' 38)	Même coin de droit que le n° 64
64.	16,45	axes 8	(IΘ' 41)	Dattari n° 94 p. 113, pl. III,22. Même coin de droit que le n° 63
65.	16,85	axes 8	(IΘ' 19)	
66.	16,79	axes 8-9	(IΘ' 12)	
67.	16,76	axes 9	(IΘ' 22)	Cf Dattari pl. II,7 : même droit (mais ne semble pas être la même monnaie)
68.	16,26	axes 8	(IΘ' 15)	
69.	16,92	axes 9	(IΘ' 13)	Dattari pl. II,25 (Droit seul)

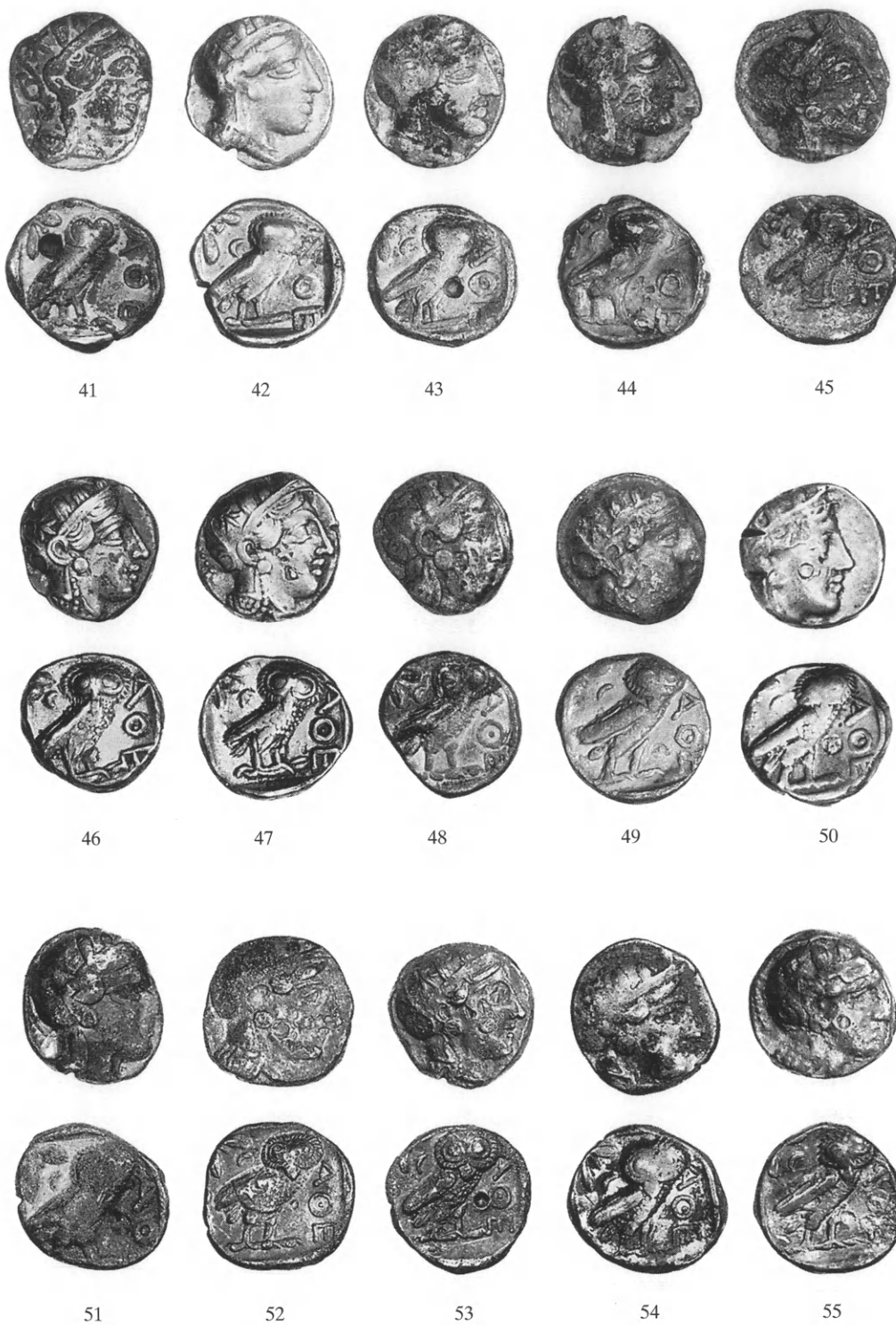

Planche 4: tétradrachmes pseudo-athéniens.

Planche 5: tétradrachmes pseudo-athéniens.

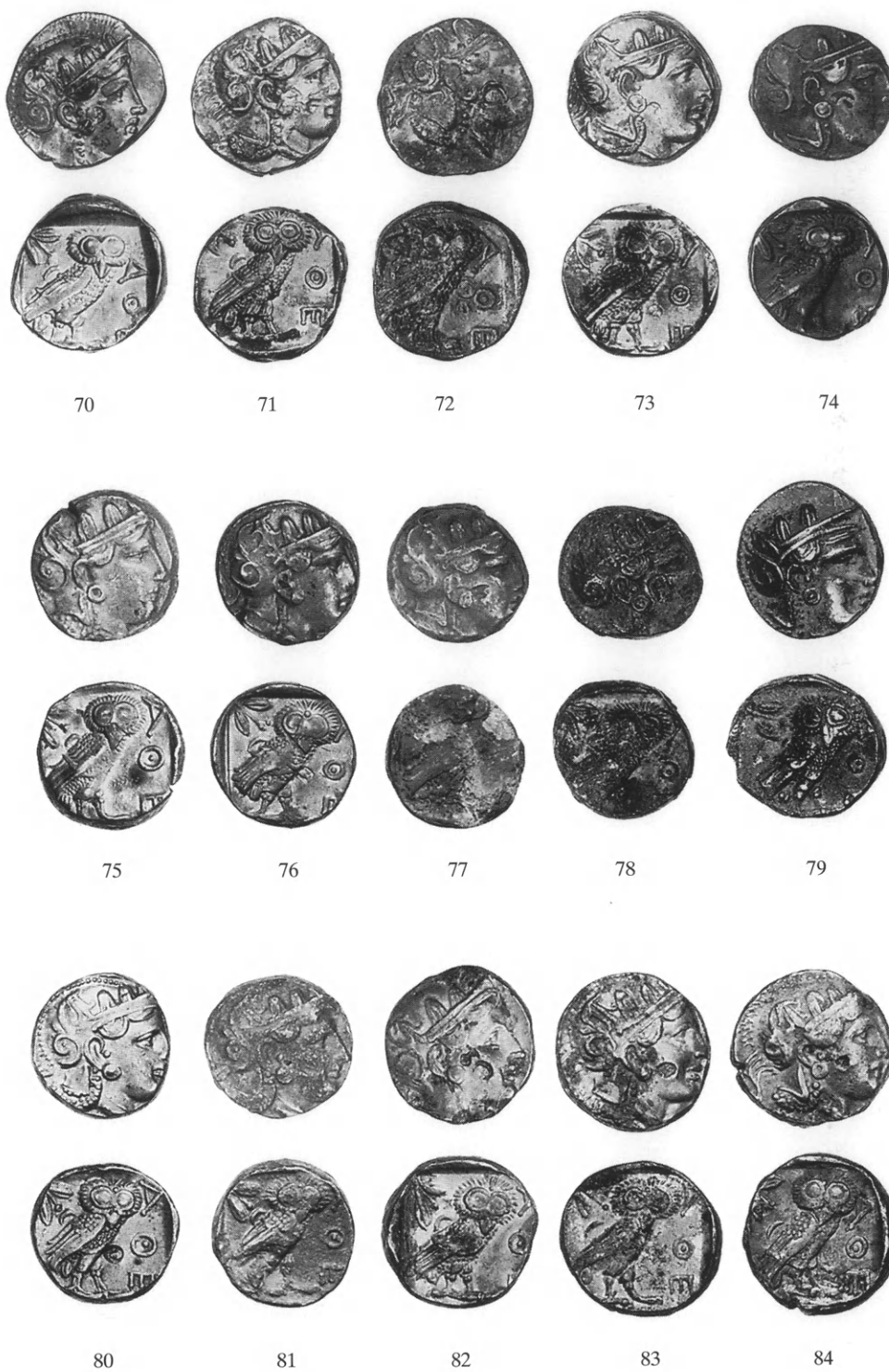

Planche 6: tétradrachmes pseudo-athéniens.

Planche 6. Tétradrachmes pseudo-athéniens

70.	16,78	axes 9	(IΘ' 69)	Dattari pl. II,10 (Droit seul). Même coin de droit que le n° 71
71.	16,77	axes 9	(IΘ' 80)	Même coin de droit que le n° 70
72.	16,80	axes 9	(IΘ' 66)	
73.	16,91	axes 9	(IΘ' 81)	Même coin de droit que le n° 74
74.	16,85	axes 9	(IΘ' 64)	Dattari pl. IV,31 (Revers seul). Même coin de droit que le n° 73
75.	16,65	axes 9	(IΘ' 71)	Dattari pl. II,11 (Droit seul)
76.	16,83	axes 9	(IΘ' 60)	Même coin de droit que le n° 77
77.	13,50	axes 9	(IΘ' 82)	Dattari pl. IV,29 (Droit seul). Même coin de droit que le n° 76
78.	16,20	axes 9	(IΘ' 73)	
79.	17,04	axes 8-9	(IΘ' 83)	Dattari pl. II,12 (Droit seul), pl. IV,30 (Revers seul)
80.	16,96	axes 8-9	(IΘ' 2)	Même coin de droit que le n° 81
81.	16,24	axes 9	(IΘ' 78)	Même coin de droit que le n° 80
82.	16,52	axes 8-9	(IΘ' 62)	
83.	16,80	axes 9	(IΘ' 63)	
84.	16,67	axes 8-9	(IΘ' 84)	Dattari n° 152 p. 113, pl. IV,14

Les monnaies non-athéniennes du trésor se rangent en plusieurs catégories que l'on retrouve dans d'autres trésors du Moyen-Orient.

Plusieurs n° de notre **pl. 4** montrent au droit des interprétations particulièrement disgracieuses de la tête d'Athéna, avec menton lourd et ravalé (**41, 42, 47-50**), ou oeil "de face" (imitant probablement des prototypes du Ve siècle) exagérément souligné d'un bourrelet (**41-45**). Ces tétradrachmes semblent bien apparentés aux 13 monnaies du trésor de Mit-Rahineh (Memphis) 1986 publiées par Martin Price¹⁷. Les monnaies n° **46** et **47** appartiennent sans conteste au "style X" identifié par T. V. Buttrey dans le trésor du Fayoum acquis à Karanis en 1934-35¹⁸. Elles sont aisées à reconnaître avec le droit assez caricatural et la curieuse branche double sur laquelle semble posée la chouette. Les n° **51-55** suivent de plus près, au droit, le modèle attique et seul le revers nous alerte par la légende "étalée" des monnaies précédentes, et les mauvaises proportions de la chouette.

La planche **5** illustre la mise en oeuvre d'un style encore plus "classique", avec des profils réguliers et l'ornement du casque fidèle au modèle "Pi 1". Néanmoins, comme ci-dessous, nous remarquons l'écriture étalée de la légende. Et les monnaies ont un flan plus large, pour lequel un graveur scrupuleux a copié en les agrandissant (sans doute involontairement) tous les détails des pièces athéniennes. La différence est flagrante si l'on compare, par exemple, les groupes **11-12 (pl. 1)** et **63-64 (pl. 5)** : dans les deux cas, les monnaies partagent un même coin de droit, le

17. M. Price dans le rapport 1986 pour "The Apis House Project at Mit Rahinah", *Journal of American Research Center on Egypt* 25, 1988, 107-109.

18. T. V. Buttrey, Pharaonic imitations of Athenian

Tetradrachms, dans *Proceedings of the 9th International Congress of Numismatics, Berne, September 1979* (Louvain/Luxembourg 1982) 137-140 et pl. 21.

casque et la coiffure d'Athéna sont semblables, le profil régulier. Mais comme toutes les photos du trésor sont des photos directes et reproduisent les pièces à leur dimension réelle (1:1), on s'aperçoit qu'il est impossible de les ranger dans la même catégorie. L'imitation se trahit aussi par la tendance à exagérer l'ouverture de l'oeil et à le souligner par un bourrelet plus épais (comparer par exemple 57-59 avec 3 ou 10) et, au revers, par un certain déséquilibre de la chouette, que nous remarquons déjà dans le trésor de Lentini (note 16) et qui résulte de l'élargissement de la tête par rapport au corps trop grêle.

Avec les pièces regroupées sur la planche 6, nous arrivons à un style encore différent, dépourvu des maladresses notées plus haut – et qui ne saurait se confondre avec celui des monnaies athéniennes de la même époque, où le "style pi" évolue au contraire vers plus de rudesse¹⁹. Les flans sont larges, bien arrondis, le profil d'Athéna est fin, l'oeil petit et enfoncé. Nous y voyons la main d'un excellent graveur. Au revers l'équilibre dans le carré creux est rétabli par l'élongation du corps de la chouette et la disposition de la légende, avec l'A logé dans l'angle supérieur droit. Un tétradrachme semblable a été illustré par G. F. Hill et faisait partie d'un trésor de 39 "chouettes" découvert dans les fouilles anglaises de Memphis (Téménos de Ptah)²⁰. Nous en avons trouvé trois exemplaires dans le trésor conservé au Musée gréco-romain d'Alexandrie (cf note 10): il s'agit des n° 143-145 de la publication actuellement sous presse. Les n° 143 et 144 proviennent du même coin de droit, qui est aussi celui de notre n° 79 pl. 6. On a déjà remarqué, dans la liste des monnaies des pages précédentes, quatre couples de pièces issues d'un même coin de droit (pl. 6, 70-71, 73-74, 76-77, 80-81). C'est beaucoup sur un total de 15 pièces du même style et qui sont parmi les mieux conservées du trésor²¹. Ce fait trahit l'origine égyptienne de ce style : l'atelier monétaire n'est pas très éloigné. Il indique aussi qu'elles sont les plus récentes du trésor : les pièces ont été frappées il y a peu de temps et elles ont peu circulé.

Où se trouvait cet atelier? On estime généralement que les monnaies frappées en Egypte avant la conquête macédonienne²² devaient l'être dans la capitale administrative, Memphis, résidence du pharaon, ou du satrape perse dans les périodes où l'Egypte faisait partie de l'empire du Grand Roi (c'était le cas entre 342 et novembre 332, date de l'arrivée d'Alexandre de Macédoine). La diversité des styles relevée parmi les imitations pourrait provenir de la longue période (pas loin d'un siècle) durant laquelle de telles monnaies furent frappées, sans doute par intermittences selon les besoins de numéraire de type grec, le pouvoir faisant appel à des graveurs aux compétences inégales. Mais rien ne prouve que quelques-unes de ces monnaies pseudo-athé-

19. On en trouve la preuve dans le trésor du Pirée 1938, dont 40 tétradrachmes ont été illustrés dans *Coin Hoards III* (1977) fig. 8 et 9, et dans la majeure partie de Thorikos 1969.

20. G. F. Hill, Greek Coins acquired by the British Museum, 1914-1916, *Numismatic Chronicle* 1917, 9-10, pl. I n° 16 = B.M.1916-12-8-8.

21. Hill 1917 (note ci-dessus) faisait la même remarque au sujet de l'état de conservation des monnaies dans le trésor de Memphis 1916.

22. Une brève récapitulation de ces monnayages doit paraître dans les Actes du colloque réuni à Alexandrie l'année dernière (13-15 avril 2002), nommé *L'exception égyptienne? Production et échanges monétaires en Egypte hellénistique et romaine*.

23. Cf L. Mildenberg, Gaza Mint Authorities in Persian Time. Preliminary studies of the Local Coinage in the Fifth Persian Satrapy. Part 4, *Transeuphratène* 2, 1990, 137-146.

niennes ne sont pas venues de la satrapie voisine de Transeuphratène, où l'on sait que Gaza par exemple²³ s'est inspirée pour son monnayage de prototypes athéniens. On peut imaginer aussi l'ouverture d'un atelier monétaire dans le Delta, à l'initiative de Cléomène de Naucratis, à qui Alexandre confie la charge de construire Alexandrie²⁴ et qui pour cela aurait fait frapper de ces "chouettes" familières à la fois aux Grecs et aux Egyptiens avec lesquels il traitait... Cependant si l'on admet que la partie du trésor de Tel el Athrib conservée à Athènes est représentative de l'ensemble, l'absence de pièces portant le nom d'Artaxerxès ou des satrapes perses indiquerait que le trésor a été réuni bien avant l'entrée en scène d'Alexandre et de Cléomène. L'usure et surtout l'estampillage des monnaies, même des mieux conservées, montrent qu'elles ont circulé un certain temps, vraisemblablement jusque dans le troisième quart du IVe siècle. Une précision plus grande est impossible.

Conclusion

L'étude du trésor de Tel el-Athrib 1903 confirme, d'une part, l'arrivée en Egypte de tétradrachmes athéniens de la première moitié du IVe siècle, d'autre part l'existence d'un monnayage local contemporain qui en reprend les types, assez fidèlement souvent pour que la distinction soit difficile. Parmi les monnaies pseudo-athéniennes les plus récentes, la fréquence des identités de coins²⁵ que nous avons pu découvrir est un argument décisif en faveur de la production en Egypte même, vers le milieu du siècle (?), de ces pièces d'excellente fabrique.

HÉLÈNE NICOLET-PIERRE

24. G. Le Rider, Cléomène de Naucratis, *BCH* 121, 1997, p. 71-93.

25. T. V. Buttrey en signalait de nombreuses aussi

parmi les monnaies de "style X" de Karanis (cf note 18), ainsi que dans les autres groupes "B" et "M" inspirés des prototypes du Ve siècle athénien.

ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΟΣ ΠΙΘΑΜΦΟΡΕΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΝΤΙΑ ΤΗΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Ἡ θέση. Ἱστορία τῆς ἔρευνας*

Τὸ ἀργολικὸ χωριὸ Κάντια ἀνήκει στὴν ἐπαρχία Ναυπλίας καὶ βρῖσκεται σὲ ἀπόσταση 18 χιλ. ΝΑ. τοῦ Ναυπλίου, ἀπέχοντας ἐλάχιστα ἀπὸ τὴν ἀκτὴ τοῦ κόλπου τοῦ Τολοῦ. Ἡ ὁμώνυμη προϊστορικὴ ἀκρόπολις ὑψώνεται 200 μ. βορείως τοῦ χωριοῦ, 8 χιλμ. περίπου σὲ εὐθεία γραμμὴ ΝΑ. τῆς Ἀσίνης¹.

Ὁ ἐντοπισμὸς τῆς θέσης, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1938 καὶ ἡ ἔρευνα ποὺ ἀκολούθησε ὀφείλονται στὸν Κ. Gebauer², ὁ ὁποῖος πραγματοποιοῦσε τὴν περίοδο ἐκείνη ἐκτεταμένους ἐπιφανειακὰς ἔρευνες στὴν περιοχή τῆς Ναυπλίας, μὲ ἀπώτερο στόχο τὴ διαλεύκανση προβλημάτων τοπογραφικῆς φύσης ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν εὐρύτερη περιοχή. Στὰ πλαίσια αὐτῶν τῶν δραστηριοτήτων, ἀποκαλύφθηκαν καὶ ἐρευνήθηκαν τότε στὴν ἐπαρχία Ναυπλίας ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κάντια ἄλλες δύο νέες θέσεις τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, τὸ Σύνορο καὶ τὰ Ἰρια³.

Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Κάντια γνωστὰ στοιχεῖα εἶναι περιορισμένα. Γνωρίζουμε ἀπὸ προκαταρκτικὰς ἐκθέσεις καὶ ἀνακοινώσεις ὅτι ὁ Gebauer διενήργησε τὸ 1939 καὶ τὸ 1940 δοκιμαστικὰς τομὰς στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, καθὼς καὶ στὰ κατώτερα ἀνδρα⁴. Τὰ κείμενα ὅμως αὐτὰ δὲν συνοδεύονται οὔτε ἀπὸ ἐπαρκῆ σχέδια οὔτε ἀπὸ κατατοπιστικὰς φωτο-

* Εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ J. Maran γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς ἀδειας δημοσίευσης τοῦ συγκεκριμένου ὑλικοῦ, καθὼς καὶ τὴ δρ. Κ. Δημακοπούλου γιὰ τὶς παρατηρήσεις τῆς ἐπὶ τοῦ κειμένου. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὴ δρ. G. Albers καὶ τὴν κυρία Ν. Φουσσέκη-Schönfeld.

Στὴ μελέτη χρησιμοποιοῦνται οἱ συντομογραφίες: FM=Furumark motif· FS=Furumark shape.

1. Γενικὰ γιὰ τὴ θέση βλ. P. Ålin, *Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland*, SIMA I (Göteborg 1962) 49 κέ.· R. Hope Simpson - O. T. P. K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age, I. The Mainland and the Islands*, SIMA LII (Göteborg 1979) 49 κέ. (A 21)· K. Lewartowski, *The Decline of the Mycenaean Civilization. An Archaeological Study of Events in the Greek Mainland* (Wrocław etc. 1989) 39 κέ. Ἐκτεταμένη βιβλιογραφία παραθέτουν οἱ A.

Foley, *The Argolid 800-600 BC. An Archaeological Survey. Together with an Index of Sites from the Neolithic to the Roman Period*, SIMA LXXX (Göteborg 1988) 182 κέ. ἀρ. 44 καὶ Κ. Συριόπουλος, *Ἡ προϊστορικὴ κατοικίαις τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ γένεσις τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους* (Ἀθήνα 1994) 454 ἀρ. 486.

2. K. Gebauer, *Prähistorische Versuchsgrabungen in Kandia und Iria, Bericht über den VI. Internationalen Kongreß für Archäologie, Berlin 21-26 August 1939* (Berlin 1940) 299.

3. Αὐτόθι 299. Μία παρουσίαση καὶ ὀλοκληρωμένη - γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφτηκε - ἐξέταση τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὰ Ἰρια καὶ τὸ Σύνορο παραθέτει ὁ H. Döhl, Iria. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1939, *Tiryns VI* (Mainz am Rhein 1973) 127 κέ. καὶ ὁ ἴδιος, *Die prähistorische Besiedlung von Synoro*, αὐτόθι 195 κέ.

4. Ἡ βιβλιογραφία ἔχει συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τὸν Döhl ὁ.π. 215 σημ. 41.

γραφίες, ενώ κάποια χαρακτηριστικά κεραμικά εύρηματα του τέλους της Πρώιμης και της Μέσης Έποχής του Χαλκού δημοσιεύτηκαν μόλις το 1973 από τον H. Döhl⁵. Με τα άρθρα αυτά εξαντλείται και η βιβλιογραφία σχετικά με τη θέση.

Μολονότι, λοιπόν, οι ανασκαφικές δραστηριότητες στην Κάντια παραμένουν σήμερα στο σύνολό τους ουσιαστικά αδημοσίευτες, από τις μέχρι τώρα προκαταρκτικές εκθέσεις και το απεικονισμένο ύλικό μπορεί κανείς να συμπεράνει τα εξής:

α. Η μεγάλη πλειονότητα του ύλικού που προέκυψε από τις τότε ανασκαφές καλύπτει όλο το φάσμα ανάμεσα στην ΠΕ ΙΙ και την ΥΕ ΙΙΙΓ.

β. Κατά τη διάρκεια της ύστερομυκηναϊκής περιόδου ή ακρόπολη διέθετε κυκλώπεια όχύρωση.

γ. Στην ΥΕ ΙΙΙΓ ή θέση φαίνεται να εγκαταλείπεται, ενώ ίχνη κατοίκησης εμφανίζονται εκ νέου από τα γεωμετρικά χρόνια και μετά⁶.

Όσον αφορά το πρώτο σημείο, αξίζει να σημειώσει κανείς ότι η αφθονία του κεραμικού ύλικού δεν δείχνει μόνο ότι στην Κάντια υπήρχε συνεχής κατοίκηση κατά τη διάρκεια όλης σχεδόν της Έποχής του Χαλκού, αλλά θέτει συγχρόνως τη βάση για τη μελέτη των πιθανών εμπορικών σχέσεων του οικισμού με τα μεγάλα κέντρα της εποχής στο Αίγαιο, όπως λ.χ. με την Αίγινα, τα νησιά των Κυκλάδων και την Κρήτη⁷. Αυτή η μελέτη επιβάλλεται εξ άλλου και από την ευνοϊκή γεωγραφική θέση της Κάντιας στην ανατολική ακτή του αργολικού κόλπου.

Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται είκοσι όστρακα ενός μεγάλου αγγείου της λεγόμενης «ἀνακτορικής κατηγορίας»⁸ της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου, τα όποια βρέθηκαν υπό ασαφείς συνθήκες από τον Gebauer στην Κάντια. Με βάση την ανάλυση των όστρα-

5. Αυτόθι πίν. 83-87.

6. Hope Simpson - Dickinson ό.π. (σημ. 1) 50.

7. Μία γενική εικόνα των πρωιμότερων περιόδων αποκομίζει κανείς, όπως προαναφέρθηκε, από το άρθρο του Döhl ό.π. (σημ. 5). Σχετικά με την ομοιότητα της κεραμικής της Κάντιας κατά τη διάρκεια της μεσοελλαδικής περιόδου μ' αυτήν της Αίγινας βλ. Α. Lambropoulou, *The Middle Helladic Period in the Corinthia and the Argolid. An Archaeological Survey* (δ. δ. Πανεπιστ. Bryn Mawr 1991) 360. Η ομοιότητα αυτή αποτελεί σαφή υποδήλωση των έντατικών εμπορικών επαφών ανάμεσα στις δύο περιοχές.

8. Ο όρος «ἀνακτορική κατηγορία» χρησιμοποιείται εδώ με το νοηματικό περιεχόμενο που έχει δοθεί στην έννοια "Palatial Class" από τον O. T. P. K. Dickinson (*Late Helladic IIA and IIB. Some Evidence from Korakou, BSA 67, 1972, 108*) σε αντιδιαστολή προς τον όρο «ἀνακτορικός ρυθμός» ("Palace Style"), που είχε επινοηθεί από τον A. J. Evans για τον χαρακτηρισμό της πολυτελούς και μνημειακής γραπτής ΥΜ ΙΙ/ΙΙΑ κεραμικής, που βρέθηκε στο ἀνάκτορο της Κνωσού

και στον περίγυρό του (βλ. A. J. Evans, *The Palace of Minos at Knossos IV*, London 1935, 298 κέ.). Στο άρθρο αυτό ο Dickinson αναγνώρισε για πρώτη φορά το σύνολο της λεπτότεχνης διακοσμημένης ΥΕ ΙΙΑ κεραμικής περισσότερο ως αυτόνομη ήπειρωτική εξέλιξη και λιγότερο ως πιστή αναπαραγωγή των διαφόρων ρυθμών της ΥΜ ΙΒ περιόδου, θέτοντας έτσι τις βάσεις για μια ουσιαστικότερη προσέγγιση της πρώιμης μυκηναϊκής κεραμικής. Στο διάστημα που έχει περάσει από τη δημοσίευση του άρθρου αυτού ως σήμερα, τόσο το καινούριο ύλικό, αλλά κυρίως οι νέες μελέτες που αφορούν τη σχέση της πρώιμης μυκηναϊκής με την πρώιμη ύστερομυκηναϊκή κεραμική, πλούτισαν τις γνώσεις μας αναφορικά με την αγγειογραφία της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου και με τον ένα ή τον άλλο τρόπο φαίνεται να επιβεβαιώνουν σε μεγάλο βαθμό τις παρατηρήσεις του Dickinson. Πά την ιστορία της σχετικής έρευνας μετά το 1972 βλ. K. Kalogoropoulos, *Die frühmykenischen Grabfunde von Analipsis (südöstliches Arkadien). Mit einem Beitrag zu den palatialen Amphoren des griechischen Festlandes* (Αθήνα 1998) 89

κων αὐτῶν γίνεται μία προσπάθεια σχεδιαστικῆς ἀποκατάστασης τοῦ ἀγγείου, σὸ μέτρο πὸ εἶναι δυνατό. Ἡ ἀποκατάσταση αὐτὴ μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ ἐξετάσουμε τὸ ἀγγεῖο ὡς σύνολο καὶ νὰ τὸ ἐντάξουμε σὸ γενικότερο πολιτισμικὸ του πλαίσιο.

Τὰ ὄστρακα φυλάσσονται σήμερα στὴν ἀποθήκη ἀρχαιοτήτων τῆς Τίρυνθας, σ' ἓνα μικρὸ ξύλινο κιβώτιο, τὸ ὁποῖο φέρει τὴν ἐπιγραφή «Κάντια» καὶ τὶς ἐνδείξεις «Κ 93» καὶ «Κ 62/1». Αὐτὲς εἶναι καὶ οἱ μόνες πληροφορίες πὸ διαθέτουμε γιὰ τὸν συσχετισμὸ τῶν ὄστράκων μὲ τὴν παραπάνω θέση, ἀφοῦ αὐτὰ οὔτε ἔχουν μνημονευθεῖ ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα στὶς ἐκθέσεις τῆς ἐποχῆς⁹, οὔτε σώζονται πλέον τὰ ἀνασκαφικὰ ἡμερολόγια, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀποκωδικοποίηση τῶν παραπάνω ἐνδείξεων¹⁰. Θεωρώντας πάντως τὴν προέλευση τῶν ὄστράκων ἀπὸ τὴν Κάντια ὡς δεδομένη καὶ κρίνοντας ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τοῦ ἀνασκαφέα ὅτι «prähistorische, überhaupt antike Gräber wurden bis jetzt nirgends gefunden»¹¹ ὁδηγούμαστε σὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ ὄστρακα αὐτὰ προήλθαν ἀρχικὰ ἀπὸ ἓνα οἰκιστικὸ σύνολο.

Τὸ ἀγγεῖο¹²

Εἴκοσι συνανήκοντα θραύσματα ἀπὸ τὸν κορμὸ μεγάλου κλειστοῦ ἀνακτορικοῦ ἀγγείου (εἰκ. 1α-γ). Σωζ. μέγ. ὕψ. τοῦ μεγαλύτερου θραύματος 0.205 μ. (εἰκ. 1 ἀρ. 3). Συγκολλημένα ἀπὸ 34 συνολικὰ τεμάχια. Ἀπὸ τὶς λαβές, τὴ βάση, τὸν λαϊμὸ καὶ τὸ χεῖλος τοῦ ἀγγείου δὲν ἔχει σωθεῖ κανένα ἴχνος. Πηλὸς καθαρὸς, λεπτόκοκκος, μὲ πολλὰ ὀρθογώνια ἐγκλεισμάτα φαιοῦ καὶ καστανοῦ χρώματος, μήκ. 2-9 χιλ. Ἡ ὑπαρξη τῶν ἐγκλεισμάτων ἔχει προκαλέσει σκασίματα τοῦ πηλοῦ, κυρίως στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν ὄστράκων. Ἰχνη μίκας δὲν διαπιστώνονται. Χρῶμα πηλοῦ στὸν πυρήνα του καστανοκίτρινο 10 YR 7/4. Χρῶμα ἐπιφάνειας πηλοῦ ἀπὸ καστανοκίτρινο (10 YR 8/4) ὡς ἐλαφρῶς κιτρινέρυθρο (2,5 YR 8/4). Ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ἀκατέργαστη. Χρῶμα βαφῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας μελανό. Σποραδικὴ παρουσία ἰχνῶν στιλβώματος, κυρίως στὰ γραπτὰ μέρη τοῦ ἀγγείου. Σωζόμενα διακοσμητικὰ θέματα: πάπυροι FM 11 (εἰκ. 1 ἀρ. 1-4. 13-14), καλαμοειδῆ FM 16 (εἰκ. 1 ἀρ. 3), ρόδακες FM 17:7 (εἰκ. 1 ἀρ. 1. 4. 15-16), ἐχῖνοι FM 27:4 (εἰκ. 1 ἀρ. 2-3. 13. 17), ἐπάλληλα ἡμισελήνοειδῆ τόξα (εἰκ. 1 ἀρ. 1-12. 15-16).

κέ. Πὰ τὴν τελευταία ἀποψη σὸ θέμα αὐτὸ πρβ. P. A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery* (Rahden/Westfalen 1999) 21 κέ.

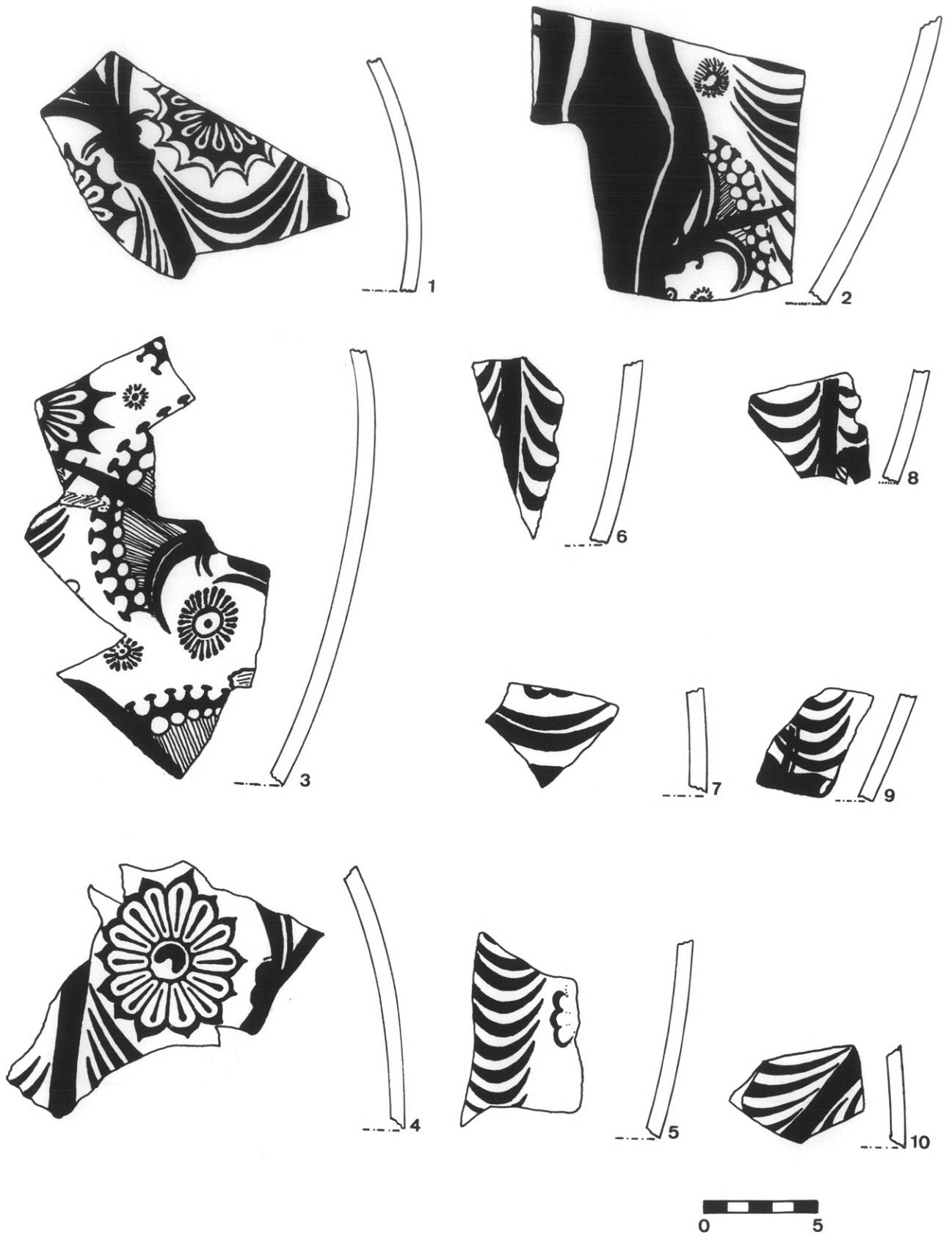
9. Τοῦτο προξενεῖ ἐκπληξη ἐὰν ἀναλογισθεῖ κανεὶς ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸ 1909, ὕστερα δηλαδὴ ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ ἐκτεταμένου ἄρθρου τοῦ K. Müller γιὰ τοὺς ἀνακτορικοὺς πιθαμοφορεῖς ἀπὸ τὸν Κακόβατο (βλ. K. Müller, *Alt Pylos II. Die Funde aus den Kuppelgräbern von Kakovatos*, *AM* 34, 1909, 269 κέ.), αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰ μνημειακὰ ἀγγεῖα ἦταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη - ἰδιαίτερα στοὺς Γερμανοὺς ἀρχαιολόγους - ἀρκετὰ οἰκεία. Τὸ πιθανότερο εἶναι λοιπὸν ὅτι ὁ Gebauer δὲν ἀγνοοῦσε τὴ σημασία τους, ἀλλὰ ἴσως δὲν τὰ θεώρησε ἄξια εἰδικῆς μνείας, ἀφοῦ τὸν ἐνδιέφεραν περισσότερο τὰ τοπογραφικὰ ζητήματα.

10. Κατὰ πληροφορία τῆς κυρίας N. Φουσσέκη -

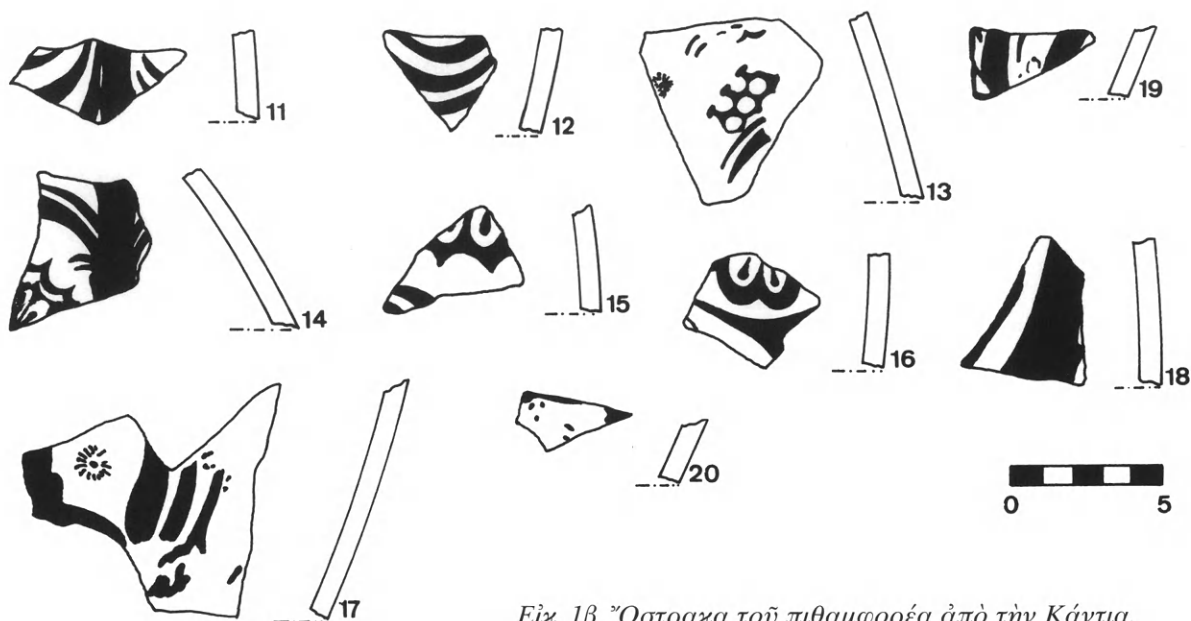
Schönfeld. Ἡ ἀόριστη κατάσταση γίνεται ἀκόμα πιὸ συγκεχυμένη ἐὰν λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψη τὴν ἀναμόχλευση πὸ ὑπέστη τὸ ὑλικὸ στὶς ἀποθήκες κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου.

11. Gebauer ὁ.π. (σημ. 2) 302· ἐπίσης K. Gebauer, *Neue Ausgrabungen in der Epidauria*, *Neue Jahrbücher für Antike und deutsche Bildung* 3, 1940, 186.

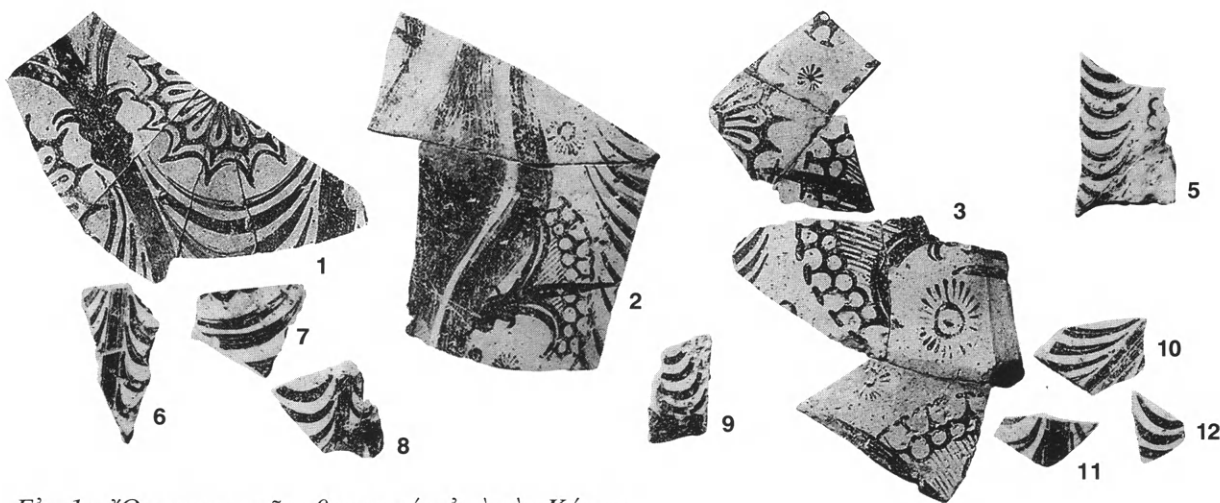
12. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα (βλ. εἰκ. 1α-γ) ταξινομήθηκαν μὲ βάση τὴν παραδοσιακὰ ἀποδεκτὴ τυπολογία τοῦ A. Furumark (*The Mycenaean Pottery. Analysis and Classification*, Stockholm 1941). Τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ καὶ τῆς βαφῆς προσδιορίστηκε μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἀναθεωρημένης ἐκδοσης τοῦ χρωματολογίου τοῦ Munsell (βλ. *Munsell Soil Color Charts*, New Windsor, NY 1994).

Εἰκ. 1α. Ὀστράκα τοῦ ἀναχτορικῆς πιθαμοφρέα ἀπὸ τὴν Κάντια.

Εἰκ. 1β. Ὅστρακα τοῦ πιθαμοφόρα ἀπὸ τὴν Κάντια.

Εἰκ. 1γ. Ὅστρακα τοῦ πιθαμοφόρα ἀπὸ τὴν Κάντια.

Ἦδη ἀπὸ τὴν περιγραφή τῆς σύστασης τοῦ πηλοῦ, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ πάχος τῆς τομῆς τῶν ὀστράκων (εἰκ. 1α-β), καθίσταται σαφές ὅτι τὰ πρὸς ἐξέταση ὀστρακα ἀρχικὰ ἀνήκαν σὲ ἓναν πιθαμοφόρα τοῦ τύπου FS 15/24. Ἡ ἀφθονή ὑπαρξη μεγάλων ἐγκλεισμάτων εἶναι τυπικὴ γιὰ τέτοιου εἴδους εὐμεγέθη ἀγγεῖα καὶ ἀποσκοποῦσε στὴ σταθερότητά τους¹³. Τὸ πάχος τῆς τομῆς τῶν ὀστράκων κυμαίνεται μεταξὺ 5.5 καὶ 8 χιλ. (πρβ. εἰκ. 1α-β), γεγονός

13. Βλ. P. A. Mountjoy, *Mycenaean Decorated Pottery. A Guide to Identification, SIMA LXXIII* (Göteborg 1986) 22.

πού οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα κατά κανόνα εϋθέα τοιχώματά τους ανήκουν μάλλον σε πιθαμοφορείς του τύπου FS 15/24, παρά σε άπιόσχημο άμφορέα του τύπου FS 20/21¹⁴.

Ἡ διακόσμηση

Πάπυροι FM 11 (εἰκ. 1 ἀρ. 1-4. 13-14)

Τὰ ἀπεικονιζόμενα φυτὰ παπύρου ἀνήκουν στὸν γνωστὸ πρῶμο μυκηναϊκὸ τύπο, μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ ριπιδιόσχημο ἄνθος νὰ ἐκφύεται πάνω ἀπὸ λεπτὸ στέλεχος¹⁵. Ἐδῶ τὸ ἄνθος ἔχει διαιρεθεῖ σὲ δύο κάθετα τμήματα μέσω ἑνὸς ὀλόβαφου, κάθετου λογχοειδοῦς φύλλου. Τὸ κάθε τμήμα ἔχει πληρωθεῖ μὲ λεπτὰ κάθετα καὶ παράλληλα μεταξύ τους γραμμίδια. Ἡ ζωγραφικὴ αὐτὴ ἀπόδοση τοῦ ἄνθους τοῦ παπύρου σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ μικρὰ, κομβιόσχημα διακοσμητικὰ στοιχεῖα πού τὸ ἐπιστέφουν, ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα διακοσμητικὰ θέματα τῆς ΥΕ ΠΑ πού διακοσμοῦν συνήθως σώματα εὐμεγέθων ἀνακτορικῶν ἀγγείων¹⁶. Στὴν ΥΕ ΠΑ ὅμως ἀπόδοση τοῦ θέματος τὰ κομβιόσχημα στοιχεῖα βρίσκονται πάντοτε ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴν ὀριζόντια γραμμὴ πού ἀποτελεῖ τὸ ἀνώτατο ὄριο τοῦ ἄνθους. Ἀντίθετα, στὴν παραλλαγὴ τῆς Κάντιας, ἡ ὀριακὴ γραμμὴ στὸ ἄνω μέρος τοῦ ἄνθους ἔχει ἐξαφανισθεῖ καὶ τὴ θέση της ἔχει καταλάβει μία ὀριζόντια σειρὰ μικρῶν κύκλων, διευθετημένων σὲ πυκνὴ διάταξη, οἱ ὁποῖοι ἐνώνονται μὲ τὰ κομβιόσχημα διακοσμητικὰ στοιχεῖα μέσω λεπτῶν ἡμικυκλικῶν γραμμῶν. Οἱ μικροὶ αὐτοὶ κύκλοι μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μόνο μὲ τοὺς ἰσομεγέθεις ὀλόβαφους κύκλους, γνωστοὺς ἀπὸ ἄνθη παπύρων πού ζωγραφίστηκαν πάνω σὲ ἀμφορεῖς ἀπὸ τὸν Κακόβατο, τὸ Μπερμπάτι καὶ τὶς Μυκῆνες. Στὶς παραπάνω ὅμως περιπτώσεις οἱ κύκλοι ἀπαντῶνται ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν ὀριακὴ αὐτὴ γραμμὴ καὶ δὲν συνδέονται μεταξύ τους¹⁷. Παρατηρεῖται δηλαδὴ μία δομικὴ καινοτομία, ἢ ὁποία διαφοροποιεῖ τὰ ὄστρακα ἀρ. 1-4 καὶ 13-14 ἀπὸ τὰ γνωστὰ ΥΕ ΠΑ δείγματα, ἐπιτρέποντας μόνο ἕνα γενικὸ συσχετισμὸ μὲ αὐτά. Παρόμοιες περὶτεχνες παραλλαγές τοῦ θέματος, ἂν καὶ ἐπίσης χωρὶς τέλειους παραλληλισμούς, ἀπαντῶνται στὸ θεματολόγιο τοῦ ΥΜ Π/ΙΙΑ ἀνακτορικῶν ρυθμοῦ τῆς περιοχῆς τῆς Κνωσοῦ¹⁸.

Καλαμοειδὴ φυτὰ FM 16 (εἰκ. 1 ἀρ. 3)

Τὰ δύο ἀποσπασματικὰ σωζόμενα καλαμοειδῆ θέματα (FM 16) πού ἐμφανίζονται στὸ ὄστρακο ἀρ. 3 καὶ συνοδεύουν τοὺς παπύρους δὲν βρίσκουν ἀντιστοιχίες στὴ θεματολο-

14. Σύμφωνα μὲ τὴ Mountjoy ὀ.π. 22, τὸ πάχος τοῦ τοιχώματος ἑνὸς ἀπιόσχημου ἀμφορέα (piriform jar) δὲν ξεπερνάει τὰ 6 χιλ., ἐνῶ τοῦ πιθαμοφορέα (jar) κυμαίνεται μεταξύ 8 καὶ 12 χιλ.

15. Πρβ. λ.χ. τὴν ἐπιλογή δειγμάτων πού ἀπεικονίζονται στὸ W.-D. Niemeier, *Die Palaststilkeramik von*

Knossos. Stil, Chronologie und historischer Kontext, Archäologische Forschungen 13 (Berlin 1985) 52 εἰκ. 15.

16. Αὐτόθι 53 εἰκ. 15 ἀρ. 1-3. 6· Mountjoy ὀ.π. (σημ. 13) 17 εἰκ. 13 ἀρ. 1.

17. Π.χ. Niemeier ὀ.π. (σημ. 15) 52 εἰκ. 15 ἀρ. 2-3.

18. Πρβ. π.χ. τὸν περὶτεχνο πάπυρο πού ἔχει σχε-

γική ταξινόμηση τοῦ Furumark, πρόκειται ὁμως γιὰ δείγματα ποὺ ἐμφανίζονται συχνὰ στὴν ΥΕ ΙΙΑ καὶ ΥΕ ΙΙΒ, κυρίως σὲ μεγάλα ἀνακτορικά ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν σὲ θολωτοὺς καὶ πλούσιους θαλαμωτοὺς τάφους τῆς νότιας ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας¹⁹. Ἀπὸ ὅ,τι ἔχει σωθεῖ, φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ παραδείγματα αὐτῆς τῆς κατηγορίας.

Ρόδακες FM 17 (εἰκ. 1 ἀρ. 1. 3-4. 15-16)

Τὸ θέμα τοῦ ρόδακα, τὸ ὁποῖο συνήθως χρησιμοποιεῖται ὡς παραπληρωματικὸ διακοσμητικὸ στοιχεῖο ἀνάμεσα σὲ ψιλόλιγνα φυτικά θέματα²⁰, ἐμφανίζεται συνολικὰ ἕξι φορές στὰ ὄστρακα ἀρ. 1. 3-4. 15-16 καὶ φαίνεται σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις νὰ ἀπεικονίζει τὴν ἴδια θεματικὴ παραλλαγή. Τὰ τρία καλύτερα σωζόμενα (ἀρ. 1. 3-4) ἀντιπροσωπεύουν τὶς παραλλαγές FM 17:7 καὶ βρίσκουν τὶς καλύτερές τους ἀντιστοιχίες σὲ ραμφόστομη πρόχου τοῦ τύπου FS 141:1 ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 518 τῶν Μυκηνῶν, τὴν ὁποία ὁ Furumark κατέταξε χρονολογικὰ σὲ ὕστερη φάση τῆς ΥΕ ΙΙΑ²¹.

Ἐχῖνοι FM 27 (εἰκ. 1 ἀρ. 2-3. 13. 17)

Τὸ διακοσμητικὸ θέμα τοῦ ἐχίνου (FM 27)²², ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀγαπητὰ τῆς ἀνακτορικῆς κατηγορίας²³, ἐκπροσωπεῖται στὰ ὄστρακα ἀρ. 2-3. 13 καὶ 17. Τὰ δύο καλύτερα σωζόμενα δείγματα (ἀρ. 2-3) ἀντιπροσωπεύουν τὶς παραλλαγές FM 27:4 καὶ FM 27:5, τὶς ὁποῖες ὁ Furumark χρονολόγησε στὴν ΥΕ ΙΙΑ καὶ βρίσκουν τὰ καλύτερά τους παράλληλα σὲ ἀλάβαστρο τοῦ τύπου FS 81 ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο I:7 τῆς Ἀσίνης²⁴ καὶ στὴ γνωστὴ ΥΜ ΙΒ πρόχου ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο²⁵.

διασθεῖ πάνω σὲ πρόχου ὕψ. 0.430 μ. ἀπὸ τὸν λαξευτὸ θαλαμοειδῆ τάφο Ζ στὸν Κατσαμπᾶ: Στ. Ἀλεξίου, *Υστερομινωικοὶ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ (Κατσαμπᾶ)*, (Ἀθήνα 1967) 49 κέ. ἀρ. 2 πίν. 21 ἀριστ. καὶ 22α = Niemeier ὁ.π. (σημ. 15) 47 εἰκ. 14 ἀρ. 18.

19. ΥΕ ΙΙΑ: Y. Lolos, *The Late Helladic I Pottery of the Southwestern Peloponnesos and its Local Characteristics*, SIMA Pocket-book 50 (Göteborg 1987) εἰκ. 469-471 (Κακόβατος, θολωτὸς τάφος Α). ΥΕ ΙΙΒ: Ἀ. Κεραμόπουλλος, *Θηβαϊκά*, ΑΔ 3, 1917, πίν. 64 (Θήβα, νεκροταφεῖο Ἴσμηγιού, θαλαμωτὸς τάφος 3).

20. O. T. P. K. Dickinson, *The LH I and II Pottery*, σὲ W. A. McDonald - N. C. Wilkie (ἐπιμ.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece II. The Bronze Age Occupation* (Minneapolis 1992) 484.

21. A. J. B. Wace, *Chamber Tombs at Mycenae*, *Archaeologia* 82 (Oxford 1932) πίν. 3 ἀρ. 2· Furumark ὁ.π. (σημ. 12) 283 εἰκ. 40 ἀρ. 17:7· 606 ἀρ. 141:1. Πὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ συνάφεια αὐτῆς τῆς ραμφόστομης πρόχου βλ. P. A. Mountjoy, *Mycenaean Pottery. An Intro-*

duction (Oxford 1993) 151 (Μυκήνες, θαλαμωτὸς τάφος 518 ἀρ. 87).

22. Πὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ διακοσμητικοῦ αὐτοῦ θέματος στὰ ἑλληνικά (*ἐχῖνος*) χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος "sea urchin", ὅπως ἔχει προταθεῖ στὸ ἄρθρο τῶν P. A. Mountjoy, R. E. Jones καὶ J. F. Cherry, *Provenance Studies of the LM IB/LH IIA Marine Style*, *BSA* 73, 1978, 148 σημ. 26 καὶ ὅχι ὁ ὄρος «θαλάσσια ἀνεμώνη» ποὺ εἶχε καθιερώσει ὁ Furumark.

23. Ὅπως B. S. Frizell, *The Tholos Tomb at Berbati*, *OpAth* 15, 1984, 29 ἀρ. 4 εἰκ. 18 (Μπερμπάτι)· Lolos ὁ.π. (σημ. 19) 212 εἰκ. 422 (Περιοστεριά)· K. Demakopoulou (ἐπιμ.), *Das mykenische Hellas. Heimat der Helden Homers*, *Sonderausstellungshalle der Staatlichen Museen Preußischer Kulturbesitz, 1 Juni - 19 August 1988* (Ἀθήνα 1988) 89 εἰκ. 20 ("Ἀργος).

24. O. Frödin - A. W. Persson, *Asine. Results of the Swedish Excavations, 1922-1930* (Stockholm 1938) 412 κέ. ἀρ. 23 εἰκ. 270:2.

25. Ph. P. Betancourt, *The History of Minoan Pottery*

Ἐπάλληλα ἡμισεληνοειδῆ τόξα (εἰκ. 1 ἀρ. 1-12. 15-16)

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ ἀσυνήθιστα μεγάλα καὶ ἐπιμήκη τόξα, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται σὲ μεγάλο ἀριθμὸ καὶ σὲ πυκνὴ διάταξη νὰ γεμίζουν τὰ διάκενα ἀνάμεσα στοὺς ψιλόλιγνους κορμούς τῶν παπύρων καὶ κατὰ κάποιον τρόπο νὰ τοὺς ἐνώνουν (ἀρ. 1-12 καὶ 15-16, ἰδιαίτερα ἀρ. 1. 4. 6. 8. 10 καὶ 11). Τὸ διακοσμητικὸ αὐτὸ θέμα δὲν φαίνεται νὰ τὸ εἶχε λάβει ὑπ' ὄψη ὁ Furumark²⁶, ἂν καὶ ἐμφανίζεται μὲ τὸν ἴδιον σχεδὸν τρόπο σὲ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο ἀνακτορικὸ πιθαμοφόρα ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Αἰγίσθου στὶς Μυκῆνες, θραύσματα τοῦ ὁποῖου ἦταν γνωστὰ στὴ βιβλιογραφία ἤδη ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου²⁷. Τὸ διακοσμητικὸ αὐτὸ στοιχεῖο δὲν ἦταν λοιπὸν ἄγνωστο στὴν Ἀργολίδα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιόδου ποὺ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὴν στυλιστικὴ φάση ΥΕ ΙΙΑ, δὲν φαίνεται ὅμως τὸ θέμα – μὲ βάση τὴ σημερινή μας γνώση – νὰ εἶχε περαιτέρω διάδοση στὸν ἠπειρωτικὸ χῶρο.

Στὴν Κρήτη, ἀντίθετα, τὸ διακοσμητικὸ αὐτὸ θέμα ἔχει μακρὰ παράδοση. Εἶναι γνωστὸ ἤδη στὴ μεσομινωικὴ ἀνακτορικὴ κεραμικὴ, στὴ φάση τοῦ λεγόμενου κλασικοῦ καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ²⁸, ἀπ' ὅπου καὶ φαίνεται νὰ κληροδοτεῖται στὴ γραπτὴ κεραμικὴ τῆς ΥΜ ΙΑ²⁹ καὶ τῆς ΥΜ ΙΒ³⁰. Σὲ ὅλες ὅμως αὐτὲς τὶς περιπτώσεις εἶναι διευθετημένο σὲ ὀριζόντιες ζῶνες καὶ δὲν χρησιμεύει, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς Κάντιας, ὡς γέμισμα ἀνάμεσα σὲ ὄρθια φυτὰ. Μία κάθετη διευθέτησις αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῶν θεμάτων φαίνεται ὅτι ἐμφανί-

(Princeton 1985) πίν. 21 F = W. Müller, *Kretische Tongefäße mit Meeresdekor. Entwicklung und Stellung innerhalb der Feinen Keramik von Spätminoisch IB auf Kreta, Archäologische Forschungen* 19 (Berlin 1997) πίν. 8 (TKa 18).

26. Τὸ θέμα μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ ἀόριστα μόνο μὲ τὶς παραλλαγές FM 11:62 ἢ FM 64:13, μὲ τὶς ὁποῖες ὅμως δὲν φαίνεται νὰ ἔχει οὔτε χρονολογικὴ οὔτε θεματολογικὴ σχέση.

27. Βλ. A. J. B. Wace, *Excavations at Mycenae. The Tholos Tombs, BSA* 25, 1921-1923, 315 ἀρ. 12 πίν. 51a, ὅπου περιγράφεται ὡς "long leaves with small curling fronds". Τὸ μόνο διαφορετικὸ στοιχεῖο στὸν πιθαμοφόρα τῶν Μυκηναίων εἶναι ἡ στιγμή πάνω ἀπὸ κάθε τόξο. Νέα συνανήκοντα τεμάχιά του βρέθηκαν ἀπὸ τὸν Ἰ. Παπαδημητρίου, κατὰ τὴ διάρκεια συμπληρωματικῆς ἀνασκαφῆς στὸν θάλαμο τοῦ τάφου (βλ. Ἰ. Παπαδημητρίου, Ἀνασκαφαὶ ἐν Μυκῆναις, ΠΑΕ 1955, 220 πίν. 75β, πάνω). Πὰ τὸ ἀρχαιολογικὸ περιβάλλον τοῦ ἀγγείου βλ. γενικὰ καὶ Mountjoy ὅ.π. (σημ. 21) 149.

28. Βλ. π.χ. τὴ διακόσμησις ἑνὸς μόνωτου κυπέλλου ἀπὸ τὴ Φαιστό, στὸ G. Walberg, *Kamare. A Study of the Character of Palatial Middle Minoan Pottery, Boreas* 8 (Uppsala 1976) 59 μοτίβο 14:1, "repeated crescents"

189, 14:1 = Betancourt ὅ.π. (σημ. 25) πίν. 10 B.

29. Πρβ. M. Popham, *Late Minoan Pottery, A Summary, BSA* 62, 1967, 338 εἰκ. 1 ἀρ. 3· Betancourt ὅ.π. (σημ. 25) 129 εἰκ. 98 L.

30. Πρβ. π.χ. τὴν παρεμφερῆ διακόσμησις στὸν λαμὸ τῆς περιφέρειας ΥΜ ΙΒ πρόχου τῆς Μασσαλίας (R. Higgins, *Minoan and Mycenaean Art*, London 1967, πίν. 114), καθὼς καὶ τὸ ἀγαπητὸ ἀνατολικοκρητικὸ θέμα τῶν «ἡμισεληνοειδῶν τόξων» (crescents), ἀρ. 8 στὴ λίστα τῶν σχετικῶν θεμάτων ποὺ παραθέτει ἡ J. Silverman, *The LM IB Painted Pottery of Eastern Crete, Temple University Aegean Symposium* 3, 1978, εἰκ. στὴ σελ. 32. Πὰ τὸ θέμα πρβ. τὴ διακόσμησις σὲ ΥΜ ΙΒ ρυτὸ ἀπὸ τὰ Γουρνιά (Popham ὅ.π. [σημ. 29] πίν. 80 d). Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐπίσης ἡ παρουσία παρόμοιου θέματος ὡς διακοσμητικοῦ γεμίσματος κυκλικῆς ἐξωτερικῆς ταινίας στὸν πυθμένα μυκηναϊκοῦ (:) ἀλαβάστρου ποὺ βρέθηκε στὴ Νουβία (σημερινὸ Σουδάν). Βλ. Evans ὅ.π. (σημ. 8) 268 εἰκ. 198 a-b. Πρβ. σχετικὰ τὴ διστακτικὴ τῶν P. Warren - V. Hankey, *Aegean Bronze Age Chronology* (Bristol 1989) 144, γιὰ τὸ ἂν δηλαδὴ τὸ ἀλάβαστρο αὐτὸ πρέπει νὰ νοηθεῖ ὡς αἰγυπτιακὴ ἀπομίμησις ΥΜ Ι ἢ ΥΕ ΙΙΑ προτύπων.

ζεται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἀδιατάρακτα κεραμικά σύνολα τῆς ΥΜ ΙΙ περιόδου, ὅπου ἀπαντᾶται συνήθως ὡς κύριο κόσμημα σὲ μόνωτους κυάθους καὶ μικρὲς πρόχους. Στὶς τελευταῖες περιπτώσεις τὸ κόσμημα ἀπεικονίζεται εἴτε χωρισμένο στὰ δύο μέσω κάθετων κυματοειδῶν γραμμῶν³¹ εἴτε ἀποδίδεται πάνω σὲ ἀμμῶδες βάθος³². Ὡστόσο αὐτὰ τὰ ΥΜ ΙΙ ἡμισεληνοειδῆ τόξα, ὄντας τοποθετημένα πάνω στὸ σῶμα σχετικὰ μικρῶν ἀγγείων, εἶναι πολὺ πιὸ συρρικνωμένα ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες καὶ πιὸ ἐκτεταμένες παραλλαγές ποὺ ἀπαντῶνται στὸ πάνω μέρος τῶν μεγαλύτερων ἀγγείων τῆς ΥΜ ΙΑ καὶ τῆς ΥΜ ΙΒ, σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτὰ ποὺ ἀπεικονίζονται στὸ ἀγγεῖο τῆς Κάντιας³³.

Πὰ τοὺς παραπάνω λόγους, λοιπόν, εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφασίσει κανεὶς ποῖο ἀπ' ὅλα τὰ ὑστερομινωικά δείγματα ἐκπροσωπεῖται στὸν πιθαμοφόρα ἀπὸ τὴν Κάντια. Ἡ παντελής πάντως ἔλλειψη ΥΕ ΙΙΑ παραλλήλων – ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δείγμα ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Αἰγίσθου – καθιστᾶ τὴν ὑπόθεση τῆς ἔμπνευσης τοῦ θέματος ἀπὸ κρητικὰ πρότυπα πολὺ πιθανή³⁴.

Σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση

Παρὰ τὶς μεγάλες ἀπώλειες, οἱ τομὲς τῶν ὄστράκων ποὺ ἔχουν σωθεῖ, καθὼς καὶ ἡ ἀποσπασματικὰ σωζόμενη διακόσμηση, κάνουν δυνατὴ μίᾶ ἀπόπειρα σχεδιαστικῆς ἀποκατάστασης τῶν ἀρχικῶν συνθέσεων.

Τὸ σχέδιο στὴν εἰκ. 2α ἐνὸς πιθαμοφόρα διακοσμημένου μὲ ἀκτινωτὰ διατεταγμένα ἄνθη παύρων, τὰ ὁποῖα ἐνώνονται μεταξὺ τους μὲ ἐπιμήκη ἡμισεληνοειδῆ τόξα, διευθετημένα σὲ πυκνὴ διάταξη σχεδὸν τὸ ἓνα πάνω στὸ ἄλλο, ἀποτελεῖ ὑποθετικὴ ἀποκατάσταση μιᾶς ἀπὸ τὶς συνολικὰ τρεῖς κεντρικὲς ὄψεις τοῦ βασιμένης στὰ ὄστρακα ἀρ. 1. 3. 6. 10. 12. 14 καὶ 19. Στὴ μέση καθεμιᾶς ἀπὸ αὐτὲς τὶς κεντρικὲς ὄψεις ὀρθώνεται καθαρὰ ὁ κάθετος κορμὸς ἐνὸς δέντρου, ὁ ὁποῖος ἐπιστέφεται ἀπὸ ἓνα ἄνθος παύρου (ἀρ. 6. 14). Τὸ ὄστρακο ἀρ. 19, τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ τὸ κάτω τμήμα τῆς παράστασης καὶ δὲν συμφωνεῖ μὲ τὰ παραπάνω, ὑποδηλώνει ὅτι ἡ σύνθεση ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀκτινωτὰ διατεταγμένα στελέχη φυτῶν. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἐπίσης ἀπὸ τὸ ὄστρακο ἀρ. 1. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὑπόλοιπο τῆς σύνθεσης, τὰ ὑπάρχοντα θραύσματα (ἀρ. 1. 6. 10. 12) σώζουν ἱκανὲς διακοσμητικὲς παραστάσεις, οἱ ὁποῖες ἐπιτρέπουν τὴ δημιουργία μιᾶς λογικῆς

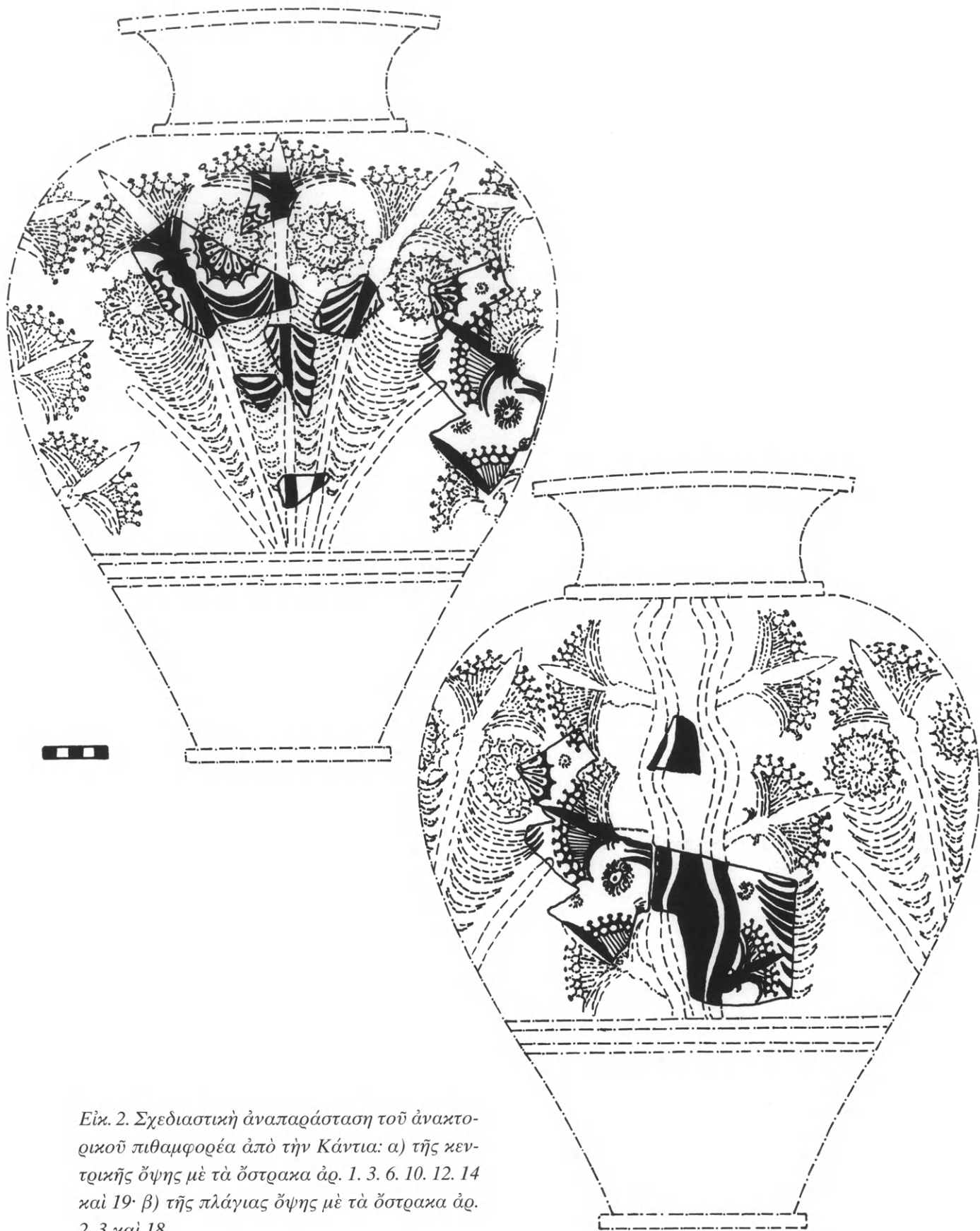
31. Π.χ. L.V. Watrous, *Kommos III. The Late Bronze Age Pottery* (Princeton 1992) 25 ἀρ. 438 εἰκ. 21 καὶ πίν. 11. Βρέθηκε στὸν Κομμό, σὲ κλειστὸ σύνολο τῆς ΥΜ ΙΙ περιόδου, ἂν καὶ σύμφωνα μὲ τὸν συγγραφέα εἶναι “probably Knossian” προέλευσης.

32. Π.χ. M. Popham, *Notes from Knossos, Part III*, *BSA* 76, 1981, 332 ἀρ. 10 μὲ σημ. 14 (περαιτέρω παραπομπές) καὶ πίν. 58 κέ. (Κνωσός, Μαυρόσπηλιο, τάφος ΙΧ).

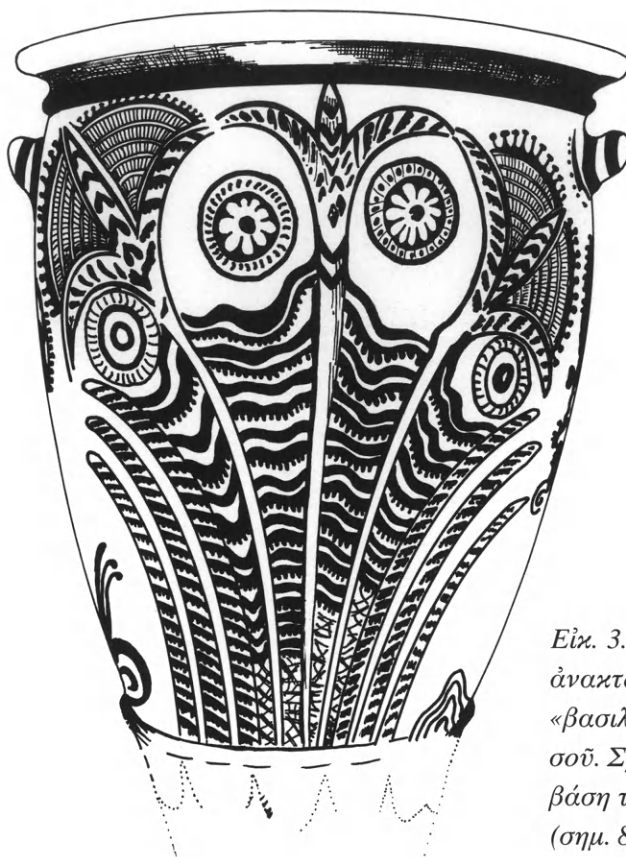
33. Ἀξιοσημείωτη εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ διαπίστωση ὅτι τὸ πρὸς συζήτηση μοτίβο δὲν μαρτυρεῖται

στὸ θεματολόγιο τῶν ἀνακτορικῶν πιθαμοφορέων τῆς Κνωσοῦ, ὅπου ἐπίσης ὑπάρχοντα εὐρεῖες ἐπιφάνειες γιὰ διακόσμηση, βλ. π.χ. Niemeier ὁ.π. (σημ. 15) πίν. 3 ἀρ. Π Α2· 5 ἀρ. Π Α7.

34. Ὁμοιότητα παρουσιάζουν, ἐπίσης, κάποια διακοσμητικὰ θέματα ποὺ ἀπαντῶνται στὸ θεματολόγιο τῶν λεγόμενων ταλισμανικῶν σφραγίδων, πρβ. κυρίως τὰ μοτίβα “Bündel in V - Form” καὶ “Dreieck und Wellenlinie” σύμφωνα μὲ τὸν ὀρισμὸ τῆς A. Onasoglou, *Die ‘talismanischen’ Siegel*, *CMS Beiheft 2* (Berlin 1985) 94 πίν. 34· 111 κέ. πίν. 43.

Εἰκ. 2. Σχεδιαστική ἀναπαράσταση τοῦ ἀνακτο-
 ρικοῦ πιθαμοφορέα ἀπὸ τὴν Κάντια: α) τῆς κεν-
 τρικής ὄψης μετὰ τὰ ὄστρακα ἀρ. 1. 3. 6. 10. 12. 14
 καὶ 19· β) τῆς πλάγιας ὄψης μετὰ τὰ ὄστρακα ἀρ.
 2. 3 καὶ 18.

Εἰκ. 3. Ἀνάγλυφος πίθος τοῦ ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τῆ «βασιλικὴ ἔπανλη» τῆς Κνωσοῦ. Σχεδιαστικὴ ἀπόδοση με βάση τὸ σχέδιο τοῦ Evans ὁ.π. (σημ. 8) εἰκ. 273.

σχεδιαστικῆς ἀναπαράστασης, μεῖ ἐξαιρέση ἴσως τὰ ὑποθετικὰ ἀποκατεστημένα ἐπιμήκη καλαμοειδή, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν σωθεῖ. Τὸ ὅτι ἴσως ἀρχικὰ ὑπῆρχαν, ὑποδηλώνεται μόνο ἀπὸ τὸ ὄστρακο ἀρ. 3, τὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ ἀπεικονίζει τὸ πάνω τμήμα μεγάλου καλαμοειδοῦς.

Ἄρκετὰ πιθανὴ εἶναι, ἐπίσης, ἡ σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση τῆς πλευρικῆς ὄψης τοῦ πιθαμφορέα στὴν εἰκ. 2β ὡς κάθετης, τριπλῆς κυματοειδοῦς ταινίας, πλαισιωμένης ἀπὸ ζεύγη ἀντιθετικὰ διατεταγμένων ἀνθέων παπύρων. Πρόκειται γιὰ μία ἀρκετὰ διαδεδομένη τεχνικὴ ὀριοθέτησης τοῦ διακοσμητικοῦ χώρου, τῆς ὁποίας παράλληλα βρισκονται στὶς διακοσμητικὲς ἐπιφάνειες τόσο τῶν ΥΕ ΠΑ ἀνακτορικῶν πιθαμφορέων³⁵ ὅσο καὶ τῶν ΥΜ

35. Στὴν περίπτωσι ἐνὸς ὕστερου ΥΕ ΠΑ πιθαμφορέα ἀπὸ τὸ Μπερμπάτι ἔχει ἐπίσης χρησιμοποιηθεῖ, ὅπως καὶ στὴν Κάντια, τριπλῆ κυματοειδῆ ταινία, τῆ θέσῃ ὁμοῦς τῶν ἀντιθετικὰ διατεταγμένων παπύρων ἔχουν καταλάβει κισσοί, βλ. Kalogeropoulos ὁ.π. (σημ. 8) 116 κέ. πίν. 37d ("Berbati 1"). Ὁ τριπλασιασμός τῆς κυματοειδοῦς γραμμῆς πρέπει νὰ ἀποτελεῖ μᾶλλον ἐξελικτικὸ στάδιο τῆς κάθετης μονῆς καὶ

διπλῆς κυματοειδοῦς γραμμῆς ποὺ ἀπεικονίζεται στὶς εὐρεῖες ἐπιφάνειες προσιμότερων ἡπειρωτικῶν ἀμφορέων. Γιὰ τὴ μονὴ κάθετη κυματοειδῆ γραμμὴ βλ. τὴν παράστασι στὸν ἀνακτορικὸ πιθαμφορέα ποὺ βρέθηκε στὸν θολωτὸ τάφο V ("θόλο Βαγενᾶ") στὸν λόφο τοῦ Ἄνω Ἐγκλιανοῦ (αὐτόθι 140 πίν. 23a ["Apo Englianos 3"]). Γιὰ τὴ διπλὴ πρβ. π.χ. τίς περιπτώσεις δύο ἀποσπασματικὰ σωζόμενων πιθαμφορέων ἀπὸ

Π δειγμάτων από την Κνωσό³⁶. Η διακόσμηση που απεικονίζεται στα όστρακα αρ. 2 και 3 και η ύπαρξη του οστράκου αρ. 18, το οποίο ταιριάζει να προέρχεται από τον χώρο πάνω από τα όστρακα, επιβεβαιώνει μία τέτοιου είδους αναπαράσταση.

Στυλιστική αξιολόγηση

Το σχήμα του πιθαμοφρέα, όπως αποκαταστάθηκε στην παρούσα εργασία (εικ. 2), παραπέμπει στην ύστερη παραλλαγή των ήπειρωτικών πιθαμοφρέων του τύπου FS 15, έτσι όπως εκπροσωπείται από ένα παρόμοιο μνημειακό άγγείο που έφερε στο φως στα τέλη του 19ου αι. ο Β. Στάης από τον θολωτό τάφο Β του Θορικού³⁷. Ο άπτικος πιθαμοφρέας τοποθετήθηκε από τον W.-D. Niemeier στην ίδια περίπου χρονολογική περίοδο με τους πρωιμότερους πιθαμοφρέις του ανακτορικού ρυθμού της Κνωσού³⁸, δηλαδή σε ένα μεταβατικό στάδιο ανάμεσα στην ΥΜ ΙΒ/ΥΕ ΙΙΑ και την ΥΜ ΙΙ/ΥΕ ΙΙΒ³⁹. Σε μία πρώτη, λοιπόν, εκτίμηση, αυτό σημαίνει ότι ο πιθαμοφρέας της Κάντιας συμβαδίζει χρονολογικά με τον άπτικό.

Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγείται πάλι κανείς εάν λάβει υπ' όψη του τόσο τα διακοσμητικά στοιχεία, όσο και την οργάνωση και την κατεύθυνσή τους στην αποκατεστημένη επιφάνεια του αγγείου. Όπως προαναφέρθηκε, τα καλαμοειδή (FM 16), οι ρόδακες (FM 17) και οι έχινοι (FM 27) αποτελούν τυπικά διακοσμητικά στοιχεία της ΥΕ ΙΙΑ, ή ιδιόμορφη όμως διακοσμητική διάνθιση του άνθους του παπύρου και η εμφάνιση του θέματος των ήμισελινοειδών τόξων δεν παρουσιάζουν καλές αντιστοιχίες στο ύλικό της ΥΕ ΙΙΑ, ενώ δείχνουν ταυτόχρονα να συγγενεύουν περισσότερο με μεταγενέστερο κνωσιακό ύλικό. Παρόμοια είναι ή εικόνα που δημιουργείται από τη μελέτη της οργάνωσης του διακοσμητικού χώρου. Η άκτινωτή διάταξη του κεντρικού διακοσμητικού θέματος (εικ. 2α) και ή χρήση κυματιστών ταινιών κατακόρυφης φοράς για την οριοθέτηση της παράστασης (εικ. 2β) ταιριάζουν στα όσα μέχρι στιγμής γνωρίζουμε για τους διακοσμητικούς τρόπους που εφαρμόστηκαν πάνω στις επιφάνειες των ανακτορικών πιθαμοφρέων, τόσο της ήπειρω-

τόν θολωτό τάφο Ι της Περιστεριάς (αυτόθι 148 πίν. 23b ["Peristeria 3"]) και τον θολωτό τάφο Α του Κακοβάτου (αυτόθι 131. 135 πίν. 23c ["Kakovatos 18"]).

36. Αν και στις επόμενες σχεδιαστικές λεπτομέρειες εντοπίζονται κάθε φορά διαφορετικές παραλλαγές. Έτσι, στην περίπτωση της πλευρικής όψης ενός πιθαμοφρέα από τις δυτικές αποθήκες του ανακτόρου της Κνωσού (Evans ό.π. [σημ. 8] 325 κέ. εικ. 268) τη θέση των κυματοειδών γραμμών έχει καταλάβει ένα επίμηκες κομβοειδές φυτικό στέλεχος, ενώ από την άλλη μεριά αντιθετικά διατεταγμένοι κρίνοι έχουν αντικαταστήσει τους παπύρους που συναντήσαμε στην Κάντια. Κυματοειδείς γραμμές του τύπου

που εμφανίζονται στην Κάντια απεικονίζονται εν τούτοις σ' έναν άλλο κνωσιακό πιθαμοφρέα, αρ. Μουσειού Ηρακλείου 8832, βλ. Niemeier ό.π. (σημ. 15) πίν. 5 αρ. Π Α7. Έδώ μάλιστα ο άγγειογράφος έχει αποδώσει την οριοθέτηση του διακοσμητικού χώρου ακριβώς όπως και στην Κάντια με μία τριπλή κυματοειδή γραμμή, με τη διαφορά ότι οι ισόπαχες εξωτερικές γραμμές είναι παχύτερες από την κεντρική.

37. Βλ. Kalogeropoulos ό.π. (σημ. 8) 152 κέ. πίν. 38a ("Thorikos 6").

38. Niemeier ό.π. (σημ. 15) 11 με εικ. 2 αρ. 14.

39. Αυτόθι 193.

τικῆς Ἑλλάδας⁴⁰ ὅσο καὶ τῆς Κνωσοῦ⁴¹. Ἐνα βασικὸ ὡστόσο χαρακτηριστικὸ τῶν ἀνακτορικῶν πιθαμοφορέων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας, πὺν ἡ διακόσμησή τους ἔχει ὀργανωθεῖ μὲ αὐτὸν τὸν ἀκτινωτὸ τρόπο εἶναι ὅτι τὰ διάφορα διακοσμητικὰ θέματα ζωγραφίζονται συνήθως μὲ σχεδιαστικὴ ἀκριβεία καὶ λεπτότητα πάνω σὲ ἀνοικτὸ βάθος⁴². Αὐτὸ δὲν συμβαίνει στὸ ἀγγεῖο τῆς Κάντιας, τοῦ ὁποῖου τὰ πυκνὰ καὶ συμμετρικὰ διατεταγμένα, ἡμισελήνοειδῆ τόξα ἀνάμεσα στοὺς κορμούς τῶν παπύρων ὑποδηλώνουν ἕνα διαφορετικὸ, περισσότερο περίπλοκο, καλλιτεχνικὸ πνεῦμα στὴ σύνθεσή⁴³. Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ἡ περιπλοκότητα αὐτὴ δὲν περιορίζεται στὶς κεντρικὲς ὄψεις τοῦ ἀγγείου, ἀλλὰ μὲ τὸν τριπλασιασμό τῆς κάθετης κυματοειδοῦς ταινίας (εἰκ. 2β) ἐπεκτείνεται καὶ στὶς πλάγιες πλευρῆς. Σὲ γενικὲς λοιπὸν γραμμὲς παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι ἡ συμμετρία, ὁ ὄγκος καὶ ἡ πυκνότητα τῶν διακοσμητικῶν αὐτῶν θεμάτων δίνουν τὴν ἐντύπωση μιᾶς λογικῆς ὀργανωμένης ἀλλὰ ταυτόχρονα παραφορτωμένης σύνθεσης, ἡ ὁποία ἀφ' ἑνὸς ἔχει χάσει ἀπὸ τὴ ζωντάνια τῶν ΥΕ ΠΑ συνθέσεων καὶ ἀφ' ἑτέρου δὲν φαίνεται νὰ ἔχει τὴν καθαρότητα πὺν χαρακτηρίζει τὰ ἡπειρωτικὰ ἀγγεῖα⁴⁴. Τὰ γενικὰ αὐτὰ στοιχεῖα θεωροῦνται ἀπὸ τὴ μέχρι

40. Mountjoy ὁ.π. (σημ. 21) 46. Ὁ γράφων ἔχει ὑποστηρίξει ὅτι στὴν περίπτωση τῶν ἡπειρωτικῶν ἀνακτορικῶν πιθαμοφορέων οἱ τρόποι ὀργάνωσης τοῦ διακοσμητικοῦ χώρου ἦταν καθορισμένοι μὲ τέτοια σαφήνεια, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ταξινόμησή τους σὲ μία σειρὰ ἀπὸ συντακτικὲς ομάδες (Kalogeropoulos ὁ.π. [σημ. 8] 95. 159 κέ.). Ὁ πιθαμοφόρας ἀπὸ τὴν Κάντια, ἔτσι ὡπως ἀποκαταστάθηκε στὴν εἰκ. 2, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς τυπικὸ παράδειγμα τῆς ομάδας 3. Οἱ πιθαμοφορεῖς τῆς ομάδας αὐτῆς χαρακτηρίζονται ἀπὸ μία ἀκτινωτὰ διατεταγμένη κεντρικὴ σύνθεση καὶ κάθετες φυτικὲς ταινίες στὰ πλάγια, στὸ ὕψος τῶν λαβῶν. Τὸ κυρίαρχο διακοσμητικὸ στοιχεῖο εἶναι εἴτε οἱ φοίνικες (FM 14) εἴτε οἱ πάπυροι (FM 11), ἐνῶ συχνὰ εἶναι ἐπίσης καὶ τὰ χταπόδια (FM 21). Τὰ συνηθέστερα ρωπογραφικὰ θέματα ἀποτελοῦν οἱ ρόδακες (FM 17), οἱ ἐχῖνοι (FM 27) καὶ τὰ καλαμοειδῆ (FM 16). Οἱ συνθέσεις τῆς ομάδας 3 φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δάνεια ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΑ νωπογραφία, ἐνῶ ἡ χρονικὴ τῆς διάρκεια ἐπικεντρώνεται κυρίως στὴν περίοδο πὺν ἐκπροσωπεύεται ἀπὸ τὴ στυλιστικὴ φάση ΥΕ ΠΑ (αὐτόθι 168 κέ. εἰκ. 6 πίν. 37-41).

41. Π.χ. Niemeier ὁ.π. (σημ. 15) πίν. 3 κάτω δεξιὰ· 4 πάνω· 5a-c.

42. Π.χ. Kalogeropoulos ὁ.π. (σημ. 8) πίν. 38a (Θορικὸς)· 38b-d. 40b (Κακόβατος)· 41d (Μυκῆνες). Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ σὲ κάποια μεμονωμένα κνωσιακὰ δείγματα, ὅπως π.χ. τὸν προαναφερθέντα πιθαμοφόρα τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἀρ. 8832 (ἔ.ἀ. σημ. 36), πὺν βρέθηκε ΒΔ. τοῦ ἀνακτόρου.

43. Ἡ καινοτομία αὐτὴ ἐμφανίζεται ἐπίσης στὰ προαναφερθέντα ὄστρακα ἐνὸς ἀνακτορικοῦ ἀγγείου ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Αἰγίσθου. Στὰ ὄστρακα αὐτά, ἀκόμη καὶ ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν ἀπεικονιζόμενων δέντρων καὶ τῶν πυκνὰ διατεταγμένων ἡμισελήνοειδῶν τόξων, μοιάζει πολὺ μὲ τῆς Κάντιας. Ὁ ἀγγειογράφος τῆς Κάντιας θὰ μπορούσε, λοιπὸν, νὰ εἶχε ζωγραφίσει καὶ τὸν ἀμοφορέα ἀπὸ τὶς Μυκῆνες. Ἡ προβληματικὴ γιὰ τὴν ταύτιση καλλιτεχνῶν στὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο ἔχει ἀναπτυχθεῖ σὲ πρόσφατο ἄρθρο ἀπὸ τὸν J. F. Cherry, *Beazley in the Bronze Age? Reflection on Attribution Studies in Aegean Prehistory*, στὸ R. Laffineur - J. L. Crowley (ἐπιμ.), *EIKON. Aegean Bronze Age Iconography. Shaping a Methodology, Proceedings of the 4th International Aegean Conference, University of Tasmania, Hobart, Australia 6 - 9 April 1992, Aegeum 8* (Λιέγη 1992) 123 κέ., εἰδικὰ γιὰ τὴν περίοδο πὺν μᾶς ἀφορᾷ βλ. σ. 127 σημ. 17 μὲ συγκεντρωμένη βιβλιογραφία καὶ σ. 139 κέ. Σχετικὰ μὲ τὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὶς Μυκῆνες ἀξίζει πάντως νὰ σημειώσει κανεὶς, ὅτι ἡ σχεδιαστικὴ ἀπόδοση τῶν ἐκεῖ ροδάκων βρῖσκει τὰ ἀκριβῆ τῆς παράλληλα στοὺς ρόδακες τῆς σπειροειδοῦς ζωφόρου τῆς λεγόμενης «αἰθουσας τῶν διπλῶν πελέκων» (“Hall of the Double Axes”), στὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, βλ. A. J. Evans, *The Palace of Minos at Knossos III* (London 1930) 345 εἰκ. 229· 383 εἰκ. 254. Τοῦτο ὑπογραμμίζει ἀκόμη περισσότερο τὴ μινωικὴ καταγωγὴ τοῦ κεντρικοῦ διακοσμητικοῦ θέματος στὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὶς Μυκῆνες.

44. Ὅπως προαναφέρθηκε (σημ. 40), ἡ ὀργανωμέ-

τώρα έρευνα ως τὰ κατ' έξοχήν γενικά γνωρίσματα τοῦ κνωσιακοῦ ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ⁴⁵.

Με βάση τις μέχρι τώρα παρατηρήσεις, δέν πρέπει νά προξενεί έκπληξη τὸ γεγονός ὅτι μία σύνθεση παρόμοια με αὐτή τῶν ἀγγείων ἀπό τήν Κάντια καί τις Μυκήνες ἀπαντᾶται στόν πολὺ γνωστὸ πίθο με ἀνάγλυφη διακόσμηση ἀπό τή λεγόμενη “βασιλική έπαυλη”, ΒΑ. τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, ὁ ὁποῖος χρονολογικά κατατάσσεται στήν περίοδο ΥΜ Π/ΙΙΑ (εἰκ. 3)⁴⁶. Σέ αὐτὸ τὸ μνημειακὸ ἀγγεῖο τοῦ κνωσιακοῦ ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ οἱ πάπυροι ἀποδίδονται μὲν σέ ἀνάγλυφο, δηλαδή τρισδιάστατοι, ἀλλὰ οἱ κορμοὶ τους εἶναι ὀργανωμένοι με τὸν ἴδιο ἀκτινωτὸ τρόπο, ὅπου καί πάλι ρόδακες, ἐχῖνοι καί καλαμοειδῆ χρησιμοποιοῦνται ὡς παραπληρωματικά θέματα. Μόνο τὰ ἡμισεληνοειδῆ τόξα ἔχουν μετατραπεί σέ κυματοειδεῖς γραμμές, πού ἐνώνουν τοὺς κορμούς μεταξύ τους.

Συγκρίνοντας πάντως τὰ δύο ἀγγεῖα, δέν πρέπει βέβαια νά παραβλέψει κανεῖς ὀρισμένες βασικές στυλιστικές διαφορές. Τὸ διακοσμητικὸ στοιχεῖο, ἡ σχηματικότητα καί ἡ ἀφαιρετική τάση κυριαρχοῦν στή σύνθεση τοῦ κνωσιακοῦ ἀγγείου. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ σίγουρα δέν ὑπάρχουν στόν ἴδιο βαθμὸ στήν Κάντια καί στίς Μυκήνες, ἀλλὰ ἡ γενική ἐντύπωση εἶναι ὅτι ἀκόμα καί ἂν ὁ καλλιτέχνης τοῦ πίθου τῆς Κνωσοῦ χρησιμοποίησε ἓνα περισσότερο «ἱμπρεσιονιστικὸ» στυλ στή σχεδιαστική ἀπόδοση τῶν θεμάτων, ἡ σύνθεση πού ἐπέλεξε νά ζωγραφίσει ἀκολουθεῖ πρότυπα πού ἦταν σέ μιὰ προηγούμενη φάση γνωστά στήν Ἀργολίδα.

Ποιὸ εἶναι λοιπὸν τὸ πολιτισμικὸ πλαίσιο στοῦ ὁποῖο ἐντάσσεται τὸ ἀγγεῖο τῆς Κάντιας; Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, τὰ διακοσμητικά του θέματα ἀποτελοῦν στήν πλειονότητά τους τυπικά παραδείγματα τῆς ἀνακτορικῆς κατηγορίας τοῦ ΥΕ ΙΙΑ ρυθμοῦ. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου, ἀλλὰ καί γιὰ τὸ διακοσμητικὸ σύστημα πού ἔχει υἱοθετηθεῖ. Περαιτέρω, ὁ ἀποσπασματικὸς ἀνακτορικὸς πιθαμορέας ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Αἰγίσθου στίς Μυκήνες φαίνεται, πρὸς τὸ παρόν, νά ἀποτελεῖ τὸ πλησιέστερο θεματολογικὸ καί ρυθμολογικὸ παράλληλο πρὸς τὸ ἀγγεῖο τῆς Κάντιας.

Τὸ ἰδιαίτερο, ὡστόσο, ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει ὁ πιθαμορέας ἀπὸ τήν Κάντια συνίσταται ὄχι τόσο στίς παραπάνω διαπιστώσεις ἀλλὰ στοῦ ὅτι τόσο αὐτὸς ὅσο καί τὸ καλύτερό του παράλληλο ἀπὸ τις Μυκήνες ἐμφανίζουν ὡς πρὸς τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο γεμίζεται τὸ βάθος τῆς κεντρικῆς παράστασης μιὰ ἀσυμφωνία πρὸς τή γενική ἀντίληψη πού ἐπικρατεῖ στὰ ἠπειρωτικά ἀνακτορικά ἀγγεῖα πλησιάζοντας περισσότερο τὸν τρόπο

νη σύνταξη τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων τοῦ κάθε ἀγγείου ὡς καλλιτεχνικοῦ συνόλου, καθὼς καί ἡ ἰσορροπία καί ἡ σαφήνεια πού διέπει τις συνθέσεις, ἀποτελοῦν τὰ κύρια γνωρίσματα τῶν ἠπειρωτικῶν ἀνακτορικῶν πιθαμορέων. Ὁ συνδυασμὸς μιᾶς λογικῆς καί μελετημένης σύνθεσης με τήν ἀκρίβεια στόν σχεδιασμὸ τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων ἀποτελεῖ ἐπιτευμα αὐτῶν τῶν ἀγγειογράφων. Τὰ χαρακτηριστικά αὐτά, σέ συνδυασμὸ με τή μνημειακὴ τάση πού κυριαρχεῖ σέ ὅλους τοὺς ἀμφορεῖς τόσο σέ ἐπίπεδο

μορφῆς ὅσο καί σέ ἐπίπεδο θεμάτων, καθὼς καί με τή χρήση μιᾶς λιτῆς καί αὐστηρῆς γλώσσας, δίνουν τὸ καλλιτεχνικὸ τους στίγμα.

45. Furumark ὁ.π. (σημ. 12) 166· Popham ὁ.π. (σημ. 29) 343 με σημ. 30· Betancourt ὁ.π. (σημ. 25) 156· Niemeier ὁ.π. (σημ. 15) 189· Müller ὁ.π. (σημ. 25) 313 με σημ. 1467.

46. Πὰ τὰ ἀρχαιολογικά συμφραζόμενα τοῦ πίθου βλ. Niemeier ὁ.π. (σημ. 15) 165 σημ. 1182-1188 με ὀλοκληρωμένες παραπομπές.

ἀπόδοσης τοῦ βάθους τῶν μεγάλων ἀγγείων τοῦ ΥΜ ΙΙ/ΙΙΑ ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ τῆς Κνωσοῦ. Ἡ διαπίστωση αὐτή, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν ἀγγείων, παρουσιάζει, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἀρκετὸ ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ δείχνει ὅτι τὰ δύο ἀργολικά ἀγγεῖα καταλαμβάνουν, ἀπὸ στυλιστικὴ ἄποψη, μιὰ ἐνδιάμεση θέση ἀνάμεσα στὶς πιὸ «ἀνοικτὲς» ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος τῆς παράστασης τῶν ἀκτινωτὰ διατεταγμένων φυτῶν στὸν ΥΕ ΙΙΑ ρυθμὸ καὶ στὶς πιὸ πυκνὲς καὶ περίτεχνες παραλλαγές τοῦ ἴδιου θέματος στὴν ἀνακτορική κερραμικὴ τῆς Κνωσοῦ. Ἐλλείπει εὐμεγέθων ΥΜ ΙΒ ἀγγείων μὲ παρόμοιες συνθέσεις, μπορεῖ μάλιστα νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι οἱ συνθέσεις τῶν ἀποσπασματικὰ σωζόμενων πιθαμοφρέων ἀπὸ τὴν Κάντια καὶ τὶς Μυκηναεὶς ἀποτελοῦν ἓνα εἶδος προβαθμίδας τοῦ τύπου τῆς σύνθεσης ποὺ ἀπαντᾶται στὸν πίθο ἀπὸ τὴν Κνωσό (εἰκ. 3).

Μὲ βάση τὶς παραπάνω παρατηρήσεις εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἀπαντήσῃ κανεὶς στὸ ἐρώτημα τῆς καταγωγῆς τοῦ δημιουργοῦ τοῦ ἀγγείου τῆς Κάντιας. Ἐκεῖνο, πάντως, ποὺ μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ μὲ περισσότερη βεβαιότητα εἶναι ὅτι τόσο ἡ ἀριστη ποιότητα τοῦ πηλοῦ καὶ ἡ λεπτότητα τῆς πινελιάς, ὅσο καὶ ἡ προτίμηση σὲ ἀσυνήθιστα χαρακτηριστικά, φαίνεται νὰ ὑποδηλώνουν ὄχι μόνον ἓναν ἀγγειογράφο ὑψηλῆς ἐξειδίκευσης καὶ ἰκανοτήτων, ἀλλὰ καὶ ἓναν ἐντολοδότῃ τοῦ ὁποίου ἡ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐπιφάνεια ἐπέτρεπαν τὴν ἀνάθεση τέτοιου εἴδους ἔργων⁴⁷. Καθὼς ἀφ' ἑνὸς ἡ ἀκριβὴς προέλευση τῶν ὀστράκων παραμένει ἀβέβαιη, ἀφ' ἑτέρου δὲν ὑπάρχουν δημοσιεύσεις γιὰ τὴν πρῶμη μυκηναϊκὴ κερραμικὴ ἀπὸ τὴν Κάντια, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἐκτιμήσῃ κανεὶς ὀλοκληρωμένα τὴ σημασία μιᾶς τέτοιας διαπίστωσης γιὰ τὸν παραλιακὸ οἰκισμὸ τῆς Κάντιας κατὰ τὴν πρῶμη μυκηναϊκὴ περίοδο. Περαιτέρω μελέτη τοῦ ὑλικοῦ, καὶ πιθανῶς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ του περιβάλλοντος, ἴσως ρίξει περισσότερο φῶς σὲ αὐτὸν τὸν τομέα.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

47. Πὰ τοὺς ἀνακτορικοὺς πιθαμοφρέις ποὺ βρέθηκαν στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ὡς πολιτισμικὸ φαινόμενο, ποὺ ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς ἄρ-

χουσας τάξης τῆς πρῶμης μυκηναϊκῆς περιόδου γιὰ προβολὴ καὶ κύρος βλ. Kalogeropoulos ὀ.π. (σημ. 8) 174 κέ.

SUMMARY

A FRAGMENTARY PALATIAL JAR FROM KANDIA (ARGOLID)
AND ITS CULTURAL CONTEXT

This article presents twenty sherds of a palatial style jar of the early Mycenaean period (fig. 1α-γ), which K. Gebauer discovered sometime between 1939 and 1940 at the acropolis hill of Kandia, which is located about 8 km southeast of Asine.

Despite the great losses, a substantial part of the initial decoration can be restored due to partially preserved decoration and the profile of the various fragments of the jar. Figure 2α shows a tentative reconstruction of one of the three central views of the jar based on the sherds no. 1, 3, 6, 10, 12, 14 and 19 (fig. 1α-β). The drawing depicts a jar decorated with papyrus plants that are radially arranged and interconnected with long stacked crescent-shaped arcs. In accordance with the sherds no. 2, 3 and 18 (fig. 1α-β), it is suggested that the lateral face of the jar (fig. 2β) is decorated with a vertical wavy band flanked by pairs of outward turning papyrus plants.

A composition that can be compared to the jar from Kandia occurs on the well-known LM II/IIIA relief pithos from the so-called Royal Villa at Knossos. Yet, the papyri of this monumental palace-style vase are three-dimensional, in contrast to those of the jar from Kandia. Further similarities include the radial arrangement of the papyri, the selection of filling motifs (namely rosettes, sea urchins and reed) and the general effect of impression.

However, whereas ornamental and abstracting elements appear to have been more important than the structure of the composition in the case of the pithos, this tendency cannot be observed on the jar from Kandia. Consequently, the Kandia jar seems to take an intermediate position between the more 'open' depictions of the radially arranged papyrus plants of LH IIA and the later and more 'elaborated' ones on the palace-style pottery of Knossos. This observation can be further supported by the fact that no LM IB large-size vases with comparable compositions have been found so far on Crete.

ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΟ ΑΝΑΓΛΥΦΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΣΣΑΡΩΝΑ*

Ανάμεσα στα έκτεθειμένα γλυπτά του Μουσείου Ίωαννίνων συγκαταλέγεται και το ανάγλυφο αρ. εύρ. 27 (είκ. 1) με το ενδιαφέρον εικονογραφικό θέμα και την επιγραφή των τεσσάρων στίχων, που είναι χαραγμένη στο δεξιό τμήμα του ανάγλυφου: Ἄρα | τῷ Διὶ | οὗ βέλο[ς] διίπτατ[αι]. Ἡ ἀκριβής προέλευση και οἱ συνθήκες εὗρεσης δὲν εἶναι γνωστές¹. Στὴν ἀρχαιολογικὴ βιβλιογραφία² τὸ ἔργο ἔχει καταχωρηθεῖ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχαία Πασσαρῶνα³, τῆς ὁποίας ἡ θέση ἐντοπίζεται στοὺς δυτικοὺς πρόποδες τῶν ὑψωμάτων τῆς Λαψίστας, στὴν περιοχὴ τοῦ Γαρδικιοῦ, ΒΔ. τῶν Ίωαννίνων. Τὸ μαρμάρινο ἐνεπίγραφο μνημεῖο ἔτυχε σύντομου σχολιασμοῦ σὲ μελέτες τοῦ Σ. Δάκαρη⁴, και μόνον ἡ ἐπιγραφή ἔχει δημοσιευθεῖ διεξοδικά⁵. Ἡ ἀναλυτικὴ παρουσίασή του και ἡ διερεύνηση ὄλων τῶν δεδομένων ἐπιτρέπουν τὴ διατύπωση ὀρισμένων συλλογισμῶν γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τοῦ ἔργου.

Σῶζεται τὸ δεξιὸ τμήμα τῆς ἀνάγλυφης πλάκας⁶, που εἶναι σπασμένη σὲ ὄλες τὶς πλευρές. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι ἀρκετὰ διαβρωμένη και τὸ ἀναγλυφικὸ ἔξαρμα χαμηλὸ. Τὸ ὑπόλευκο μάρμαρο μοιάζει

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιοῦνται και οἱ ἀκόλουθες:

Burzacchini 1999: G. Burzacchini, *L'épigraphie de Passaron, L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité*, III. *Actes du IIIe colloque international de Chantilly, 16-19 octobre 1996* (1999) 128-129.

Δάκαρης 1954: Σ. Δάκαρης, *Ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες στὸ λεκανοπέδιο τῶν Ίωαννίνων. Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρον. Εἰς μνήμην Χρίστου Σούλη* (Ἀθῆναι 1954).

Δάκαρης 1964: Σ. Δάκαρης, *Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν* (Ἀθῆναι 1964).

Δάκαρης 1980: Σ. Δάκαρης, «Ἐκτύπτερα», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 22, 1980, 30-33.

Μανακίδου 1994: Ε. Μανακίδου, *Παραστάσεις με ἄρματα (8ος-5ος αἰ. π.Χ.). Παρατηρήσεις στὴν εἰκονογραφία τους* (Θεσσαλονίκη 1994).

* Πὰ τὴν ἄδεια μελέτης και δημοσίευσης τοῦ ἀναγλύφου εὐχαριστῶ τὸν προϊστάμενο τῆς IB' Ἐφορείας Προϊστορικῶν και Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων δρ. Κων. Ζάχο. Στὴν καθηγήτρια κυρία Λίλα Μαραγκοῦ, ἡ ὁποία διάβασε και σχολίασε τὸ κείμενο, ὀφείλω θερμὲς εὐχαριστίες, καθὼς και στὸν ἐπίκουρο

καθηγητὴ κ. Ἰ. Πετρόχειλο γιὰ τὶς εὐστοχες παρατηρήσεις του.

1. Στὸ εὐρετήριο τοῦ Μουσείου σημειώνεται «ἐκ τῆς οἰκίας Ἀθ. Τσεκούρα, εἰς Ἰωάννινα», ἐνῶ στὴν πρώτη δημοσίευση, Δάκαρης 1954, 68 σημ. 1, ἀναφέρεται ὅτι τὸ ἀνάγλυφο βρέθηκε στὴν οἰκία Χόινα στὸ Κάστρο τῶν Ίωαννίνων και ὅτι ὁ ιδιώτης Ἀθ. Τσεκούρας τὸ μετέφερε ἐκεῖ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Γαρδικιοῦ, ὅπου τὸ βρέθηκε ὁ ἱερέας τοῦ χωριοῦ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1903-1906.

2. Δάκαρης 1954, 68-73· Δάκαρης 1964, 89-90, 144-45, πίν. 5· Δάκαρης 1980, 27-33, πίν. 4.4.

3. Πὰ τὴ θέση τῆς Πασσαρῶνας βλ. Δάκαρη 1954, 63-68, 74 κέ.

4. Βλ. τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία σημ. 2.

5. Πὰ τὶς μέχρι σήμερα μελέτες τῆς ἐπιγραφῆς βλ. συγκεντρωμένη τὴ βιβλιογραφία στὴ Β. Κοντορίνη, Δημοσιευμένες ἑλληνικὲς ἐπιγραφὲς τοῦ Μουσείου Ίωαννίνων, *Δωδώνη* ΙΣΤ' /1, 1987, 626-27 ἀρ. 10. Βλ. ἐπίσης τὴν πρόσφατη μελέτη τῆς Burzacchini 1999, 128-129.

6. Διαστ.: μέγ. σωζ. ὕψ. 0.52 μ., μέγ. σωζ. πλ. 0.335 μ., πάχ. 0.098 μ.

Εἰκ. 1. Τὸ ἀνάγλυφο τῆς Πασσαρῶνος (Μουσεῖο Ἰωαννίνων ἀρ. 27).

νά εἶναι ἐγγώριο. Ἡ παράσταση περιλαμβάνει τμήμα ἑνὸς ἄρματος στὸ ὁποῖο ἐπιβαίνει ἕνας ἄνδρας, καθὼς καὶ τὴ ράχη καὶ τὰ ὀπίσθια σκέλη τῶν δύο ὑποζυγίων. Τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος τῆς μορφῆς ἀποδίδεται σὲ κατατομὴ ἀπὸ ἀριστερά, ἐνῶ ὁ κορμὸς, ἐλαφρὰ στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ, εἰκονίζεται σὲ στάση τριῶν τετάρτων. Τὸ δεξιὸ χέρι κατευθύνεται πρὸς τὰ πίσω λυγισμένο σὲ ἀμβλεία γωνία. Ὁ γυμνὸς ἄνδρας φορεῖ χλαμύδα⁷ ποῦ ἀνεμίζει πίσω ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὄμο

7. Ἡ διάβρωση τοῦ ἀναγλύφου δὲν ἐπιτρέπει νὰ διακρίνουμε, ἂν πρόκειται γιὰ τὴν ὀρθογώνια χλα-

μύδα, βλ. H. Biesantz, *Die thessalischen Grabreliefs* (1965) 75 ἢ γιὰ τὴ λεγόμενη μακεδονικὴ μὲ τὰ σφαιρικά

καὶ τὸν ἀφήνει ἀκάλυπτο. Τὸ ἀριστερὸ σκέλος πατάει στὸ δάπεδο τοῦ δίφρου, ἐνῶ τὸ δεξιὸ αἰωρεῖται πίσω ἀπὸ τὸν τροχὸ ἀγγίζοντας μὲ τὰ ἀκροδάχτυλα τὸ ἔδαφος. Ἀπὸ τὸν ἄνδρα λείπουν τὸ κεφάλι μὲ τὸν λαμῶ, καθὼς καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ ὤμου. Ἀποκρούσεις παρατηροῦνται στὸν κορμὸ του καὶ στὸ ἀριστερὸ σκέλος.

Ἀπὸ τὰ ζῶα σώζεται τὸ πίσω μέρος τοῦ σώματος. Τὰ δύο ὑποζύγια ἀποδίδονται σὲ κατατομὴ μὲ ἔντονο διασκελισμὸ καὶ τὸ σῶμα τοῦ ἐξωτερικοῦ ζυγίου ἐπικαλύπτει τὸ δεύτερο. Τὰ ζῶα ἔχουν κοντὰ καὶ παχιά σκέλη, ἐνῶ τὰ ἄκρα τῶν ποδιῶν τους ἀποδίδονται μὲ πλαστικὴ διαμόρφωση τῶν δύο μεγάλων νυχιῶν. Ἀπὸ τὸ ὄχημα ἀποδίδεται μόνον ὁ κλειστὸς ἀπὸ τὶς τρεῖς πλευρὲς δίφρος, δυσανάλογα μικρὸς σὲ σχέση μὲ τὸν τροχὸ. Ἀποκρούσεις παρατηροῦνται στὸ θωρακεῖο τοῦ δίφρου ἕως τὸ ὕψος τῆς ἄντυγας, ἢ ὅποια δὲν εἶναι εὐδιάκριτη ἐξαιτίας τῆς φθορᾶς τοῦ ἀναγλύφου. Ἀπὸ τοὺς δύο τροχοὺς τοῦ ἄρματος δηλώνεται ὁ ἓνας μόνον. Ἔχει πλατιά στεφάνη (ἴτυν)⁸ καὶ εἶναι τετράκτινος⁹ μὲ πεπλατυσμένες ἀκτίνες στὸ κέντρο τους, οἱ ὁποῖες μειώνονται καὶ ἀπολήγουν σχεδὸν αἰχμηρὲς στὴ στεφάνη. Ἡ ἀναντίστοιχη τοποθέτηση τοῦ δίφρου καὶ τοῦ ἄξονα τοῦ τροχοῦ δὲν ἀπέτρεψε τὸν καλλιτέχνη ἀπὸ τὸ νὰ ἀποδώσει μὲ ἓνα σφαιρικό ἔξαγμα τὴν πλήμνη¹⁰, δηλαδή τὸν συμπαγὴ δακτύλιο γύρω ἀπὸ τὸν ἄξονα.

Στὴν παράσταση τοῦ ἀναγλύφου ὁ Σ. Δάκαρης¹¹ ἀναγνώρισε τὴ μορφὴ τοῦ Διὸς ἐπάνω σὲ ἄρμα¹² ποὺ τὸ σέρνουν δύο λιοντάρια. Τὸ στιβαρὸ πλάσιμο τοῦ κορμοῦ τὸν παρουσιάζει ὡς νεαρὸ ἄνδρα. Ἡ στάση τῆς μορφῆς εἶναι ὅμοια μὲ τοῦ ἀποβάτη τῶν ἀττικῶν ἀναγλύφων¹³ τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰ. π.Χ., σὰ ὅποια ὁ ἀγωνιζόμενος εἰκονίζεται γυμνὸς ἢ μὲ πολεμικὴ ἐξάρτηση τὴ στιγμὴ τῆς ἐπιβίβασης στὸ ἄρμα ἢ τῆς ἀποβίβασης ἀπὸ αὐτό. Δὲν πρόκειται ὅμως γιὰ τὸ ἀγώνισμα τῆς ἀποβάσεως¹⁴ ἀλλὰ γιὰ τὸ μοτίβο τοῦ ἀποβάτη, ἀφοῦ στὴ σύνθεση ἐντοπίζονται διαφορὲς στὸν τρόπο ἀπεικόνισης τῆς μορφῆς μὲ τὶς ἀνάλογες μορφὲς σὲ ἄλλα μνημεῖα. Ἔτσι, ἡ σύγκριση μὲ τοὺς ἀποβάτες σὲ παρα-

κομβία στὶς ἄκρες, βλ. V. von Graeve, *Der Alexander-sarkophag und seine Werkstatt*, *IstForsch* 28, 1970, 85 σημ. 12.

8. Πὰ τὸν ὄρο βλ. Μανακίδου 1994, 298 καὶ 299 (ὅπου καὶ τὰ σχετικὰ λήμματα ἢ χωρία).

9. Τετράκτινοι τροχοὶ ἀπαντοῦν τόσο στοὺς προϊστορικοὺς ὅσο καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, σχετικὰ βλ. J. Wiesner, *Fahren und Reiten* (*Arch. Hom.* F, 1968), F 43 καὶ σημ. 131, F 136.

10. Βλ. Μανακίδου 1994, 298.

11. Δάκαρης 1954, 68.

12. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση οἱ Ὀλύμπιοι θεοὶ ὀδηγοῦν συχνὰ οἱ ἴδιοι τὰ ἄρματά τους. Οἱ καλλιτέχνες χρησιμοποιοῦν τὸ ἄρμα γιὰ νὰ προβάλουν τὴν ἐπιφάνεια τῶν θεῶν, καὶ θεϊκὰ ἄρματα ἀπεικονίζονται στὴν τέχνη ἀπὸ τὸ β' τέταρτο τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴ διάρκειά τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. (γαμήλιες πομπές, θεϊκὲς ἀναχωρήσεις). Πὰ τὸ θέμα βλ. Μανακίδου 1994, 115 κέ.

13. Πὰ παραστάσεις ἀποβατικῶν ἁρμάτων σὲ ἀνάγλυφα μνημεῖα τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰ. π.Χ. βλ. C. Vermeule, *Chariot Groups in Fifth-Century Greek Sculpture*, *JHS* 75, 1955, 104 κέ.· J. Borchhardt, *IstMitt* 19/20, 1969/70, 198-201· El. Mitropoulou, *Corpus I, Attic Votive Reliefs of the 6th and 5th Centuries B.C.* (1977) ἀρ. κατ. 128, 130bis-132· Μανακίδου 1994, 296-97, ὅπου κατὰ-λογος μνημείων μὲ τὸ συγκεκριμένο θέμα ἀπὸ τὴν Ἄττικὴ καὶ τὴν περιφέρεια.

14. Τὸ ἀγώνισμα τῆς ἀποβάσεως, ὡς γνωστόν, καθιερώθηκε στὴν Ἀθήνα καὶ συμπεριλαμβανόταν στὸ ἐορταστικὸ πρόγραμμα τῶν Παναθηναίων, πιθανῶς ὅμως ἀποβατικοὶ ἀγῶνες νὰ διεξάγονταν καὶ σὲ μία ἄλλη ἐορτὴ πρὸς τιμὴν τοῦ Θησέως. Ἀκολουθώντας τὴν ἀττικὴ παράδοση ἐπικράτησαν καὶ σὲ ἄλλες περιοχές, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὸν Ὀρωπὸ πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀμφιαράου. Πὰ τὶς προωμότερες παραστάσεις τοῦ ἀγωνίσματος, καθὼς καὶ γιὰ τὶς μεταγενέστερες, ἀπὸ τὴν περιφέρεια τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Ἄττικὴ βλ. Μανακίδου 1994, 86-95, ἰδιαίτερα σημ. 291 (ὅπου συγκεντρωμένη βιβλιογραφία γιὰ τὸ ἀγώνισμα)· J. Neils, *Goddess and Polis*, Κατάλογος ἔκθεσης, Hood Museum of Art (1992) 89 κέ.

στάσεις τῆς νότιας καὶ βόρειας ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος¹⁵, στὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν Ὁρωπὸ¹⁶, στὴν ἀνάγλυφη βάση τῆς Ἀγορᾶς¹⁷ ἢ στὴ βάση ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλαγιά τῆς Ἀκροπόλεως¹⁸ φανερώνει τὴν τυπολογικὴ συγγένεια, ἀλλὰ καὶ τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα τους: ἀνιχνεύονται ὁμοιότητες στὸ γενικὸ μοτίβο, ἀλλὰ διαφορετικὴ στάση καὶ κινήσεις τῶν χειρῶν. Εἰδικότερα, ἡ μορφή στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων εἰκονίζεται γυμνὴ ἐπάνω στὸν δίφρο τοῦ ἄρματος, ὅμως μὲ τὸ ἐλεύθερο χέρι δὲν κρατιέται ἀπὸ τὴν ἄντυγα, ὅπως στὶς παραπάνω ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος. Τὸ ἴδιο εἰκονογραφικὸ σχῆμα ὡς πρὸς τὴν στάση καὶ τὶς κινήσεις τῶν χειρῶν μὲ αὐτὸ τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Διὸς συναντοῦμε στὴν παράσταση ἐρυθρόμορφου κωδωνόσχημου κρατήρα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο¹⁹, πού χρονολογεῖται γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.: ἐδῶ στὸν ἐπιβάτη τοῦ τεθρίππου ἀναγνωρίζεται ὁ Ζεὺς νὰ κρατᾷ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι τὸν κεραυνὸ²⁰ καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ τὰ ἡνία τῶν ἀλόγων. Ἡ ἀριστερόστροφη²¹ κατεύθυνση τοῦ ἄρματος στὸ ἀνάγλυφο τοῦ

15. Νότια ζωφόρος πλάκες ἀρ. 24-33: Max. Collignon, *Le Parthénon* (1914) πίν. 96, 97· A. H. Smith, *The Sculptures of the Parthenon* πίν. 85, 86. Βόρεια ζωφόρος: Collignon ὁ.π. πίν. 112-115· Smith ὁ.π. πίν. 44-50.

16. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. 1391 (τέλος 5ου αἰ. π.Χ.): Svoronos, *Nat. Mus.* I πίν. 56.2· N. Παπαδάκης, *ΑΕ* 1910, 251 κέ., πίν. 11· B. Πετράκος, *Ὁ Ὁρωπὸς καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου* (1968) 121 ἀρ. 17, πίν. 39· Mitropoulou ὁ.π. 67 ἀρ. 132 εἰκ. 192. Ἀπὸ τὸν Ὁρωπὸ ἐπίσης προέρχεται μνημεῖο μὲ ἀνάγλυφη παράσταση ἀποβατικῆς ἄρματος στὸ Βερολίνο (ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.): C. Blümel, *Katalog d. antiken Berlin Skulpt. des 5. u. 4. Jhts.* 57 K80 πίν. 69· τοῦ ἴδιου, *Die klassisch griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin* (1966) 72 ἀρ. 85 εἰκ. 121· Vermeule ὁ.π. 108 εἰκ. 8· Πετράκος ὁ.π. 121 ἀρ. 16, πίν. 38· Br. Knittlmeyer - W. O. Heilmeyer (ἐκδ.), *Staatliche Museen zu Berlin. Die Antikensammlung. Altes Museum-Pergamonmuseum* (1998) 142 ἀρ. 77.

17. Ἀθήνα, Μουσεῖο Ἀγορᾶς S399 (ἀρχές 4ου αἰ. π.Χ.): L. Shear, *Hesperia* IV, 1935, 380 εἰκ. 8· Thompson, *AA* 1961, 228 εἰκ. 4· Neils ὁ.π. 90 εἰκ. 57.

18. Μουσεῖο Ἀκροπόλεως 1326: M. Collignon, *BCH* 7, 1883, 458 κέ. πίν. 17 (ἀρχές 4ου αἰ. π.Χ.)· M. Jacob-Felsch, *Die Entwicklung der statuarischen Basen* (1969) 78 Κατ. II (3ος αἰ. π.Χ.)· I. Schmidt, *Hellenistische Statuenbasen* (1995) 259 Κατ. I.2.3, εἰκ. 18 (τέλος 4ου / ἀρχές 3ου αἰ. π.Χ.)· M. Μπρούσαρη, *Τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀκροπόλεως* (1974) 23 εἰκ. 13.

19. Ἀπὸ τὴν Καμπάνια, BM 1949.9-26.2, *LIMC* VIII, λ. *Zeus*, ἀρ. 211 (Iphig. Leventi).

20. Σὲ σκηνὲς Πγαντομαχίας ὁ Δίας ἀπεικονίζεται ὡς παραιβάτης ἐπάνω σὲ ἄρμα τὸ ὁποῖο ὁδηγεῖ

ὁ Ἡρακλῆς ἢ ἡ Νίκη, κραδαίνοντας ἀπειλητικὰ τὸν κεραυνό, γὰ παράδειγμα βλ. τὶς παραστάσεις: α) σὲ μελανόμορφη πυξίδα ἀπὸ τὴν Τανάγρα στὸ Βερολίνο, Staatl. Mus. F 3988, A. Greifenhagen, *Antiken Kunstwerke*² πίν. 26 (γύρω στὸ 550)· β) σὲ μελανόμορφο ἀμφορέα στὴν Tarquinia, Mus. Naz. 623 (γύρω στὸ 540 π.Χ.)· γ) σὲ μελανόμορφη ὑδρία στὸ Βατικανὸ ἀρ. 422 (520-500 π.Χ.)· τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία γὰ τὰ ἀνωτέρω ἔργα βλ. *LIMC* IV, στὸ λ. *Gigantes*, 216 ἀρ. 109 καὶ 114, σ. 217 ἀρ. 123 (F. Vian). Ἐπίσης σὲ ἐρυθρόμορφη κύλικα ἀπὸ τὸ Vulci τοῦ ζ. τοῦ Βρύγου, Staatl. Mus. F 2293 (490-480 π.Χ.), σὲ ἐρυθρόμορφο καλυκωτὸ κρατήρα στὸν Τάραντα, Mus. Naz. 52265 (α' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.), *LIMC* IV, λ. *Gigantes*, 228 ἀρ. 303, σ. 234 ἀρ. 390 (βλ. καὶ 391 ἀπουλικὸ κρατήρα στὸ Leningrad, Ermitage st. 523). Ζεὺς-Ποσειδῶν ἀγένειος μὲ ἱμάτιο στὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ στὸ εἰκονογραφικὸ σχῆμα τοῦ ἀποβάτη, ὁ ὁποῖος κρατᾷ τὸν κεραυνὸ στὸ δεξιὸ καὶ τρίαίνα στὸ ἀριστερὸ χέρι, εἰκονίζεται σὲ ἐτρουσκικὸ δακτυλιόλιθο, Cook, *Zeus* II 798 σημ. 2, εἰκ. 760.

21. Στὴν πλειονότητα τῶν παραστάσεων τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰ. π.Χ. τὸ ἀποβατικὸ ἄρμα κατευθύνεται πρὸς τὰ ἀριστερά, ὅπως γὰ παράδειγμα σὲ παράσταση στὴν κύρια ὄψη κωδωνόσχημου κρατήρα στὴ Βιέννη Kunsthistorisches M. ἀρ. 1049 (380-370 π.Χ.), ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται στὸν ζ. τῆς Οὐψάλας, *CVA* Βιέννης 3,30 καὶ πίν. 130,1-2· M. Τιβέριος, *ΑΕ* 1991, εἰκ. 5. Πὰ παλιότερες ἀπεικονίσεις ἀποβατικῆς ἄρματος μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ δεξιὰ βλ. γὰ παράδειγμα τὸν κρατήρα *CVA* Tarquinia 2, III, πίν. 13,3 ἢ τὸν ἀπτικὸ κρατήρα ἀπὸ τὸ Arezzo (Museo Civico ἀρ. 1413), Τιβέριος ὁ.π. εἰκ. 6. Τὴν ἴδια κατεύθυνση ἔχει καὶ

Μουσείου Ἰωαννίνων προβάλλει τὸν ἀποβάτη ὑπογραμμίζοντας τὴ στάση του. Ἀποφεύγεται μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ ἐπικάλυψη, ἐὰν εἰκονίζοταν τὸ ἄρμα ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, μέρους τοῦ προσώπου ἀπὸ τὸ ὑψωμένο δεξιὸ χέρι. Αὐτὴ ἡ εἰκονογραφικὴ διάταξη εἶναι γνωστὴ σὲ κλασικὲς συνθέσεις, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴ ζωφόρο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος στὶς Βάσσεις Φιγαλείας²², ὅπου ἀπεικονίζονται ἀντίπαλοι μὲ προβολὴ τοῦ νικητῆ, καὶ ἀπαντᾶται ἀργότερα σὲ ἀνάγλυφα συμπλέγματα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων²³.

Τὸ ἀκανόνιστο ἀναγλυφικὸ ἔξαρμα στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς παράστασης ἀπεικονίζει μιὰ ἀνώμαλη βραχῶδη ἐπιφάνεια²⁴, μάλιστα σύμφωνα μὲ τὸν Σ. Δάκαρη²⁵, τὴν πλαγιά ἐνὸς βουνοῦ, ἀπὸ ὅπου κατέρχεται τὸ ἄρμα. Ὁ διασκελισμὸς τῶν ζυγίων καὶ ὁ κυματισμὸς τῆς χλαμύδας ἀποτελοῦν δηλωτικὰ τῆς λανθάνουσας κίνησης. Ἡ συνοπτικὴ ἀπόδοση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, γνώρισμα τῶν ἀναγλύφων πρὶν ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, ὑπογραμμίζει τὸν χῶρο, ὅπου ἐκδηλώνεται ἡ δραστηριότητα. Τὸ ἄγγιγμα τοῦ ἐδάφους μὲ τὰ ἀκροδάχτυλα τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ καὶ ἡ ἀνεπαίσθητη κλίση τοῦ σώματος τοῦ θεοῦ πρὸς τὰ ἐμπρὸς δηλώνουν ὅτι τὸ ὄχημα ἔχει φτάσει στὸ τέρμα τῆς πορείας του.

Ἡ ἀπόδοση τῆς ράχης, τῶν ὀπίσθιων σκελῶν καὶ τῆς οὐρᾶς τῶν ζώων μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὰ θεωρήσουμε ὡς αἰλουροειδῆ²⁶. Πάνθηρας ἢ τίγρης συνδέονται μὲ τὸ ἄρμα τοῦ Διονύσου²⁷ καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστοῦν ἐδῶ, ἀφοῦ ἡ ἀνάγνωση τῆς «ἐπιφανείας» τοῦ

στὴν πλάκα ἀπὸ τὴ νότια ζωφόρο τοῦ Παρθενῶνος, Michaelis, *Parthenon* πίν. 11 XXX 73.74, σὲ κάλυμμα σαρκοφάγου ἀπὸ τὸ Merehi στὴν Εἰάνθο τῆς Λυκίας (400-380 π.Χ.), σὲ σαρκοφάγους στὴ Βιέννη (γύρω στὸ 370 π.Χ.), καθὼς καὶ σὲ ἀνάγλυφες πλάκες ἀπὸ τὸ ἥρωο τῆς Τρῶσας στὴ Βιέννη (γύρω στὸ 380 π.Χ.)· βλ. Borchhardt ὁ.π. 200-201 ἀρ. κατ. IV 1 εἰκ. 5. VI 3.4.5 εἰκ. 2 καὶ 3.

22. Ch. Hofkes-Brukker, *Der Bassai-Fries in der ursprünglich geplanten Anordnung* (1975) 60 H7-526.

23. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸ συμπλεγμα τοῦ λ. ἀρ. 12 στὴ ζωφόρο τοῦ βωμοῦ τοῦ Διονύσου στὴν Κῶ, Ν. Σταμπολίδης, *Ὁ βωμὸς τοῦ Διονύσου στὴν Κῶ* (1987) 148, πίν. 31β.

24. Παραδείγματα στὰ ὁποῖα δηλώνεται ὁ φυσικὸς χῶρος ἀπαντοῦν σὲ ἀρκετὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα, ἰδιαίτερα σὲ ἐκεῖνα ποὺ εἶναι ἀφιερωμένα στὶς Νύμφες καὶ στὸν Πάνα. Γιὰ τὸ θέμα βλ. S. Wegener, *Funktion und Bedeutung landschaftlicher Elemente in der griechischen Reliefkunst archaischer bis hellenistischer Zeit* (1985) 139-154. Πρβ. τὴ βραχῶδη ἐπιφάνεια μᾶς σπηλιάς στὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν ἥρωα Ἡφαιστῖωνα τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης (ἀρ. εὔρ. 1084), σχετικὰ Ἐμμ. Βουτυρᾶ, Ἡφαιστῖων ἥρωας, *Ἐγνατία* 2, 1990, 126-27, εἰκ. 1-2. Γιὰ τὴ συμβατικὴ

ἀπόδοση τῶν βράχων βλ. M. Caroll-Spillecke, *Landscape Depictions in Greek Relief Sculpture* (1985) 56-60.

25. Δάκαρης 1954, 68.

26. Ὁ Α. Ν. Oikonomides, *The Inscriptions of two Dedications by Epirot Royalty*, στὸ *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité. Actes du colloque international de Clermont-Ferrand 22-25 octobre 1984* (1987) 121 σημ. 7 θεωρεῖ ὅτι τὰ αἰλουροειδῆ ὑποζύγια θὰ ἦταν ὀρθότερο νὰ ἀναγνωριστοῦν ὡς φτερωτοὶ γρύπες. Μυθικὰ ὄντα καὶ αἰλουροειδῆ ἀπαντοῦν ζευγμένα σὲ παραστάσεις ἀρμάτων τόσο κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς ὅσο καὶ κατὰ τοὺς ιστορικοὺς χρόνους. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ ἀπορρίψουμε τὴν πρόταση τοῦ Οἰκονομίδη, ἀφοῦ γρύπες ζεύονται στὸ ἄρμα τοῦ Διονύσου, τῆς Ἀφροδίτης ἢ τῆς Ἀρτέμιδος. Γιὰ τὰ παραπάνω θέματα βλ. K. Schauenburg, *Gymnasium* 64, 1957, 210 κέ., ἰδιαίτερα 216 καὶ σημ. 32-35, 219-20.

27. Πάνθηρες ἀποτελοῦν τὰ ὑποζύγια στὸ ἄρμα τοῦ Διονύσου σὲ παραστάσεις Πγαντομαχίας (ὑστερος 5ος - πρῶμος 3ος αἰ. π.Χ.), βλ. σχετικὰ A. v. Salis, *JdI* 55, 1940, 127 κέ. εἰκ. 21, 22. Ἐπίσης σημειώνουμε ἐνδεικτικὰ τὴν παράσταση σὲ ἀμφορέα μὲ λαίμο καὶ στριφτὲς λαβὲς τοῦ ζ. τῆς Suesulla, Λοῦβρο S1677, βλ. Fr. Vian, *La guerre des Géants. Le mythe avant l'époque hellénistique* (1952) ἀρ. 393 πίν. XLVI. Γιὰ παραδείγ-

Διὸς στήν παράσταση τοῦ ἀναγλύφου εἶναι ἀπόλυτα ἀσφαλῆς. Τὸ πλήρωμα τοῦ ἄρματος, ὅπου ὁ θεὸς²⁸ εἰκονίζεται ταυτόχρονα ἠνίοχος καὶ ἀναβάτης, καὶ τὸ εἶδος τῶν ζυγίων, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ μοτίβο τοῦ «ἀποβάτη», καθιστοῦν τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ἀπὸ εἰκονογραφικὴ ἄποψη.

Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Διὸς ἐποχούμενου σὲ ἄρμα συρόμενο ἀπὸ αἰλουροειδῆ ἀποτελεῖ μιὰ ἰδιαιτερότητα καὶ ἡ ἀναζήτηση τῶν προτύπων εἶναι δύσκολη. Ὡς πρὸς τὸ ἄρμα εἶναι σαφές ὅτι πρόκειται γιὰ συνωρίδα²⁹, ἐλαφρὴ καὶ εὐκόλο στήν ὁδήγησή «ὄχημα»³⁰, τὸ ὁποῖο δὲν στοιχίζει πολὺ καὶ προτιμᾶται περισσότερο σὲ ἀγῶνες ἀρμάτων ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ ἐξῆς³¹. Μολονότι ὁ Ἄρειος Ζεὺς τοῦ ἀναγλύφου εἰκονίζεται γυμνὸς μὲ χλαμίδα, ὅπως καὶ ὁ ἀποβάτης Ζεὺς στήν παράσταση τοῦ κωδωνόσχημου κρατήρα ἀρ. 1049 στή Βιέννη³² ἢ στὸν ἐρυθρόμορφο χοῦν ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἄγορά³³, ἐντούτοις δὲν διαπιστώνεται ἐδῶ, μὲ βάση τὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα, τὸ ἀγώνισμα τοῦ «ἀποβατεῖν». Ἐπίσης, πάνθηρες ἀπεικονίζονται ζευγμένοι στὸ ἄρμα τοῦ Διονύσου σὲ πελίκη στὸ Λοῦβρο (CA 2267), ὅπου καὶ ἐκεῖ ὁ ἐποχούμενος ἔχει τὸ ἀριστερὸ πόδι μετέωρο λίγο ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος³⁴. Ἄλλωστε τὸ εἶδος τῶν ὑποζυγίων καὶ ἡ συνοπτικὴ ἀπόδοση τοῦ θωρακείου τοῦ δίφρου δὲν διευκολύνουν τὴν ἀσφαλῆ ἀναγνώριση τοῦ ἄρματος, ἂν πρόκειται δηλαδή γιὰ πομπικὸν ἢ πολεμιστήριον: γιὰ παράδειγμα ζεύξη λιονταριοῦ σὲ ἄρμα Σιληνοῦ ἀπαντᾶται σὲ χρυσὸ δαχτυλίδι τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων³⁵, ἐνῶ σὲ ὑστερότερα κατωιταλιω-

ματα μνημείων μὲ τὸ διονυσιακὸ ἄρμα συρόμενο ἀπὸ πάνθηρες, ὅχι ἀπαραίτητα σὲ σκηνὴς Πυγαντομαχίας, βλ. Schauenburg ὁ.π. 223 σημ. 88 (μὲ ἐνδεικτικὰ παραδείγματα) καὶ 89 (ρωμαϊκὲς σαρκοφάγοι καὶ ψηφιδωτά). Τίγρεις σὲ ἄρμα τοῦ Διονύσου ἀπαντοῦν σὲ παραστάσεις κατωιταλιωτικῶν ἀγγείων, λ.χ. σὲ ἐλικωτὸ κρατήρα *Jdl* 30, 1917, 94 εἰκ. 65. Συνωρίδα πανθήρων μὲ τὸν Κορύβαντα στή θέση τοῦ ἠνίοχου εἰκονίζεται σὲ ἐλικοειδῆ κρατήρα ἀπὸ τὴν Ἄπουλία τοῦ ζωγράφου τοῦ Δαρείου, Βερολίνου, Staatl. Mus. ἀρ. 1984. 40, *LIMC* IV λ. *Hades*, 381-382 ἀρ. 85 (340-330 π.Χ.).

28. Ἡ ἐπικὴ παράδοση ἀναφέρεται στὰ ἄρματα ὀρισμένων θεῶν, τὰ ὁποῖα ἠνιοχοῦν οἱ ἴδιοι, π.χ. ὁ Ζεὺς ποὺ γυρίζει στὸν Ὀλυμπο ἀπὸ τὴν Ἴδη στὸ Θ 438-41. Στὶς μάχες τοῦ ἔπους καὶ στή Πυγαντομαχία ὁ Ζεὺς εἶναι ἠνίοχος ἄρματος, *Vian* ὁ.π. 35, 51. Στὸ σχῆμα τῶν θεϊκῶν ἀναχωρήσεων ἠνιοχεῖ ὁ ἴδιος τὸ ἄρμα του· α) σὲ μελανόμορφο κιονωτὸ κρατήρα (γύρω στὸ 520 π.Χ.), β) σὲ λέβητα τοῦ ζ. τοῦ Βερολίνου (480/70 π.Χ.) στή Βασιλεία (Antikenmuseum, Συλλογὴ Ludwig ἀρ. 40) καὶ γ) πιθανῶς σὲ λήκυθο στὶς Βρυξέλλες (M. Royaux A 1329), *CVA* 2, III Ja πίν. 1, 9 [62]. Σχετικὰ βλ. καὶ Μανακίδου 1994, 150 σημ. 196-97.

29. Περιγράφει τὸν ἀριθμὸ τῶν ζυγίων καὶ ὄχι τὸ εἶδος τους, γιὰ παράδειγμα συνωρίδες ἀλόγων ἢ ἡμίονων, σχετικὰ βλ. Μανακίδου 1994, 80 κέ.

30. Ὁ ὄρος περιλαμβάνει τὴν ἄμαξα, ἀπήνη, ὄχημα ποὺ σέρνουν ἄλλα εἶδη ὑποζυγίων πλὴν τῶν ἀλόγων, βλ. J. H. Crouwel, *Chariots and Other Wheeled Vehicles in Iron Age Greece* (Allard Pierson Series 9, 1992) 77 κέ.

31. Ἀρματοδρομίες μὲ συνωρίδες ἀλόγων καθιερώθηκαν στοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες ἀπὸ τὸ 408 π.Χ. καὶ εἰκονίζονται μὲ ἰδιαίτερη συχνότητα σὲ παραστάσεις μνημείων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., μερικὲς μάλιστα τὶς ἠνιοχοῦν Νίκες, βλ. K. Tancke, *Jdl* 105, 1990, 98 κέ., εἰκ. 3-7· Μανακίδου 1994, 80-6. Πὰ τὶς ἀγωνιστικὲς συνωρίδες ἀλόγων βλ. D. G. Kyle, *Athletics in Ancient Athens* (1987) 187-88.

32. Βλ. σημ. 21.

33. Πὰ τὸν ἐρυθρόμορφο χοῦν τοῦ Μουσείου τῆς Ἄγορᾶς P 19464 βλ. G. van Hoorn, *Choes and Anthesteria* (1951) ἀρ. 248 sept εἰκ. 288f.

34. H. Metzger, *Recherches sur l'imagerie athénienne* (1965) πίν. 38.

35. G. Lippold, *Gemmen und Kameen* πίν. 13,9. Πρωιότερο ὡστόσο παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ χετυ-

τικά ἔργα, ὅπως τὰ ἀγγεῖα, λιοντάρια σέρνουν τὸ ἄρμα τοῦ Ἑρωτα³⁶. Κυρίως ὁμως λιοντάρια συναντᾶμε στὴ συνωρίδα τῆς Κυβέλης σὲ ἔργα τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, ὅπως στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς ζωφόρου τοῦ θησαυροῦ τῶν Σιφνίων³⁷, στὴ σύνθεση τῆς ὁποίας τὸ ἄρμα ἀναγνωρίζεται ὡς πολεμιστήριον³⁸, καθὼς καὶ σὲ δαχτυλίδι τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. στὴ Συλλογὴ Robinson³⁹. Ἀλλὰ καὶ σὲ μεταγενέστερες ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος ἐπαναλαμβάνονται, σπανίως βέβαια, τὸ ἴδιο εἰκονογραφικὸ σχῆμα, γιὰ παράδειγμα σὲ πῶμα χάλκινης πυξίδας ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο⁴⁰ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., στὴν ὁποία ἡ Κυβέλη ἠνιοχεῖ τὸ συρόμενο ἀπὸ λιοντάρια ἄρμα τῆς, καθὼς καὶ στὸ μέταλλο τῆς Συλλογῆς Σταθάτου (360-330 π.Χ.)⁴¹. Οἱ ἀναλογίαι τῆς παράστασης τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων μὲ τις παραπάνω ἀπεικονίσεις θεϊκῶν ἀρμάτων ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ὄχημα τοῦ Διὸς εἶναι πολεμιστήριον. Τὸ θεϊκὸ ἄρμα μὲ τὸν Δία ἐποχούμενο ἀπεικονίζεται καὶ σὲ πῆλινο εἰδώλιο ἀπὸ τὴ Γνάθια στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο⁴², ὅπου τοὺς ἄξονες τῶν τροχῶν τοῦ ἄρματος κοσμοῦν κεφαλῆς λιονταριῶν. Ἐπομένως, τὰ αἰλουροειδῆ, πιθανῶς λιοντάρια, πὸν σέρνουν τὸ ἄρμα τοῦ Διὸς, ἐκφράζουν τὴ μεγαλοπρέπεια, τὴν ταχύτητα, τὴ δύναμη καὶ συγχρόνως τονίζουν τὴ θεϊκὴ ὑπεροχὴ.

Ἀπὸ τὴν εἰκονογραφικὴ καὶ τὴν τυπολογικὴ ἀνάλυση συνάγεται ὅτι ὁ καλλιτέχνης τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων δὲν περιορίστηκε σὲ ἓνα συγκεκριμένο πρότυπο, ἀλλὰ ἡ ἐπίδραση ἀνάγεται σὲ σχήματα τῶν κλασικῶν χρόνων μὲ πολλὰ παραλλαγές, ὁμως, καὶ εὐφάνταστους συνδυασμούς. Τὸ μοτίβο τοῦ «ἀποβάτη», τὸ ὁποῖο εἰκονογραφεῖται στὴν παράσταση, ἀπαντᾶται στὰ ἀπτικά ἀνάγλυφα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ἐνῶ ἡ διάταξη τῶν χειρῶν τῆς μορφῆς μπορεῖ νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν ἀγγειογραφία τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., δὲν στάθηκε ἐντούτοις δυνατὸ νὰ ἐντοπίσουμε ἀκριβῆ παρὰλληλα τῆς συνολικῆς σύνθεσης. Χωρὶς νὰ ἀντιγράψει ἓνα παλιότερο πρότυπο, φαίνεται περισσότερο πιθανὴ ἡ σύνθεση τοῦ «ἀποβάτου» Διὸς καὶ τῆς συρόμενης ἀπὸ αἰλουροειδῆ συνωρίδας τοῦ νὰ εἶναι ἐξαρτημένη ἀπὸ ἓνα εἰκονογραφικὸ θεματολόγιο, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὰ μοτίβα τῆς γυμνότητος καὶ τῆς διάταξης τῶν χειρῶν τοῦ ἐποχούμενου θεοῦ, τῆς ἀποβίβασης ἀπὸ τὸν δίφρο, καθὼς καὶ τῆς ἀριστερόστροφης κατεύθυνσης τοῦ ἄρματος.

Πὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ ἀναγλύφου οἱ ἀπόψεις δίστανται. Ὁ Δάκαρης ἔχει ὑποστηρίξει μὰ χρονολόγησι στὸν 4ο αἰ. π.Χ.⁴³, ἀλλοῦ ὁμως θεωρεῖ ὅτι τὸ μνημεῖο εἶναι τῶν

τικὸς σφραγιδολίθος στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη στὸ Παρίσι, Charbonneaux, *Mon Piot* 28, 1925/26, 17 εἰκ. 7. Schauenburg ὁ.π. 221 σημ. 75.

36. O. Jahn, *Telephos und Troilos* πίν. 3· Schauenburg ὁ.π. 221 σημ. 79.

37. Βλ. σχετικὰ Ch. Picard - P. de la Coste-Mes-selière, *FdD* IV 2 (1928) 72 κέ. πίν. VII· Fr. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst*, 28 Beih. *IstMitt* (1983) 155-58, 309 ἄρ. κατ. 121-122.

38. F. Studniczka, *JdI* 22, 1907, 147 κέ.

39. R. Zahn, *Sammlung Baurat Schiller* 13, 25 πίν. 51· Naumann ὁ.π. 156, ἄρ. κατ. 122.

40. D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus, X. Metal and Minor Miscellaneous Finds* (1941) 160 κέ., εἰκ. 17a-b· Naumann ὁ.π. 229, ἄρ. κατ. 524, πίν. 39,2.

41. Βλ. P. Amandry, *Collection Hélène Stathatos, III. Objects antiques et byzantins* (1963) 220 ἄρ. 160 εἰκ. 125 πίν. 33· Naumann ὁ.π. 230-232, ἄρ. κατ. 525.

42. Cook, *Zeus* II 831, σημ. 1, πίν. XXXVII.

43. Δάκαρης 1964, 89-90, 144-45, πίν. 5.

έλληνοιστικῶν χρόνων καὶ ἀκολουθεῖ κάποιο πρότυπο τοῦ τέλους τοῦ 5ου ἢ 4ου αἰ. π.Χ.⁴⁴ Στηριζόμενος μάλιστα στὸν χαρακτήρα τῶν γραμμῶν τῆς ἐπιγραφῆς ἀποδέχεται τὴ χρονικὴ ἔνταξη στὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἢ καὶ μεταγενέστερα. Οἱ P. R. Franke⁴⁵ καὶ E. Lepore⁴⁶ ἔχουν προτείνει τὴ χρονολόγησι στὸν ὕστερο 5ο αἰ. π.Χ., χωρὶς ὅμως νὰ αἰτιολογοῦν τὴν ἀποψή τους. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἔργο βρέθηκε ἀποκομμένο ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ του περιβάλλον δὲν μπορεῖ νὰ ὀριοθετηθεῖ ἕναν *terminum post quem* γιὰ τὴ χρονολόγησή του, καὶ ὡς ἐκ τούτου καταφεύγουμε ἀποκλειστικὰ σὲ τεχνοτροπικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα. Ἡ ἀνδρική μορφή τῆς σύνθεσης ἀποδίδεται χωρὶς πλαστικότητα, ἐνῶ τὰ περιγράμματα σβήνουν ἀπότομα στὸ ἔδαφος τοῦ ἀναγλύφου. Τὸ γυμνὸ σῶμα διαγράφεται ἄτονο, μὲ ἀπαλὲς μεταβάσεις, καὶ ἡ χλαμύδα του ἀποδίδεται μὲ γραμμικὲς πτυχώσεις σὲ πολὺ πρόστιπο ἀνάγλυφο. Ἡ ἔλλειψη ὀρμῆς στὴ συστροφή τοῦ ἐπάνω τμήματος τοῦ κορμοῦ ἀποτυπώνεται μὲ τὴν ἰσοῦψή ἀναγλυφικὴ ἀπόδοσι τοῦ ἰσχίου καὶ τονίζει ἔτσι τὴν ἀνελεύθερη κίνηση. Μὲ ἀδέξιο τρόπο εἰκονίζεται ἡ βράχυνσι τοῦ δεξιοῦ πῆχους, καθὼς καὶ ὁ δίφρος τοῦ ἄρματος. Ὁ καλλιτέχνης, χωρὶς νὰ διαθέτει τὴν ἀπαραίτητη τεχνικὴ δεξιότητα στὴν προοπτικὴ ἀπόδοσι, τοποθετεῖ τὰ λιοντάρια τὸ ἕνα πίσω ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἔτσι ὥστε τὰ ὀπίσθια σκέλη τους νὰ ἀποδίδονται σὲ «ριπιδιόσχημη» διάταξι, ἐνῶ ὁ κορμὸς τοῦ ἐξωτερικοῦ λιονταριοῦ κρύβει πλήρως τὸ σῶμα τοῦ ἄλλου. Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν πλαστικὴ τους διατύπωσι τὸ ἀποτέλεσμα παραμένει ἄκαμπτο καὶ στεγνὸ, ἀφοῦ δὲν καταφέρνει νὰ δείξει τὴ δομὴ τῶν ὀστέων καὶ τῶν μυῶν τῶν θηρίων. Ὁ σχεδιασμὸς τοῦ ἄρματος σὲ κατατομὴ παρατηρεῖται κυρίως κατὰ τὰ πρῶτα τρία τέταρτα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.⁴⁷, ὅπως γιὰ παράδειγμα σὲ ἀργυρὸ δεκάδραχμο τῶν Συρακουσῶν, γνωστὸ ὡς Δημαρέτειον (περίπου 465 π.Χ.)⁴⁸, ἐνῶ ἐπιβιώνει καὶ σὲ ἔργα τοῦ ὕστερου 5ου αἰ., ὅπως στὴ σαρκοφάγο τῶν Σατραπῶν ἀπὸ τὴ Σιδῶνα στὴν Κωνσταντινούπολι (430-20 π.Χ.)⁴⁹, σὲ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολι στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο⁵⁰ ἢ στὸ ἀνάγλυφο τῆς Ρόδου στὸ Βερολίνο⁵¹. Ὁ ἄτονος πλαστικὸς λόγος καὶ ἡ συμβατικὴ γλώσσα, ἡ ἀπόδοσι τῆς μορφῆς σὲ 3/4, τὸ πρόστιπο ἀνάγλυφο καὶ ἡ στενὴ ἐπαφή τῶν μορφῶν μὲ τὸ βάθος εἶναι στοιχεῖα ποὺ ὑποδεικνύουν τὸν 4ο αἰ. π.Χ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἀδυναμία στὴν ἀπόδοσι τῆς προοπτικῆς καὶ στὸν σχεδιασμὸ τῶν σκελῶν τῶν ζυγίων προδίδουν τὸν καλλιτέχνη ἑνὸς περιφερειακοῦ ἐργαστηρίου, ὁ ὁποῖος υἰοθετεῖ μοτίβα καθιερωμένα ἤδη στὴ νότια Ἑλλάδα. Τὰ παραπάνω κριτήρια καὶ ἱστορικοὶ λόγοι θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν σὲ μιὰ σχετικὴ χρονολόγησι στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

44. Δάκαρης 1954, 71. Ὁ ἴδιος δέχεται ὅτι πρόκειται γιὰ τοπικὴ ἀντιγραφή κάποιου μνημείου τοῦ τέλους τοῦ 5ου ἢ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., τὸ ὁποῖο δὲν σώθηκε, Δάκαρης 1980, 31.

45. P. Franke, *Die antiken Münzen von Epirus I* (1961) 86 σημ. 5.

46. E. Lepore, *Ricerche sull'antico Epiro* (1962) 65 σημ. 105.

47. Σχετικὰ βλ. Vermeule ὁ.π. 104 κέ.

48. Ch. Seltman, *Masterpieces of Greek Coinage* (1948) 47 πίν. 15a.

49. A. W. Lawrence, *Classical Sculpture* (1929) 78, πίν. 42. Lippold, *HdA III 1* (1950) 207, πίν. 75,1.

50. Vermeule ὁ.π. 106 σημ. 6, εἰκ. 5.

51. Αὐτόθι 106, σημ. 7, εἰκ. 6.

Ἡ ἐπιγραφή ἔχει μελετηθεῖ διεξοδικὰ καὶ ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁵² Εἶναι γραμμένη σὲ τέσσερις στίχους μὲ χαρακτηριστὲς γραμμάτων οἱ ὁποῖοι θὰ ὑποστήριζαν μιὰ πρῶμη χρονολόγησι, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ μὲ γνωρίσματα ψηφίων πὸν ἐμφανίζονται σὲ ἐπιγραφὰς τοῦ βορειοδυτικοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου ἀπὸ τὸν ὕστερο 3ο αἰ. καὶ μετὰ⁵³. Τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιγραφῆς Ἄρὰ τῶ Διὶ οὐ βέλο[ς] διίπτατ[αι] θὰ πρέπει νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ ἓνα τρίμετρο τὸ ὁποῖο συσχετίζεται μὲ κάποιον τοπικὸ λατρευτικὸ ὕμνο ἢ ἐπικλήσι στὸν Ἄρειο Δία τῆς Πασσαρῶνος, ὅπου κατὰ τὸν Σ. Δάκαρη⁵⁴ ὁ θεὸς λατρευόταν ἀρχικῶς ὡς ἐπόπτης καὶ ἐγγυητὴς τῶν ἐνόρκων ὑποσχέσεων. Ἡ ἐπιγραφή ἀνακαλεῖ τὸν στίχο τοῦ Εὐριπίδη (*Ἰκετίδες* 860): Ὅρῳ τὸ λάβρον οὐ βέλος διέπτατο;⁵⁵ Εἰκάζεται ὅτι ὁ Ἀθηναῖος τραγικὸς βρέθηκε στὴν Πασσαρῶνα⁵⁶ καὶ ἀπήχησι τοῦ τοπικοῦ λατρευτικοῦ ὕμνου στὸν Ἄρειο Δία ἀποτελεῖ ὁ στίχος τῶν *Ἰκετίδων*. Ἡ G. Burzacchini θεωρεῖ ἐλάχιστα πιθανὴ τὴν παραπάνω ἐρμηνεία τοῦ Δάκαρη γιὰ τὴν πρωτογενὴ ιδιότητα τοῦ Ἀρείου Διὸς ὡς προστάτη τῶν ἐνόρκων ὑποσχέσεων καὶ ἀποδίδει στὸ ἐπίθετο ἄρειος τὴν ιδιότητα τοῦ ἄρχοντα τοῦ πολέμου⁵⁷.

Ἡ ἀπεικόνισι τοῦ Διὸς ἐπάνω στὸ ἄρμα πὸν τὸ σέρνουν πιθανῶς λιοντάρια, σύμβολο βασιλικῆς ἐξουσίας, ἀναδεικνύει τὴ θεϊκὴ ὑπεροχὴ καὶ κατὰ τὴν ἐπίβλεψι τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, ἢ ὁποῖα ἐκδηλώνεται τιμωρώντας μὲ τὸν κεραυνὸ⁵⁸ ὄσους ἀσεβοῦν. Πράγματι, ὡς πολεμικὰ συμφραζόμενα ἀναγνωρίζονται τὸ σχῆμα τῆς τεχνικῆς τῆς «ἀποβάσεως» καὶ ὁ κεραυνός, ἐνῶ ἡ ἀριστερόστροφι κατεύθυνσι τοῦ ἄρματος καὶ ἡ ταυτόχρονη

52. Σχετικὰ βλ. σημ. 5.

53. Γιὰ τὶς ἀρχαῖκὲς ἢ ἀρχαῖζουσες μορφὲς ὀριμένων ψηφίων τῆς ἐπιγραφῆς, καθὼς καὶ γιὰ τὴ μορφὴ τῶν γραμμάτων καὶ τὴ χρῆσι τοῦ μεταγενέστερου τύπου τοῦ ρ, διίπταται βλ. Δάκαρη 1980, 31 σημ. 2· ἐπίσης Burzacchini 1999, 128-129. Γιὰ τὶς διαφορετικὲς μορφὲς τῶν γραμμάτων σὲ ἐπιγραφὰς τῆς ἴδιας περιόδου προερχόμενες ἀπὸ τὴν Ἡπειρο βλ. Ἀ. Βλαχοπούλου-Οἰκονόμου, *Ἡγεμόνες καὶ κορυφαῖες κέραμοι μὲ διακόσμησι ἀπὸ τὴν Ἡπειρο. Τύπος «ἄνθος λωτοῦ-ἐλίκων»* (ἀδημ. δ.δ. 1986) 257, 264 σημ. 28-30, 265 σημ. 31-36.

54. Δάκαρη 1954, 73· Δάκαρη 1964, 90· Δάκαρη 1980, 32· Burzacchini 1999, 129.

55. Ὁ J. M. Cook, *JHS* 66, 1946, 112, συνέδεσε τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἀναγλύφου μὲ τὸν στίχο τοῦ Εὐριπίδη. Ἀλλὰ, ὅπως σημειώνει ὁ Δάκαρη 1954, 71 σημ. 2, οἱ Ἡπειρωτὲς δὲν εἶχαν τὴν ἀπαραίτητη ἐξοικείωσι μὲ τὴν ἀπτική δραματουργία, ὥστε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ καλλιτέχνης τοῦ ἀναγλύφου γνώριζε τὸν στίχο τοῦ Εὐριπίδη.

56. Ἡ ὑπόθεσι αὐτὴ συνελπίεται ἀφενὸς μιὰ θεατρικὴ δραστηριότητα καὶ ἀφετέρου ὅτι οἱ Μολοσσοὶ ἦταν σὲ θέσι νὰ κατανοοῦν τὰ ἔργα πὸν παρακο-

λουθοῦσαν καὶ νὰ συνδέουν τὶς μυθολογικῆς τάξης ἀναφορὰς τῶν ἡρώων τῶν τραγωδιῶν μὲ δικὲς τοὺς ἱστορικὲς καὶ πολιτικὲς καταστάσεις. Δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὴν περίπτωσι ἢ *Ἀνδρομάχη* νὰ διδάχτηκε καὶ στὴν Ἡπειρο, πιθανότατα στὴν κοιτίδα τῶν μυθολογικῶν αὐτῶν δοξασιῶν, στὴν Πασσαρῶνα. Γιὰ ἐνδείξεις σχετικὲς μὲ τὴν παρουσία τοῦ τραγικοῦ στὴν Ἡπειρο, καθὼς καὶ τὴ διδασκαλία τῆς *Ἀνδρομάχης* βλ. Δάκαρη 1954, 73, 77-78· Δάκαρη 1964, 89. Ν. Κατσικούδης, *Τὸ θέατρο στὴν ἀρχαία Ἡπειρο, Δωδώνη ΚΘ*, 2000, 170-171.

57. Burzacchini 1999, 130 σημ. 27-28. Ὡς πολεμικὴ θεὰ λατρευόταν ἢ Ἀρεία Ἀφροδίτη στὴ Σπάρτη, ὅπου διέθετε ναὸ κατασκευασμένο πίσω ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Χαλκιοίκου, καθὼς καὶ ξόανο, Πaus. III 15.10. Γιὰ τὴ θέσι τοῦ ἱεροῦ βλ. *BSA* 12, 1905-1906, 301-302. Ἡ ἔνοπλη Ἀφροδίτη χάριζε τὴ νίκη στοὺς ἀγῶνες καὶ στὴν Ἀκροκόρινθο, ὅπου ὑπῆρχε ναῖσκος τοῦ 5ου ἢ 4ου αἰ. π.Χ., Πaus. II 5.1.

58. Ὁ θεὸς τῆς καταγίδας λατρεύεται καὶ ὡς νεανικὸς θεὸς τοῦ πολέμου, ὁ κεραυνὸς τοῦ ὁποῖου παίρνει καὶ τὴ μορφὴ δόρατος ἢ ξίφους, βλ. σχετικὰ Cook, *Zeus* II 705.

προβολή του επιβάτη παράλληλα με το είδος των ζώων, τὰ ὅποια ζεύονται στὸ ἄρμα, ἐξαίρουν τὴ θεϊκὴ ἐπιβολὴ καὶ τονίζουν τὴν πολεμικὴ ιδιότητα τοῦ Ἄρειου Διός⁵⁹. Τὸ θεϊκὸ ὄχημα⁶⁰ καὶ ἡ θεϊκὴ «ἐπιφάνεια», σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴν ἐπιγραφικὴ μαρτυρία τοῦ ἀναγλύφου, ἀνακαλοῦν τὴν ἡρωικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀνάμειξη τῶν θεῶν στὶς ἀνθρώπινες δραστηριότητες⁶¹. Ἐπομένως, ἡ παρουσία τοῦ Διὸς ἀποτελεῖ εὐνοϊκὴ προοπτικὴ γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν Μολοσσῶν, τῶν ὁποίων ἔτσι προβάλλεται ἡ πολεμικὴ ἀρετὴ. Παράλληλα μετὰ τὴν αὔξηση τῶν μελῶν τοῦ Κοινοῦ τῶν Μολοσσῶν καὶ τῆς ἐδαφικῆς του ἐπικράτειας⁶² ὁ Ἄρειος Ζεὺς ἀναδεικνύεται σὲ αὐστηρὸ καὶ ἀδέκαστο κριτὴ, στὸν ἐπόπτη, κατὰ τὸν Πλούταρχο⁶³, τῶν ἐνόρκων ὑποσχέσεων μεταξὺ τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ λαοῦ⁶⁴. Ἔργο τοῦ βασιλέα ἦταν νὰ προστατεύει τὸν λαὸ του, καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν ἐνόρκων ὑποσχέσεων ἀποτελοῦσε ἓνα εἶδος συμβολαίου, κάτι ἀνάλογο δηλαδὴ μετὰ τὴ σχέση τῶν βασιλέων τῆς Σπάρτης καὶ τῶν Ἐφόρων, τῶν ἐκπροσώπων τῶν Σπαρτιατῶν⁶⁵. Αὐτὴ ἡ ἀλληλοδέσμευση ἐπέτρεψε, σύμφωνα μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη⁶⁶, τὴ μακροήμερευση τῆς βασιλείας τοῦ οἴκου τῶν Αἰακιδῶν. Ἔτσι, ὡς θεὸς τοῦ πολέμου καὶ ἐπόπτης τῶν ἐνόρκων ὑποσχέσεων ὁ Ἄρειος Ζεὺς ἔχει ὡς σύμβολο δύναμης τὸν κεραυνό⁶⁷. Ἡ κεφαλὴ πιθανῶς τοῦ Ἄρειου

59. Ἔτσι καλεῖται ὁ Ζεὺς Σωτήρ, Τροπαῖος, Στρατηγός. Μετὰ τὴν πολεμικὴ του ιδιότητα ἐτιμάτο ὡς Ἄρειος Ζεὺς στὴν Ἄλτιν τῆς Ὀλυμπίας, Chr. Kardara, *Olympia: Peirithoos Apollo or Zeus Areios?*, *AD* 25, 1970, A, 12 κέ., εἰκ. 1, πίν. 5· ἡ ἴδια, *Ἡ θρησκευτικὴ καὶ πολιτικὴ σημασία τῶν ἀετωμάτων τῆς Ὀλυμπίας* (Ἀθήνα 1978) 106-107, εἰκ. 59. Στὸν Πλατανιστᾶν τῆς Λακωνίας ἀναφέρεται ἱερὸ τοῦ Ἀχιλλέως, στὸν ὁποῖον ὀρκίζονταν οἱ ἐφηβοὶ κατὰ τὴν τέλεση τῶν ἀγῶνων. Ὡς ἰδρυτὴς τοῦ ἱεροῦ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Πανουσανία, *III* 20.8 ὁ Ἡπειρώτης Πράξ, ἀπόγονος τοῦ οἴκου τῶν Αἰακιδῶν, βλ. Δάκαρη 1964, 142 κέ.

60. Ἡ ἀρχαία λαϊκὴ παράδοση θεωροῦσε ὅτι ὁ κεραυνὸς ὑποδηλώνει τὴ βροντὴ ποὺ προκαλοῦσε τὸ ἄρμα τοῦ Διὸς, ἐνῶ ἡ ἀρχαία γραμματεία ταύτιζε ἐνίοτε τὸν κεραυνὸ μετὰ τὸ ἄρμα τοῦ θεοῦ, σχετικὰ βλ. Cook ὁ.π. 830 κέ.

61. Πὰ τὸ θέμα σχετικὰ βλ. D. Flückinger-Guggenheim, *Göttliche Gäste, Die Einkehr von Göttern und Heroen in der griechischen Mythologie* (1984) σποράδη.

62. Πρβ. α) τὴν ἐπιγραφὴ τῶν δέκα «δαμιουργῶν» κατὰ τὴν περίοδο 370-368 π.Χ., σχετικὰ Δ. Εὐαγγελίδης, Ψήφισμα τοῦ βασιλέως Νεοπτολέμου ἐκ Δωδώνης, *AE* 1956, 1-13, εἰκ. 1, καὶ β) τὴν ἐπιγραφὴ τῶν «συναρχόντων» πρὶν ἀπὸ τὸ 330 π.Χ., Δ. Εὐαγγελίδης, Τιμητικὸν ψήφισμα τῶν Μολοσσῶν ἐκ Δωδώνης, *Ἑλληνικά* 15, 1957, 247-55, ἡ ὅποια μαρτυρεῖ

τὴν αὔξηση τῶν μελῶν τοῦ κοινοῦ τῶν Μολοσσῶν. Πρόσθετη βιβλιογραφία γιὰ τὶς ἐπιγραφὰς αὐτὰς βλ. Κοντορίνη ὁ.π. (σημ. 5) 612-16.

63. Πλούτ. *Πύρρος* 5.5.

64. Κατὰ τὸν J. A. O. Larsen, *Greek Federal States. Their Institutions and History* (1968) 278, οἱ ἐνορκες ὑποσχέσεις μεταξὺ βασιλέως καὶ ὑπηκόων ἀνανεώνονταν κάθε χρόνο. Πρβ. H. Beck, *Polis und koinon. Untersuchungen zur Geschichte und Struktur der griechischen Bundestaaten in 4. Jahrhundert v. Chr.* (1997) 144. S. Funke, *Aiakiden Mythos und epeirotisches Königtum. Der Weg einer hellenischen Monarchie* (2000) 134. Τοὺς βασιλεῖς τῶν Μολοσσῶν καὶ τῶν Μακεδόνων ἤλεγχαν οἱ συνελύσεις τῶν πολεμιστῶν, βλ. M. B. Σακελλαρίου, *Πόλις. Ἐνας τύπος ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κράτους* (1999, ἑλλην. μετάφρ.) 22.

65. Σακελλαρίου ὁ.π. 51.

66. Ὁ Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* V 11, 1313a 19-24, μνημονεύει τὶς περιορισμένους ἐξουσίες τοῦ βασιλέως τῶν Μολοσσῶν: Διὰ γὰρ τοῦτο (δηλ. διὰ τὸ βασιλείαν ἀγειν ἐπὶ τὸ μετριώτερον) καὶ ἡ περὶ Μολοσσῶν πολὺν χρόνον βασιλεία διέμεινεν. Πρβ. P. Franke, *Alt-Epirus und das Königtum der Molosser* (1955) 30 κέ.

67. Πὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ κεραυνοῦ στὴν Ἡπειρο βλ. Βλαχοπούλου-Οἰκονόμου ὁ.π. 205, σημ. 17 (μετὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία).

Διὸς στεφανωμένη με κότινο εἰκονίζεται στὸν ἐμπροσθότυπο χάλκινων νομισμάτων τῆς Ἑπειρωτικῆς Συμμαχίας, τὰ ὁποῖα κόπηκαν τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Πύρρου (297-270/65 π.Χ.), ἐνῶ στὸν ὀπισθότυπο παριστάνεται ὁ κεραυνός⁶⁸. Ἐπομένως, ἡ πηγὴ ἔμπνευσης τοῦ καλλιτέχνη γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων σχετίζεται πιθανότατα με τὴν προφορική παράδοση τῶν Μολοσσῶν καὶ πρόκειται γιὰ μιὰ τοπικὴ ἰδιαιτερότητα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ἐὰν δεχθοῦμε τὴν προταθεῖσα χρονολόγηση τῆς ἀνάγλυφης σύνθεσης στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., τότε εἶναι δυνατὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ μνημεῖο εἶναι σὲ δευτέρη χρήση, ὅπως μᾶς ὑποδεικνύει καὶ ἡ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς. Ἡ πιθανότητα τὸ ἀνάγλυφο νὰ χρησιμοποιήθηκε ἐκ νέου στὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τοῦ χαρακτῆ νὰ ἀναμείξει παλαιότερες με νεότερες μορφές ψηφίων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο ἐνεστώτα διίπταται τῆς ἐπιγραφῆς⁶⁹. Ἄλλωστε, ἡ θέση ὅπου ἔγινε ἡ χάραξη τῆς ἐπιγραφῆς ἀποτελεῖ ἕναν ἀκόμη ἰσχυρὸ λόγο γιὰ τὴν πρότασή μας. Τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς ὑπογραμμίζει τὸν ρεαλισμὸ τῆς παράστασης.

Τέλος, ἡ ἐπίκληση τῆς πρωτογενοῦς πολεμικῆς ιδιότητος τοῦ Ἄρειου Διὸς ἐξηγεῖται προφανῶς καὶ ἀπὸ ἱστορικοὺς λόγους, ἀφοῦ γύρω στὸ 232 π.Χ. καταλύεται ἡ δυναστεία τῶν Αἰακιδῶν⁷⁰ καὶ ἐπομένως θὰ ἦταν παράδοξη ἡ ἐπίκληση τοῦ Διὸς ποὺ ἐπιτηρεῖ τὴν ἀνταλλαγὴ ὄρκων μεταξὺ βασιλέως καὶ ὑπηκόων⁷¹.

Ἴσως, ὡς ἰσχυρὸς λόγος γιὰ τὴν ἐπαναχρησιμοποίηση τοῦ μνημείου πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ εἰσβολὴ τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Ἑπειρωτῶν στὸν Θέρμο τῆς Αἰτωλίας, οἱ ὁποῖοι ἀνταπέδωσαν τὶς καταστροφές τῶν Αἰτωλῶν στὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης. Πράγματι, παρόδηση τοῦ τοπικοῦ λατρευτικοῦ ὕμνου πρέπει νὰ ἀποτελεῖ ὁ περιφερόμενος στίχος τοῦ ποιητῆ Σάμου ὁρᾶς τὸ δῖον οὐ βέλος διέπτατο;⁷², τὸν ὁποῖον ἀνέγραφαν στοὺς τοίχους τῶν οἰκοδομημάτων οἱ στρατιῶτες τοῦ Φιλίππου Ε' κατὰ τὴν εἰσβολή τους στὸν Θέρμο τὸ 218 π.Χ.⁷³

Χωρὶς τὴν πλήρη μελέτη τῶν οἰκοδομημάτων τῆς ἀκρόπολης καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Πασσαρῶνος⁷⁴ δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ τεκμηριωθεῖ μιὰ ὀλοκληρωμένη πρόταση χρήσης τοῦ μνημείου. Ἡ ἀποκάλυψη σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη⁷⁵ τῶν ἐρειπίων ἑνὸς ναοῦ με πρόναο καὶ σηκό⁷⁶, τοῦ μοναδικοῦ περιπτέρου ναοῦ στὴν κεντρικὴ Ἑπειρο, καθὼς

68. P. Franke, *Die antiken Münzen von Epirus* (1911) 116 κέ., ὁμάδες II-III.

69. Burzacchini 1999, 132. Ὁ ρηματικὸς τύπος διίπταται εἶναι ὑστερότερος τοῦ διαπέτομαι. Βλ. Lidell-Scott στὸ λ.

70. Πὰ τὸ θέμα βλ. P. Cabanes, *L'Épire, de la mort de Phyrros à la conquête romaine (272-167 av. J.-C.)* (1976) 195 κέ.

71. Βλ. σημ. 63.

72. Δάκαρη 1954, 71-72.

73. Αὐτόθι 70-73· Δάκαρη 1980, 31-32.

74. Πὰ τὴν ταύτιση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Πασσαρῶνος βλ. Δάκαρη 1954, 63 κέ.

75. Στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. φαίνεται ὅτι περιτεχνίστηκε ἡ ἀκρόπολη τῆς Πασσαρῶνος, πιθανῶς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Θαρύπα, σχετικὰ γιὰ τὸ θέμα βλ. Δάκαρη 1954, 55 κέ. Πὰ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στὴν ἀκρόπολη τοῦ Μεγάλου Γαρδικιοῦ βλ. Κων. Ζάχο, *ΑΔ* 48, 1993, 262-267.

76. Χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., πυρπολήθηκε τὸ 167 π.Χ. ἀπὸ τὸν Αἰμίλιο Παῦλο καὶ

καὶ τῶν λειψάνων ἐνὸς βωμοῦ στὰ ἀνατολικά τοῦ ναοῦ, δικαιολογοῦν τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἀνάγλυφο ἦταν ἀνάθημα⁷⁷ στὸ ἐπίσημο ἱερὸ τῶν Μολοσσῶν. Τὸ περιεχόμενο τῆς παράστασης τονίζει πρωτίστως τὴν πολεμικὴ ἰδιότητα τοῦ Διὸς ποὺ ἐπικαλεῖται γιὰ προστασία ὁ ἀναθέτης τοῦ μνημείου, γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ ὁποίου δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΤΣΙΚΟΥΔΗΣ

ἐπισκευάστηκε κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, σχετικὰ βλ. Δ. Εὐαγγελίδη, *ἩπΧρον.* 1935, 260-64· τοῦ ἰδίου, *ΠΑΕ* 1952, 306 κέ.

77. Τὰ βάθρα ἀγαλμάτων, ὁ κορμὸς ἀνδριάντα Ρωμαίου αὐτοκράτορα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. μεγαλύτερος τοῦ φυσικοῦ (πιθανῶς εἰκονίζει τὸν Ἄδριανὸ ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴ Δωδώνη τὸ 132 μ.Χ.), τὰ ὁποῖα βρέθηκαν κοντὰ στὸν ναὸ μαρτυροῦν γιὰ τὸν σεβασμὸ ποὺ ἀπολάμβανε τὸ ἱερὸ ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, Δ. Εὐαγγελίδης, *ἩπΧρον.* 1935, 261-64. Ἰ. Βοκοτοπούλου, *Ὁδηγὸς Μουσείου Ἰωαννίνων* (1973) 91 εἰκ. 38. Πὰ τὰ ἀναθηματικά ἀνάγλυφα, τὴν ἀρχιτεκτονικὴ

τους ἄρθρωση καὶ ζητήματα εἰκονογραφίας βλ. U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs* (1960)· G. Neumann, *Probleme des griechischen Weihreliefs* (1979). Πὰ τὴ σημασία τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων καὶ τὴ θέση τους στὰ ἀρχαῖα ἱερὰ βλ. F. T. van Straten, *Votives and Votaries in Greek Sanctuaries*, *Entretiens sur l'Antiquité Classique (Fondation Hardt) XXXVII: Le sanctuaire grec* (Vandoeuvres-Genève 1990) 248-50, 254-64· τοῦ ἰδίου, *Gifts for the Gods*, στὸ H. S. Versnel (ἐπιμ.), *Faith, Hope and Worship. Aspects of Religious Mentality in the Ancient World* (Leiden 1981) 65-151.

ΚΑΛΑΘΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ Δ ΤΟΥ ΥΚ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΑΚΡΩΤΗΡΙ ΘΗΡΑΣ¹

Τὰ καλάθια πὸν βρέθηκαν στὸ δωμάτιο 18 τοῦ συγκροτήματος Δ ἦταν ἀρκετὰ γιὰ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ἐξαιρετικὴ ἢ καλαθοπλεκτικὴ παραγωγὴ τῆς ΥΚ Θήρας. Βεβαίως τὰ καλάθια αὐτὰ δὲν σώθηκαν ἀνέπαφα, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀπανθρακωμένα, ὥστε νὰ συνιστοῦν ἄμεση ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία γιὰ τὸν τρόπο ἄσκησης τῆς καλαθοπλεκτικῆς τέχνης στὸ Ἀκρωτήρι. Ἀποτυπώθηκαν ὁμως στὸ χῶμα. Οἱ συντηρητὲς μὲ ἰδιαίτερη προσοχὴ καὶ φροντίδα στερέωσαν αὐτὰ τὰ ἀποτυπώματα, τὰ ὁποῖα στὴ συνέχεια φωτογραφήθηκαν, σχεδιάσθηκαν καὶ τώρα ἀποτελοῦν ἀντικείμενο μελέτης μας. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἔμμεσες μαρτυρίες, λόγῳ τοῦ πλήθους τους, μόνον εὐκαταφρόνητες δὲν εἶναι.

Τὰ καλάθια στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ἡ μελέτη ἦρθαν στὸ φῶς κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν πὸν ἔγιναν στὸ συγκρότημα Δ τὸ 1994 καὶ τὸ 1995. Καὶ στὸ παρελθὸν ὁμως τὸ συγκρότημα Δ εἶχε δώσει δείγματα καλαθοπλεκτικῆς τέχνης. Στὸ δωμάτιο 2, στὸ ὁποῖο βρέθηκε καὶ ἡ κλίνη, ὁ Σπ. Μαρινᾶτος² εἶχε ἐντοπίσει «ἀποτύπωμα πλέγματος, ἴσως καλᾶθου ἢ τεμάχιον ζεμπιλίου». Ἐπίσης, στὸ νότιο ἰσόγειο τοῦ πολυθύρου στὸ δωμάτιο 1 εἶχε βρεθεῖ μία σπυρὶς μὲ τομὴ ἐλλειπτικὴ καὶ πλέξη ἐλικοειδῆ³. Τὰ δύο αὐτὰ εὐρήματα ἀποτελοῦσαν μέχρι τὸ 1994, μαζί μὲ ὀρισμένα ἄλλα ἀπὸ διάφορα σημεῖα τοῦ οἰκισμοῦ (Μυλώνα, Δυτικὴ οἰκία), τοὺς λίγους, ἀψευδεῖς μάρτυρες μιᾶς τέχνης πὸν φαίνεται πὸς ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν οἰκονομία τοῦ νησιοῦ. Τίποτα δὲν προμήνυε πὸς μερικὰ χρόνια ἀργότερα ἕνας σημαντικὰ μεγάλος ἀριθμὸς παρόμοιων δειγμάτων θὰ ἐντοπίζονταν στοὺς δύο χώρους α καὶ β τοῦ δωματίου 18 τοῦ συγκροτήματος Δ.

ΧΩΡΟΣ 18α

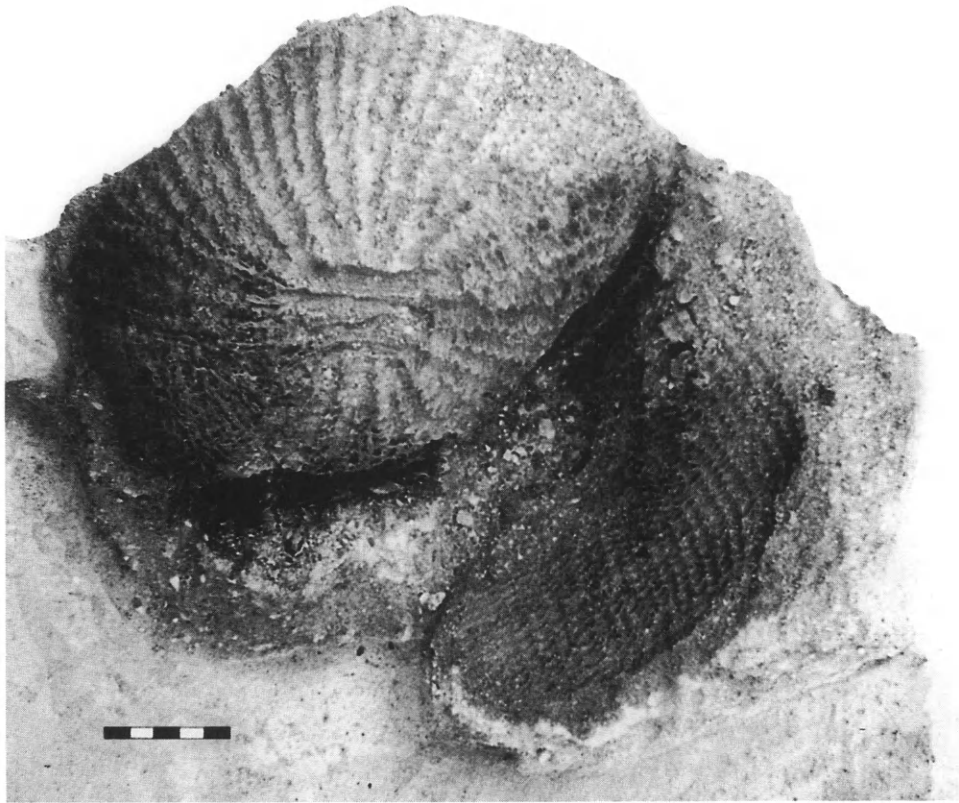
Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1994 δεκαεπτὰ πλεκτὰ ἀντικείμενα, μικροῦ ἢ μεγάλου μεγέθους, ἦρθαν στὸ φῶς, κυρίως μέσα ἀπὸ πίθους πὸν βρέθηκαν σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ χώρου αὐτοῦ.

1. Εὐχαριστῶ ἰδιαίτερα τὸν διευθυντὴ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου καθηγητὴ κ. Χρῆστο Ντούμα γιὰ τὴν ἄδεια μελέτης καὶ δημοσίευσης τῶν πλεκτῶν σκευῶν ἀπὸ τὸ δωμ. Δ18. Ἐπίσης τὴν καθηγήτρια κ. Νάγια Σγουρίτσα, πὸν διάβασε καὶ σχολίασε

τὸ χειρόγραφο μου καὶ τὸν κ. Ἀνδρέα Κοντονή γιὰ τὰ ἐξαιρετικὰ σχέδια τῶν καλάθων καὶ πανεριῶν.

2. *Excavations at Thera IV* (Athens 1971) 24.

3. Χρ. Ντούμας, *ΠΑΕ* 1975, 212-229.

Είκ. 1. Δωμάτιο Δ18α. Αποτύπωμα πλεκτού σκεύους MO1 από τον πίθο A106.

1. Πλεκτά σκεύη εντός του πίθου A106

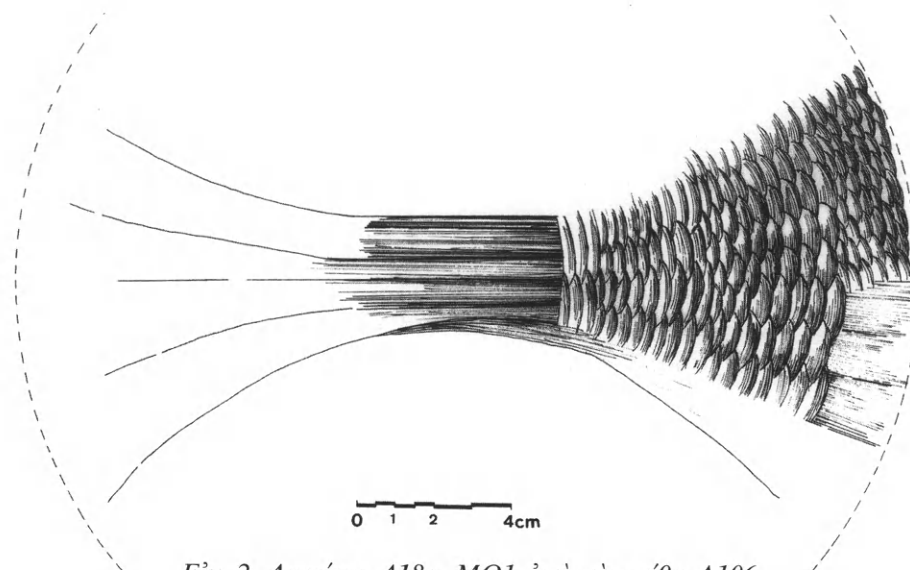
Μέσα στον μεγάλο, γραπτό πίθο A106 βρέθηκαν δύο πλεκτά σκεύη (MO1, MO2), μικρά, ήμισφαιρικά, με επίπεδη ή κυρτή βάση και πλευρά ελαφρώς ανοικτά. Πρόκειται, κατά πάσαν πιθανότητα, για καλάθια ή μικρά κάμιστρα, που βρέθηκαν πολύ κοντά το ένα στο άλλο, με αντίθετη μεταξύ τους κατεύθυνση.

α. MO1 (είκ. 1-2)

Διάμ. σωζ. τμήματος 0.23 μ. περίπου· ύψ. 0.4 μ. περίπου.

Βρέθηκε στη ΒΑ. πλευρά του πίθου A106. Σώθηκε ό πυθμένας και μέρος των τοιχωμάτων του καλάθιου. Διακρίνεται πολύ καλά η πλέξη και κυρίως η αρχή της, δηλαδή το πλέξιμο του πυθμένα. Ός τεχνική πλέξης χρησιμοποιήθηκε η άπλη διαπλοκή.

Ό πλέξη του πυθμένα του καλάθιου στηρίχθηκε σε όκτώ στημόνια, τοποθετημένα ανά τέσσερα σε σχήμα σταυρού. Τό κάθε στημόνι θά πρέπει νά τό άπετέλεσαν όκτώ στελέχη κάποιου φυτού, τό όποίο δέν έχει ακόμα ταυτισθεί με συγκεκριμένο είδος από τό σύνολο τών φυτών που γνωρίζουμε ότι χρησιμοποιήθηκαν για τήν κατασκευή πλεκτών σκευών⁴.

Εἰκ. 2. Δωμάτιο Δ18α. ΜΟ1 ἀπὸ τὸν πίθο Α106.

Γύρω ἀπὸ τὰ στημόνια πλέχτηκαν τὰ ὑφάδια μὲ τὸν ἐξῆς τρόπο. Ἀρχικὰ ὁ καλάθοπλέκτης θὰ πρέπει νὰ λύγισε ἓνα μακρὸ ὑφάδι στὰ δύο καὶ νὰ ἔπιασε μ' αὐτὸ ἓνα στημόνι. Στὴ συνέχεια ἔπιασε τὶς δύο ἐλεύθερες ἄκρες τοῦ ὑφადιοῦ καὶ ἄρχισε νὰ τὶς διαπλέκει γύρω ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἑπτὰ στημόνια σχηματίζοντας ἔτσι τοὺς τρεῖς πρώτους πλεκτοὺς γύρους. Κατόπιν χώρισε τὰ ὀκτῶ στελέχη τοῦ κάθε στημονιοῦ στὰ δύο (ἐπομένως δημιούργησε δεκαἕξι στημόνια) καὶ συνέχισε νὰ πλέκει τὰ ὑφάδια γύρω ἀπὸ τὰ στημόνια γιὰ ἑννέα περίπου γύρους. Καὶ πάλι τὰ τέσσερα στελέχη τοῦ κάθε στημονιοῦ χωρίσθηκαν στὰ δύο (ἄρα δημιουργήθηκαν τριάντα δύο στημόνια) καὶ ὁ καλάθοπλέκτης συνέχισε νὰ διαπλέκει τὰ ὑφάδια γύρω ἀπὸ τὰ στημόνια γιὰ ἑννέα γύρους. Στὸ τέλος χωρίσθηκαν καὶ τὰ τελευταῖα δύο στελέχη τοῦ κάθε στημονιοῦ ἀνὰ ἓνα (τὰ στημόνια ἔγιναν τώρα ἐξήντα τέσσερα) καὶ συνεχίσθηκε ἡ διαπλοκὴ τῶν ὑφαδιῶν γύρω τους μέχρι τὸ χεῖλος, τὸ ὁποῖο δὲν σώθηκε. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ πλέξης, καθὼς ἀνοίγει ἡ περιφέρεια τοῦ καλάθιοῦ, ἡ πλέξη γίνεται ὄλο καὶ πιὸ λεπτὴ καὶ σφιχτὴ καὶ τὸ καλάθι παρουσιάζεται ἰδιαίτερα ἐπιμελημένο.

β. ΜΟ2 (εἰκ. 3)

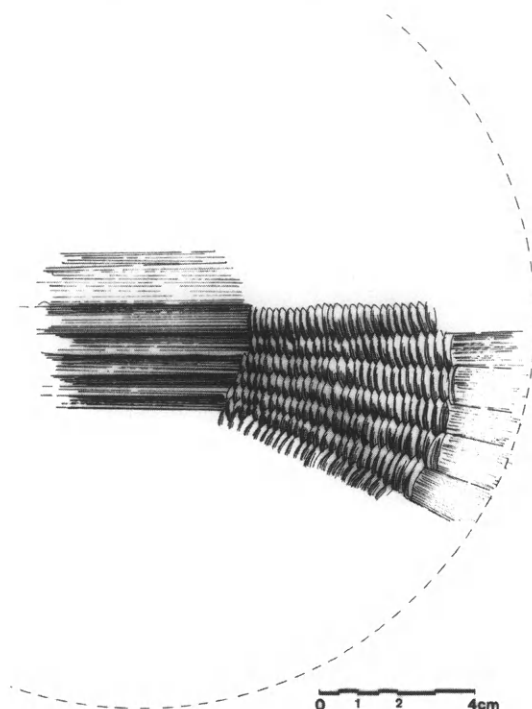
Διάμ. σωζ. τμήματος 0.20 μ. περίπου· διάμ. βάσης 0.5 μ.· ὕψ. 0.3-0.4 μ. περίπου.

Βρέθηκε στὴ ΝΔ. πλευρὰ τοῦ πίθου Α106. Καὶ γι' αὐτὸ τὸ καλάθι χρησιμοποιήθηκε ὡς τεχνικὴ πλέξης ἢ ἀπλὴ διαπλοκὴ τῶν ὑφαδιῶν γύρω ἀπὸ ὀκτῶ στημόνια, πὺ τὸ καθένα ἀπετελεῖτο ἀπὸ ὀκτῶ στελέχη. Τὰ στημόνια τοποθετήθηκαν σὲ σχῆμα σταυροῦ.

Ἡ βασικὴ διαφορὰ τοῦ ΜΟ2 ἀπὸ τὸ ΜΟ1 ἔγκειται στὸ γεγονός πὺς ἐδῶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἕως τὸ τέλος τὰ ὑφάδια διαπλέχθηκαν γύρω ἀπὸ ἓνα σταθερὸ ἀριθμὸ στημονιοῶν.

4. Τὸ εἶδος τοῦ φυτοῦ ἴσως μπορέσει νὰ ταυτίσει ἡ κ. Nikolien Bottema τοῦ Πανεπιστημίου Groningen,

ἢ ὁποῖα μελετᾶ ἤδη τὰ εὐρήματα ἀπὸ ἀπανθρακωμένο ξύλο τῆς Δυτικῆς Οἰκίας.

Είκ. 3. Δωμάτιο Δ18α. Αποτύπωμα πλεκτού σκεύους MO2 από τον πίθο Α106.

Ἡ πλέξη εἶναι λεπτή καὶ σφιχτή, πολὺ περισσότερο μάλιστα ἀπὸ αὐτὴ τοῦ MO1, καὶ ἡ ἐμφάνιση τοῦ καλάθιοῦ ἰδιαίτερα προσεγμένη.

2. Πλεκτὰ σκευὴ ἐντὸς τοῦ πίθου Α164⁵

MO3 (εἰκ. 4)

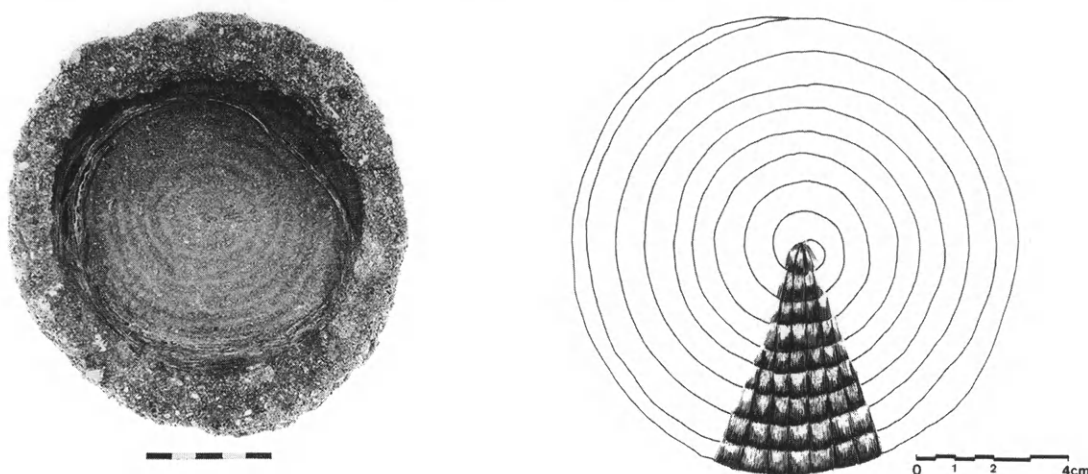
Διάμ. πυθμένα 0.12 μ. περίπου.

Σώθηκε ὁ πυθμένας, καθὼς καὶ ἐλάχιστο τμήμα τοῦ κάτω μέρους τῶν πλευρῶν. Τὰ διασωθέντα τμήματα τοῦ μικροῦ αὐτοῦ σκεύους (σπυρίς ἢ καλάθακι;) ἦταν ἀρκετὰ γιὰ νὰ μᾶς δείξουν μὲ κάθε λεπτομέρεια τὴν τεχνικὴ πλέξης ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν κατασκευὴ του. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐλικοειδῆ τεχνικὴ, τύπου I.

Συγκεκριμένα, ὁ τεχνίτης ἔφτιαξε μιὰ δέσμη ἀπὸ χόρτα, τὴν ὁποία ἄρχισε νὰ τυλίγει ἐλικοειδῶς (νὰ τὴ γυρίζει δηλαδὴ σὰν σπείρα γύρω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της) χρησιμοποιών-

5. Ὁ πίθος Α164 ἦταν πολὺ μεγάλος, μὲ ὀριζόντιες λαβές, διάμετρο στομίου 45.5 ἐκ. καὶ περιχέλιωμα 4.5 ἐκ. Περιεῖχε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δεκατρία πλεκτὰ σκευὴ, σχοινί, ὀστέινα ἐπιθέματα καὶ τρία ἀγκίστρια

μικρά, ὕψ. 0.16, 0.20 καὶ 0.22 μ., λεπτά, πάχ. 1-1.5 χιλ. μὲ δόντι (τόπι) στὴ μία ἄκρη καὶ πεπλατυσμένη τὴν ἄλλη μὲ ἴχνη δεσίματος.

Εἰκ. 4. Δωμάτιο Δ18α. Αποτύπωμα πλεκτοῦ σκεύους ΜΟ3 ἀπὸ τὸν πίθο Α164.

τας ὡς ταινία περιτύλιξης, γιὰ νὰ κρατᾶ τὴ δέσμη στὴ θέση της, κάποιο χόρτο ἢ κλωστή. Ἡ ταινία περιτύλιξης, καθὼς περνοῦσε γύρω ἀπὸ τὴ δέσμη, ἔπιανε καὶ λίγα χόρτα ἀπὸ τὴ δέσμη πού προηγείτο.

Ἐννέα πλεκτοὶ γύροι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, συνιστοῦν τὸν στρογγυλὸ πυθμένα τῆς σπυρίδος ἢ τοῦ καλάθιου καὶ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα ἀρχίζει, πάντα ἐλικοειδῶς, ἡ πλέξη τῶν πλευρῶν, πού δὲν διαφέρει ἀπὸ τὸν πυθμένα, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὸ ὅτι ἀντὶ κάθε γύρος νὰ πιάνεται δίπλα στὸν προηγούμενο, πιάνεται ἐπάνω του.

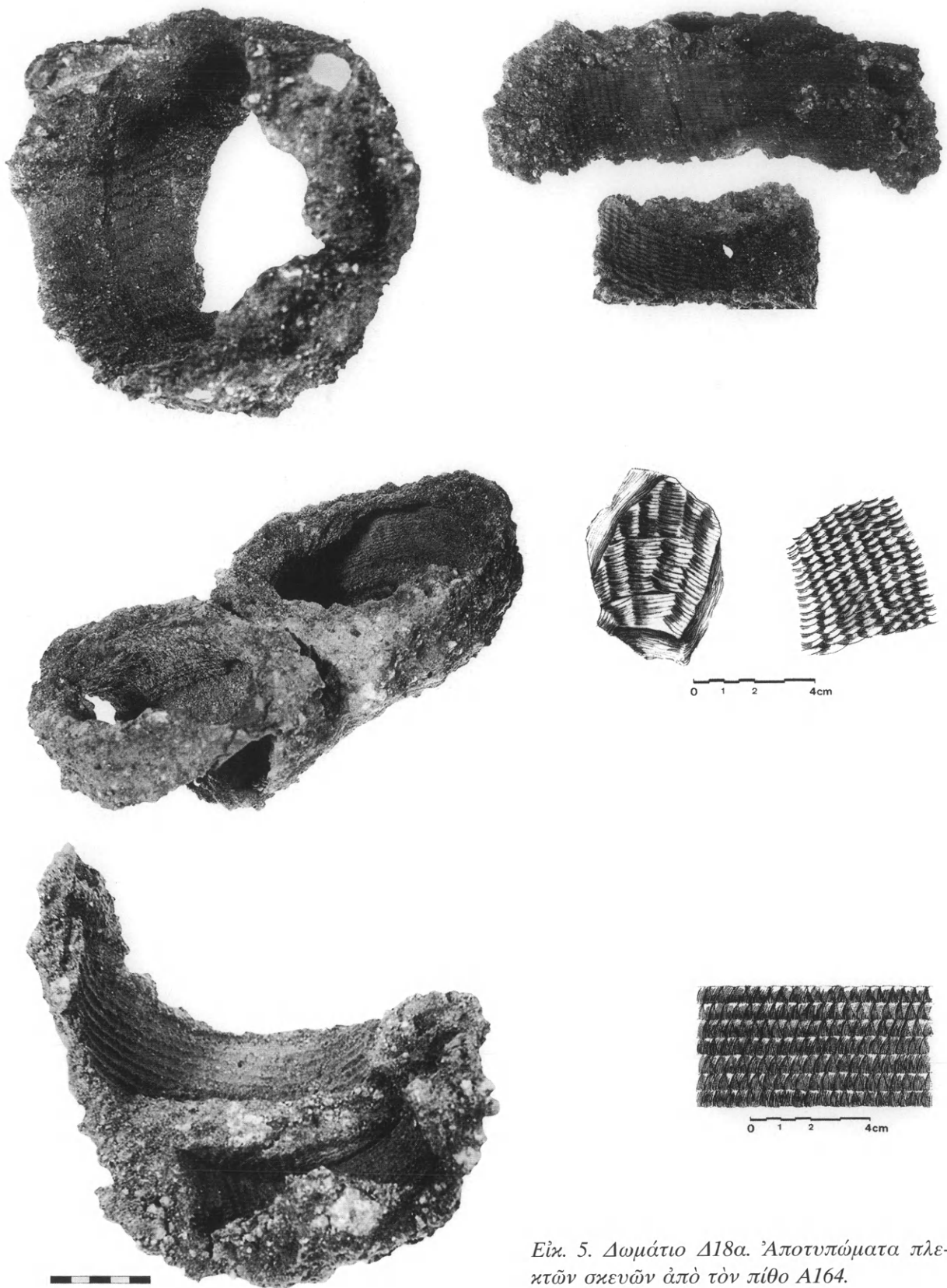
Ἡ ἀφαίρεση ἀπὸ τὸν πίθο Α164 τοῦ πλεκτοῦ σκεύους ΜΟ3 ἀποκάλυψε τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων πλεκτῶν σκευῶν στὸ ἐσωτερικὸ του (εἰκ. 5). Ἡ ὀλοκλήρωση τοῦ καθαρισμοῦ του ἔφερε στὸ φῶς δώδεκα καλάθια ἢ κάνιστρα, διαμ. ἀπὸ 0.10 ἕως 0.15 μ., πολὺ κοντὰ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, πού παρουσίαζαν τουλάχιστον δύο τεχνικὲς πλέξης, τὴν ἀπλὴ διαπλοκὴ καὶ τὴν ἐλικοειδὴ τεχνικὴ. Ὅκτῶ φαίνεται πὼς εἶχαν κατασκευασθεῖ μὲ ἀπλὴ διαπλοκὴ ἢ μὲ συνδυασμὸ ἀπλῆς καὶ διαγώνιας διαπλοκῆς (γιὰ τὴ διαφορὰ τους βλ. πιὸ κάτω) καὶ τὰ ὑπόλοιπα τέσσερα μὲ ἐλικοειδὴ τεχνικὴ, ὅπως καὶ τὸ ΜΟ3, πού προήλθε ἀπὸ τὸν ἴδιο μὲ αὐτὰ πίθο. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὅλων τῶν σκευῶν ἡ πλέξη ἦταν λεπτή, σφιχτὴ καὶ προσεγμένη.

Τὰ καλάθια ἢ κάνιστρα σώζουν εἴτε μόνο τὸν πυθμένα, εἴτε μόνο τὰ πλευρά, εἴτε καὶ τὸν πυθμένα καὶ τὰ πλευρά.

3. Πλεκτὸ σκεῦος ἐντὸς τοῦ πίθου Α206

Ἡ ἀφαίρεση ἑνὸς ὀστράκου ἀπὸ τὸν πίθο Α206 ἀποκάλυψε κυκλικὸ ἀποτύπωμα, σωζόμενο κατὰ ἓνα τμήμα, πλεκτοῦ σκεύους, πιθανότατα καλάθιου, ἀκτίνας 0.20 μ.

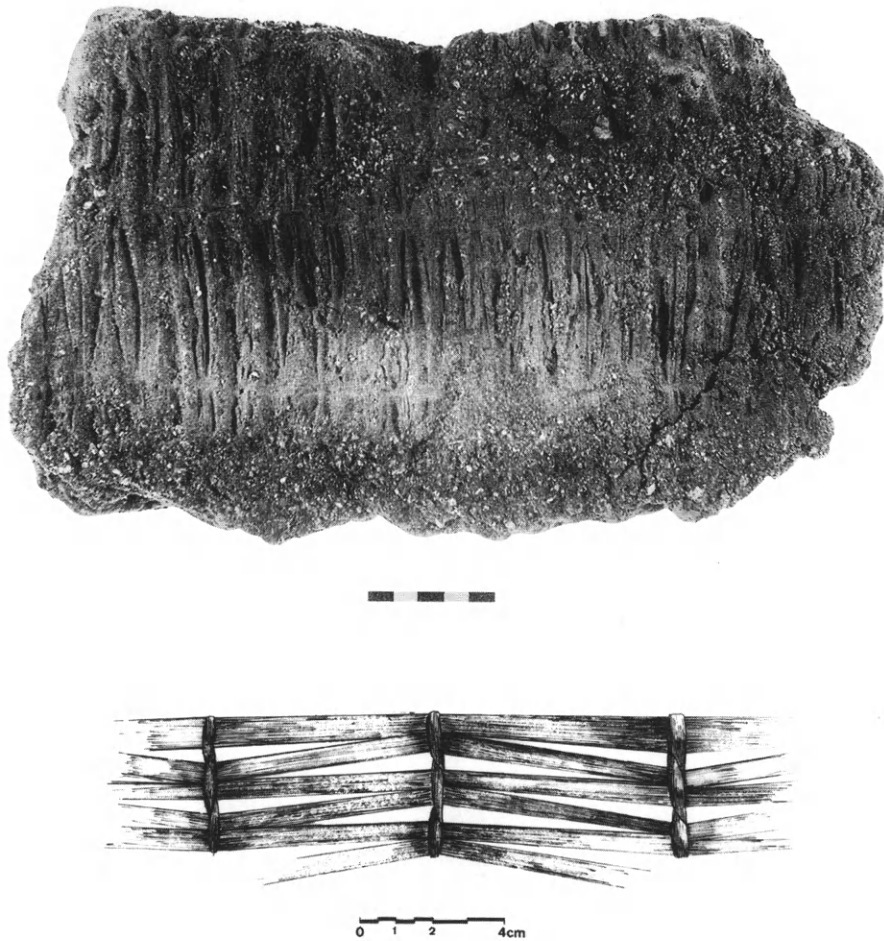
Τὸ καλάθι φαίνεται πὼς ἦταν πλεγμένο μὲ ἐλικοειδὴ τεχνικὴ τύπου I. Καὶ σ' αὐτὸ ἡ πλέξη ἦταν σφιχτὴ καὶ ἐπιμελημένη.

Εἰκ. 5. Δωμάτιο Δ18α. Ἀποτυπώματα πλεκτῶν σκευῶν ἀπὸ τὸν πίθο Α164.

4. Καλαθούνα ἐπὶ τοῦ δαπέδου (εἰκ. 6)

Στὸ ΒΑ. τμήμα τῆς τομῆς τοῦ Δ18α, στὸ μέσον περίπου τοῦ μήκους του, ἐντοπίσθηκαν δύο μεγάλα καὶ πολλὰ μικρότερα τμήματα ἀπὸ μιὰ καλαθούνα (μεγάλο καλάθι), ὕψ. περίπου 1 μ. καὶ πλάτ. 0.60 μ., πὺν ἀκουμποῦσε στὸ δάπεδο. Ἐντὸς τῆς βρέθηκαν ἕνα ξύλινο κιβώτιο, διαστ. 0.30×0.43 μ., πὺν περιεῖχε χάλκινα ἀντικείμενα, ἕνα τρίγωνο, καθῶς καὶ ἕνα ἀλαβάστρινο ρυτὸ σὲ σχῆμα αὐγοῦ στρουθοκαμήλου.

Εἰκ. 6. Δωμάτιο Δ18α. Ἀποτύπωμα καλαθούνας ἐπὶ τοῦ δαπέδου.

Ἡ καλαθούνα ἦταν κατασκευασμένη μὲ καλάμια πὺν χρησιμοποιήθηκαν ὡς στημόνια καὶ μὲ σχοινὶ δίκλωνο ἢ ἴσως τρίκλωνο πὺν ἀποτελέσει τὸ ὑφάδι, τὸ ὁποῖο πλέχτηκε γύρω ἀπὸ τὰ καλάμια μὲ τεχνικὴ πλέξης τὴν ἀπλὴ διαπλοκὴ μὲ σχισμὴ (παραλλαγὴ τῆς ἀπλῆς διαπλοκῆς).

Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν τεχνικὴ κάθε στημόνι χωρίζεται στὰ δύο. Τὰ δύο ὑφάδια δια-

πλέκονται κανονικά γύρω από κάθε στημόνι στον πρώτο γύρο. Στον δεύτερο γύρο τα στημόνια σχίζονται στα δύο δημιουργώντας ζευγάρια και τα ύφάδια διαπλέκονται πιάνοντας το μισό στημόνι από το πρώτο ζεύγος και το άλλο μισό από το δεύτερο ζεύγος. Στη συνέχεια διαπλέκονται πιάνοντας το άλλο μισό στημόνι από το δεύτερο ζεύγος και το μισό στημόνι από το τρίτο ζεύγος κ.ο.κ. Η πλέξη συνεχίζεται κατά τον ίδιο τρόπο και η τελική εικόνα παρουσιάζει καλαίσθητο αποτέλεσμα, καθώς σχηματίζονται τριγωνικά ανοίγματα που δίνουν την εντύπωση «κερήθρας».

Στην περίπτωση της καλαθούνας που παρουσιάζουμε η πλέξη ήταν άραιή (το διάστημα που αφέθηκε ανάμεσα στα ύφάδια ήταν περίπου 6 εκ.) και ως εκ τούτου είμαστε σε θέση να διακρίνουμε με μεγάλη ευκολία την τεχνική.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Επισημάναμε παραπάνω την επιμέλεια με την οποία φαίνεται πως κατασκευάστηκαν τα πλεκτά σκεύη. Αν εξαιρέσουμε την καλαθούνα, που περιείχε διάφορα αντικείμενα και η οποία δεν μπορεί να συγκριθεί λόγω διαστάσεων με τα υπόλοιπα πλεκτά σκεύη που βρέθηκαν μέσα στους πίθους, όλα τα καλαθάκια ή κάνιστρα, είτε είχαν κατασκευασθεί με τεχνική άπλης διαπλοκής είτε με έλικοειδή τεχνική, παρουσιάζουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: πλέξη λεπτή, σφιχτή και ιδιαίτερα προσεγμένη. Θα μπορούσε να πει κανείς πως τα καλάθια ή κάνιστρα ήταν αξιοσημείωτα.

Προκύπτει όμως το ερώτημα: Τί γύρευαν τα πλεκτά αυτά σκεύη μέσα στους πίθους; Βεβαίως η εύρεση μικρών καλαθιών μέσα σε πίθους δεν αποτελεί νεωτεριστικό στοιχείο στον οικισμό του Άκρωτηρίου. Ίχνη τριών απανθρακωμένων καλαθιών εντοπίστηκαν μέσα σε πίθους στο δωμάτιο 5 της Δυτικής οικίας⁶. Τα καλάθια αυτά κατά πάσαν πιθανότητα είχαν χρησιμοποιηθεί ως σκεύη μέτρησης του καρπού που περιείχαν οι πίθοι.

Είναι γνωστό, μετά την ανάγνωση της μυκηναϊκής λέξης *ka-ra-to* και του ιδεογράμματος *155 σε πινακίδες των Μυκηνών⁷, πως ο κόλαθος δεν αποτελούσε ένα απλό είδος μεταφορικού δοχείου⁸. Αντιθέτως, πρόκειτο για κάποιο μέτρο για τον υπολογισμό του περιεχομένου διαφόρων αγγείων.

Διάφορα πλεκτά δοχεία που χρησιμοποιήθηκαν για μέτρηση ξηρών καρπών ή δημητριακών είναι γνωστά από την αρχαιότητα. Π.χ. ο κόφινος, που χρησίμευε ως μέτρο

6. Τα καλάθια αυτά που βρέθηκαν μέσα στους πίθους με αρ. κατ. 4918, 4209 και 4303 τα μελέτησε η Ίρις Τζαχίλη.

7. Όπως προέκυψε από έρευνες (A. Sacconi, A proposito dell'ideogramma *155 della Lineare B, *Πρακτικά I Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο 1971, 1973, 477-481*), η μυκηναϊκή λέξη *ka-ra-to* και το

ιδεόγραμμα *155, που απαντούν σε δύο από τις επτά πινακίδες με τα άρωματικά ή καρυκεύματα της σειράς Ge των Μυκηνών, την Ge 602 και την Ge 603, ταυτίζονται.

8. L. R. Palmer, *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts* (1969) 273.

σιτηρῶν⁹, ὁ φορμὸς, ποὺ ἦταν ἰσοδύναμος μὲ τὸν μέδιμνο¹⁰, καὶ ὁ τάλαρος, μέσα στὸν ὁποῖο ἐτοποθετεῖτο ζυγισμένη ἢ πρώτη ὕλη ποὺ ἢ κεντρικὴ ἐξουσία παρέδιδε σὲ ἐξαρτημένους ἀπὸ αὐτὴν ἐργαζομένους, οἱ ὁποῖοι ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἐπιστρέψουν σ' αὐτὴν ἕναν προκαθορισμένο ἀριθμὸ ἐπεξεργασμένων προϊόντων¹¹.

Ἀλλὰ καὶ στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα ἐχρησιμοποιοῦντο μέχρι πρόσφατα διάφορα πλεκτὰ δοχεῖα ὡς μονάδες μέτρησης: τὸ *μουζουροκάλαθο* καὶ τὸ *ἀξάι* στὴν Κρήτη γιὰ τὴ μέτρηση σιτηρῶν, τὸ *πινάκι* στὴν Κάρπαθο γιὰ τὴ μέτρηση τῶν δημητριακῶν καὶ τῶν ὀσπρίων καὶ στὴ Μύκονο γιὰ τὴ μέτρηση τοῦ ἀσβέστη, τῶν σταφυλιῶν κλπ., καθὼς καὶ ὁ *νάπος* στὴν Τήνο ὡς μονάδα μέτρησης τοῦ «καρποῦ» (τῶν σιτηρῶν δηλαδή). Βεβαίως, ἄς μὴν ξεχνᾶμε πὼς καὶ τὰ *κοφίνια*, ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν σταφυλιῶν καὶ τῆς ντομάτας ἀκόμα καὶ σήμερα στὴ Σαντορίνη, ἀποτελοῦν ταυτόχρονα καὶ μονάδα μέτρησης.

Εἶναι πιθανὸ λοιπὸν ἢ εὕρεση μικρῶν καλάθιων ἢ κανίστρων μέσα σὲ πίθους νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ τὸ σκεπτικὸ ὅτι ἐχρησίμευσαν ὡς μονάδες μέτρησης τοῦ περιεχομένου τῶν πίθων. Ἴσως αὐτὴ τὴ χρῆση νὰ εἶχαν τὰ δύο καλάθια ἢ κάνιστρα ΜΟ1 καὶ ΜΟ2 ποὺ βρέθηκαν μέσα στὸν πίθο Α106.

Τί γίνεται ὅμως μὲ τὰ δεκατρία καλάθια ἢ κάνιστρα ποὺ ἐντοπίστηκαν μέσα στὸν πίθο Α164; Εἶναι μᾶλλον βέβαιο πὼς δὲν εἶχαν παρόμοια χρῆση. Ἐξᾶλλου, ἢ εὕρεση κομματιῶν ἀπὸ σχοινί, λεπτῶν, ραβδόσχημων, ὀστείνων διακοσμητικῶν ἐπιθεμάτων, καθὼς καὶ ἀγκιστριῶν ἐντὸς τοῦ πίθου ἀποδεικνύει μὲ σαφήνεια πὼς ὅλα αὐτὰ καὶ μαζί τους καὶ τὰ δεκατρία καλάθια ἢ κάνιστρα εἶχαν ἀποθηκευθεῖ μέσα στὸν πίθο, τοποθετημένα μάλιστα μὲ ἐπιμέλεια.

Εἶναι γεγονὸς πὼς ἢ ἐμφάνιση ὄλων τῶν καλάθιων ἢ τῶν κανίστρων εἶναι τόσο καλὴ καὶ ἢ πλέξη χωρὶς φθορὲς ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι δὲν πρέπει νὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει στὴ σκέψη ὅτι ὁ χῶρος τοῦ Δ18α λειτουργοῦσε ὡς ἀποθήκη, μέσα στὴν ὁποία τοποθετήθηκαν ὅλα μὲ τάξη, μὲ σκοπὸ νὰ χρησιμοποιηθοῦν μελλοντικά. Σ' αὐτὸ συνηγορεῖ καὶ ἢ εὕρεση τῆς καλάθουνας, ἐντὸς τῆς ὁποίας εἶχαν ἀποθηκευθεῖ τὸ ξύλινο κιβώτιο μὲ τὰ χάλκινα ἀντικείμενα, ὁ τρίτων καὶ τὸ ἀλαβάστρινο ρυτό.

Ὅσον ἀφορᾷ τὶς τεχνικὲς πλέξης, στὸ σύνολο τῶν δεκαεπτὰ σκευῶν, στὰ δέκα ἔχει ἐφαρμοστεῖ ἢ ἀπλὴ διαπλοκὴ, στὸ ἕνα ἢ παραλλαγὴ τῆς, δηλαδή ἢ ἀπλὴ διαπλοκὴ μὲ σχισμὴ, καὶ στὰ ἕξι ἢ ἐλικοειδῆς τεχνικὴ. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ποὺ παρουσιάζουν οἱ ἐπιλεγόμενες τεχνικὲς μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία, πιθανὸν ὅμως καὶ νὰ σχετίζεται μὲ τὰ ὕλικά ποὺ, ὡς γνωστόν, στὴν περίπτωσι τῆς καλάθοπλεκτικῆς τέχνης ὑπαγορεύουν τὶς τεχνικὲς πλέξης.

Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ταυτίσουμε μὲ ἀκρίβεια τὸ εἶδος τῶν φυτῶν ποὺ χρησιμοποιήθηκαν προκειμένου νὰ κατασκευαστοῦν τὰ πλεκτὰ αὐτὰ σκεύη. Ὑποθέτουμε πὼς ἴσως

9. Βλ. Ἡσύχ.: κόφινος· μέτρον χωροῦν χοᾶς τρεῖς καὶ Πολυδ. Ὀνομαστικόν 168-169: οὐ μόνον δ' ἢ κοτύλη ὕγρων ἦν καὶ ξηρῶν μέτρον, ἀλλὰ καὶ κόφινος μέτρον Βοιώτιον ἄμφω μετροῦν.

10. Βλ. Ἀριστοφ. Θεσμοφ. 813: φορμὸν πυρῶν

τάνδρὸς κλέψασα· *Λυσιστρ.* 22, 5: μὴ πλείω συνωνεῖσθαι πεντήκοντα φορμῶν.

11. Y. Duhoux, *Aspects du vocabulaire économique mycénien* (Amsterdam 1976).

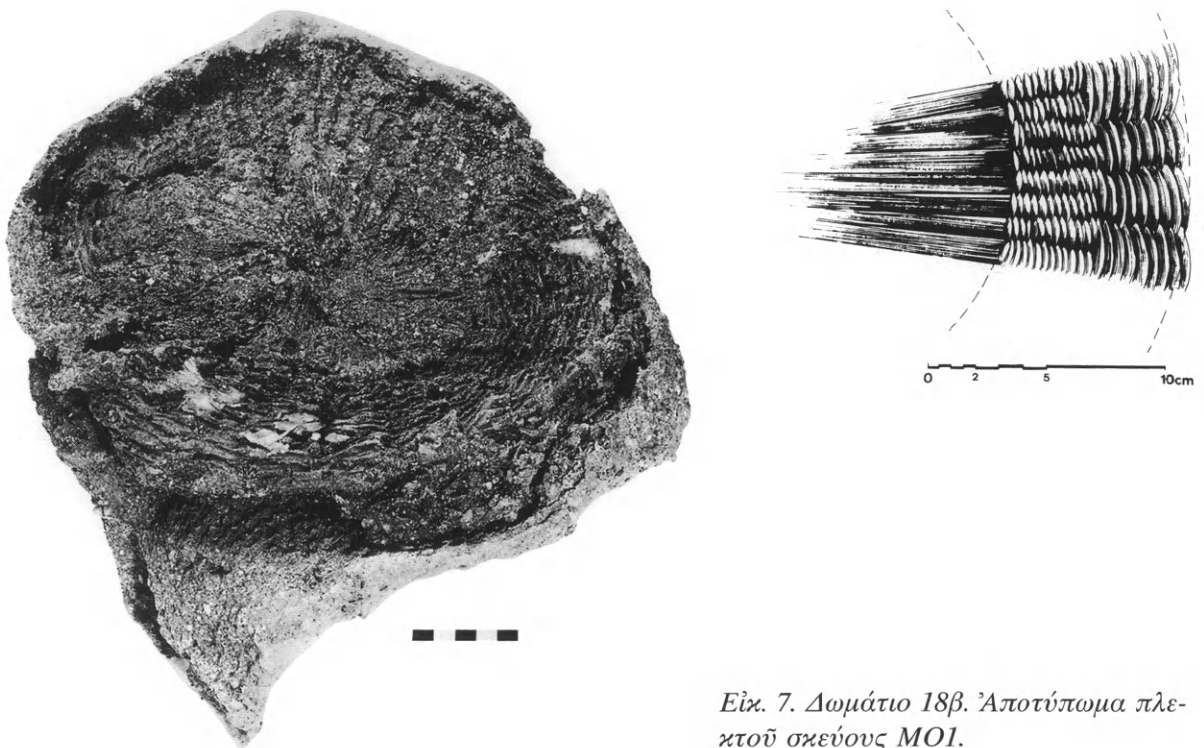
χρησιμοποιήθηκαν καλάμια (τουλάχιστον για την καλάθουνα είναι πιθανότερο) και λυγαριές (ακόμα και σήμερα αυτά τα δύο είδη φυτών χρησιμοποιούνται ευρύτατα) για την παραγωγή καλάθων ή κανίστρων με την τεχνική της άπλης διαπλοκής των ύφαδιων γύρω από στημόνια και στελέχη δημητριακών ή διάφορα είδη χόρτων για την παραγωγή καλάθων ή σπυρίδων με έλικοειδή τεχνική. Πά τα καλάθια ή κανίστρα, που βρέθηκαν εντός του πίθου Α106, ενδέχεται να χρησιμοποιήθηκαν βοῦρλα. Σήμερα, όπως γνωρίζουμε, στη Σαντορίνη δεν φύονται βοῦρλα και τα τυροβόλια για το στράγγισμα του τυριού, τα όποια κατασκευάζονται αποκλειστικά με βοῦρλα, εισάγονται από άλλα νησιά.

ΧΩΡΟΣ 18β

Από τον χώρο 18β του συγκροτήματος Δ ήρθαν στο φως πολύ λιγότερα καλάθια από εκείνα του 18α, αλλά περισσότερα έντυπωσιακά ως προς το μέγεθος και την τεχνική πλέξης.

1. ΜΟΙ (είκ. 7)

Τα δύο προς Β. σκεύη, από τα όποια το μεγαλύτερο έχει διάμετρο περίπου 0.35 μ., βρέθηκαν συμπιεσμένα. Το αποτύπωμα της βάσης τους δείχνει με σαφήνεια πώς κατασκευάστηκε όπως ακριβώς τα σύγχρονα καλάθια. Στηρίχθηκε δηλαδή σε οκτώ στημόνια

Είκ. 7. Δωμάτιο 18β. Αποτύπωμα πλεκτού σκεύους ΜΟΙ.

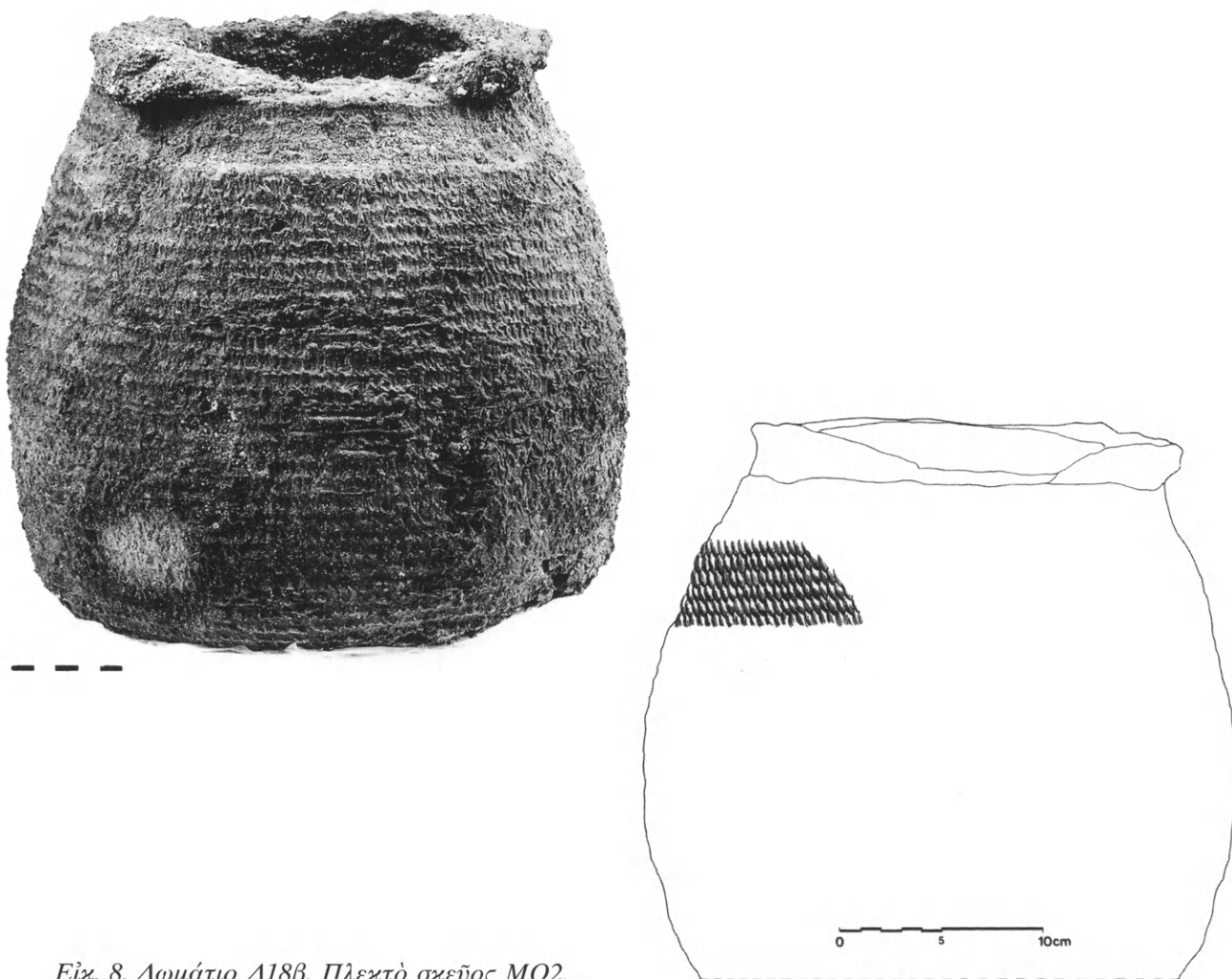
πού τοποθετήθηκαν σταυρωτά και γύρω τους, με τεχνική ἀπλῆς διαπλοκῆς ἀρχικά και διαγώνιας διαπλοκῆς στη συνέχεια, πλέχτηκαν τὰ ὑφάδια.

Γὰ νὰ καταλάβουμε τὴ διαφορά μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν τεχνικῶν πρέπει νὰ ποῦμε πῶς κατὰ τὴν ἀπλὴ διαπλοκὴ τὰ δύο ὑφάδια περνοῦν γύρω ἀπὸ ἓνα στημόνι, τὸ ἓνα ὑφάδι ἀπὸ πάνω, τὸ ἄλλο ἀπὸ κάτω του, ἐνῶ κατὰ τὴ διαγώνια διαπλοκὴ τὰ δύο ὑφάδια διαπλέκονται ὄχι γύρω ἀπὸ ἓνα, ἀλλὰ ἀπὸ δύο στημόνια. Ὁ συνδυασμὸς ἀπλῆς και διαγώνιας διαπλοκῆς προσδίδει πάντα διακοσμητικὸ ἀποτέλεσμα στὸ καλάθι.

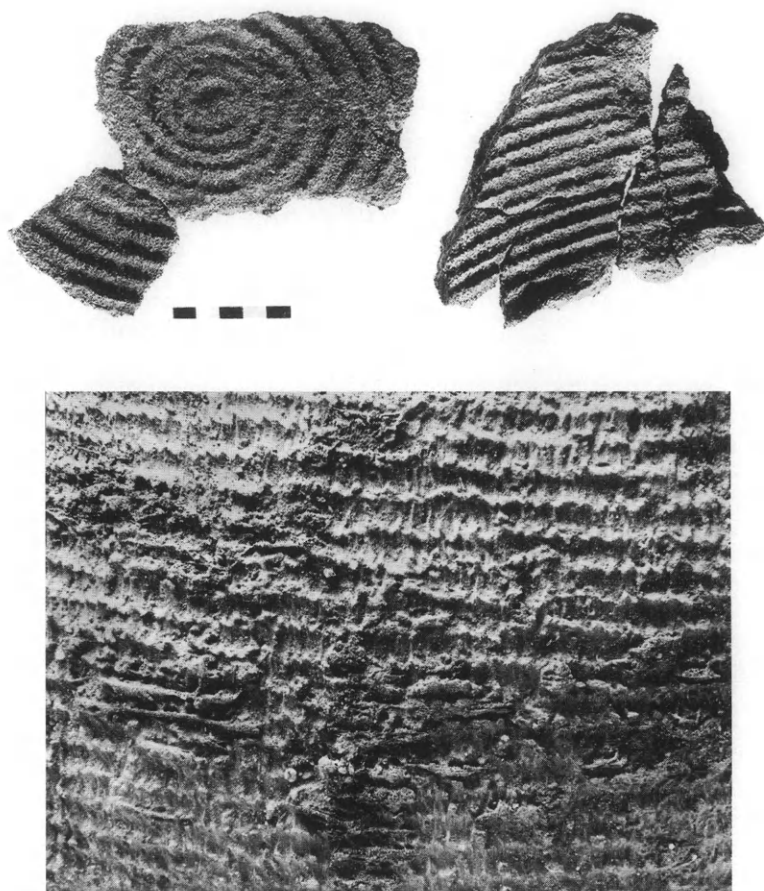
Τὰ ὑλικά πού χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ τους κατὰ πᾶσαν πιθανότητα θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἢ λυγαριὰ και τὸ καλάμι.

2. MO2 (εἰκ. 8)

Βορειότερα και λίγο ὑψηλότερα ἀπὸ τὰ σκευὴ MO1 ἐπισημάνθηκε και ἄλλο, τὸ MO2, πού βρέθηκε πεσμένο ἀνάστροφα και παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ἔχει συνολικὸ

Εἰκ. 8. Δωμάτιο Δ18β. Πλεκτὸ σκεῦος MO2.

Είκ. 9. Ὁ πυθμένας και λεπτομέρεια ἀπὸ τὰ πλευρὰ τοῦ ΜΟ2.

ὕψος περίπου 0.285 μ., διάμ. 0.29 μ. και στενεύει πρὸς τὰ ἄνω, μετὰ τὰ 0.15 μ. Τὸ σχῆμα του θυμίζει πιθαράκι και ἐντὸς του βρέθηκε κουβαράκι ἀπὸ σχοινί.

Ἡ τεχνική πλέξης πὸν χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν κατασκευή του εἶναι ἡ ἐλικοειδῆς, τύπου ἄλλου I και ἄλλου II. Αὐτὸ σημαίνει πὸς σὲ ὀρισμένα σημεία ἡ ταινία περιτύλιξης, καθὼς περνοῦσε γύρω ἀπὸ τὴ δέσμη τῶν χόρτων, ἔπιανε και λίγα χόρτα ἀπὸ τὴ δέσμη πὸν προηγεῖτο (τύπος I) και σὲ ἄλλα σημεία ἡ ταινία περιτύλιξης, καθὼς περνοῦσε γύρω ἀπὸ τὴ δέσμη, τρυποῦσε τὴν ταινία περιτύλιξης ἀπὸ τὴ δέσμη πὸν προηγεῖτο (τύπος II).

Τὸ τμήμα τοῦ πυθμένα πὸν σώθηκε δείχνει μὲ σαφήνεια τὴν ἀρχὴ τῆς πλέξης πὸν εἶναι μὲ ἀπλή ἔλικά (εἰκ. 9). Ἡ πλέξη τοῦ πυθμένα (διάμ. 0.22-0.25 μ. περίπου), καθὼς και τῶν κατώτερων τμημάτων τοῦ καλαθιοῦ, εἶναι σφιχτὴ και ἐπιμελημένη, τόσο πὸν δὲν διακρίνεται ἡ δέσμη τῶν χόρτων. Ἀντιθέτως, πρὸς τὰ πάνω ἡ πλέξη γίνεται πιο ἀραιή, συνεχίζει ὅμως νὰ εἶναι ἐπιμελημένη.

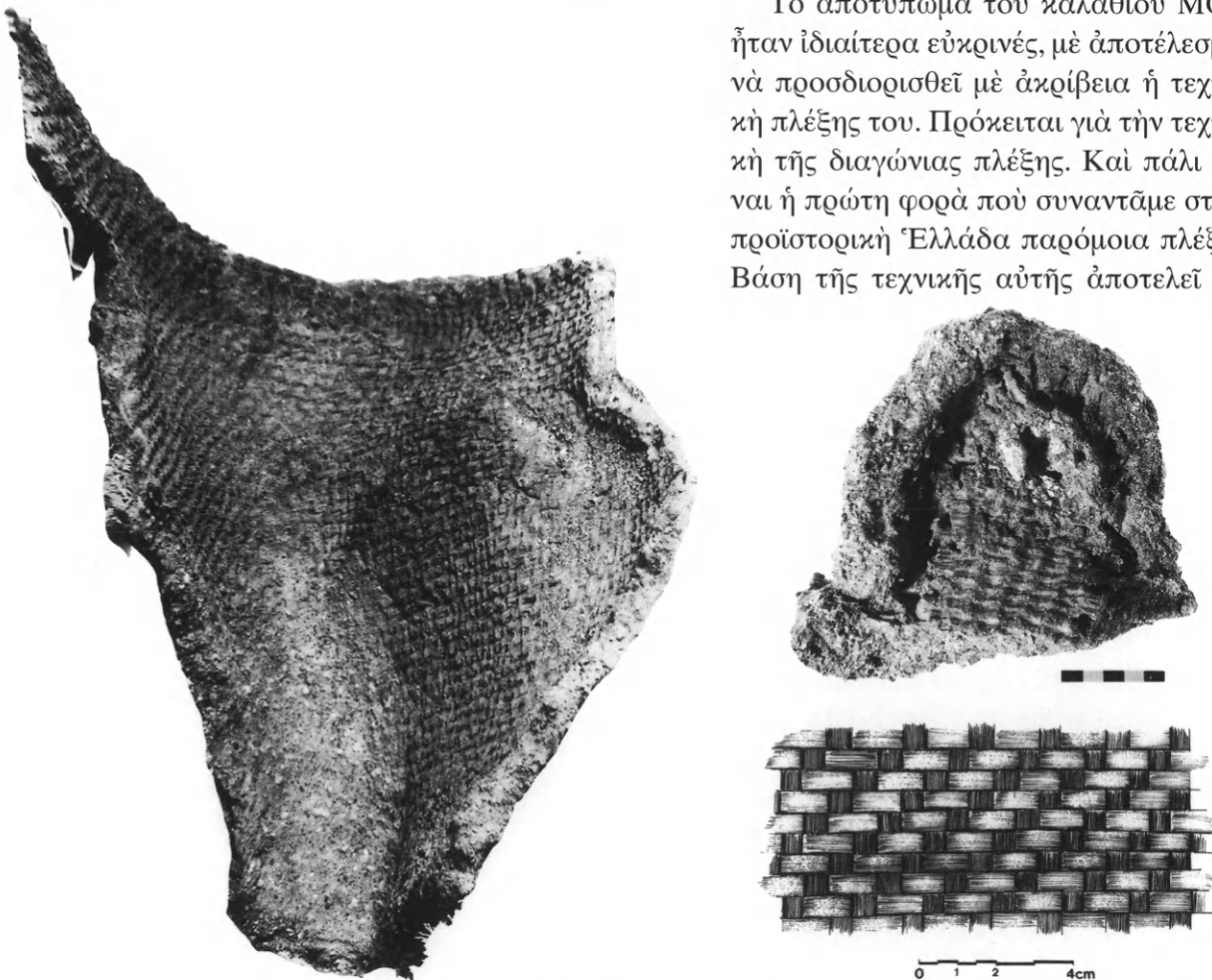
Τὸ ὑλικὸ πὸν χρησιμοποιήθηκε ἦταν ἐνδεχομένως στελέχη δημητριακῶν ἢ κάποιο ἄλλο εἶδος χόρτου.

3. ΜΟ4 (είκ. 10)

Μετά την αφαίρεση του συμπλέγματος των πλεκτών σκευών ΜΟ1 αποκαλύφθηκαν στα ανατολικά τα αποτυπώματα ενός άλλου μεγάλου πλεκτού σκεύους, που στερεώθηκε και αφαιρέθηκε από τον τόπο εύρεσής του. Η εξαιρετική εργασία των συντηρητών κυριολεκτικά έσωσε ένα σπάνιο δείγμα καλαθοπλεκτικής τέχνης. Δεν είναι μόνο οι διαστάσεις του (είναι το μεγαλύτερο καλάθι από όσα έχουν βρεθεί μέχρι τώρα), αλλά κυρίως το σχήμα και η τεχνική πλέξης του που το κάνουν σπάνιο, αλλά και έντυπωσιακό συγκρόνησ.

Το μεγάλο αυτό καλάθι είχε δύο λαβές επί του χείλους σε αντιδιαμετρικά σημεία. Οι λαβές ίσως να είχαν κατασκευαστεί χωριστά και στη συνέχεια να δέθηκαν στο καλάθι. Φαίνεται δε πως είχαν πλεχτεί με την τεχνική της πλεξίδας, δηλαδή στελέχη σπάρτου ή λιναριού συνδυάστηκαν με στελέχη δημητριακών ή άλλου είδους χόρτων έτσι ώστε να δημιουργηθεί πλεξίδα (είκ. 10). Είναι σημαντικό να τονίσουμε πως είναι η πρώτη φορά που έχουμε τις λαβές ενός καλάθιου και η εύρεσή τους μάς επιτρέπει να σχηματίσουμε ακριβή εικόνα του καλάθιου, που το σχήμα του θυμίζει ζεμπίλι.

Το αποτύπωμα του καλάθιου ΜΟ4 ήταν ιδιαίτερα εύκρινο, με αποτέλεσμα να προσδιορισθεί με ακρίβεια η τεχνική πλέξης του. Πρόκειται για την τεχνική της διαγώνιας πλέξης. Και πάλι είναι η πρώτη φορά που συναντάμε στην προϊστορική Ελλάδα παρόμοια πλέξη. Βάση της τεχνικής αυτής αποτελεί το

Είκ. 10. Δωμάτιο Δ18β. Πλεκτό σκευός ΜΟ4.

πέραςμα του κάθε ύφαδιου πάνω από ένα και κάτω από δύο στημόνια, με αποτέλεσμα τη διαγώνια μορφή.

Πολύ κοντά στο καλάθι αυτό έντοπίσθηκαν τα αποτυπώματα και ενός άλλου, ακριβώς όμοιου πλεκτού σκεύους, με λαβές επί του χείλους και πλεγμένου με διαγώνια πλέξη. Έτσι ο χαρακτηρισμός ΜΟ4 αναφέρεται πλέον στο σύμπλεγμα των δύο σκευών.

Τα δείγματα που έχουμε δείχνουν πώς κατά πάσαν πιθανότητα χρησιμοποιήθηκαν τριπλά ύφαδια και έξαπλά στημόνια. Με επιφύλαξη επίσης μπορούμε να πούμε πώς το ύλικό που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή τους θα πρέπει να ήταν στελέχη σπάρτου ή ίσως βούρλα. Η πλέξη τους παρουσιάζεται σχετικά επιμελημένη και ίσως αυτό να οφείλεται στο μέγεθός τους.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Έκτος από τα πλεκτά σκεύη ΜΟ4, τα όποια χαρακτηρίσαμε λόγω του σχήματός τους ως ζεμπιλια και τα όποια αποτελούν μοναδικά έως σήμερα εύρηματα, κυρίως εξ αιτίας της πλέξης τους, τα σκεύη ΜΟ1 και ΜΟ2 δέν παρουσιάζουν ιδιομορφίες.

Το ΜΟ1 δέν διαφέρει από τα σημερινά καλάθια που κατασκευάζονται από ελάχιστους καλαθοπλέκτες στη Σαντορίνη, με λυγαριά κυρίως και καλάμι, που αφθονούν στο νησί και με τεχνική πλέξης τη διαγώνια διαπλοκή.

Το ΜΟ2 δέν έχει κατασκευαστεί με πρωτότυπη τεχνική πλέξης (ή έλικοειδής τεχνική άπαντᾶ πολύ συχνά στα ἄμεσα κυρίως, ἄλλὰ καὶ στα ἔμμεσα δείγματα¹² τῆς καλαθοπλεκτικῆς τέχνης που φαίνεται πώς ἀσκήθηκε στο ΥΚ Ἀκρωτήρι), ἔχει ὅμως ἔνδιαφέρον σχῆμα (θυμίζει πιθαράκι), που τὸ συναντᾶμε ἰδιαίτερα στὴν κεραμικὴ τέχνη.

Πάντως, ὅλα τὰ εύρηματα ἀπὸ τὸν χῶρο 18β παρουσιάζουν ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικὸ: ἦταν φθαρμένα σὲ ἄρκετὰ σημεία, ἴσως λόγω τῆς καθημερινῆς τους χρήσης.

Ὁ ΥΚ οἰκισμὸς τοῦ Ἀκρωτηρίου στὴν ἠφαιστειογενὴ Θήρα γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ φανέρωσε τὰ μυστικά του. Σὲ μιὰ κοινωνία μὲ χιλιάδες ἐκδηλώσεις, δραστηριότητες, τρόπους ἔκφρασης καὶ τέχνες, ἡ καλαθοπλεκτικὴ τέχνη θὰ μᾶς ἦταν σχεδὸν ἄγνωστη, ἐφόσον τὰ ύλικά ἀπὸ τὰ ὅποια κατασκευάζονται τὰ προϊόντα τῆς εἶναι φθαρτὰ καὶ ἐπομένως εἶναι ἀδύνατο νὰ διασωθοῦν καὶ νὰ μᾶς δώσουν πληροφορίες γιὰ τὴν ἄσκησή τῆς, ἂν δέν συνέτρεχε ἡ εύτυχῆς συγκυρία νὰ ἀποτυπωθοῦν στὸ χῶμα.

Ἀσφαλῶς, ἡ εύρεση τόσο πολλῶν καὶ τόσο ἐνδιαφερόντων δειγμάτων καθιστᾶ τοὺς χώρους α καὶ β τοῦ δωματίου 18 τοῦ συγκροτήματος Δ «θησαυροφυλάκια» τῆς καλαθοπλεκτικῆς τέχνης. Οἱ τεχνικὲς πλέξης τῶν καλαθῶν (ἀπλή καὶ διαγώνια διαπλοκή, ἔλικοειδῆς τεχνική, διαγώνια πλέξη), τὰ σχήματα (ἡμισφαιρικὸ, πιθαριοῦ, ζεμπιλιουῦ), οἱ πιθανὲς χρήσεις τους (γιὰ συλλογὴ καὶ μεταφορὰ προϊόντων, γιὰ φύλαξη ἀντικειμένων, γιὰ μέτρηση ἀγαθῶν – τὸ τελευταῖο μὲ ἐπιφύλαξη) καὶ κυρίως ὁ ἀριθμὸς τους (23) φθάνουν γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὸν παραπάνω χαρακτηρισμὸ.

12. Ἐμμεσα δείγματα συνιστοῦν τὰ ἀποτυπώματα πλέγματος στὶς βάσεις τῶν κεραμικῶν ἀγγείων.

Όπως προαναφέρθηκε, δείγματα άσκησης της καλαθοπλεκτικής τέχνης είχαν μέχρι τώρα δώσει το συγκρότημα Δ (το δωμάτιο 2 και το νότιο ισόγειο του πολυθύρου του δωματίου 1), ή Δυτική οίκια (τα δωμάτια 4 και 5) και ο Μυλώνας του τομέα α, άλλα άπανθρακωμένα και άλλα άποτυπωμένα στο χῶμα. Τὸ σύνολό τους (8) άποτελεί τὸ 1/3 αὐτῶν πὸν έντοπίσθηκαν στὸ δωμάτιο 18 τοῦ συγκροτήματος Δ.

Βεβαίως, ἡ έρευνα τῆς καλαθοπλεκτικῆς τέχνης τῆς προϊστορικῆς Θήρας στηρίζεται καὶ σὲ άλλες, έμμεσες μαρτυρίες, πὸν βρέθηκαν στὸ προϊστορικὸ Άκρωτήρι. Τὶς έμμεσες αὐτὲς μαρτυρίες συνιστοῦν τὰ άποτυπώματα πλέγματος στὶς βάσεις άρκετῶν ΠΚ¹³ καὶ ΜΚ άγγείων καὶ ἡ ζωγραφικὴ άπεικόνιση καλαθιῶν στὴν τοιχογραφία τῶν «Κροκοσυλλεκτριῶν», πὸν κοσμοῦσε τὸν βόρειο καὶ άνατολικὸ τοῖχο τοῦ πρώτου ὀρόφου τοῦ δωματίου 3 στὴν Ξεστή 3¹⁴. Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς διευρύνουν τὸν κύκλο τῶν χρήσεων τῶν καλαθιῶν τὴν περίοδο πὸν έξετάζουμε μὲ άλλες δύο τουλάχιστον: τὴ διευκόλυνση τῶν κεραιμένων γιὰ τὴν κατασκευή τῶν κεραμικῶν άγγείων τὰ ὁποῖα στεγνώνουν πάνω σὲ βάσεις καλαθιῶν ἢ σὲ ψάθες καὶ τὴν προσφορὰ καρπῶν ἢ δῶρων στὸν θεὸ ἢ στὴ θεά ἀπὸ τοὺς πιστούς¹⁵.

ΜΑΡΙΑ Π. ΜΠΕΛΟΓΙΑΝΝΗ

13. Παναγιώτα Σωτηρακοπούλου, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας* (Αθήνα 1991) 109-110, πίν. 36, 126, 128, 131-132).

14. Χρ. Ντούμας, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας* (Αθήνα 1992) 127-131.

15. Περισσότερα γιὰ τὰ καλάθια καὶ τὰ κάνιστρα

πὸν άπεικονίζονται στὴν τοιχογραφία τῶν «Κροκοσυλλεκτριῶν» βλ. Μ. Beloyianni, Baskets in the fresco of «Saffron Gatherers» at Akrotiri, Thera. Relevance to the Present, στὸ S. Sherratt (έπιμ.), *Proceedings of the First International Symposium. The Wall Paintings of Thera, September 1997* (Athens 2000) II 568-576.

XPONIKA

ΕΝΣΦΡΑΓΙΣΤΗ ΛΑΒΗ ΑΜΦΟΡΕΑ ΑΠΟ ΤΗ ΧΑΛΚΙΔΑ

Κατά τὸν καθιερωμένο καθαρισμὸ τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς¹ ΚΤΕΛ στὴ Χαλκίδα (γωνία ὁδῶν Ἀρεθούσης καὶ Στύρω3ν), καὶ πῶς συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ ΒΔ. τμήμα (εἰκ. 1), περισυλλέξαμε μικρὴ ποσότητα κεραμικῆς². Ἀπὸ

τὰ εὐρήματα ξεχωρίσαμε καὶ παρουσιάζουμε θραῦσμα ἐνσφράγισης λαβῆς ἀμφορέα (ἀρ. εὐρ. 7011), πὸν θεωρήσαμε ἄξια ἰδιαίτερης μνείας, ἀφοῦ σπανίζουν³ στὴ Χαλκίδα οἱ ἐνσφράγιστες λαβές.

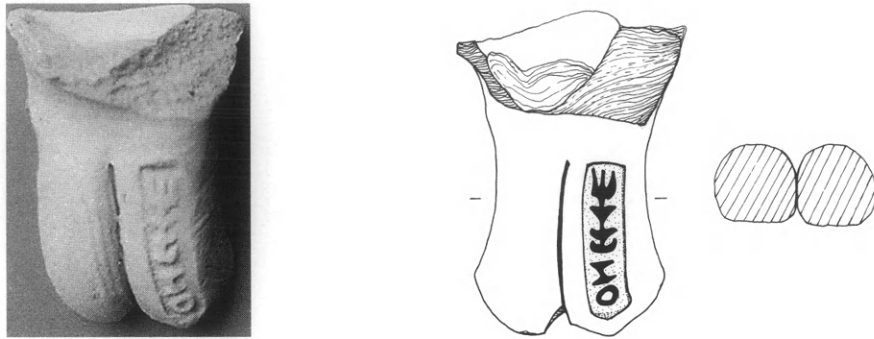
Εἰκ. 1. Βορειοδυτικὸ τμήμα τῆς ἀνασκαφῆς ΚΤΕΛ ἀπὸ ΝΔ.

1. Ἡ ἀνασκαφή αὐτὴ πραγματοποιήθηκε ὅταν ζητήθηκε ἀπὸ τὴν ΙΑ' ΕΠΚΑ χορήγηση ἀδείας ἀνεγερσης τοῦ νέου σταθμοῦ τῶν ΚΤΕΛ Ν. Εὐβοίας. Οἱ πρῶτες διερευνητικὲς τομὲς στὸν ὑπὸ κάλυψη χώρο (ΝΔ. τμήμα χώρου), ἔγιναν στὰ τέλη τοῦ 1997 καὶ ὅταν διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξη οἰκοδομικῶν λειψάνων, ἡ ἔρευνα συνεχίσθηκε καθ' ὅλο τὸ ἐπόμενο ἔτος. Ἀναφορὲς γιὰ τὴν ἀνασκαφή στὶς χρονικὲς περιόδους 1997 καὶ 1998 ἔχουν δοθεῖ στὰ Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου.

Στὴν ἀνασκαφή συμμετεῖχε ὁ ἀρχαιολόγος Ἄγγ. Σωτ. Ριτσώνης καὶ ἡ ὑπογράφουσα.

2. Ἀπὸ ἐπιφανειακὴ περισυλλογή.

3. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὴν περιοχὴ Καμάρες - Ἀρέθουσας - Ἀγ. Στεφάνου, ὅπου καὶ τὸ ἐμπορικὸ κέντρο τῆς ἀρχαίας πόλης, ἔχουμε πληθῶρα θραυσμάτων ὀξυπύθμενων ἀμφορέων μεταφορᾶς ὑγρῶν προϊόντων, ἐντούτοις οἱ ἐνσφράγιστες λαβές ἀποτελοῦν, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, σπάνιο εὐρημα.

Εἰκ. 2. Ἡ ἐνσφράγιση λαβὴ ἀμφορέα ἀρ. εὐρ. 7011.

Πρόκειται γιὰ διπλὴ λαβὴ⁴ ἀμφορέα τύπου Κῶ, σωζ. μήκ. 0.078 μ. καὶ πλάτ. 0.04 μ. Κοντὰ στὴ γένεσή της (δεξιὰ πλευρὰ) φέρει ὀρθογώνιο σφράγισμα. Ἐντὸς αὐτοῦ τὰ γράμματα ΟΝ καὶ ἰχθυόκανθα πὺν ἀπολήγει σὲ τρίαίνα (βλ. εἰκ. 2⁵).

Τὰ δύο γράμματα ΟΝ στὴν ἀρχὴ τοῦ σφραγίσματος ἴσως ἀποτελοῦν τὴν κατάληξη τῆς λέξης ΚΩΟΝ πὺν θὰ ὑποδήλωνε τὸν τόπο

παραγωγῆς τοῦ ἀμφορέα⁶.

Τρίαίνα ἔχουμε καὶ στὸ σφράγισμα λαβῆς ἀμφορέα κνιδιακοῦ τύπου ἀπὸ τὴ Δυτικὴ πύλη τῆς Ἐρέτριας⁷, πὺν χρονολογεῖται στὸν 2ο π.Χ. αἰ.

Τὸ εὔρημα ἀπὸ τὴν Χαλκίδα, μὲ βάση τὴν κεραμικὴ τῆς ὁμάδας στὴν ὁποία ἀνήκει, θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ στὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.

ΑΜΑΛΙΑ ΑΝ. ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

4. Ὁ πηλὸς εἶναι κεραμοροδόχρωμος, καθαρὸς καὶ καλὰ ψημένος.

5. Τὴν φωτογράφηση ἔκανε ὁ συνάδελφος Ἄγγ. Σωτ. Ριτσώνης καὶ τὸ σχέδιο τῆς λαβῆς ἀπέδωσε ἡ σχεδιάστρια τῆς ΙΑ' ΕΠΚΑ Δέσποινα Χρήστου-Γρίκα. Τοὺς εὐχαριστῶ θερμά.

6. Κατὰ τὸ ΚΝΙΔΙΟΝ, σὲ λαβὲς ἀμφορέων ἀπὸ τὴν Κνίδα, βλ. V. R. Grace, *Small Objects from the Pnyx* II 153 καὶ πίν. 66, 127 (πρὸ τοῦ 150 π.Χ.).

7. I. R. Metzger, *Die hellenistische Keramik in Eretria*, *Eretria* II 65, ἀρ. 7.

ΔΥΟ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗΣ ΣΤΗ ΣΑΛΑΜΙΝΑ¹

Ἡ μονή τῆς Παναγίας Φανερωμένης βρίσκεται στὴ Σαλαμίνα, σὲ μυχὸ ὄρμου ποὺ σχηματίζεται στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ νησιοῦ, ἀπέναντι ἀπὸ τὴ θέση «Νέα Πέραμος» τῶν Μεγάρων. Ἡ ἴδρυσή της ἀνάγεται στὰ μεσοβυζαντινὰ χρόνια, ἐνῶ πλήρης ἀνακαίνισή της πραγματοποιήθηκε στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα, μετὰ τὴν εὕρεση τῆς ὁμώνυμης εἰκόνας ἀπὸ τὸν νέο της κτήτορα Ἅγιο Λαυρέντιο. Τὸ καθολικὸ ἀνήκει στὸν τύπο τῆς τρίκλιτης βασιλικῆς μὲ τροῦλο καὶ ἐντάσσεται σὲ συγκρότημα ποὺ ἔχει τὸν φρουριακὸ χαρακτῆρα τῶν

μεταβυζαντινῶν μοναστηριῶν². Τὸ πλούσιο εἰκονογραφικὸ του πρόγραμμα, ἐκτελεσμένο ἀπὸ τὸν Γεώργιο Μάρκου καὶ τοὺς μαθητὲς του, χρονολογεῖται μὲ ἐπιγραφή στὰ 1735³. Στὴν παρούσα μελέτη παρουσιάζονται δύο ἀξιόλογες εἰκόνες, ποὺ βρίσκονται στὸ σκευοφυλάκιο τῆς μονῆς, μικρὸ μέρος τοῦ κειμηλιακοῦ πλοῦτου της, στὸν ὁποῖο περιλαμβάνονται, ἐκτὸς ἀπὸ βυζαντινὰ γλυπτά⁴, κεραμικὰ πιάτα⁵, ἔγγραφα⁶, ἄμφια⁷, ἱερὰ σκευῆ, ξυλόγλυπτα ἀντικείμενα καὶ ἄλλες εἰκόνες, ὅλα μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς⁸.

1. Θεομὰ εὐχαριστῶ τὴν πανσεβεστάτη ἡγουμένη τῆς μονῆς, Ἀγνή, καθὼς καὶ τὶς ἄλλες μοναχές, γιὰ τὴ συνεργασία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἔρευνάς μου· ἐπίσης τοὺς καθηγητὲς κ. Καλοπίση-Βέρτη καὶ κ. Γκιολὲ γιὰ τὶς χρήσιμες ὑποδείξεις τους.

2. Ἡ παλαιότερη δημοσίευση τῆς κάτοψης, Γ. Λαμπάκης, *Κατάλογος τῆς ἐν Ζαπτεῖῳ Ἐκθέσεως* (Ἀθήνα 1891) 44, ἀρ. 24. Γ. Σωτηρίου, *Ἡ ἐν Σαλαμῖνι Μονὴ τῆς Φανερωμένης*, *ΕΕΒΣ* Α', 1924, 109-138, εἰκ. 1-10. Ἀ. Εὐγγόπουλος, *Ἐκκλησία καὶ μοναστήρια τῆς Σαλαμῖνος* (Ἀθήνα 1925), Μ. Γκητάκος, *Ἡ Μονὴ Φανερωμένης Σαλαμῖνος*² (Ἀθήνα 1993). Δ. Πάλλας, *Μία ἀνώνυμη ἐκκλησία τοῦ Ἀκροκορίνθου καὶ ἡ Φανερωμένη τῆς Σαλαμῖνας*, *Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά* 1959, 49-58, εἰκ. 1-10. Κ. Παπαϊωάννου, *Τὰ μοναστήρια ὡς ἀρχιτεκτονικὲς συνθέσεις* (Ἀθήνα 1977) 77-78, εἰκ. 158. Γ. Πουλημένος, *Τρεῖς φάσεις τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Φανερωμένης στὴ Σαλαμίνα*, *80 Συμπόσιο Βυζ. καὶ Μεταβυζ. Τέχνης* (Ἀθήνα 1988) 86. Μ. Μπίρης, *Τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Φανερωμένης στὴ Σαλαμίνα*, *στὸ Ἐκκλησιάζει στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση* (Ἀθήνα 1989) III 179-188, εἰκ. 1-15. Χ. Μπούρας, *Ἱστορία τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*² (Ἀθήνα 1999) II 464, 468. Ὁ

ἴδιος, *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα* (Ἀθήνα 2001) 274, 279, εἰκ. 334.

3. Συνοπτικὴ περιγραφή τῶν τοιχογραφιῶν γίνεται στοὺς Σωτηρίου ὁ.π. 121-130, Γκητάκο ὁ.π. 163-199, Ἀ. Εὐγγόπουλο, *Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἄλωση* (Ἀθήνα 1957) 283-289, Μ. Χατζηδάκη - Ἐ. Δρακοπούλου, *Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἄλωση (1450-1830)* II (Ἀθήνα 1997) 173-174.

4. Σύντομη ἀναφορὰ τους: Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Ἡ ἐλλαδικὴ ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα* (Ἀθήνα 2002) 289-291, εἰκ. 337-339.

5. Γ. Νικολόπουλος, *Ἐντοιχισμένα κεραμικὰ στὶς ὄψεις τῶν μεσαιωνικῶν καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐκκλησιῶν μας* (Ἀθήνα 1990). Α. Κορρέ-Ζωγράφου, *Τὰ κεραμικὰ τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου* (Ἀθήνα 1995) 72-74, εἰκ. 118-128.

6. Γκητάκος ὁ.π. (σημ. 2) 45-53.

7. Μ. Θεοχάρη, *Ἀνέκδοτα ἄμφια τῆς Μ. Φανερωμένης Σαλαμῖνος*, *Θεολογία* 26, 1957, 325-333, πίν. Α'-Δ'.

8. Σύντομη ἀναφορὰ τους γίνεται στὸν Γκητάκο ὁ.π. (σημ. 2) 90.

Χριστός Παντοκράτωρ

Δεσποτική εικόνα τέμπλου στο παρεκκλήσι τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων (εἰκ. 1), 0.70×1 μ. Ἡ εἰκόνα φαίνεται νὰ ἦταν ἀρχικὰ προσαρμοσμένη σὲ μικρότερο ἀπὸ τὸ μέγεθός της πλαίσιο, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὸν τρόπο πὺν ἔχει χαραχθεῖ στὶς τέσσερις πλευρές της. Ἀπὸ τὴ θέση πὺν βρίσκεται σήμερα, δὲν εἶναι ὄρατὸ τὸ ἀκριανὸ τμήμα τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς. Ἡ κατάσταση διατήρησής της κρίνεται καλή.

Ὁ Χριστὸς παριστάνεται ὁλόσωμος, καθισμένος σὲ θρόνο, νὰ κρατᾷ σφραγισμένο εὐαγγέλιο μὲ λιθοποιικλη στάχωση στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ νὰ εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξί. Φορεῖ βυσσινὶ χιτῶνα, χρυσοπάρυφο στὸν λαμὸ μὲ κόκκινο σῆμα καὶ καστανὸ ἱμάτιο μὲ μεταλλικῆς ἀπόχρωσης χρυσοκοντυλιές πὺν σχηματίζει πλούσια ἀποπτύγματα, κυρίως στὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ πόδι. Στὸ ἔνσταυρο φωτοστέφανο διαβάζονται τὰ ἀποκαλυπτικὰ γράμματα Ο ΩΝ. Μικροὶ ἐγγάρακτοι κύκλοι μὲ τριγωνικὲς ἀπολήξεις στολίζουν τὸ φρετόνι. Ὁ κάμπος στὸ μεγαλύτερο μέρος του εἶναι χρυσός, ἐνῶ στενὴ λωρίδα στὸ κατώτερο τμήμα ζωγραφίζεται μὲ πράσινο χρῶμα. Διακρίνονται ἴχνη ἀπὸ τὰ συμπλήματα IC XC καὶ μισοσβησμένη ἢ ἐπιγραφὴ μὲ κιννάβαρι Ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ.

Ὁ θρόνος εἶναι μαρμαρίνος καὶ διακοσμεῖται μὲ μικροὺς, γραπτὺς κύκλους καὶ παράλληλες εὐθείες. Ἀποτελεῖται ἀπὸ καμπυλόγραμμο ἐρεισίνωτο πὺν ἀπολήγει σὲ κρινανθεμόσχημα ἐπίμηλα, κάθισμα μὲ διπλὸ μαξιλάρι μὲ χρυσοὺς θυσάνους στὶς ἄκρες καὶ βάση πλακοειδῆ, συμφυῆ μὲ τὸν θρόνο. Ὡς ὑπόπδιο χρησιμοποιεῖται ἐπίσης μαξιλάρι, τοποθετημένο πάνω στὴ βάση.

Ἡ μορφὴ παρουσιάζει ἀδυναμίες στὴν ἐκτέλεση. Τὸ σῶμα διαμορφώνεται κοντὸ καὶ πλαδαρό, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ μακριὰ δάχτυλα, τὰ ὁποῖα παριστάνονται τελείως σχηματοποιημένα, σχεδὸν ἀφύσικα, ἰδιαίτερα αὐτὰ τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ. Ἐνδιαφέρουσα ὅμως εἶναι

Εἰκ. 1. Ὁ Χριστὸς Παντοκράτωρ τῆς Μονῆς Φανερωμένης.

ἡ ἀπόδοση τοῦ προσώπου: πλατὺ, μὲ «αὐγοειδὲς» σχῆμα καὶ τριγωνικὴ γενειάδα, ἀραιὴ στὶς παρειές. Τὰ χαρακτηριστικὰ προσδίδουν ἔκφραση συνοφρύωσης, πὺν ἐπιτείνουν τὰ σμιχτά, ὑψωμένα φρύδια, τὰ μικρὰ μάτια μὲ τοὺς ἔντονα σχηματοποιημένους θύλακες καὶ τὸ σφιχτὰ κλειστὸ στόμα. Λίγα καὶ λεπτὰ φῶτα ὡς ἀραιές, λευκὲς γραμμὲς ζωγραφίζονται πάνω στὸ ἀνοιχτόχρωμο καστανὸ σάρκωμα. Οἱ κόκκινες βοῦλες στὰ μάγουλα τοποθετοῦνται μᾶλλον ἀδέξια, καθὼς κάνουν τὴ μορφὴ νὰ φαίνεται παιδική⁹.

9. Μ. Χατζηδάκης, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου*² (Ἀθήνα 1995) 83.

Ἡ παραλλαγή αὐτὴ στὰ προσωπογραφικά χαρακτηριστικά τοῦ Χριστοῦ ἀποπνέει μιὰ ἰσχυρὴ ἀντικλασικὴ διάθεση, ἡ ὁποία συνδέεται μὲ καλλιτεχνικὴ τάση ποὺ ἐκδηλώθηκε ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα. Σκοπὸς τῆς ἦταν ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Κυρίου μὲ τὴ διπλὴ ιδιότητα ὡς Ἐνσαρκωμένου Λόγου ἀλλὰ κυρίως ὡς Κριτὴ τῆς Οἰκουμένης¹⁰.

Λίγα παραδείγματα αὐτῆς τῆς τάσης εἶναι γνωστά. Τὰ ἀρχαιότερα (14ος αἰ.) προέρχονται ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ βρισκονται σήμερα στὴ Βενετία, ὅπου εἶχαν μεταφερθεῖ ἀπὸ τὴν Ἄννα Νοταρᾶ-Καντακουζηνή. Πρόκειται γιὰ τὶς εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ ἐν δόξῃ μὲ τοὺς δώδεκα Ἀποστόλους¹¹ καὶ τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα¹², στὶς ὁποῖες ἐντοπίζεται γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἀνήσυχη, αὐστηρὴ ἔκφραση μὲσω τῆς σύσπασης τῶν ὑψωμένων φρυδιῶν. Στὸν Χριστὸ «Σοφία τοῦ Θεοῦ» τοῦ Μουσείου Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ Θεσσαλονίκης (β' μισὸ 14ου αἰ.) ἀποφεύγεται ἐνσυνείδητα κάθε προσπάθεια ὠραιοποίησης τῆς θείας μορφῆς¹³. Ἴδια καλλιτεχνικὴ ἀντίληψη ἔκφραζον δύο ἄλλες εἰκόνες Παντοκράτορων, σήμερα στὴ Θεσσαλονίκη¹⁴ καὶ στὴν Ἀλεξάνδρεια¹⁵ (τέλη 14ου-ἀρχές 15ου). Ἀπὸ τὴν Πάτμο τέλος προέρχονται δύο ἄλλες εἰκόνες, σήμερα στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, ποὺ ἐμφανίζουν τὴν τάση νὰ συνεχίζεται μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα¹⁶.

Εἰκ. 2. Ὁ Χριστὸς Παντοκράτωρ, κρητικὴ εἰκόνα.

Τὴ μεγαλύτερη εἰκονογραφικὴ καὶ τεχντροπικὴ συγγένεια μὲ τὴν εἰκόνα τῆς Σαλαμίνας, μὲ ὁμοίότητες ποὺ παραπέμπουν σὲ πιστὴ ἀντιγραφή προτύπου, μοιράζεται εἰκόνα

10. *Εἰκόνες τῆς Κρητικῆς Τέχνης*. Ἀπὸ τὸν Χάνδακα ἕως τὴ Μόσχα καὶ τὴν Ἁγία Πετρούπολη (Ἡράκλειο 1993) 523-4.

11. Μ. Μανουσάκας - Ἀ. Παλιούρας, *Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου τῶν εἰκόνων καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου* (Βενετία 1976) 33, ἀρ. 29, πίν. Θ.

12. Αὐτόθι 55, ἀρ. 184, πίν. ΚΖ.

13. *Holy Image, Holy Space. Icons and Frescoes from Greece* (Washington 1988) 109, 193, ἀρ. 30. Μ. Chatzidakis - G. Babić, *Ikonen*² (Wien 1998) 192. Π. Βοκοτόπουλος, *Βυζαντινὴ τέχνη: Βυζαντινὲς εἰκόνες* (Ἀθήνα 1995) 165, 222-223, ἀρ. 146.

14. Ν. Χατζηδάκη κ.ἄ., Συμβολὴ τῶν φυσικοχημικῶν μεθόδων ἀνάλυσης στὴ μελέτη 13 εἰκόνων στὸ ΒΜΑ, *ΔΧΑΕ* Π, 1985-1986, περ. Δ, 220, 232, 244. Μ. Ἀχεμάστου-Ποταμιάνου, *Εἰκόνες τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν* (Ἀθήνα 1998) 56-59, ἀρ. 14.

15. Αὐτόθι 82-83, α.21. *Holy Image* ὁ.π. (σημ. 13) ἀρ. 29.

16. *Βυζαντινὴ τέχνη, τέχνη εὐρωπαϊκὴ* (Ἀθήνα 1964) 14, ἀρ. 204. *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ τέχνη* (Ἀθήνα 1986) 116, ἀρ. 114. Χατζηδάκης ὁ.π. (σημ. 9) 84-85, ἀρ. 34, πίν. 32 καὶ σ. 86, ἀρ. 36, πίν. 29. Δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ εἰκόνες ποὺ νὰ συνεχίζουν τὴν

του Χριστού Παντοκράτορα από την Κρήτη¹⁷ (εικ. 2): κοινή είναι ή απόδοση του φυσιογνωμικού τύπου, ο διάκοσμος στο φεστόνι του φωτοστεφάνου, ο τρόπος εὐλογίας με ἔνωμένα τὰ δύο τελευταῖα δάχτυλα καὶ τὸν ἀντίχειρα, οἱ ἀναλογίες τοῦ σώματος, τὰ μακριὰ δάχτυλα καὶ ἡ ἀφύσικη σχηματοποίηση τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ. Μὲ διαφορετικὸ τρόπο ἀποδίδεται στὴν εἰκόνα τῆς Κρήτης ὁ χρυσὸς κατάκοσμος ξύλινος θρόνος ποὺ ἀκολουθεῖ τὰ βυζαντινὰ πρότυπα, τὰ χρώματα τῶν ἐνδυμάτων καὶ τὸ πλάσιμο τοῦ προσώπου, μὲ τὸν ἔντονο φωτισμὸ τῶν ὄγκων, τὰ κόκκινα σαρκώματα καὶ τοὺς ἀπότομους σκιοφωτισμούς.

Οἱ δύο αὐτὲς εἰκόνες ἀντιπροσωπεύουν πολὺ χαρακτηριστικὰ τὴν ἀντικλασικὴ τάση τῆς παλαιολόγιας ζωγραφικῆς¹⁸. Δανεῖζονται ὁμῶς στοιχεῖα καὶ ἀπὸ τὴν σύγχρονη βενετικὴ τέχνη¹⁹, ὅπως τὸ ἐγγάρακτο φεστόνι μὲ τὸν στικτὸ διάκοσμο, τὴ χρυσὴ παρυφή τοῦ ἱματίου στὸν τράχηλο, τὴν ἀφθονία τῶν χρυσῶν λαματισμάτων ποὺ λαμπρύνουν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐνδυμάτων. Στὸν Παντοκράτορα τῆς Σαλαμίνας οἱ δυτικὲς ἐπιδράσεις εἶναι περισσότερες, ἀφοῦ προστίθενται ὁ μαρμάρινος θρόνος, οἱ θύσανοι καὶ τὸ διπλὸ μαξιλάρι.

Ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν παραδειγμάτων αὐτῶν διαπιστώνεται πὼς ἡ ἀντικλασικὴ σύλληψη τῆς μορφῆς τοῦ Παντοκράτορα ἀποτελεῖ τάση μὲ διάρκειά δύο περίπου αἰῶνων

(14ος-16ος). Τὸ καλλιτεχνικὸ αὐτὸ ρεῦμα ἀπορρίπτει τὴν εὐμορφία καὶ τὴν ἀβρότητα στὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ παρόλο τὸ τραχὺ καὶ ἀδέξιο ἀποτέλεσμα ἡ παρουσία τοῦ Παντοκράτορα ἐπιβάλλεται δυνατὴ, ἀπροκάλυπτη καὶ μὲ φορτισμένη ἐκφραστικὴ ἀμεσότητα. Μία τέτοια προσωπογραφικὴ ἰδιομορφία δηλώνει ἐλευθερία γραφῆς καὶ ποικιλία ἀναζητήσεων, ποὺ κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Χατζηδάκη²⁰ δὲν φαίνεται νὰ δημιουργήθηκε στὴν Κρήτη, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ καθιερώνονται τὰ κλασικῆς ποιότητας πρότυπα τοῦ Ρίτζου²¹. Ἄλλωστε τὸ μόνο ποὺ ἀντιγράφεται ἀπὸ τὸν μεγάλο Κρητικὸ ζωγράφο στὶς εἰκόνες τῆς Κρήτης καὶ τῆς Σαλαμίνας εἶναι ὁ τρόπος εὐλογίας τοῦ Χριστοῦ, μὲ ἔνωμένα τὰ δύο τελευταῖα δάχτυλα καὶ τὸν ἀντίχειρα.

Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὁ ζωγράφος καὶ ὁ κύκλος του νὰ ἦταν σύγχρονοι ἢ καὶ λίγο μεταγενέστεροι τοῦ Ρίτζου, μὲ ἔργο ποὺ ἀκολουθοῦσε μιὰ λαϊκότερη ἀντίληψη τῆς τέχνης, ἐφόσον βέβαια ἀπευθυνόταν καὶ σὲ ἀνάλογη ἐπαρχιακὴ πελατεία. Ἡ παραγγελία γιὰ τὴν εἰκόνα τῆς Σαλαμίνας στὰ μέσα ἢ στὸ β' μισὸ τοῦ 15ου αἰῶνα, μὲ τὴν ἀνησυχία, σχεδὸν θλίψη ποὺ ἀποπνέει, μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ ἴσως μὲ τὶς δύσκολες ἱστορικὲς συνθηκὲς ποὺ ἐπικρατοῦσαν τότε στὸ νησί: οἱ ἀλλεπάλληλες, καταστροφικὲς πειρατικὲς ἐπιδρομὲς καὶ ὁ μαρasmus τοῦ κοντινότερου πολιτιστικοῦ κέντρου,

τάση πέραν τοῦ 16ου αἰ. Σημειώνεται εἰκόνα στηθαίου Παντοκράτορα στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Παύλου στὸ Ἅγιον Ὄρος, χρονολογημένη στὸ β' μισὸ τοῦ 17ου αἰ., ποὺ παρουσιάζει κάποια ὁμοιότητα μὲ τὰ ἐξεταζόμενα παραδείγματα. *Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους* (Θεσσαλονίκη 1997) 170, ἀρ. 2.102.

17. Χατζηδάκης ὁ.π. 84, ἀρ. 34, πίν. 94γ. Μ. Μπορμπουδάκης, *ΑΔ* 26, 1971, 529, πίν. 545α. *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ τέχνη* ὁ.π. (σημ. 16) 90-91, ἀρ. 93. *Εἰκόνες τῆς Κρητικῆς Τέχνης* ὁ.π. (σημ. 10) 523-524, ἀρ. 170. Ὁ Μπορμπουδάκης χρονολογεῖ τὴν εἰκόνα στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου, ἐνῶ ὁ Χατζηδάκης πρὶν

ἀπὸ τὸ 1500.

18. Χατζηδάκης ὁ.π. (σημ. 9) 84. Ὁ ἴδιος, *Les débuts de l'école crétoise et la question de l'école dite italo-grecque*, στὸ *Μνημόσυνο Σοφίας Ἀντωνιάδη* (Βενετία 1974) 183.

19. Αὐτόθι 91, 178-181, 199-200. Ὁ ἴδιος ὁ.π. (σημ. 9) 59, 86, 114. *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ τέχνη* ὁ.π. (σημ. 16) 91. Π. Βοκοτόπουλος, *Εἰκόνες τῆς Κέρκυρας* (Ἀθήνα 1990) 9, 26, σημ. 28.

20. Χατζηδάκης ὁ.π. (σημ. 9) 84.

21. Αὐτόθι 60, ἀρ. 9, πίν. 13. *Εἰκόνες τῆς Κρητικῆς Τέχνης* ὁ.π. (σημ. 10) ἀρ. 16-17, σ. 28-30.

της Ἀθήνας, πού ἀπὸ τὸ 1456 εἶχε περιέλθει στὴν κυριαρχία τῶν Ὀθωμανῶν²², εἶχαν σίγουρα ἐπίδραση στὴν ψυχολογία τῶν κατοίκων πού ἀναζητοῦσαν στὴ θρησκευτικὴ τέχνη περισσότερο τὴν παρηγοριὰ στὰ πάθη τους καὶ λιγότερο τὴν αἰσθητικὴ ἀπόλαυση.

Οἱ Πρωταπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος μὲ ὁμοίωμα ναοῦ

Προσκυνηματικὴ εἰκόνα στὸ παρεκκλήσι τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων (εἰκ. 3) 0.90×0.54 μ. Ἡ εἰκόνα εἶναι τοποθετημένη σὲ ξύλινο προσκυνητάρι. Διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση, ἂν καὶ σὲ ὀρισμένα σημεῖα τὸ χρυσὸ βάθος ἔχει ἐκπέσει.

Οἱ δύο ἀπόστολοι παριστάνονται ὄρθιοι, ὁλόσωμοι, νὰ συγκλίνουν ἐλαφρὰ πρὸς τὸ κέντρο τῆς σύνθεσης. Ἀριστερὰ εἰκονίζεται ὁ Πέτρος, ὅπως δηλώνεται καὶ ἀπὸ τὴ μισοσβησμένη ἐπιγραφή στὰ δεξιὰ τῆς κεφαλῆς του: ...ΡΟΣ. Φοράει σκοῦρο μπλὲ χιτῶνα καὶ λαδὶ ἱμάτιο. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι στηρίζει ὁμοίωμα ναοῦ, μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατᾶει κλειδιά (Ματθ. ιστ' 16) καὶ ξετυλιγμένο εἰλητάριο. Τὸ περίγραμμα τοῦ σώματός του πλαταίνει χαμηλὰ καὶ τὰ πόδια του διαστέλλονται σὲ κίνηση βηματισμοῦ. Ὁ Παῦλος εἰκονίζεται δεξιὰ, ἐνδεδυμένος μὲ σκοῦρο μπλὲ χιτῶνα καὶ κόκκινο ἱμάτιο. Στὸ ἀριστερὸ του χέρι κρατᾶει κλειστὸ κώδικα ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ ὑποβαστάζει τὸ ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Πέτρο, ἔχει τὰ κάτω ἄκρα του κλειστά.

Ἡ μικρογραφία τοῦ ναοῦ ἀποδίδει ἓνα περιέκτρο κτίριο, πιθανότατα ὀκταγωνικὸ, μὲ

ἀνοιχτὴ στοὰ καὶ μεγάλο τροῦλο, τὸν ὁποῖο διαπεροῦν πολλὰ παράθυρα. Κόκκινο ἕφασμα καλύπτει τὴν Ἁγία Τράπεζα καὶ μικρὸς φανὸς κρέμεται ἀπὸ τὴν ὀροφή, ὅπως τουλάχιστον διακρίνεται ἀπὸ τὸ κεντρικὸ τοξωτὸ ἄνοιγμα.

Μέσα ἀπὸ ἡμικυκλικὴ νεφέλη στὸ κέντρο τοῦ πάνω μέρους τῆς σύνθεσης προβάλλει ὁ Χριστὸς στηθαῖος, νὰ εὐλογεῖ καὶ μὲ τὰ δύο χέρια. Φοράει καφὲ χιτῶνα καὶ πράσινο ἱμάτιο.

Τὸ ἔδαφος ζωγραφίζεται μὲ σκοῦρο πράσινο χρῶμα, ἐνῶ τὸ βάθος εἶναι χρυσό, κατὰ σημεῖα ἀπολεπισμένο. Στὴν κάτω ἀριστερῇ γωνία τῆς εἰκόνας διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΘΛ ΘΕΘ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΑΧΠΘ μὲ λευκοῦ χρώματος κεφαλογράμματος χαρακτῆρες.

Ἡ σύνθεση χαρακτηρίζεται ἀπὸ συμμετρία. Οἱ μορφὲς τῶν ἀποστόλων, σφριγηλὲς καὶ ὀγκῶδεις, ἀκολουθοῦν τὰ παλαιολόγια πρότυπα. Ἡ κίνηση τῶν κάτω ἄκρων τοῦ Πέτρου χαρίζει κάποια κινητικότητα, χωρὶς ὁμως νὰ μειώνεται ἡ ἐντύπωση τῆς στατικότητος. Οἱ πτυχὲς πέφτουν σχηματοποιημένα, διαμορφώνοντας λαματίσματα μὲ μεταλλικὲς ἀνταύγειες, ἰδιαίτερα στὸ ἱμάτιο τοῦ Πέτρο.

Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὰ σκοῦρα στὰ φωτεινότερα μέρη, τόσο στὰ πρόσωπα ὅσο καὶ στὰ ἐνδύματα γίνεται μὲ συνοπτικὸ τρόπο. Στὰ πρόσωπα, ἐλάχιστες ψιμυθιὲς πάνω στὸν σκοῦρο καστανὸ προπλασμὸ πλάθουν τοὺς ὄγκους, πού τονίζονται μὲ μικρὰ φωτεινὰ ἐπίπεδα στὶς παρειές. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται στὶς παλάμες τῶν χειρῶν.

Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς προσφορᾶς ὁμοιώματος ναοῦ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Πέτρο καὶ

22. Οἱ πληροφορίες γὰρ τὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ στὰ βυζαντινὰ καὶ τὰ πρόμα μεταβυζαντινὰ χρόνια εἶναι ἐλάχιστες: Σ. Λάμπρος, Ὁ βίος τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, *NE* 2, 1906, τ. 3, 155. Ὁ ἴδιος, *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα* (Ἀθήνα 1968) II 8, 27, 41-43, 75, 168-175. J. Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalia-TIB* (Wien 1976) 253. J. Herrin, *The Realities of Byzantine Provincial Govern-*

ment. Hellas und Peloponnesos 1180-1205, DOP 29, 1975, 279. K. Setton, *Athens in the Middle Ages. Athens in the Later 12th Century* (London 1975) III 192. Α. Κραντονέλλης, *Ἱστορία τῆς πειρατείας στοὺς πρώτους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας* (Ἀθήνα 1987) 41, 59, 124, 271, 285, 320, 368-369, 408, 418. W. Miller, *Ἡ Φραγκοκρατία στὴν Ἑλλάδα*² (1990) 46.

Εικ. 3. Οί Πρωταπόστολοι Πέτρος και Παῦλος τῆς Μονῆς Φανερωμένης.

Παῦλο εἶναι κοινὸς στὴ μεταβυζαντινὴ τέχνη. Τὰ ἀρχαιότερα γνωστὰ παραδείγματα (τέλη 15ου-ἀρχὲς 16ου) ἀποτελοῦν εἰκόνα τῶν ἀποστόλων στὴ Φλωρεντία²³, φύλλο τριπτύχου τοῦ Σιλβέστρου Θεοχάρη (16ος)²⁴ καὶ ἡ μοναδικὴ ὑπογεγραμμένη ἀπὸ τὸν Νικόλαο Ρίτζο εἰκόνα τῆς Δέησης, σήμερα στὸ Σεράγεβο²⁵. Στὸν 17ο αἰῶνα ὁ τύπος ἐπαναλαμβάνεται συχνά, ὅπως σὲ δίπτυχο τοῦ Βίκτωρος²⁶, σὲ δύο ἀδη-

μοσιευτὲς εἰκόνες τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν²⁷ (εἰκ. 4) ὅπως καὶ σὲ ἄλλες στὴν Πάτμο²⁸, στὴν Κέρκυρα²⁹, στὴ συλλογὴ Τσακύρογλου πού φέρει τὴν πλαστὴ ὑπογραφή τοῦ Ἑμμανουὴλ Λαμπάρδου³⁰. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀπόδοση τοῦ θέματος σὲ μελκίτικη εἰκόνα λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1692³¹, ὅπως καὶ σὲ ἐπιτραχήλιο τῆς μονῆς Hurez στὴ Ρουμανία³². Στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες τὸ θέμα ἀπο-

23. N. Chatzidakis, *From Candia to Venice* (Venice 1993) 76-80, εἰκ. 16.

24. A. Embiricos, *L'école crétoise, dernière phase de la peinture byzantine* (Paris 1967) 240-241, εἰκ. 124.

25. V. Djurić, *Icônes de Yougoslavie* (Belgrade 1961) 115, ἀρ. 52, πίν. LXXII. Chatzidakis-Babić ὁ.π. (σημ. 13) 311, 321.

26. S. Bettini, *La pittura di icone cretese-veneziana e i madonneri* (Padova 1933) 29, πίν. V.

27. Ἀρ. ἀρχ. Τ671, Τ673. Ἡ πληροφορία ἀπὸ Βοκοτόπουλο ὁ.π. (σημ. 19) 96, σημ. 5.

28. Χατζηδάκης ὁ.π. (σημ. 9) 159, ἀρ. 128, πίν. 170.

29. Ὁ περίπλους τῶν εἰκόνων, *Κέρκυρα 1994*

(Ἀθήνα 1994) 104-107, ἀρ. 18 (Τ. Ἀλμπάνη). Βοκοτόπουλος ὁ.π. (σημ. 19) ἀρ. 210, σ. 176.

30. Αὐτόθι 176, ἀρ. 210.

31. V. Căndea - S. Agémian, *Icônes melkites* (Beirut 1969) 228-229. Ἡ παράσταση τῶν Πρωταποστόλων καταλαμβάνει τὸ κάτω ἀριστερὸ ἀπὸ τὰ τέσσερα διάχωρα στὰ ὁποῖα χωρίζεται ἡ εἰκόνα. Θεωρεῖται ὅτι ἀντιγράφει ἄλλη παρομοίωτη εἰκόνα πού βρίσκεται στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς περιοχῆς Şir τοῦ Λιβάνου.

32. Δ. Δεληγιάννης, *Ρουμανία: Ἑλληνισμός, Τέχνη, Ὁρθοδοξία* (Ἀθήνα 1995) 207, εἰκ. 6. Σὲ ποδέα καὶ πύλη τοῦ 1591 ἀπὸ τὴ μονὴ Slatina στὴ Ρουμανία

Εἰκ. 4. Οἱ Πρωταπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος, εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν.

βαίνει συνηθισμένο καὶ καθιερώνεται στὶς συλλογές μοναστηριῶν.

Ἄξιζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ στάσεις τῶν ἀποστόλων καὶ ἡ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων τους παρουσιάζουν ἐκπληκτικὴ ὁμοιότητα μὲ παραστάσεις τους σὲ διάχωρα βημοθύρων: στοὺς ναοὺς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης στὴ Ζάκυνθο, ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ³³ καὶ τοῦ

εἰκονίζονται οἱ κτήτορες τῆς μονῆς ἢ οἱ δωρητὲς τῶν κεντημάτων νὰ σηκώνουν ψηλὰ ὁμοίωμα ναοῦ στὴν ἴδια στάση μὲ αὐτὴ τῶν Πρωταποστόλων. P. Johnstone, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery* (London 1967) εἰκ. 59-60, 63.

33. *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ τέχνη* ὁ.π. (σημ. 16) 136-137, ἀρ. 140.

34. Χατζηδάκης ὁ.π. (σημ. 9) 61-62, ἀρ. 11, πίν. 80-81. Βοκοτόπουλος ὁ.π. (σημ. 13) 168, 223, ἀρ. 149.

35. Chatzidakis-Babici ὁ.π. (σημ. 13) 156.

36. *Ὁ περίπλους τῶν εἰκόνων* ὁ.π. (σημ. 29) 105.

Ἁγίου Γεωργίου Ἀπορθεϊανῶν στὴν Πάτμο, ἔργο πιθανότατα τοῦ Ἀνδρέα Ρίτζου³⁴. Τὸ σχῆμα τοῦ στηθαίου Χριστοῦ ποὺ προβάλλει ἀπὸ ἡμικύκλιο ἐμφανίζεται σὲ εἰκόνες ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα³⁵.

Παρόλο ποὺ ἀνὰ τοὺς αἰῶνες ἡ εἰκονογραφία τοῦ θέματος παραμένει σταθερὴ, ἐπιμέρους λεπτομέρειες διαφοροποιοῦνται: στὴν εἰκόνα τῆς Φλωρεντίας ὁ ἅγιος Παῦλος κρατᾷ σπαθὶ καὶ ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τοῦ ὁμοιώματος ναοῦ διακρίνεται ξύλινο τέμπλο. Στὴν εἰκόνα τῆς Κέρκυρας ξετυλίγονται ἐνεπίγραφα εἰλητάρια πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν ἀποστόλων. Στὸ φύλλο διπτύχου τοῦ Σ. Θεοχάρη ἀποδίδεται σὲ μικρογραφία ἡ Ἁγία Τριάδα. Σὲ καμία δὲν ἐντοπίζεται ἡ νεφέλη ποὺ περικλείει τὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ, ὅπως συμβαίνει στὴν εἰκόνα τῆς Σαλαμίνας.

Ἡ ἐρμηνεία καὶ ταύτιση τοῦ τρουλαίου κτίσματος προβληματίζει: δὲν πρόκειται φυσικὰ γιὰ ἀπεικόνιση τοῦ καθολικοῦ τῆς Φανερωμένης ἀλλὰ, ὅπως ἀναπαράγεται καὶ στὶς παλαιότερες εἰκόνες, φαίνεται νὰ παριστάνει τὸν ναὸ (κουβούκλιο) τοῦ Παναγίου Τάφου στὰ Ἱεροσόλυμα³⁶. Λόγω τῆς οἰκουμενικῆς του ἀκτινοβολίας, τὸ μνημεῖο αὐτὸ ἀποδόθηκε στὴν τέχνη ἀπὸ τὸν 5ο μέχρι καὶ τὸν 19ο αἰῶνα, μὲ τρόπο ποὺ λίγο ἢ πολὺ ἀνταποκρινόταν στὴν πραγματικὴ του μορφή³⁷. Ἡ ὀκταγωνικὴ του κάτοψη συνδέεται μὲ δογματικούς καὶ σωτηριολογικούς συμβολισμούς: ὁ ἀριθμὸς ὀκτῶ συσχετίζεται μὲ τὸ Πάσχα, τὴν Ἀνάσταση, τὴν αἰώνια ζωὴ³⁸.

Πιὰ τὸν ναὸ: A. Ousterhout, *The Blessings of Pilgrimage* (Illinois 1990) 108-124, πίν. 25-27.

37. Ἐνδεικτικὰ, Σ. Καδὰς, *Οἱ Ἅγιοι Τόποι: εἰκονογραφημένα προσκνητάρια 17ου-18ου* (Ἀθήνα 1998) 40, εἰκ. 4β, σ. 52, εἰκ. 4β, σ. 61, εἰκ. 5β, σ. 69, εἰκ. 10α, σ. 78, εἰκ. 1α, σ. 95, εἰκ. 203α, σ. 114, εἰκ. 8β, σ. 126, εἰκ. 8α, σ. 157, εἰκ. 37Αβ, σ. 166, εἰκ. 4β, σ. 185, εἰκ. 9α, σ. 194, εἰκ. 8α.

38. G. Spitzing, *Lexikon byzantinisch-christlicher Symbole* (München 1989) 318.

Ἡ «συνάντηση» τῶν δύο Ἀποστόλων δηλώνει τὴν οἰκουμενικὴ δύναμη τῆς Ἐκκλησίας, πὺν ἔμπεριέχεται ἐξάλλου στὴν ὑμνολογία τῆς ἑορτῆς τους. Χαρακτηρίζονται ὡς *θεμέλιοι, ἀληθεῖς, στύλοι καὶ βάσεις* τῆς Ἐκκλησίας (Μηναῖο 29ης Ἰουνίου).

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τοὺς θεολογικοὺς συσχετισμοὺς, ἡ εἰκονογραφία φαίνεται νὰ ὑπονοεῖ φιλοενωτικὲς πεποιθήσεις. Τὸ ζήτημα τῆς ἔνωσης τῶν δύο Ἐκκλησιῶν πὺν ἀντιπροσωπεύουν οἱ δύο ἀπόστολοι συζητήθηκε στὴ σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439), πὺν ἔλαβε χώρα στὸν ναὸ τῆς Santa Maria del Fiore³⁹. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν τὸ ὁμοίωμα νὰ ἀντιγράψει – τουλάχιστον στὶς παλαιότερες εἰκόνες πὺν θὰ ἀντανακλοῦσαν τὴν ἀπήχηση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ γεγονότος – τὸν ναὸ τῆς Φλωρεντίας⁴⁰. Ἡ ὀκταγωνικὴ του μορφή δίνει ἄλλωστε περιθώρια γιὰ σύνδεση μὲ τὸ περίκεντρο θολοσκέπαστο – ἄλλοτε ρωμαϊκὸ νὰ – βαπτιστήριο τοῦ San Giovanni⁴¹, πὺν βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Santa Maria del Fiore. Ὅλα τὰ βαπτιστήρια ἐξάλλου τῆς ρωμανικῆς ἐποχῆς θεωρεῖται ὅτι μιμοῦνται τὸν Πανάγιο Τάφο στὰ Ἱεροσόλυμα.

Ἡ ὑπογραφή τοῦ Νικολάου Ρίτζου στὸ παλαιότερο παράδειγμα τοῦ θέματος ὀδήγησε στὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ παράσταση εἶναι δημιουργημὰ τῆς κρητικῆς ζωγραφικῆς⁴². Ὡστόσο ἡ εἰκόνα τοῦ Ρίτζου φαίνεται νὰ βασίζεται σὲ ἤδη ἀποκρυσταλλωμένο καὶ ἐπεξεργασμένο

πρότυπο. Ὁ Νικόλαος, γιὸς τοῦ μεγάλου Κρητικοῦ ζωγράφου Ἀνδρέα Ρίτζου, εἶναι φυσικὸ νὰ χρησιμοποιεῖ ἀντίβολα τοῦ πατέρα του, ὁ ὁποῖος εἶχε μὲ τὴ σειρά του ἀγοράσει τὰ σχέδια τοῦ ἄλλου σπουδαίου Κρητικοῦ καλλιτέχνη, τοῦ Ἀγγελου Ἀκοτάντου. Ὁ Ἀκοτάντος πιστοποιεῖται πὺς ταξίδεψε στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ 1436, ἐπίσκεψη πὺν συνδέεται μὲ τὴ σύνοδο τῆς Φλωρεντίας πὺν τότε πυρετωδῶς προετοιμαζόταν⁴³. Δὲν ἀποκλείεται νὰ χρειάστηκε νὰ ζωγραφίσει κατ' ἐντολή τοῦ Πατριαρχείου εἰκόνες ὡς δῶρα γιὰ τοὺς συμμετέχοντες, μὲ θέμα τὴν εἰρηνικὴ συνύπαρξη τῶν δύο Ἐκκλησιῶν⁴⁴. Ἡ δημιουργία τοῦ τύπου ἀπὸ τὸν Ἀκοτάντο εἶναι πολὺ πιθανή, καθὼς εἶχε ἤδη καταξιώσει τὸ θέμα τοῦ Ἀσπασμοῦ τῶν δύο ἀποστόλων⁴⁵.

Ἡ εἰκόνα λοιπὸν τῆς Σαλαμίνας παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, καθὼς προστίθεται σὲ μιὰ σειρά καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς πὺν βασίζεται σὲ πρότυπα πὺν δημιουργήθηκαν ἀπὸ τοὺς πρωτοπόρους Κρητικούς ζωγράφους. Παράλληλα ἔμπεριέχει θεολογικὰ μηνύματα καὶ προσφέρει ἱστορικοὺς συσχετισμοὺς. Σημαντικὴ κρίνεται καὶ ἡ ἀφιερωματικὴ τῆς ὑπογραφῆς, ἀφοῦ ἐπιβεβαιώνει πὺς ἤδη ἀπὸ τὸ 1689 ἡ μονὴ εἶχε ἐπανιδρυθεῖ, φιλοξενούσε ἱκανὸ ἀριθμὸ μοναχῶν καὶ τὸ καθολικὸ εἶχε πρόχειρα ἐπισκευαστεῖ προκειμένου νὰ ἐξυπηρετήσει τὶς λειτουργικὲς τους ἀνάγκες.

ΣΟΦΙΑ ΓΕΡΜΑΝΙΔΟΥ

39. L. Heydenreich, *Architecture in Italy 1400-1500*² (Yale 1996) 14, εἰκ. 1-2. E. Battisti, *Brunelleschi* (Milano 1992) 114-130, εἰκ. 113. C. Wilson, *The Gothic Architecture*² (London 1998) 264-269.

40. N. Chatzidakis ὀ.π. (σημ. 14) 80.

41. P. Murray, *Renaissance Architecture* (New York 1971) 14, πίν. 190, 191.

42. Βοκοτόπουλος ὀ.π. (σημ. 19) 95.

43. Μ. Βασιλάκη, Ὁ ζωγράφος Ἀγγελος Ἀκοτάντος. Τὸ ἔργο καὶ ἡ διαθήκη του, *Θησαυρισματα* 18, 1981, 290-298.

44. Χ. Μπαλτογιάννη, *Εἰκόνες τῆς συλλογῆς Οἰκονομόπουλου* (Ἀθήνα 1985) 95.

45. Χατζηδάκης ὀ.π. (σημ. 9) 124-125.

Η
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2001

ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΤΟΣΤΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ
ΔΕΚΑΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2003

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

«ΠΑΝ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΥ - ΦΡ. ΠΙΡΠΙΝΙΑ ΟΕ.»

ΛΕΟΝΤΕΙΟΥ 9 ΑΘΗΝΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

ΕΛΕΟΝΩΡΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΗΛΕΚΤΡΑΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗ

